

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

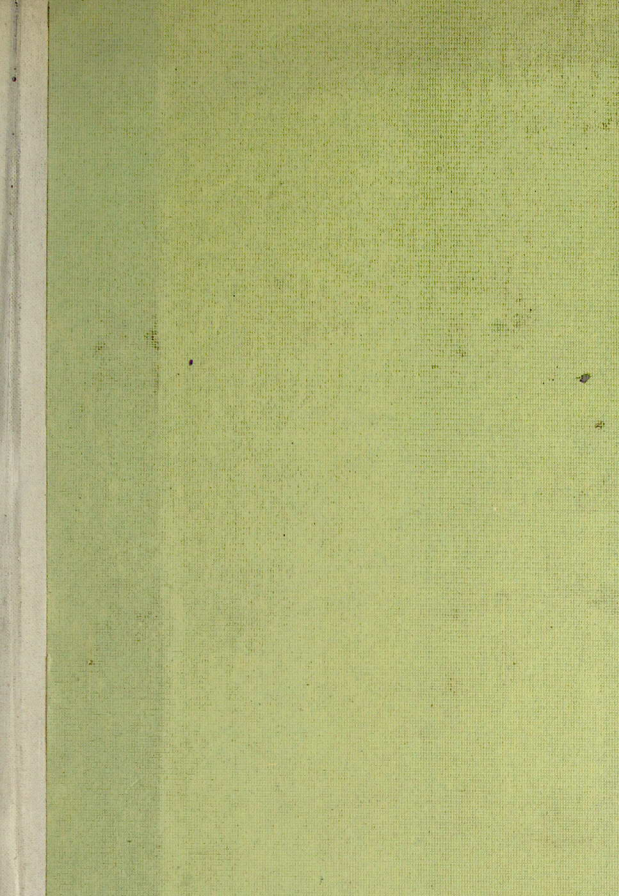
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

$\frac{1}{4} \frac{1}{1791} \rightarrow$ jump to 20th line
 any other line

2
34

9(=91.99)(6) 430

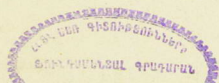
Տ. ԲԱՐՔՈՂԵԱՆ

ՀԱՅ ՏԵԼԷՄԱՔ

568/11
1141295

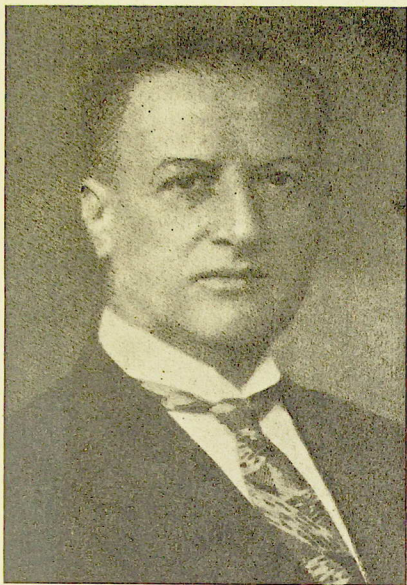
ԳԱՂԻՐԷ

1934

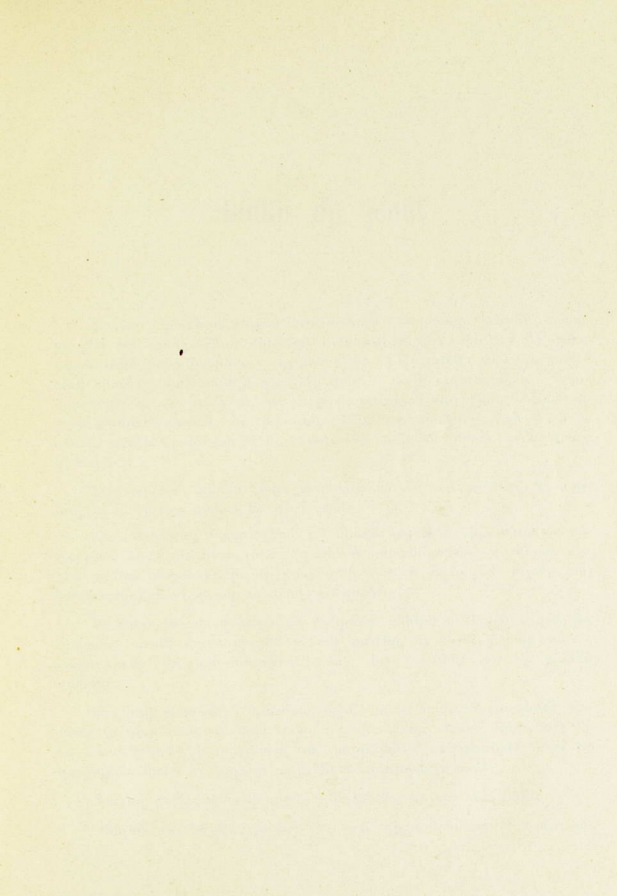
45191-64

ՏԻԱՐ ՏԵԼԻՄԱՔ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Քանի մը խօսք

Հասարակութեան տալով այս հասորը, նպատակ ունինք ծանօթացնել այն անձը, Տիար Տեղեմաք Բարբողեանը, որ Պոլսէն եգիպտոս եկած 1896 թուականներուն, կրցած է՝ իր անձնական յատկութիւններուն շնորհիւ՝ նախանձելի դիրք մը զբաւել նախ առեւտրական հրապարակին վրայ, եւ յետոյ՝ իր չափամասութեան տարիքին՝ բաշտելով առեւտրական գործէն, իր խնայողութիւնները յատկացուցած է փառաւոր ժենի մը կառուցման, բաղաժիս ամենէն պէրն հրապարակին վրայ:

Հազարաւոր անձեր եկած ապաստանած են այս երկիրը, եւ սակայն շատ քիչերը կրցած են դիրք շինել:

Տիար Տեղեմաք Բարբողեան ո՛չ միայն կրցած է նիւթական յաջողութիւն ձեռք բերել, այլեւ ազգային եւ բարեկապատ գործերու մէջ եւս՝ որքան ներած են իր միջոցները, կրցած է օգտակար ըլլալ հայ հասարակութեան, ըլլալ խօսքով քեզ գործով:

Իր հասունութեան տարիքին, սակայն, անիկա ունեցած է զաղափարներ՝ որոնք մարտելի չեն թուած ոմանց, եւ սակայն հայ հասարակութիւնը՝ իր լայն խաւերուն մէջ՝ կը կարծենք քեզ կը բաժնէ զանոնք:

Այս իսկ պարագան պատճառ եղած է որ Տիար Բարբողեան տեսակ մը դառնանայ երբեմն, բայց ո՛չ տեսապէս: Կարն ժամանակ մը եւ անա՛կ կրկին կը յայնուի ան ազգային հրապարակին վրայ՝ իր զաղափարներէն եւ թելադրութիւններէն առաջնորդուած:

Պալով զբիս անունին, «Հայ Տեղեմաք» կոչած ենք զայն:

«Տեղեմաք», ինչպէս յայնի է, յոյն դիցաբանական պատմութեամբ

մըն է, եւ կը դառնայ շուրջը՝ իր հերոսին՝ արքայորդի Տեւեմափի, իր պատանեկան խռովալից ու անձկայրեաց յուզումներուն նկարագրականով:

Այս գործը, «Հայ Տեւեմափ»ը, բնականաբար ո՛չ մէկ կապ ունի «Տեւեմափ» հետ, եւ կը խորհրդածէ բոլորովին տարբեր հարցեր: Անուններու գրեթէ նոյնութիւնը սակայն՝ սոսկ պատահական, բայց իր մէջ կը պատկերէ դադափարի ու ձգտումի նոյնութիւն մը, սա տարբերութեամբ որ՝ մինչ առաջինը կ'առաջնորդուի իմաստուն խորհրդասուի մը, Մենսորի կողմէ, երկրորդը սակայն կ'առաջնորդուի լոկ իր անձնական թելադրութեամբ, եւ նականագրական երկար դեգերումներէ ետք, կը օինէ ան իր բախսը՝ շնորհիւ իր յամառ աշխատութեան, աւելի փառաւոր՝ քան որ ունէր երբեմն:

Աւելորդ է ըսել թէ՝ գրփս բովանդակութիւնը Տիար Տեւեմափ Բարթողեանի անձնական «Յուշատետր»էն բաղուած ըլլալով, յիշեալը հաստատ է անոր նշգույրներ:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԱՅ ՏԵԼԷՄԱՔ

ԲԷՂԻՎԱՆ ՔԷԼԷՇ ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Տիար Տելեմար Բարթողեանի հայրը՝ Եղմաճի Հաճի Բարթիկ, եւ մեծ հայրը՝ Եփեսէի Քելէշ Սարգիս Բէհլիվան, Սկիւտարցի:

Քելէշ Սարգիս Բէհլիվան, Եփեսոսի մըն էր Սուլթան Մահմուտի օրերէն մնացած: Եփեսէի թիւրքերը ջնջուած էր թէպէտ, բայց Ժողովուրդը այդ նոյն անունով կը շարունակէր կոչել մնացորդները այն բանակին որ երբեմն տէր եւ տիրականն էին թուրք կայսրութեան: Ատեն մը՝ ռազմական առումով ճանչցուած այս բանակին մասունքները թէպէտ այլեւս անմասն զինական մարզէն, բայց իրենց զերազանց սիրելութեան պատճառով, Ժողովուրդին կողմէ կը պատուուէին այն նոյն տիտղոսով որով ծանօթ էին վաղնջուց: — Տեսակ մը յարգանքի եւ կամ պատկառանքի արտայայտութիւն՝ որ Ժողովուրդը ունէր նաեւ Եփեսէի Քելէշ Սարգիս Բէհլիվանի վերաբերմամբ:

Իր մասնաւոր արհեստը Եղմաճիութիւնն էր: Բայց ունէր ամենէն յարգելի առաւելութիւնը՝ պատկառելի կազմ եւ ուժեղ ղեկներներ: Բէհլիվան մըն էր Քելէշ Սարգիս: Անգամ մը, Սուլթան Ազիզի օրով, հրաւիրուելով չափուիլ Սուլթանին Բէհլիվան Պաշին հետ, ամբողջ ժամ մը կը գտնուէր տան, առանց գործնական արդիւնքի: Անշուշտ դիւրին էր իրեն համար զգետնել իր հակառակօրդը, բայց խոհեմութիւնը եւ յարգանքը եթէ ոչ իր հետ մրցողին հանդէպ, զոնէ զայն հովանաւորողին, Սուլթան

Ազիզի, հաւասար կուգան: Եւ յաջորդ օրը նոյն ինքն իր մրցակիցին յարգանքին առարկայ կը դառնայ ան՝ բացօթիկ նուէրներով միասին:

Քէլէշ Սարգիսի երկրորդ զաւակն էր Եազմաճի Հաճի Բարթիկ, հայրը Տելէմաք Բարթողեանի:

Եազմաճիութիւնը, այդ թուականներուն մասնաւորապէս, Թուրքիոյ ամենէն գործօն եւ շահաբեր ասպարէզն էր, եւ թաղեցիներ, Պատը գիւղէն մինչեւ Սկիւտար, Պուզկուճուզ, Պանտիլլի եւ մինչեւ Վոսիփոր, այդ արհեստով կը զբաղէին: Եազմաճիութիւնը, հին այդ օրերուն, տեսակ մը ձեւագործ էր, եւ կամ ուղղակի արուեստ մը, եւ չէր հնարուած տակաւին կաղապարը (զալլա): Պոյն առ գոյն, զանազան տեսարաններով առջցուն, կ'աշխատուէր ան: Եւ պարզ էր որ Եազմաճիութեան այս բանուորները բարեկեցիկ եւ նախանձելի վիճակ մը ունէին:

Ինչպէս յայտնի է, նախնական այդ օրերուն, ահագին բազմութիւններ կը բնակէին միւսնոյն տան մէջ:

Քէլէշ Սարգիս Բէհլիվանի տունը այլեւս յորդած էր զաւակներով եւ թոռներով, եւ Հաճի Բարթիկ, արդէն ամուսնացած Տէօքմէհի Հաճի Թազուրին աղջկան՝ Սօֆիի հետ, եւ չորս զաւակներու տէր դարձած, եւ հինգերորդը, որմէ յղի էր իր կինը, կը փոխադրուէ այն տունը որ շինել տուած էր ինք, Հաճի Բարթիկ: Եւ Հաճի Բարթիկի ընտանիքին փոխադրուած օրն իսկ, իր կինը, Սօֆի, կ'ունենայ իր ջրդ զաւակը, մանչ մը, Տելէմաքը:

Հաճի Բարթիկի տնական այս փոխադրութեան օրը պատահական չէր, այլ հաշիւի մը: Սարգիս Բէհլիվանի հարսը յղի էր եւ իր տնական փոխադրութիւնը ճիշդ այն օրը պէտք էր ըլլար՝ երբ նոր երեխայ մը կ'ունենար ան:

Հի՛ն, շատ հի՛ն դարերու մնացորդ աւանդական այս սովորութիւնը, որ դժբախտաբար հիմա գրեթէ չկայ, իր պարզ եւ համեստ առումով ունի իր խորունկ եւ պաշտելի պատճառները: Քէլէշ Սարգիս իր տան մէջ պահեց իր հարսը յղութեան ամբողջ շրջանին, եւ զայն փոխադրեց նոր տունը, նոյն օրն իսկ, երբ արդէն պիտի երկնէր ան ծնունդ մը:

Առասպելական թուականներէն մնացած աւանդական այս նուիրական սովորութիւնը՝ իր մէջ կը բովանդակէ տեսանելի եւ անտեսանելի նախախնամական այն բոլոր քարիքները եւ օրհնութիւնները որ դեռ մարդկային միտքը անզօր է չափել, հասկնալ եւ կամ երեւակայել: Անսահման քարեաց յայտարար մըն է ան՝ երկ-

րայինէն երկնայինը: Եւ հաւատքի այս սրբազան մասունքէն ներ-
շնչուած ու առաջնորդուած, Քէլէշ Սարգիս, փոխադրուիլ կու-
տար իր տղան եւ հարսը հոն՝ որ պատրաստած էր առաջուց:

Ջարմանալի գուգադիպութեամբ մը, այն նոյն իրիկունը որ
փոխադրուած էր Հաճի Բարթիկի ընտանիքը, երկնակամարին վրայ
կը փայլէր գիսաւոր մը:

Երկնային այս երեւոյթը անհուն բերկրութեամբ կը դիտէր
եւ կը հետեւէր Բէհլիվան Քէլէշ Սարգիսի ամբողջ ընտանիքը:

Նախապաշարո՞ւմ մը ասիկա: Թերեւս: Բայց բնութեան մէջ
ծածուկ ու գաղտնի ի՞նչ զօրութիւններ եւ կամ նշաններ կան:
Պարզ է որ բնութեան մէջ ոչինչ կայ աննպատակ, առանց պատ-
ճառի, եւ ամէն երեւոյթ պատճառի մը ծնունդն է: Իրա՛ւ է որ
բնութիւնական հանգոյցը չէ լուծուած տակաւին, եւ թերեւս ան-
լուծելի մնայ ամբողջ յաւիտեան: Բայց չէ՞ք տեսներ արդէն լուծուած
գաղտնիքները: Մարքէնի կը խոստանայ մեզի տալ, օրինակ, խօս-
քերը Սոկրատի, Պլատոնի, Արիստոտէլի, Յիսուսի եւն եւն:

Քէլէշ Սարգիսի ամբողջ ընտանիքը գիսաւորին այս երեւման
մէջ կը տեսնէր յարաքերական իմաստ մը՝ ծնող երեխային մասին,
բարի ու բարգաւաճ ապագայ մը: Եւ իսկապէս:

Հաճի Բարթիկի երրորդ տղան՝ Խաչիկ անուումով, նոյնպէս
եագմաճի էր: Օր մը, կամուրջէն Սկիւտար գացող շոգենաւին
վրայ դէպք մը կը պատահի, ուր կը գտնուէր նաեւ Խաչիկ:
Թուրք սպայ մը երբ ոտքի վրայ կը մնայ՝ նստարանները բոլորն
ալ գրաւուած ըլլալուն համար, կը մօտենայ պառտահական հայու
մը եւ կը հրամայէ անոր իր տեղը զիջիլ իրեն: Բնականաբար կը
մերժուի: Եւ թուրք սպան, զայրացած, կը հանէ իր թուրք եւ կը
հարուածէ անով հայուն: Այս դէպքին կը յաջորդէ ընդհանուր
յուզում, մանաւանդ քրիստոնեայ դատաւարդին մէջ: Ո՛ր որ կը
միջամտէ սակայն:

Խաչիկ, որ քիչ մը հեռուն նստած էր, սաստիկ կը յուզուի իր
արեւնակիցին ենթարկուած վիճակը տեսնելով, որ տրուած սուրի
հարուածով վիրաւոր, արիւնը կը հոսէր առատօրէն: Տիրող խոր
լռութիւնը եւ անտարբերութիւնը ներկաներուն՝ կը վիրաւորեն իր
սիրտը եւ հոգին: Աչքը չորս կողմ կը պտտցնէ: Եւ տիրող այս
ընդհանուր լռութեան մէջ ոտքի ելլելով քանի մը քայլ կ'առնէ,
կը մօտենայ վիրաւորին, եւ հուսկ յետոյ մոլեգին շարժումով մը
կ'իյնայ թուրք սպային վրայ՝ խելայեղ հարուածներ իջեցնելով ա-
նոր, ամէն ուղղութեամբ:

Այս ընդհանուր իրարանցումին ատեն, նաւը կանգ կ'առնէ: Ո՞վ էր թուրք սպայ մը հարուածողը: Հայ մը: Եւ կարելի է երեւակայել զազանային մունչումը ներկայ թուրք ամբոխին: Եւ զրգռուած ամբոխը մոլեգնօրէն կը փնտռէր հայը՝ կտոր կտոր ընելու հաստատ մտայնութեամբ:

Սակայն չկար խաչիկը: Անհետացած էր ան շուտով՝ բախտաւոր զուգադիպութեամբ մը ճիշդ նոյն պահուն անցնող նաւակ մը նետուելով, որուն տէրը հրեայ մըն էր եւ կ'երթար Գուզկուն-նուզ:

Նաւը շարունակելով իր գնացքը, կը հասնի Սկիւտար, եւ բոլոր Հալիքը հող զտնուող՝ կ'առաջնորդուին դէպի գարագօյ: Խիստ երկար հարցաքննութիւններէ հտը, կ'արձակուին Ս. Խաչի Առաջնորդին՝ ձերմակեան (կարծեմ) անուն վարդապետի մը միջնորդութեամբ:

Հոս կը վերջանայ Խաչիկի ողբերգական այս տեսարանը: Ու քանի մը օրէն նաւ մը առնելով ան, կը մեկնի Իզմիր, Խաչիկ Շաշեան անունով, եւ կը նուիրուի Կիւրեղեանի չերասանական խումբին:

ՀԱՃԻ ԲԱՐԹԻԿ ԵՒ ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Հաճի Բարթիկի գործերը լաւ կ'ընթանային, եւ ան կ'որոշէ մէյ մէկ տուն շինել՝ իր բոլոր զաւակներուն անուններուն նուիրում:

Այդ օրերուն ամենէն յատկանշական ծառայութիւնն էր այդ: Բարեգործութիւնը հին օրերուն, ըմբռնումը եւ տարողութիւնը չունէր ներկային, մանաւանդ չէր լսուեր հեռաւոր տեղերէ արծազանգը կարօտութեանց: Ամէն մարդ ինքն իրմով կամ իր գործերով զբաղած, կը մտածէր իր գործին վրայ, եւ իր զաւակներուն ապագայ բարօրութեան: Եւ ամենէն լաւ ծառայութիւնը՝ տուն կամ տուններ շինելն էր հօր մը կողմէ իր զաւակներուն, զատ զատ: Եւ այսպէս, Հաճի Բարթիկ, կ'սկսի մէկիկ մէկիկ կառուցանել զանոնք թիւով երեք հատ, ճիշդ իր տունին շարունակութեան:

Եւ հազիւ աւարտած տուները, ըստ սովորութեան, նուէրներով կուզան, կը լեցուին Հաճի Բարթիկի տունը բոլոր ազգականներն ու բարեկամները՝ «բարի վայելում»ի մաղթանքներով: Բոլոր տնեցիները գործի վրայ են՝ հիւրերը ընդունելու եւ անոնց մաղթանքներուն համապատասխան մաղթանքներ ուղղելու անոնց: Կեր ու խում, զուարճութիւն, ուրախութիւն, եւ իրրեւ հնաւանդ սովորութիւն, ոչխարի զենում:

Եւ ուրախութիւնը, եւ զուարճութիւնը, եւ կեր ու խումը, կը շարունակուի մինչեւ կէս զիշեր, եւ կը բաժնուին հիւրերը կրկին ու կրկին զիրար ողջագոյրելով եւ օրհնութիւններ մաղթելով:

Հաճի Բարթիկի ընտանիքի անդամները, մեծով պզտիկով, հոգեկան գերագոյն վայրկեաններու յափշտակութեան անձնատուր, կ'երթան հանգստացնելու իրենց մարմինը՝ տօնական այդ օրուան խոնջէնքէն վերջ, խաղաղ ու անդորր: Իսկ հայրը եւ սայրը, պառկեցնել հանգստացնելէ վերջ փոքրիկները, միշտ արթուն՝ կը խօսակցին իրարու հետ, իրենց զաւակներուն համար շինելով, կոկիկով բազում ծրագիրներ՝ մէկը միւսէն բարի, արդար եւ աստուածային:

Հին այդ օրերուն, ամէն ծնողը, զրեթէ միեւնոյնն էին, միեւնոյն երազն ու խաչալը ունէին. եւ մեծերը կը գործէին, կ'աշխատէին անքուն անմրափ, զիշեր եւ ցերեկ, մեզուի փութաջանութեամբ, միա՛յն եւ միա՛յն իրենց զաւակներուն համար շինելու, ձեռք բերելու բարիքներ, անհո՛ւն բարիքներ, անոնց բարօրութեան, անոնց երջանկութեան եւ անոնց ապագային համար միայն: Այս էր եւ ասիկա միայն անոնց ներկայի եւ ապագայի բոլոր, բոլոր ցանկութիւնը, եւ երջանկութիւնը, եւ ուրախութիւնը:

Եւ ժամեր տեւող այս սրբազան տեսութիւններէն ետք, Հաճի Բարթիկ եւ իր կինը, կը մտնային անկողին՝ այլեւս երազներու մէջ շարունակելու համար կերտել իրենց ծագուկներուն ապագան:

Եւ այսպէս, մինչ ամբողջ թաղը արդէն կը նիրհէր, եւ ահա՛ զիշերապահին ծայրը ահագնադողորդ կը հնչէր՝ վախի եւ սարսափի ահագին ահագանգը հնչեցնելով անոնց ականջներուն,— Եանկըն վա՛ր... Եամանտաբօլ սօգաղընտա...—

Գիշերապահին ծանուցած հրդեհը մօտն էր, նոյն թաղին մէջ, ուր կը բնակէր Հաճի Բարթիկ: Եւ ան ընդոստ արթննալով եւ անկողինէն ցատկելով, կ'ստուգէր ցուրտ եւ սոսկալի եղելութիւնը: Նոյնպէս եւ կինը: Փոքրիկները կը քնանային սակայն:

Սոսկո՛ւմ: Իրարու երես կը նային՝ առանց բառ մը կարենալ ըսելու: Յետոյ կը դիտեն կրակի բոցերը որ կը ճարճատէին, եւ

հուսկ ուրեմն՝ արդէն իրենց պիտի մօտենար: Եւ արդէն կը լա-
փէր կրակը նոր շինել տուած տունները, վայրկեան մը, քանի մը
վայրկեաններ յետոյ, բոցերու հրէշային զանգուածը պիտի գա՛ր,
պիտի գա՛ր լափել նաեւ իրենց բնակած տունը: Ահաւոր իրակա-
նութիւն, դժխեմ ճակատագիր...: Եւ Հաճի Բարթիկի բոլո՛ր ծրա-
գիւրները, բոլո՛ր աշխատութիւնները, բոլո՛ր ցանկութիւնները օդը
պիտի ցնդէին եւ կորսուէին:

Եւ շուարած ու խելայեղ այս ընտանիքը, հանդիսատեսն ըլ-
լալով իր բոլոր երագներուն եւ յոյսերուն մոխրի վերածման, կը
մատնուի, անկէ ետք, յուսահատութեան:

Հաճի Բարթիկ չէր գործեր այլեւս. չէր կրնար գործել:

Ի՞նչ կրնար ընել այլեւս ընութենական զուլումին մատնուած
այս մարդը: Կրնա՞ր աշխատիլ այն նոյն վայրին մէջ ուր ծնած,
մեծցած, աշխատած եւ վարձատրուած էր: Բնականաբար իր գոր-
ծատեղին կար, գործ կար, բայց գործող ձեռքեր չկային, չկար
նոյնպէս ուժ, կորով եւ նպատակ: Եւ այս անմխիթար դրութեան
մէջ մնալով, օրեր ու շաբաթներ, վերջապէս կ'որոշէ քաշուիլ, եր-
թալ հեռու վայրեր՝ ետին թողլով ամէն ինչ, եւ մոռացութեան
մատնելով երէկի փայլուն յիշատակները: Ու Հաճի Բարթիկ եւ իր
ընտանիքը, կը մեկնին Իգմիր:

Իգմիրի մէջ բնականաբար կը պարապի ան իր արհեստով,
նախ կաղն ի կաղ, բայց քիչ յետոյ՝ շնորհիւ արուեստական առա-
ւելութեան մը՝ կ'սկսի յաջող գործունէութեան մը, որ պատճառ
կը դառնայ, երկու տարի ետք, կրկին դառնալու Պոլիս:

Իգմիրի ջուրը հանքային է եւ կը պարունակէ աղային նիւթ
մը իր մէջ: Այս իսկ պատճառով, կարմիր ներկը չէր տար իրմէ
սպասուած արդիւնքը, այսինքն կը գունատուէր:

Հաճի Բարթիկ գտած էր միջոցը ջուրը թրծելու եւ եազման
անմլաս հանելու անկէ: Պարզ գործողութիւն մը, արդարեւ: Եւ
արդէն պարզ բաներ չե՞ն դառնար բոլոր գիւտերը հնարուած: Ե-
ռացած ջուրը լիցուր ամանի մը մէջ, եւ օր մը վերջ, աղը իջած է
արդէն յատակը: Այս պարզ գործողութեան պատճառով, Հաճի
Բարթիկի եազմաները կը խլուին յաճախորդներուն կողմէ:

Հաճի Բարթիկի ընտանիքը կրկին ուրախ էր եւ երջանիկ,
բախտը՝ որ պահ մը խափանեց իր երջանկութիւնը, ահա՛ կրկին
սկսաւ ժպտիլ:

Եւ Հաճի Բարթիկ ուրախ էր եւ երջանիկ՝ մանաւանդ՝ իր զա-
ւակներուն մեծնալը դիտելով, որոնք, օր մը, քիչ օրեր վերջ, այլեւս

մեծցած, իր շուրջը պիտի հաւարուէին, նստեցնէին զինքը տունին մէջ, կերցնէին, խմցնէին, որովհետեւ իրենք այլեւս կրնային շարունակել գործը:

Այս եւ այս կարգի մտածումներով անիկա կ'օրօրուէր, եւ իր գործին ծանրութիւնը երբեք չէր զգար: Չէ՞ որ ինքը միեւնոյն համբէն քալած էր, մեծցած, արհեստաւոր դարձած եւ օր մը հանգիստի էր կոչած իր հայրը:

Ժամանակները նոյնը չեն հիմա, նոյնը չէ նաեւ մարդը: Հագի՛ւ թէ կարելի է յուսալ հօր մը համար երախտիք՝ իր զաւկէն, զաւակներէն: Չենք մեղադրել ներկայ կացութիւնը, որովհետեւ այն ինչ որ կը տեսնենք, բնական հետեւանքն է ներկայ կացութեան, եւ կամ բարբերու ներկայ փոփոխութեան:

Այն թուականներուն որ կը նիշենք, եւ այն մտածումներուն, օրինակ, որ Հաճի Բարթիկի սեփական էր, ընդհանուր էր:

Իրերու այս զրութեան մէջ, բնական էր որ, կը խորհէր ան, Հաճի Բարթիկը, ի՞նչ ձեւով որ վերաբերուած է ինք իր հօր նկատմամբ, նոյն ձեւով պիտի վերաբերուն նաեւ իր զաւակները իրեն հանդէպ:

Ու Տեյէմաք կը մեծնար, եւ հիմա արդէն 7 տարեկան, կը շարունակէր իր վարժարանը: Մինչեւ 5 տարեկան, անիկա ունեցաւ իր զրատախտակը, եւ հիմա այլեւս դասագիրք, դասագիրքե՛ր:

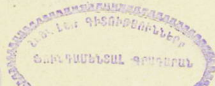
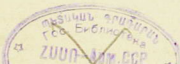
Քանի մը տարիէն, մինչեւ 8 տարեկան, կը շարունակէր այսպէս, քայց անկէ վերջ, պէտք էր գործի անցնել, գործ գործէր, մարդ ըլլար, հօրը օգնէր, եւ օր մըն ալ փոխարինէր զայն: Չէ՞ որ այս էր կանոնը որդւոց որդի:

Եւ սակայն փոքրիկն Տեյէմաքի նախկին ուսուցիչները տարբեր կարծիք ունէին այս մասին:

Ս. Խաչ վարժարանը Սկիւտարի մէջ, ուր կը յաճախէր Տեյէմաք, տնօրէնութիւնը կը վարէր Յակոբ Էֆ. Էսիլեան, իսկ դասատուներէն՝ Տիգրան Փաշաեան, որ հիմա քահանայ դարձած, կը կրէ Տէր Տաճատ Բինյ. Փաշաեան անունը:

Ուսուցիչ Փաշաեան իմանալով Հաճի Բարթիկի մտայնութիւնը իր զաւկին՝ Տեյէմաքի մասին, նամակով մը կ'իմացնէ հօրը հրաժարիլ այդ մտայնութենէն եւ Տեյէմաքը ուսմամբ մեծցնել, մինչև վերջն ալ, որովհետեւ չափազանց ուշիմ տղայ մըն էր ան, եւ մեղք պիտի ըլլար անոր ապագային, եթէ դպրոցէն բաժնելով, գործի լծուէր:

Հաճի Բարթիկ չկրցաւ հաշտուիլ այս գաղափարին հետ, եւ

Տեղէմարը արդէն Տ տարեկան, ինչպէս ըսինք, քովը կ'առնէր եւ կ'ըսկսէր եազմաճիւղեթեան արհեստը սորվեցնել անոր:

Տեղէմար, քնականարար անտեղեակ իր երբեմնի ուսուցիչին ըրած ջանքերուն որպէսզի շարունակէ իր ուսումը, ինքնաբերաբար կը ծառանայ հօրը դէմ, կ'ուզէ վարժարան երթալ, եւ որովհետեւ հայրը չէր կամենար, կ'սկսի արտասուել, աղաչել, պաղատել եւ նոյնիսկ ծեծուիլ: Բայց անօգուտ:

Այն օրերուն երբ արդէն փոքրիկն Տեղէմար կը պարապէր իր հօրը գործերով, չէր ծգած նաեւ իր գիրքերը, եւ զքեթէ գաղտուկ, կը պարապէր անոնցմով ալ:

Նոյն օրերուն, ինչպէս յայտնի է, հայ յեղափոխական շարժումը սկսած էր Թուրքիոյ մէջ՝ Արմենական անունով:

Փոքրիկն Տեղէմար, ինչպէս շատ մը փոքրիկներ, ազդեցութեան տակ կ'իյնայ Արմենականներուն: Կուտան իրեն Բաֆիֆի գիրքերէն «Կայծեր»ը եւ «Քաջագողջ»ը:

Ինչպէս ըսինք, ընթեռնելու ցանկութիւնը մեծ էր Տեղէմարի մօտ: Առնելով տրուած գիրքերը, կը կարդայ զանոնք յափշտակութեամբ: Իրաւ է որ գիրքերուն մէջ յայտնուած միտքերը մարսելու անկարող դեռ ինք, բայց ի՞նչ պէտք, կը բաւէ որ հայերէն գրուած էր, հայուն համար գրուած, եւ հայուն ցաւերուն, տառապանքներուն մասին է որ կը խօսուէր:

Ո՛հ, մանուկ երեւակայութիւն: Եւ փոքրիկն Տեղէմար անծնատուր կ'ըլլար անոնց, վրէժխնդրութեամբ կը լիցուէր Հայութեան անիրաւութիւն ընողներուն դէմ, եւ մարտական խուլ պայքարները հերոսական, իր մանկական երեւակայութեան թռիչք կուտային: Կ'ուզէր նմանիլ անոնց, հերոս ըլլալ:

Հելլոս ըլլալ, մանկական ի՞նչ քնքոյշ նրազանք:

Եւ Տեղէմար, լափելէ վերջ իրեն տրուած գիրքերը, կը դառնայ Արմենական:

Արմենականներուն համար կարեւորութիւն չունէր քնաւ թէ թեկնածուն քանի՞ տարեկան է, ինչո՞ւ կը զբաղի, եւ կամ վերջապէս ո՞ւր է ան: Անդամ արծանագրել, ահա՛ իրենց հետապնդած գործը:

Անշուշտ թէ անոնք ունէին իրենց գործունէութեան խարխալը եւ գործելու ընդունակ մարդիկ, եւ եթէ փոքրիկներու մէջն ալ կը տարածէին իրենց խօսքը, պարզապէս պատրաստելու համար զանոնք ապագայի համար:

Եւ փոքրիկն Տեղէմար այլեւս Արմենական դարձած, հօրմէն

առած շարաթական 5 դրու շին 2 դրու շը կը յատկացնէր իր պատ-
կանած կուսակցութեան:

Պարզ է որ ինք, այսինքն Տեղեմար, այլևս «հերոս» դարձած,
փնտռէր առիթ մը որպէսզի ցոյց տար իր ըստեմանութիւնը այդ
ուղղութեամբ:

Սր մը, փողոցին վրայ, համեմատաբար տարէց Յոյն մը, կը
խոշտանգէր փոքրիկ Հայ մը:

Տեղեմար, որ արդէն քաջ մէկը ցանկացուած էր թաղին բոլոր
տղաքներէն, առանց այլ եւ այլի, իր ձեռքը գտնուած պաշտաս-
կով, որ տետրակներ կը պարունակէր, ուժգին հարուած մը կ'իջե-
ցնէ անոր գլխուն, եւ նոյն հետայն, կը պատրաստուի հետանալ,
փախչիլ: Շուտով կը հետապնդուի, եւ բռնուցքի զօրաւոր հար-
ուած մը ստանալով, կը կորսնցնէ առաջամասի վեց ակօաները:

Ասիկա կ'ըլլայ Տեղեմարի հերոսական առաջին մկրտութիւնը:

ԵՒ ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Հաճի Բարթիկ, Պոլիս գառնալով, իր առաջին գործը կ'ըլլայ
Նրկու քարաշէն տուններ կառուցանել՝ նախորդ այրած 4 տունե-
րուն գետնին վրայ, եւ Դալրաքընլար Պաշը, Շուկային մէջ, խա-
նութ մը բանալ, իսկ Էազմաներու գործատեղին՝ յարակից շէնքի
մը մէջ:

Ինքնին հասկնալի է որ Հաճի Բարթիկ, Իզմիր, գործի յաջո-
ղութիւն ձեռք բերելով, կը դառնար իր հայրենիքը՝ աւելի ետիս ու
հարուստ յատակագիծերով:

Պոլսէն ստացած վերջին տխրութիւնը փարատած էր, եւ հի-
մա այլևս կրկին ստացած նախկին վիճակը, գործի կը ձեռնարկէր
ան՝ ապագայի փայլուն երազներով:

«Տուողը եւ առնողը Աստուած է»՝ կ'ըսէ Ժողովրդային ա-
ռածը, եւ ինք կը հպատակէր Աստուածային այս հրամանին:

Ինք, անցեալ օրերուն, չէր կրնար հաշտուիլ ասանկ միտքերու
հետ: Չէր կրնար հաշտուիլ մանաւանդ անոր համար, որովհետեւ

իր ունեցածները ճակտի քրտինքով շահած էր, հետևաբար արդար
իրաւունք մը՝ վայելելու զանոնք...:

Հիմա սակայն կը հաշտուէր նախախնամական այդ կարգադր-
րութեան հետ, եւ կը փառաբանէր զայն, այսինքն Եհովան:

Այս չէ՞ միթէ մարդկային մտայնութիւնը ցարդ:

Հաճի Բարթիկի դարձին Իզմիրէն, կը միանար նաեւ իր առա-
ջին որդին, Խաչիկը, որ, ինչպէս յայտնի է, հեռացած էր Պոլսէն՝
նաւային ծանօթ պատահարին պատճառով: Այսպէս, Հաճի Բար-
թիկի երկու մանչ զաւակները, Խաչիկն ու Տելէմաքը, կը պարա-
պէին եազմայի գործերով, առաջինը գործատեղիին մէջ, իսկ երկ-
րորդը՝ խանութին:

Խաչիկ, թէպէտ կը գործէր իր հօրը մօտ, բայց գաղտնօրէն
կը մասնակցէր նաեւ Կիւրեղեան դերասանական խումբին, որ նոյն
օրերուն Պոլիս կը գտնուէր:

Ինչպէս յայտնի է, հին օրերուն, ժողովրդային լուրջ կարծիքը
դերասաններուն մօտին, առ հասարակ վատ էր, եւ զանոնք կ'ըն-
դունէին որպէս տեսակ մը անբարոյական մարդիկ, եւ կամ անբա-
րոյութիւնը տարածողներ:

Օր մը, ինչպէս կը պատահի, Գառնիկ Էֆ. Տէօթմէ-ճեան, ա-
ներծազը Հաճի Բարթիկին, ներկայ կը գտնուի Կիւրեղեան դերա-
սանական խումբին կողմէ սարքուած մէկ խաղին, ուր սոսկումով
կը նշմարէ Խաչիկը, իր քրոջ տղան, բեմին վրայ:

Այս հանդիպումը ինքնին բաւական կ'ըլլայ Խաչիկին համար
հեռանալու՝ միանգամ ընդ միշտ՝ նոյն ասպարեզէն:

Դէպք մը, նոյն թուականին պատահած, կ'արժէ որ գրի առ-
նենք, ինչ փոյթ թէ՛ չունենայ ան անմիջական յարաբերութիւն մը
գրքիս առաջադրած նախնական նպատակներուն հետ, բայց իբր
յատկանշական երեւոյթով, անիկա պէտք է կցել այն շարքին՝ որ
կ'առաջադրէ, օրինակ, այս զիրքը:

Թուրք միջրայայ մը, օր մը, եազմա գնելու համար կը ներկա-
յանայ խանութ մը, որուն տէրը կամ վաքիչն էր Տիրան անունով
ազգային մը:

Երկար զբաղեցնելէ վերջ խանութպանը, առանց բան մը գնե-
լու կը պատրաստուի մեկնելու:

Տիրան, քնականաբար նեղուելով, կը գանգատի մեղմ եւ քա-
ղաքավար բառերով.

— Փաշա՛ս, հիմա եղա՞ւ մի ասիկա, այսքան յոգնութիւն պատճառել վերջ բան մը չառնե՛լ...:

Միրալայը, պաղարիւնութեամբ, կը պատասխանէ.

— «Կեալուրա էգիյէթ վէրմէք հէլալ տըրը»:

Եւ Տիրան, ստացած այս պատասխանէն չափազանց վրդովուած, կը յարծակի փաշային վրայ, եւ նախ կուրծքն ունեցած Շէֆագաթի նշանը առնելով, ճակատոր կը տանի, յետոյ կը համբուրէ, եւ կ'երկարէ իր դրացի Շէմսի Էֆէնտիին. նոյն արարողութիւնը նաեւ թուրին մասին: Եւ կ'սկսի հարուածել անխնայօքէն:

Այս դէպքը ահագին ժողովուրդ կը հաւաքէ իր շուրջը: Հայերը սարսուռով կը դիտեն, իսկ դէպքին ականատես Թուրքեր, իրաւունք կուտան հայուն:

Վերջապէս դէպքին վայրը հասնելով ոստիկանութիւնը, կը ձերբակալէ հայը եւ փաշային հետ կը տանի գարագօլ: Ահագին ըզզմութիւն կը հետեւի ոստիկանութեան, եւ որոնց կարգին՝ նաեւ փոքրիկն Տելէմար:

Թուրքերը ճամբան թէպէտ չեն խոշտանգեր Տիրանը, բայց հրացայտ ակնարկներով կը լսփեն զայն: Հայ մը միւսլիման մը ծեծէ՛, եւ մանաւանդ փաշա՛ մը...:

Ու Տիրան կ'ենթարկուի հարցաքննութեան. կը լսուին վկաներ, բնականաբար բոլորն ալ թուրք:

Քրիստոնէայ բոլոր ազգերու կարծիքով, կորսուած էր հայը՝ առնուազն 3—4 տարի բանտարկութեամբ, եւ յետոյ զուցէ արտրով ալ:

Բայց, ո՞վ զարմանք, ազատ կ'արծակուի ան, դատավարութենէ մը վերջ, ականատես Թուրքերու վկայութեամբ: Անոնք պատմած էին բոլոր անցքերը, եւ փաշային վիրաւորիչ խօսքերը, եւ հայուն յարգալիր վերաբերումը անոր շքանշանին եւ թուրին վերաբերմամբ, եւ յետոյ, ծեծուած:

Հագիւ թէ ասանկ դէպք մը պատահած ըլլար թուրք կայսրութեան մէջ, մինչեւ նոյն օրերը: Իրա՛ւ է որ թուրք փաշային խօսքերը հայուն ուղղուած, անիրաւ եւ վիրաւորիչ էին, բայց իրաւական ըմբռնում մը կար՝ թուրքին եւ քրիստոնէային միջեւ, մասնաւորաբար հայուն, դարերէ ի վեր, որով իրաւունք կուտար թուրքին անարգելու, հայհոյելու, անիրաւելու եւ խոշտանգելու քրիստոնէան միակ բառով մը,— Կեալուր:

Դարերու մղձաւանջ մը, հանգոյց մը կը լուծուէր թուրք դա-

տարանին առջեւ, առաջին անգամն ըլլալով, արդար եւ իրաւատէր հռչակումովը հայուն եւ ամբաստանութեամբը թուրքին:

Տալով հասարակութեան այս դրուագին պատկերը, կ'ուզենք ցոյց տալ թէ, հայուն եւ թուրքին յարաբերութիւնները, թէպէտ ո՛չ երբեք օրինական եւ արդար, բայց վերջապէս կը լսուէին, կը դատուէին արդարօրէն՝ երբ օրինական իշխանութեան սեղանին առջեւ կը հանուէին անոնք:

Ետքի թողլով այս նիւթին վրայ աւելի լայնօրէն խօսելու առիթը, կ'անցնինք մէկ ուրիշ դրուագի մը՝ պատահած նոյն թուականներէն:

Յը մը, Ամերիկեան Հօմ Սքուլի բարձրագոյն դասարանի ուսանողուհիները կ'առաջնորդուին՝ Տնօրէնուհի Միս Բաթրիկի գլխաւորութեամբ՝ թրքական միւզէն:

Միւզէին վարիչը, թուրք մը, ընդունելով այցելուհիները, կ'առաջնորդէ զանոնք: Հասնելով արծանի մը առջեւ, կը մատնանշէ զայն՝ ըսելով. «Հայոց Աբգար թագաւորին արծանը»:

Ազգային Պատմութեան ուսումը որ կը դասաւանդուէր ամերիկեան վարժարանին մէջ, տարբեր ձեւով կ'աւանդուէր: Հայոց Աբգար թագաւորը կ'ընդունուէր հոն առասպելական պատմութեամբ մը միայն, մինչ ձեմարանին մէջ, ինչպէս բոլոր հայ դպրոցներուն, իբրեւ իրականութիւն կ'ընդունուէր եւ կը դասախօսուէր:

Օր. Թումնի, քոյրը Տելէմարի, անմիջապէս որ կ'իմանայ միւզէին վարիչին մատնանշումը եւ անոր տուած անունը արծանին, մօտը երթալով Միս Բաթրիկին, կը յիշեցնէ անոր Հօմ Սքուլին դասաւանդած դրութեան թիւրիմացութիւնը Աբգար թագաւորին մասին: Եւ Միս Բաթրիկ, արծանին եւ անոր մասին տրուած այս տեղեկութիւնները լսելով, կ'առաջարկէ Օր. Թումնիին զրի առնել զայն՝ ղրկելու համար Ամերիկա՝ Պորտ Լնկերութեան:

Օր. Թումնի նախ քօֆին առնելով արծանին, կը պատրաստէ անգլիկերէն լեզուով պէտք եղած ծանօթութիւնները այդ ուղղութեամբ եւ կը յանձնէ Միս Բաթրիկի, չմոռնալով ստորագրել տալ անոր, անմիջականօրէն, քօֆին ներքեւ:

ՍՈՒԳԻ ԵՒ ՏՐՏԱՌԻԹԵԱՆ ՕՐԵՐ

Ինչպէս սովորաբար, եւ ինչպէս կեանքն իսկ մարդկային, կրրկին կը սգաւորուի Հաճի Բարթիկի տունը, եւ Տելէմար, որ հիմա հագիւ պատանի, կը մնայ միակ շառաւիղը Բարթողեան ընտանիքին:

Տելէմարի մեծ ու միակ եղբայրը, Խաչիկ, կը մեռնի 28 տարեկան հասակին մէջ, իսկ հայրը, ընկճուած եւ յուսահատ իր զաւկին մահէն, ՅՃ, օր վերջ՝ կաթուածահար՝ կը մեռնի: Եւ մայրը, Սօֆիկ հանրմ, վիշտին ծանրութենէն, կ'ենթարկուի Բանտէօի հիւանդութեան: Եւ այսպէս, Բարթողեան ընտանիքէն միակ շառաւիղը կը մնայ Տելէմար:

Խաչիկ, վառվռուն երիտասարդ մըն էր, եւ ինչպէս տեսանք անգամ մը, Պոլիս, Նաւուն վրայ, չի կրնալով հանդուրժել մանաւանդ ըռնութեան, ունեցաւ արկածալից քաղխում մը թուրք ըսպայի մը հետ: Քանի կը մեծնար, այնքան կ'աճէր ու կ'արմատանար անոր մէջ այս ընտանրութիւնը:

Իրաւ է թէ իր մօրեղբօր, Գառնիկ Էֆի. Տէօրմէնեանի միջամտութեան պատճառով, անիկա քաշուած էր թատրոնէն, բայց դեռ կը շարունակէր գաղտնօրէն յարարերուիլ՝ մանաւանդ Օր. Արուսեակի հետ, Կիւրնղեանի խումբէն: Առնական հոյակապ կազմ մը ունէր ան: Մարմնական այս առաւելութիւնը ունեցողները, առհասարակ ենթակայ են ուշադրութիւն գրաւելու: Արուսեակի գերին դարձած էր ան, եւ իր պարապոյ ժամերը անոր հետ կ'անցընէր:

Մեռնյալան դազաղը որ կը գտնուէր Միլիտարի Ս. Խաչ եկեղեցիին մէջ, լեցուն էր յուղկահարներու ահագին բազմութեամբ, որոնց մէջ յատկապէս աչքի կը զարնէին Տելէմարի Արմենական ընկերները: Բազմաթիւ ծաղկեպսակներ դրուած էին անոր դազաղին վրայ, որոնց մէջ մանաւանդ, Արմենական ծաղկեպսակը: Խորէն Արքեպ. Նարպէյ, որ կը նախագահէր սոյն հանդէսին, իր արտասանած դամբանականին մէջ դառնալով Հաճի Բարթողի, կ'ուղղէ անոր հետեւեալ սրտաճմլիկ ուղերձը.—«Ասանկ զաւակներ հարիւրներով պէտք է տայիր հայ ազգին»:

Այն միջոցին երբ արդէն աւարտած է եկեղեցական արարողութիւնը մեռելական, եւ դազադակիրները կը պատրաստուէին փոխադրելու զայն դէպի գերեզմանատուն, Մամբրէ վարդապետ, որ արդէն ծանօթ էր որպէս համիլէ, կը կեցնէ զանոնք՝ բսելով.

— Դազադին կ'ընկերանայ ծաղկեպսակ մը, որ կը կրէ «իր ընկերներուն կողմէ» բառերը իր վրայ, մինչեւ որ չ'ստուգուի թէ ո՞րոնք են այդ ընկերները, դազադը կարելի չէ փոխադրել:

Այս ազդարարութիւնը յայտնի համիլի մը կողմէ, սոսկումով կը լեցնէ ներկաներուն սիրտերը: Կրնայլէն մատնանշել: Բնականաբար ո՛չ: Եւ սակայն դազադը անշարժ կը մնար:

Տունը լուր տրուելով շուտով, հանգուցեալին քայրը Օր. Թոմնի, կը վազէ Հօմ Սքուլ, եւ պատմելով դէպքը տնօրէնուհիին, կը թախանծէ օգնութիւն մը, ճար մը:

Միս Բաթրիկ, սաստիկ յուզուած Օր. Թոմնիի սարսափահար վիճակէն, կը մխիթարէ զայն, միանգամայն իր մօտ կանչել տալով հաստատութեան խաւազը, Նուվանը, եւ կը հրամայէ անոր երթալ հայոց եկեղեցին եւ յայտարարել թէ ծաղկեպսակը զրկուած է վարժարանին կարգ մը աշակերտուհիներուն կողմէ եւ պաշտօն տրուած է մակազրել զայն իրենց անունով, եւ եթէ սխալ մը եղած է, յանցանքը իրենց չէ ընաւ:

Խաւազը կը հասնի, տրուած հրահանգը կը գործադրուի, եւ դազադը կը շարժի դէպի գերեզմանատուն:

Այս կորուստը բնականաբար չափազանց դառն կ'ազդէ իր մօր եւ իր հօր վրայ, ու նաեւ քրոջ: Բայց անոր ազդեցութիւնը Տելէմարի վրայ, չափազանց յուսահատական էր:

Գերեզմանատունէն անոնք կը մեկնին տուն, ազգական ու ճտերմիկ ընտանիքներու կամ անձերու ընկերակցութեամբ: Ողբն ու կոծը կը շարունակուի՞ն աւելի ազդու, աւելի տխրագին: Մխիթարական խօսքերը կանգ չեն առներ սակայն: Եւ սակայն ամէն որ կուլայ, եւ ամէն որի մխիթարութեան խօսքերը տեսակ մը կ'արծարծեն վիշտը, թախսիծը:

Ընդհանուր ողբերգութեան առաջին ըոպլներուն չէր նշմարուած բան մը, կորուստ մը: Տելէմարը չկա՛ր: Ռ՞էր կը գտնուէր այդ պահուն. ո՛չ որ գիտէր:

Տելէմար, շուարած մահուան ծանրութենէն, եւ կորուստին ազդեցութեան ննթակայ, տեսակ մը խելակորոյս, ճամբան բռնելով տունին հակոտնեայ ուղղութեամբ, դէպի քաջաստանները կ'երթար անպատասկ:

կումը մը տղաքներ, քիչ մը տարէջ իրմէ, կը հետեւէին սակայն իրեն:

Այսպէս, բաւական մը քայելէ վերջ, երբ ալլիւս անոնք կը համոզուին թէ պատանի Տեղէմաքը դառնալու կամ կանգ առնելու միտք չունէր, կը դիմաւորեն զայն եւ կ'առաջնորդեն քաղինս մը, ուր, առաջին անգամ ըլլալով, կը գինովնայ հէք պատանին:

Կ'անցնին դառնութեան այս օրերը: Տրամութիւնն ու թախիծը շալկած, Տեղէմաք կ'սկսի գործի: Բայց 13 տարեկան տղու մը համար դիւրին գործ չէր կառավարել տունը, խանութը, եւ մանաւանդ գործաւորները, բոլորն ալ բուլումպանի դասակարգէն:

Թուլումպանի այս դատակարգը, թէպէտ խիստ ու բիրտ, սակայն նոյնքան մեղմ եւ բարի մարդիկ են: Բռնութեան եւ անիրաւութեան թշնամի, իսկ պատուի՝ վերին աստիճան նախանձախնդիր, մահուան իսկ գինով:

Հաճի Բարթիկի մեծ տղան մեռած, մեռած նաեւ Հաճի Բարթիկ, կը մնար Տեղէմաքը, պէտք էր գուրգուրալ անոր վրայ, եւ ո՛չ մէկ գնով անոր դէմ երթալ, ընդհակառակը: Եւ Տեղէմաք սկսաւ վարել գործը՝ ըստ առաջնոյն:

Դառնիկ էֆ. Տէօքմէճեան, ինչպէս քանի մը անգամ յիշեցինք, մօրեղբայրը Տեղէմաքին, հոն էր, եւ անիկա միշտ օգտակար կ'ըլլար տակաւին անփորձ այս տղուն: Կը խրատէր ան ըլլալ ուղղամիտ եւ նախանձախնդիր, ի՛նչ որ ուրիշէն կ'սպասուի, ընել նաեւ նոյնը ուրիշին: «Տեղէմաք, կ'ըսէր ան, դրամ շահելու համար եղիր պատուաւոր, ոսկիէն բարձր բռնէ պատիւդ, իսկ դրամ ծախսած ատենդ՝ մի ըլլար երբեք գծուծ. պէյի պէս ծախսէ»:

Եւ Տեղէմաք կը գործէր. յաջող կերպով, թէ իր գործաւորներուն անձնուէր օժանդակութեան, եւ թէ, մանաւանդ, իր մօրեղբօր տուած առաքինի յորդորներուն շնորհիւ: Եւ Հաճի Բարթիկի տունն ու գործը կը շէննա՛ր, եւ տրամութիւնը տակաւ. հեռանալով, կուգար ուրախութեան օրեր:

Բայց ընութիւնը ուրիշ անակնկալներ ունէր վերապահած այս կարի երջանիկ ընտանիքին: Ահա, յանկարծ, երկրաշարժ մը, որ վայրկեանի մը մէջ, ոչինչի կը վերածէ ամէն ինչ, ամէն աշխատանք, ամէն հաշիւ, իրեն հետ խառնելով նաեւ կորուստը բոլոր առնելիքներուն:

Տեղէմաք չէր ճանչնար պարտատէրները: Տեսրակ մը մնացեր էր իրեն՝ որուն մէջ նշանակուած էին յաճախորդներուն անուն-

ները եւ տեսակները տրուած ապրանքներուն, եւ յետոյ՝ նշանակուած էր գումարը՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրէն զանօնելի: Այսչափ: Եւ Տելէմաք, բնութեանական այս արհաւիրքէն դուրս կուգար մաս մը դրամով, եւ ետին թողլով ամէն ինչ, կ'երթար Իօնաֆիլիէի խանութ մը բանալ Սկիւտարի մէջ, որուն ճիշդ դիմացը կը բացուէր, քիչ վերջը, «Օսմանլը Գրաւթհանէ»ն:

Գործերը աղէկ կ'երթային, օրէ օր կը յառաջանար: Եւ ահա կրկին աղէտ մը, Պապը Ալիի ցոյցը:

Օսմանլը Գրաւթհանէսիի բոլոր այցելուները, բնականաբար բոլորն ալ թուրքեր, կը սկսին շիւ աչքերով դիտել Տելէմաքի հաստատած գործը, եւ առիթի մը կը սպասեն իրենց չար մտադրութիւնը գործադրելու:

Նախ ոստիկան բռլիս մը ներկայանալով Տելէմաքի, փոխ դրամ կ'առնէ անկէ, եւ յետոյ՝ իր կինը ղրկելով՝ մաս մը ապրանք, բնականաբար ապառիկ:

Յետոյ, նաեւ խանութ մը, թուրքի մը կողմէ, բանալ կուտան անոնք, միեւնոյն ճիւղին վերաբերմամբ:

Նախնական միջոցները լրացած էր, կը մնար առիթը:

Եւ ահա առիթը եւս: Թուրք փաշայի մը կինը, որ պարտք ունէր խանութին, կ'անցնէր փողոցէն: Տելէմաք կը բարեւէ զայն քաղաքավարութեամբ, եւ յետոյ՝ առնելիքին խօսքը կ'ընէ անոր:

Գրաւթհանէին մէջ գտնուողները իրար կ'անցնին. առիթը եկած էր իրենց մտադրութեան ընթացք տալու: Եւ անմիջապէս ոստիկանի մը ձեռքակալել տալով Տելէմաքը, կը տանին Փաշա Գաբուսիի ոստիկանատունը:

Նախնական հարցաքննութենէ՝ վերջ, Տելէմաք, ընկերանալով ոստիկանի մը, կը ներկայանայ թուրք կնոջ տունը որուն հետ խօսած էր ինք:

Փաշա մըն էր կնոջ ամուսինը, եւ Տելէմաք, ներկայացուելով փաշային, կը պատմէ ամբողջ պատահարը:

Փաշան, ստուգելով եղելութիւնը նաեւ իր կնոջմէն, կը կազմէ ժուռնալ մը, ըստ որում, ամբաստանեալը իր առնելիքը ուզած էր խիստ քաղաքավարի լեզուով, եւ ուրիշ ոչինչ:

Եւ յետոյ, դառնալով ուղղակի Տելէմաքին կ'ըսէ. «Օղլում, մաշ ալմաշօրըզ քի, սիզէ տէ վէրէլիմ»:

Ոստիկանը, բնականաբար չի գոհանար այս արդիւնքէն, բոլորովին տարբեր ժուռնալ մը տրուած էր այդ մասին:

Եւ Տելէմաք, կրկին կը յանձնուի ոստիկանատուն:

Ոստիկանապետը, սակայն, ծագումով չէր քէզ մըն էր: Կարգալէ վերջ փաշային տուած ժուռնալը, դառնալով Տելէմաքի, կ'ըսէ.

— Տղաս, ժամանակները գէշ են: Թէպէտ մեզի տրուած տեղեկութիւնը սխալ է, բայց ամէն պարագայի, քեզի խորհուրդ կուտամ զգոյշ ըլլալ...:

Եւ Տելէմաք, համարձակութիւն առնելով ոստիկանապետէն, մանաւանդ անոր մտերմիկ թօնէն, կը պատասխանէ.

— Պէյրս, կ'ընդունիմ խորհուրդներդ. գործ չկայ արդէն, բայց դոնէ առնելիքներու խօսքը չե՞նք կրնար ընել յաճախորդներուն:

— Տղաս, ինչպէս ըսի, ժամանակները գէշ են հիմա, առաջ Աստուած կը շտկուի ամէն բան, բայց նորէն քեզի խորհուրդ կուտամ զգոյշ ըլլալ...:

Եւ Տելէմաք, ազատ արձակուելէ վերջ, կը դառնայ տուն:

ԶԱՐԴԻ ՈՒ ԽՌՈՎՔԻ ՕՐԵՐ

Հայուն համար այլեւս անցած էին հին օրերու անխռով կեանքը: Յեղափոխական կուսակցութիւնները, մէկը միւսին ետեւէն երեւան գալով, ահագանգի ղօղանջը կը հնչեցնէին ամէն դի: Ձկար հայուն համար այլեւս հանգիստ, եւ ամէն ոք. ըլլայ յեղափոխական կամ ո՛չ, միեւնոյն աչքով կը դիտուէին թուրք կառավարութեան ու ժողովուրդին կողմէ:

Անշուշտ թէ կային բարի ու ազնուական թուրքեր, բայց ճշնշող մեծամասնութիւնը՝ խօսքով թէ գործքով, դէմ էր յեղափոխութեան:

Յոյնը, եւ մանաւանդ հրեան, կ'օգտագործէին այս առիթը:

Գործօն երեք տարրեր կային Թուրքիոյ մէջ. Հայ, Յոյն եւ Հրեայ: Վերջին երկուքին մնացած էր ամբողջ հրապարակը՝ գոր-

ծելու եւ, ի հարկին, նաեւ դաւելու Հայուն դէմ: Եւ Հայը ճշմարիտ ողջակէզ մը դարձած էր հրապարակին վրայ:

Ի՞նչ է յեղափոխութիւնը, եւ կամ ի՞նչպէս պէտք է ըմբռնել զայն: Ասանկ հարցերով զրեթէ բնաւ մտահոգուած չեն մեր յեղափոխական պարագլուխները: Յեղափոխութիւն ընել, խառնել հրապարակը, զարնել զարնուիլ, եւ ահա լմնցաւ ամէն ինչ: Այսքան դիւրին ու հեշտին բան մը կը կարծուէր յեղափոխութիւնը: Ասիկա հին օրերու մտայնութիւնն է սակայն, իսկ հիմա՞, ո՞հ, զրեթէ նոյնն է դժբախտաբար: Եւ յեղափոխական գործօնները, բոլորն ալ երիտասարդ եւ նոյնիսկ պատանի տարրերէ կազմուած, երազային հոլովումներու անձնատուր, առաջ կը նետուէին, կը խօսէին, կը քարոզէին, կը պատգամէին ամէն ուղղութեամբ:

Յեղին լրջախոհ մասը, անմասն այս նոր շարժումին, թէպէտ կը փորձէ սանձել զայն, քայց երբ կը տեսնէ իր դէմ ցցուած երիտասարդ ուժը, նոյնիսկ սուրը եւ զնդակը, ետ կ'ընկրկի: Այլեւս ճակատագրական աղէտ մը դարձաւ այդ շարժումը՝ անխտիր, մինչեւ հիմա:

Ահա Գում Գարուի Պատրիարքարանին ցոյցը: Խուճը մը տըղաք՝ ձանկիւլեան կոչուած տար զլուխ երիտասարդի մը առաջնորդութեամբ, կը խիզախեն դէպի Պատրիարքարան, եւ ներս մտնելով, հանդիսաւոր ժեսրով մը, կը հրամայեն Պատրիարքին՝ Աշըգեան Սրբազանին, տեղի տալ եւ կամ զործել: Եւ յետոյ, սարսափահար ծերունիին աչքին առջեւ, վար առնելով պատէն կախուած թուրք պետական զինանշանը, պատառ պատառ կ'ընեն, ոտնակոխ կ'ընեն զայն: Կարելի՞ է ծայն հանել, բողոքել, եւ կամ մըմնջել: Բռունցքի, նոյնիսկ ատրճանակի պայթիւնը հաշուեյարդարի կ'ենթարկէ զայն, առանց այլեւայլի: Եւ Աշըգեան Պատրիարք հազիւ միջոց կ'ունենայ փախուստ տալու եւ ապաստանելու մօտակայ դեղարան մը:

Պատմութիւն չենք զրեր, այլ պարզապէս փոքր ինչ շօշափում մը անցեալի այդ դրուագներուն: Եւ կըկա ըծենք թէ այսքանն իսկ բուական պիտի ըլլար հաստատելու մեր ցեղային դժբախտութիւնը, շարունակաբար, մինչեւ այս օրերը:

Յեղափոխական շարժումը կանգ չ'առնեք սակայն: Գում Գարուի ցոյցին կը յաջորդէ Պապը Ալիին ցոյցը, եւ տարի մը յետոյ՝ Պանք Օթօմանի:

Անշուշտ մեր նպատակը չէ ասոնց նկարագրականը տալ ամբողջովին, թեր ու դէմ, պարզապէս կը յիշենք դէպքերը այն ա-

ռումով որոնք, այսպէս թէ այնպէս, գործնական առնչութիւն ունին մեր այս հրատարակութեան հետ:

Իրաւ է թէ զրքիս վերջընթեք գլուխներուն մէջ պիտի անդրադառնանք հայկական ցաւոտ այս հարցին, եւ պիտի ջանանք գործնական ու մանաւանդ փորձառական թելադրութիւններ ընել այդ ուղղութեամբ, բնականաբար օգտուելով միշտ այդ առթիւ մեր ունեցած շփումէն՝ Տիար Տելէմաք Բարթողեանի յուշատետրին՝ հետ: Բայց նախ քան անցնիլը ատոնց, գծենք այն բոլոր պատկերները՝ դրական եւ կամ փորձառական, որ ունեցաւ ան իր կեանքի մանաւանդ հասուն տարիքին մէջ:

Ինչպէս գիտենք, Տելէմաք, հայկական կեանքի փոթորկուող այդ օրերուն, կը գործէր Սկիւտարի մէջ, բօնաֆիսի վերաբերեալ առեւտուրով: Գործը, բնականաբար, լաւ չէր ընթանար տիրող տագնապին՝ պատճառով, եւ կը թուէր տապալիլ վերջնականապէս:

Այդ նոյն օրերուն, Սկիւտարի Միւթէսարրֆին էր Քիւրտ Պահրի փաշան, ծանօթ Մուսա Պէյին եղբայրը, Սասունցի, ինչպէս կը կարծենք:

Օր մը, կը կանչուի Տելէմաք կառավարիչին տունը եւ կ'ապսպրուի արեւելեան ոճով սննեակի մը պատրաստութեան: Փաշան իր աղջիկը պիտի ամուսնացնէր:

Տրուած ապսպրանքը պատրաստել կուտայ Տելէմաք՝ երեք ամսուայ ընթացքին, եւ կը ստանայ կլորիկ գումար մը: Ճիշդ ատենին ձեռք բերուած յաջողութիւն մը՝ որ տեսակ մը մխիթարութիւն կը պատճառէր նիւթապէս ու բարոյապէս քայքայուած այս պատանի առեւտրականին:

Բայց տեսակ մը վրիպանք էր այս երեւոյթը, եւ Տելէմաք կրկին կը մատնուէր տագնապի:

Պապը Ալիի ցոյցէն ուղիղ տարի մը ետք, 1896ի Օգոստոսին, կը պայթէր Պանք Օթօմանի ցոյցը, այս անգամ Դաշնակցականներու ղեկավարութեամբ:

Տելէմաք, որ հիմա արդէն Հնչակեան մը, դէպքէն մէկ օր առաջ, ժողովի կը հրաւիրուի, որ տեղի կ'ունենայ փուռի մը մէջ, Իճատիյէ: Կ'ատենապետէ Մէլամսըզի Սալաա (ջրկիր) Աբրահամի տղան: Բոլոր ընկերները ներկայ են:

Ամենեւին պէտք չէ զարմանալ եւ երկմտիլ: Այո՛, Սալաա Աբրահամին տղան, ատենապետ: Այս չէ՞ միթէ պատկերը իրական բոլոր կուսակցականներուն: Այո՛, կան անոնց մէջ դպրոցականներ,

թերեւս ուշիմ ու հայրենասէր ղեկավարներ, խտալիստներ. բայց հնչակեան կազմին գլուխը կը գտնուէր... սալապլի մը տղան, առանց ուսումի, առանց թերեւս խելքի ալ: Ուսում եւ խելք, անշուշտ թէ կ'ունենային անոնք. եւ անշուշտ թէ ունէին, յեղափոխական դառնալով, մանաւանդ այն օրերուն:

Խելք եւ ուսում ունեցան անոնք եւ կամ իրենց պէսները, մանաւանդ թուրք սահմանադրութեան օրերուն: Ասոնցմէ մէկը, որ անցեալին խալիքար խանի մէջ փխազնի մըն էր, յետոյ կը փառաքանուէր պանծալի լեզուով մը՝ նոյնիսկ Գրիգոր Զոհրապի բերնով, հայկական բեմերէն:

Սախա Աբրահամին տղան, բանալով Ժողովը, կը յայտարարէ թէ. «Վաղը ցոյց մը պիտի ըլլայ դաշնակցականներու կողմէ, բայց թէ ինչպէս եւ ո՛ր, յայտնի չէր, եւ մենք պատրաստ պէտք էր որ ըլլայինք՝ անակնկալ պարագային, դիմազրաւելու հաւանական ամբողջ պատահարները»: Եւ ներկաներուն կը կարկառուի մէջ մէկ ատրճանակ:

Սարսուռ մը կ'անցնի բոլոր ներկաներուն սրտերէն. առաջին անգամ ըլլալով իրենց ձեռքերուն մէջ կը դրուէր ատրճանակ մը:

— «Մինչեւ այդ թուականը—կ'ըսէ Տելէմար—գոնէ իմ մասին խօսելով, իրաւ է որ շատ բան չէի սորված յեղափոխական գիտելիքներու լեզուէն, եւ յեղափոխական եղած էի պարզապէս անոր համար որ ազատութիւն, անկախութիւն, թագաւորութիւն եւայլն եւայլն բառերը կը հոլովուէին մեր ականջներուն, եւ որ հիմա միզի կը խօսուէր զէնքի եւ արիւնի լեզուէն, ապշահար կը թողոր գիտ: Եւ պատանեկան սրտազեղումի այս պատահարին մէջ հարց մը ուղղեցի մեր պետին, Սախա Աբրահամին տղուն.

— «Բայց ինչպէս, մենք տակաւին ո՛չ իսկ եղանակը գիտենք այս զէնքերը պահելու...»:

— «Բոլոր նայուածքները ինծի դարձան, եւ իրենց նայուածքէն դիւրին էր հետեւեցնել թէ հոգեկան միեւնոյն դրութեան մէջ կը գտնուէինք բոլորս ալ»:

Աւելորդ է ըսել թէ Տելէմար չ'ըստանար իր ցանկացած պատասխանը, բացի մէկ երկու կարկտան խօսքերէ՝ նոյն ինքն Տիար Ատնապետին կողմէ.

— Զէնքերը տուողը կուսակցութիւնն է, եւ ինք ատկէ աւելի բան չի գիտեր: Եւ յետոյ, Դաշնակցականները զինուած են թէ՛ ատրճանակով եւ թէ՛ պոմպայով, ուրիշն պէտք է որ նոյնը ընէ նաեւ Հնչակեանը...

— «Այա, կը հարցուի դարձեալ Տելէմաքի կողմէ, կրնա՞ք ըսել թէ ռումբ մը քանի՞ մէթրոյէն կ'արձակուի, ինչպէս նաեւ ռէվոլվէրը...»

Պարզապէս կ'անհրկի պատասխանել այս պարզ հարցումին, Պ. Ատենապետը, իրբեւ ոչ այնքան... կարեւոր գիտելիքներ:

— «Երեւակայել հրազէն մը որ հազիւ կրնայ 10—15 քայլ հեռուէն իր նպատակին ծառայել՝ յետոյ՝ զէնք գործածելու բացարձակ անվարժութիւնը, եւ յետոյ՝ միայն օր մը կար բաժնող պատահելիք մեծ դէպքէն», կը խորհրդածէ Տելէմաք:

Յաջորդ օրը եւ աւելի վերջերն ալ, չիմացուի թէ ի՞նչ եղան տրուած զէնքերը: Միայն պարզ է որ, սարսափի այդ օրերուն, շատ մը զէնքեր փճացուեցան, հորերու կամ կոյուղիներու սէջ նետուեցան:

— «Բայց ի՞նչպէս, վերջին անգամ դիտել կուտայ Տելէմաք, մենք կը գործածենք զէնք մը, հազիւ 15 — 20 մէթր արձակող, մինչ թշնամին՝ իր մաւզէններով՝ 1500—2000 մէթր: Ուրեմն, այս հաշուով, մեր զէնքերը ուղղակի պատճառ պիտի ըլլան որ թուրք զինուորը ստիպուի կրակել մեր վրայ... Ես վա՛ր կ'անցնիմ եւ նահապետի ըլլալէ»:

— Այո՛, կը պատասխանէ Սախա Աբրահամին տղան, յեղափոխութիւնը սուրբ է, եւ առանց արեան՝ չիք ազատութիւն:

Այս հանդիպումը Տելէմաքի եւ Սախա Աբրահամին տղուն միջեւ, թէրեւս երկմտութիւն պատճառէ ոմանց: Աւելի յստակ բացատրելու համար՝ պատմուածք մը:

Կը պատմուի թէ օր մը ֆրանսացի եւ ռուս երկու ժէնէրալներ հանդիպում մը կ'ունենան իրարու՝ Ռուսաստանի մէջ: Խօսքը կը դառնայ զինուորական կարգապահութեան եւ անձնագոհութեան մասին: «Ռուս զինուորին երբ հրամայուի անդունդը նետուիլ յանուն Ձարին, կ'ըսէ ռուս ժէնէրալը, առանց այլ եւ այլի կը հպատակի ան»: Եւ նոյն հետայն կ'անչլելով ռուս զինուոր մը, կը հրամայէ՝ անոր անդունդէն վար նետուիլ՝ յանուն Ձարին: Պարզ է որ հրամանը իսկոյն կը գործադրուի:

Նոյնը կը հրամայէ նաեւ ֆրանսացի ժէնէրալը՝ իր զինուորներէն մէկուն՝ յանուն Նաբուլէոնի:

— Ամենայն սիրով կը պատասխանէ զինուորը, միայն թէ ինձի փոքր միջոց տուէ՛ք երթալ լրացնելու մէկ գործս:

Եւ ահա, տրուած վայրկեանին կը ներկայանայ ան... իշու մը ականջներէն թռնած: Կ'աշխատի քաշել զայն՝ անդունդը զլտորե-

լու համար: Անկարելի: Եւ յետոյ, դառնալով իր պետին, կ'ըսէ.
— Ի՞նչպէս կ'ուզէք որ անդունդէն վար նետեմ ինքզինքս երբ
այս անբան կենդանին իսկ կը մերժէ նետուիլ:

Կարծեմ բաւական պիտի ըլլայ համոզուիլ որ ճիշդ կ'արտա-
յայտուէր Տելէմաք: Իրա՛ւ է թէ պէտք է կռուի ու զոհուի յե-
ղափոխականը, բայց ատիկա չի նշանակեր թէ պէտք է զոհուի ան
պարզապէս էշ նահատակ ըլլալու համար: Հայ մարտիկը քիչ է,
քիչ են նաեւ իր զէնքի ուժերը. ուրեմն պէտք է իր զինական ու-
ժը հրապարակ քերէ այն ատեն միայն՝ երբ զերազանց է ան, ա-
մէն մասամբ:

Ի՞նչ արժեցին մեր յեղափոխական զոյգ ցոյցերը՝ Պապը Ալիի
եւ Պանք Օթօմանի. եւ նմանապէս բոլոր ցոյցերը՝ Զէյթունէն
սկսած մինչեւ Սասուն. ոչինչ: Քանի մը քիւրտ կամ թուրք զին-
ւոր սպաննելէ ետք, հազարաւոր հայերու զոհ մը, պարզապէս:

Ինչպէս ըսինք, Դաշնակցականներու կողմէ կատարուելիք ցոյ-
ցի մը մասին կը խօսուէր: Պապը Ալիի ցոյցը, որ կատարուած էր
Հնչակեաններու կողմէ, պէտք էր ցոյց մը նաեւ Դաշնակցականնե-
րու կողմէ, ամէն գնով, կատարուէր: Ասոր մէջ եթէ կուսակցա-
կան մրցում մը կար. կար նաեւ հաւատք... Հայաստան ունենալու:
Այս էր տիրող կարծիքը: Ասիլի ճիշդը՝ ատանկ կ'ենթադրէին յե-
ղափոխական մեր վարիչները: Բնականաբար սխալ ելաւ իրենց
հաշիւները, եւ ո՛չ թէ Հայաստանը չազատեցաւ, այլ հազար հա-
զարներ կորան, կոտորուեցան անկէ ետքը: Սխալի՜ իրականու-
թիւն: Եւ սակայն դեռ կը շարունակուի միեւնոյն սկզբունքը՝ մեր
կարգ մը յեղափոխական կուսակցութիւններու կողմէ:

Այսպէս, Պանք Օթօմանի ցոյցը հազիւ սկսած, Պոլսոյ ամբողջ
հրապարակը կը ցնցուի, կը ցնցուի մանաւանդ Հայը:

Իր նախորդ սպիւնիւրը տակաւին չանցած, ահա՛ նոր մըն ալ:
Ի՞նչ պէտք էր քննել թշուառ այս ժողովուրդը: Թո՛ղ թուրքը, մա-
նաւանդ ծաղրանքին ենթակայ եղած էր ան հրեային: Եւ առաւ-
պելական ի՞նչ վերազրումներ կը հիւսէին անոնք հայուն նկատ-
մամբ:

Անշուշտ թէ այս գէպերը յիշելով, միտք չունինք քնաւ հըր-
եային ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորել: Եւ սակայն
Պոլսոյ հրեան չ'զտուուեցաւ երբեք ազգային արժանապատու-
թեան մէջ, եւ եղաւ աւելի գռեհիկ, եւ աւելի հայատեա՜ց՝ քան որ
կ'ակնկալուէր մարդկայնօրէն:

Խառնուելի կոտորածը, Պանքային զրաւման յաջորդ օրերուն

պատահած, ուղղակի Հրեաներու ցուցմունքով իրագործուեցաւ: Դադանօրէն կարմիր խաչի նշաններ կը գետեղեն անոնք՝ հայերէ ճակատած տոռներու վրայ:

Անփառունակ յաղթանակ մը եղաւ նաեւ Պանք Օթօմանի գրաւումը: Իրաւ է թէ ժէսթ մըն էր ան ճշմարիտ քաջութեան, հերոսութեան, բայց, աւա՜ղ, ժէսթ մը միայն, եւ ուրիշ ոչինչ: Ու քիչ յետոյ ֆրանսական Մէսաժըրիի Ժիռօնտ նաւը մտնելով, զացին անոնք աւետելու եւ թերեւս սոնքալու համար իրենց քաջագործութիւնները՝ որ առ նուազն տասնեակ հազար անմեղ հայերու արիւնով օծուեցան միայն Պոլսոյ մէջ, չհաշուելով հայուն կրած նիւթական ու բարոյական անհուն կորուստները ամբողջ Թուրքիոյ մէջ:

Քօսելով Պանք Օթօմանի գրաւման փորձին հերոսներուն անփառունակ վախճանին մասին, թող ներուի մեզի նաեւ յիշատակել նոյնքան անփառունակ մէկ ցոյցին մասին՝ որ կը կատարուէր այն վայրկեաններուն երբ Պանք Օթօման կը խիզախէին Դաշնակցական միամիտ հերոսները:

Բարթողեան կը խորհրդածէ.

— «Քանի մը Դաշնակցական երիտասարդներ, լաւ է ըսել՝ «Տղերքներ», Սամաթիա, Միսաքեաններու տան մէջ դիրք ընած, եւ զինուած ատրճանակներով, կը սպասէին լուրի մը, հալախիսի մը, թէ ահա Անգլիական մարտանաւերը պիտի խիզախեն դէպի Պոլիս, գրաւելու, ընկճելու, եւ հայոց ազգին ազատութիւն տալու համար: Յեղափոխական անշէջ կրակով մխացող այս երիտասարդները ի զո՛ւր սպասեցին ժամերով, եւ իրենց հեռադիտակները ի զո՛ւր պատշուջին անսահման ծովուն ալիքներուն վրայ: Չկա՛ր, սակայն: Չկային անոնք, Անգլիական մարտանաւերը, որ սահմանուած էին ողջունելու հայոց ազատութիւնը:»

Եւ ահա թուրք զինուո՛րը... Անգլ. մարտանաւերուն տեղ: Պաշարուած էին խեղճ տղաքը:

Բայց թող ներուի ինձի յիշատակել, գուցէ անգա՛մ մըն ալ, թուրք զինուորին կրակ ժայթքումին ատեն, Գնունիի խռովակոծ խօսքերը՝ իր նահատակումէն առաջ, երբ այս խեղճ տղան, այլևս յուսաբեկուած, կ'աղաղակէր. «Ես խաբուեցա՛յ. դուք մի՛ խաբուիք...»:

Այո՛, խաբուեցանք մենք ալ, ամբողջ հայ ազգն ալ: Բայց ո՞վ էր խաբողը մեզի:

Անշուշտ թէ Անգլիական դեսպանատան կողմէ ոչ պաշտօնապէս տրուած ըլլան ատանկ խոստումներ՝ զրահաւորի եւ կամ զինուորի. անշուշտ թէ Դաշնակցական կուսակցութիւնը վստահած էր այդ խօսքերուն, եւ անշուշտ թէ Իզմիրլեան Պատրիարքն ալ խաբուած էր եւ այս խաբէութիւնը իրեն ճշմարտութիւն՝ հաղորդած իր շրջապատի մարդոց: Ոչինչ ունինք ըսելիք այդ մասին: Ու նաեւ ոչինչ՝ խոստումներ բաշխողին կամ բաշխողներուն:

Գործ մըն է ասիկա, որ սակայն ի զո՛ւր կրցած է համոզել Դաշնակցութիւնը՝ այս կարգի գործերուն, խօսքերուն սնանկութիւնը, տակաւին այս օրերս: Ու անոնք, կը գործեն, կը վստահին, այն յոյսով ու ակնկալութեամբ որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը անշուշտ թէ պիտի գործէ, մոռնալով, եւ կամ գրեթէ մոռնալով այն խօսքերը Լօրտ Սալզպերիի, որ կը հեզնէր հայուն միամտութիւնը ճիշդ նոյն օրերուն՝ ըսելով. «Անգլիական զրահաւորները անկարող են բարձրանալ Արարատի զագաթը»:

Եւ արդ, ցեղային այս դժխեմ պայմաններուն մէջ ի՞նչ գոյներով ներկայացնել կեանքը հայուն: Անտանիի, բնականաբար: Եւ անտանիի մանաւանդ անոնց համար, որ ճանչցուած էին արդէն, որպէս յեղափոխական: Եւ Տելէմաք, մէկն էր այդ դժբախտ դասակարգէն:

Ինք, թէպէտ լրջախոհ, բայց փերջապէս անչափահաս մէկն էր: Համեմատաբար պատանի այդ օրերուն, չէր կրնար հրաժարիլ, մտիկ չընել արիւնի խռովքին: Եւ ինչպէս տեսանք, հակառակ որ չէր բաժնիր իր ընկերներուն տեսակէտը, բայց ատիկա պատճառ մը չէր կռնակ դարձնելու իր ուխտին մինչեւ այն ատեն, երբ այլեւս լրջօրէն վտանգուած, կը մտածէր ձեռք առնել արտասահմանի ճամբան:

Անկարելի էր այլեւս շունչ առնել՝ այնքան սեղմուած էր Պոլսոյ հայութեան կոկորդը: Հափիյէները, ամէն կողմ սփռուած, կը քամէին հայուն արիւնը՝ ժուռնալներ խմբագրելով, մեծաւ մասամբ յերիւրուած: Անխորդ է ըսել իր կարգին, այս տխուր կացութեան ենթակայ էր նաեւ Տելէմաք:

Այն ոստիկանը որ սովորութիւն ունէր ատենը մէյ մը դրամ քաշելու իրմէ, եւ որ տնական զանազան առարկաներ առնել տուած էր իր կնոջ՝ բնականաբար առանց փոխարինութեան, կը կազմէր նոր ժուռնալ մը իր մասին եւ կը յանձնէր ուր որ պէտք է: Եւ գիշեր մըն ալ, անիկա, Տելէմաքը, կ'առաջնորդէր դէպի

երկտըզ, ճամբան, Պէշիբաշի նաւամատոյցէն սկսեալ, դէմքը ամբողջին ծածկուած:

Թէ ի՞նչպէս խմբադրուած էր իր մասին տրուած ժուռնալը: Այնքան զիտներ որ, ինչպէս կարելի է ենթադրել հարցաքննութիւնէն, Պապը Արիի ցոյցին օրերուն յատուկ բոլորովին շինծու հէքիւթ մը: Եւ սակայն ամբողջ ժամերով տաժանելի հարցաքննութիւնէ մը վերջ, ազատ կ'արձակուէր ան:

Եւ Տեյմաք, տուն դառնալով, կը փորձէ թէպէտ մեղմացնել իր ձերբակալութեան դէպքերը, բայց ամբողջ տնեցիները արդէն հոգեպէս բոլորովին ընկճուած, հագլւ կրնային անոր վիզը փարիւռ նուաղել:

Հոս էր վերջանար սակայն Տեյմաքի տառապանքը: Կը նմանէր ճահիճի մէջ խրողի մը, որ քանի բայ առնէր, այնքան կը մխրճուէր: Ինք այլեւս պարարտ որս մըն էր ժուռնալներուն ձեռքը:

Ակիւտարի մէջ այլեւս մնալ անկարելի ըլլալով, մայրը, երկու քոյրերը եւ քեռայրը միասին կ'որոշեն երթալ հաստատուիլ, առժամաբար, Առնաւոլու գիւղ: Խանութը գոց էր արդէն: Եւ Պանքայի ցոյցէն երկու օր վերջ, բոլորը միասին, կ'երթան Գուգիուն-ճուզի նաւամատոյցը: Ամէն քայլափոխի, մանաւանդ նաւամատոյցին վրայ, կը վիտային հաճիյները, որոնք հանդիպած հայր կը հարցաքննէին, կը ձեռքակալէին եւ կամ ազատ կ'արձակէին, քնականաբար կ'որիկ փրկագին մը առնելէ վերջը:

Տեյմաք եւ իր պարագաները լուռ են, եւ կամ կը խօսին աւելօրեան բարբառով: Բախտի՜ կամ դիպուածի՞ բերումով, չինք զիտներ, բայց աւելի հաւանականը՝ Տեյմաքի մօրուքը, կարծել կուտայ նաւամատոյց գտնուող հրեայ խախամի մը թէ ցեղակից մըն է ան, կը հարցնէ Տեյմաքի թէ եկող նաւը Պոլիս կ'երթայ:

Տեյմաք, առանց ինքզինքը յայտնելու, լոկ կռահելով խախամին ուզածը, կը պատասխանէ.— «Մի էգ Ստամպուլ»:

Եւ այս պարզ հարց-պատասխանը ենթադրել կուտայ հափիյներուն թէ հրեայ ընտանիք մըն էր ան:

Նոյն պահուն, Խաչիկ էֆ. Քէրիմեան, քեռայրը Տեյմաքին, որ տոմսակ առնելու գացած էր, վերադառնալով, բոլորը մէկ կ'առաջնորդէ դէպի նաւը: Այս խեղճ ընտանիքը պարզապէս ազատած էր հետապնդուելէ՝ Տեյմաքին քանի մը բառ սպաններէն զիտնալուն հետեւանքով:

Հանգիստ չկայ սակայն այս ընտանիքին՝ ուր որ երթայ: Եւ

քանի մը օր յետոյ, ահա՛ դարձեալ ժուռնալ մը Տեղեմաքի անու-
նով, եւ դարձեալ հետապնդութիւն: Այս անգամ Աքիայ արքայ-
ութեան Իրաքէ մը:

Տեղեմաք, որ այս լուրը առած էր իր ընկերներէն, կ'որոշէ
դիմել ուղղակի Հասան փաշային, Պէշիքթաշի կառավարիչին:

Հասան փաշա չափազանց խիստ մէկն էր, բայց արդարա-
դատ: Տեղեմաք, պատմելով փաշային ամէն բան, թէ ինք պարզ
խանութեան մըն է, թէ երբեք չէ գտնուած ոեւէ կասկածելի
գործերու մէջ, թէ ինք հնազանդ ու հլու ծառայ մըն է Օս-
մանեան Պետութեան, թախսանձագին կը խնդրէ որ իրբեւ սուտ եւ
անիրաւ զրպարտութիւն մը՝ ետ առնուի իրեն մասին տրուած
Իրաքէն:

Հասան փաշան բնականաբար կը նեղէ զինքը, կը թուէ իրեն
մասնակցութիւնը Պանքայի ցոյցին, յետոյ մէկը որ արիւնը կը
մտնէ խեղճ հայ տղոց՝ առաջնորդելով զանոնք ըմբոստութեան եւ
նոյնիսկ՝ կռիւի, եւ վերջապէս, իրեն բնակութիւնը հիմա Առնա-
վուտ գիւղ, պարզապէս ոստիկանական հետապնդումէ զերծ մնա-
լու համար....:

Տաժանելի՛ հարցաքննութիւն, մանաւանդ տակաւին ո՛չ այն-
քան փորձուած երիտասարդի մը համար:

Ու Տեղեմաք, ահով ու դողով, կը սկսի պատասխանել այն ա-
մէն հարցումներուն որ իր մասին ըսուած էին, եւ մասնաւորա-
պէս ծանրանալով այն ամբաստանութեանց վրայ, որոնք զինքը կը
ներկայացնէին որպէս Դաշնակցական:

Երկար, տաժանելի հարց-պատասխաններէ ետք, ազատ կ'ար-
ձակուէր ան արքայի հրամանագրէն, պայմանով որ... տուրքը
վճարէր իր ազատ արձակման:

Ուրկէ՞ ծագում կ'առնէր սակայն իր մասին տրուած այդ
ժուռնալը: Անշուշտ, չէ կարելի ըսել թէ բոլորովին յերկրածոյ
սուտ մը կրնար ըլլալ ան: Լուր մը սակայն, իմացուած ոստիկան-
ներէն միոյն կողմէ, բաւական էր, անմիջապէս, կազմելու պատ-
մութիւն մը: Այս էր կերպը ու կանոնը գործելու:

1895ին կատարուած հայկական դիմումը Պապը Ալի, պարզա-
պէս անմեղ գործ մըն էր, բոլորագիր մը ներկայացնելու Օս-
մանեան դահլիճին՝ ի մասին հայերու կրած կամ ենթարկուած վի-
ճակին: Այս խորհուրդը տրուած էր ուղղակի Անգլիական եւ Ռու-
սական ղեսպաններուն կողմէ՝ Իզմիրլեան Պատրիարքին: Եւ կազ-

մուած էր խումբ մը՝ գործին կատարման համար, ղեկավարութեամբ Հնչակեան պարագլուխներու:

Դժբախտաբար այս լուրը շրջաբերուելով ու տարածուելով հայկական լայն շրջանակներու մէջ, ստացաւ ահագին թիւ մը:

Իզմիրեան Պատրիարք, ճիշդ այն առտուն երբ արդէն ծրագրուած էր գործին կատարման իբրեւ օր, Պատրիարքարան կը ժամանէ Անգլիական դեսպանատան մէկ թարգմանը եւ խորհուրդ կուտայ Պատրիարքին յետածգել Թուրք դահլիճին տրուելիք աղերսագիրքը, որովհետեւ, Ռուս դեսպանը, հրահանգ ստացած ըլլալով Ջարէն՝ չ'միջամտել ո՛չ մէկ կերպով Թուրքիոյ ներքին գործերուն, ձեռնպահ կը մնայ, ինչ որ իր այս քայլը կասկած ներշնչելով Անգլիական դեսպանին, կը թելադրէր յետածգել որոշուած քայլը:

Շուտաւարձ է Իզմիրեան Պատրիարքը. ինչպէս կեցնել ահագին զանգուած մը՝ ժողովրդական: Եւ ճիշդ նոյն պահուն ներս կը մտնեն Հնչակեան երկու ընկերներ, Գէորգ Ջավուշեան եւ Տելէմաք Բարթողեան, առաջինը արդէն գործիչ մը, իսկ երկրորդը՝ գործօն անդամ մը:

Բնականաբար Իզմիրեան կը պատմէ՝ տխուր պատահարը եւ կ'աղերսէ միջոց մը, կերպ մը, ժողովուրդը կեցնելու. քայց ի գուր:

Եւ երկու ձեռքերը գլուխին տանելով, կ'ըսէ ան. «Հիմա ազգիս տունը փլաւ, աւա՜ղ»: Եւ Իզմիրեան յուզումէն կ'սկսի արտասուել, դառնօրէն:

Ահա՛ ճիշդ այս պատահական այցելութեան հետեւանքով ըստեղծուած էր այն ժուռնալը որ քիչ մնաց պիտի դատապարտէր Տելէմաքը աքսորի:

Կ'արժէր յիշել այս դէպքը, որ շատերու կորստեան պատճառ կ'ըլլար:

Եւ այսպէս, Տելէմաք, կրկին կուգար քանալու Սկիւտարի մէջ ձգած խանութը: Եւ սակայն, ահա՛ կրկին ձերբակալութիւն:

Առաւօտ է, եւ հագիւ կարգի կանոնի դրած խանութը, ահա՛ կուգան, կը լեցուին թուրք կիները: Ապրանքի եւ կամ տեսակներու ճոխութեամբ առաջինն էր իր խանութը: Գնող ու վաճառող, գոհ էին: Մանաւանդ Տելէմաքի ենթարկուած վիճակին ականարկելով անոնք, կը շնորհաւորէին զայն, եւ կը յորդորէին հեռու մնալ կոմիտաճիներէն: Եւ ահա՛ յանկարծ կը ներկայանան ոստիկանները՝ 24 զինուորներու հետ, ատրճանակները լարած, կը ձերբակալեն, գոցել տալէ վերջ խանութը ու կը տանին պահականոց:

Ինչպէս ըսինք, Տելէմաքի խանութը լեցուն էր թուրք կիներ-

րով, որոնք այս քիրտ ու անիրաւ միջամտութիւնը տեսնելով ոստիկանութեան, կը բարկանան, անէծքներ կը տեղացնեն պատճառեղորներուն հասցէին:

Տելէմար, տակաւ գտնելով իր պաղարիւնութիւնը, կը խնդրէ ոստիկաններէն կիները ճամբու դնել նախ եւ յետոյ միայն ձերբակալել զինքը:

Եւ հիմա, Սկիւտարի Փաշա Գաբույի ոստիկանատունը ուր տարուած էր Տելէմար, անմիջապէս կը սկսի հարցաքննութիւնը՝ քովսէր Շաքիր Էֆէնտիի կողմէ:

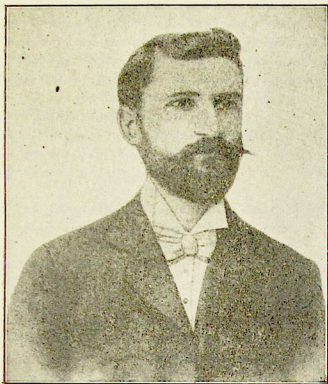
Բաւական խիստ հարցուփորձէ հտք: յանկարծ կը մեղմանայ ան եւ կ'առաջարկէ իրեն պաշտօնական լրտես դառնալ կառավարութեան՝ ամսական 30 ոսկիի փոխարէն, եւ տալ անունները այն բոլոր յեղափոխականներուն՝ որոնց ծանօթ էր ինք: Տելէմար, սակայն, կտրուկ կերպով կ'անգիտանայ յեղափոխականներու գոյութիւնը: Ասոր վրայ, քովսէր Շաքիր Էֆ. դարձեալ կը սկսի սպառնալ, նոյնիսկ ապտակել զայն:

Վերջապէս, տաժանելի հարցաքննութենէ մը հտք, մերթ քիրտ ու մերթ անուշ լեզուով, ազատ կ'արձակուի Տելէմար, չես գիտեր ի՞նչ միտքով:

Մինչ Տելէմար կը ձերբակալուէր եւ կը հարցաքննուէր պահականոցին մէջ, անդին, շուկային մէջ, կը պարզուի արտասովոր տեսարան մը: Հայ խանութպանները, խումբ խումբ, կը գոցեն իրենց խանութները ու կ'երթան տուն, իսկ թուրքերը կը սպասեն Տելէմարի բանտարկութեան, եւ հուսկ յետոյ՝ առնուազն՝ քսորման, առիթ մը, որ պիտի միջոցը հանդիսանար թալլելու անոր բոլոր ունեցածները:

Եւ այս բոլոր դէպքերէն վերջ ի՞նչ կը մնար ընել այս տակաւին պատանի ու անփորձ տղուն, կրնա՞ր շարունակել մնալ իր ծնողաց մօտ, եւ իր ընկերներուն, բարեկամներուն ու ազգականներուն: Եւ մտածել որ մինչ մահալլէպիլով մեծցած մէկն էր ինք, ինչպէս բոլոր պոլսեցիները, ահա՛ կ'ենթարկուէր դառն պայմաններու հարկադրանքին, եւ ուզէր թէ ո՛չ, կամենար թէ ո՛չ, անողոր ճակատագիրը կը ստիպէր իրեն մեկնի՛լ, փախի՛լ, որքան կարելի է շուտ:

Եւ Տելէմար, ինչպէս շատ մը հայեր, Անգլիական դեսպանատան պաշտպանութեան միջոցով, կը մեկնին Պոլսէն ուղղակի Կիպրոս, Ֆրանսական Ժիրօն նաւով, որ քիչ օրեր առաջ, տարած, փոխադրած էր Եւրոպա, Օսմանեան Պանքայի հերոսները:

Տ. ՏԵԼԵՄԱՔ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Սոյն նկարը կը ներկայացնէ 1896 - 1898 ի իր վայելած Տօթթօրի համբաւի եւ Գոմիթէի մէջ առաջին առթիւ իր կազմած Աղիաստիւնամ Հնկեռութեան ժամանակա-
ւիջոցը:

Դ Է Պ Ի Կ Ի Պ Ր Ո Ս

Եւ ֆրանսական նաւը կը յառաջանար՝ տարագիր հայերու ահագին զանգուած մը իր ուսերուն վրայ՝ լացի ու կոծի, եւ մանաւանդ սարսափի ուրուականէն ահաբեկ: Մարդեր ու կիներ, պատանիներ ու երախաներ, եւ մանաւանդ անտիական օրիորդներ, կ'երթային դէպի անծանօթ հորիզոններ՝ հանգչեցնելու, թերեւս թաղուելու համար, կարի յոգնած ու պարտասած իրենց մարմինները: Երբեմնի անհոգ ու երջանիկ արարածներ բոլորը, այժմ դատապարտուած՝ ապերջանկութեան, հոգերո՛ւ, դառնութիւններո՛ւ, պէ՛ս պէ՛ս: Դժխեմ՝ ճակատագիր:

Եւ Տելէմար, որ այդ թուականներուն զրեթէ երիտասարդ, իսկ հիմա աղարեկ վարսերով, դրուագները յիշելով այդ օրերուն, աչքերը կը լեցուին, լեզուն կը դողդղայ, ու ճիգ մը կ'ընէ պատմելու:

—«Դիշերային պահերուն՝ մանաւանդ նաւուն վրայ՝ տեսարանը յուզիչ է: Աղոտ լամբար մը միայն, եւ աղքատ ու վտիտ վերմակներու ներքեւ փռուած հոգիներ: Մերունի մը կը խռկայ մէկդի ինկած, սեւ տեսիլներու անծնատուր ուրիշ մը՝ կը դողդղայ ու կ'արտասանէ անգոյն ու անորոշ բառեր. եւ մայրն՝, իրանին արծակուած, կը քնանան արդէն քովն ի վեր ննջող իրենց երախաներուն. ու մայրն՝, դարձեալ, որոնք ի զո՛ւր կը ջանան իրենց ցամբած ստիւնքներէն պուտ մը կաթ հոսեցնել իրենց երախաներուն շրթներն ի վար, որ կուլան, կուլան, իրենց ողբին խառնելով նաեւ ողբը իրենց մայրերուն...:

«Ո՛ր մէկը դիտել, ո՛ր մէկին կարեկցիլ: Պարզ է որ սա կինը որուն երախան կուլայ, աւելի դժբախտ է: Երախան կուլայ՝ որովհետեւ անօթի է, իսկ մայրը կուլայ՝ որովհետեւ դժբախտ է. մին անգիտակից, իսկ միւսը՝ գիտակից՝ իր ցաւերուն, իր վիշտերուն, իր տառապանքներուն, եւ իր ամբողջ էութեան, ճակատագրին: Ու հանգիստ կը ննջեն, սակայն, երիտասարդ աղջիկներն ու տղաքները, մէկը միւսին վրայ հիւսուած գողտրիկ ու քնքոյշ երագներով: Ա՛հ, ո՛ր մէկը պատմել, ո՛րը յիշել այդ օրերուն տխուր դրուագներէն:»

Ու նաւը կը հեւայ, կը յառաջանայ միշտ, դէպի անծանօթ հորիզոնները:

Տելէմար կը հազնէր րքսէնկոթ մը, պաւսօնական տարագր, որուն ներքեւ՝ զգեստներ ու ճերմակեղէններ՝ զոյգ զոյգ կը կազմեն իր ամբողջական գոյքերը ճամբորդութեան: Ունէր նաեւ երկու փոքրիկ շիշեր՝ աւօմեակ ու եթեր, ծովային ճամբորդութեան խիստ պիտանի: Ինք պէտք չունեցաւ թէպէտ գործածելու այդ դեղերը, բայց անոնք խիստ օգտակար եղան ուրիշներու: Նաւուն վրայ, մանաւանդ ալեկոծութեան ատեն, ինք եւ իր երկու շիշերը դնդորու, քո՛վն էր անոնց որոնք կը հիւժէին ալեկոծութեան պահներուն: Նախախնամական բարիք մը կ'ըլլայ Տելէմար իր նաւային բոլոր ընկերներուն, որոնք ծպտուած բժիշկ մը կ'ենթադրեն զայն, անվրէպ:

Ի հարկէ Տելէմար կը ջանայ համոզել ամբոխը որ ինք բժիշկ չէ, եւ պարզապէս այդ դեղերը առած է միասին՝ որովհետեւ ծովային ճամբորդութեան պէտք կ'ըլլան անոնք: Ի զո՛ւր, արդէն կը կոչեն զայն «Տօթթօռ»՝ հաստատ համոզումով: Եւ ոչ միայն «Տօթթօռ» մըն էր ան՝ այլ եւ մխիթարող մը, եւ ապագան փայլուն յոյսերով օրօրող հործիչ մը: Ու նաւուն ամբողջ բնակիչները կը յարգէին Տելէմարը:

Տելէմար, սակայն, չունէր անկողին, եւ ո՛չ իսկ կտոր մը՝ անկողինի նմանող: Ամբողջ ունեցածը վրան էր: Իբրեւ հարստութիւն՝ ունեցած հինգ ոսկին, որուն մէկ ոսկին յատկացրնելով նաւային վարձքի եւ մէկ ոսկին զանազան ուտելիքներու, գրպանը կը մնար միայն երեք ոսկի: Իրիկուն կ'ըլլայ, բայց դեռ ո՛չ մէկ յոյս անկողին մը ունենալու: Իրաւ թէ 5—600 հայեր կային ճամբորդող, բայց անոնց մօտենալ չէր ուզեր: Մնաց որ արդէն ասոնց մեծ մասն ալ գրեթէ անկողին չունէր:

Նաւուն վրայ կային երկու դէմքեր՝ որոնց արտաքին տեսքը առ նուազն քիւրտի կը նմանէր: Կը թուէին ունեւոր վաճառական ըլլալ: Անծանօթ այս օտարականները տեղ բռնած էին նաւուն վրայ երկրորդ քամարային խիստ մօտիկ վայր մը, որ կը դժուարացնէր անցքը: Քամառօթը գալով քանի մը խօսք կ'ընէ իրենց փրանսերէն լեզուով: Յետոյ կ'երթայ կանչելու նաւուն խահվէճին, Իզմիրցի հայ մը. Արթարի անունով: Զերկարենք, հայ էին այս ճամբորդները, Տիգրանակերտցի, որոնց հետ անմիջապէս յարաբերութեան մտնելով Տելէմար, կը յաջողի յարգարել տալ իրենց

անկողինները եւ գոյքերը քիչ մը անդին: Շնորհակալութիւն կը յայտնեն հայ վաճառականները:

Տեղէմար, սակայն, տեսնելով անոնց հանգստաւէտ վիճակը, համարձակութիւն կ'առնէ առաջարկելու իրենց տեղ մը, քուրջ մը զիջիլ իրեն: Կ'ընդունուի սիրով այս առաջարկը, եւ քակելով իրենց սեփական ծրարները՝ անոր կը տրամադրեն խալի եւ զանազան ասեղնագործութիւններ՝ անկողինի ծառայող:

Եւ Ժիօճա կը սահի՝ մերթ խաղաղ ջուրերու վրայ եւ մերթ ալեկոծ, ու կը հանդիպի զանազան նաւահանգիստներ, եւ օր մըն ալ,— վեց օրէն,— կը ժամանէ Լարնաքա, Կիպրոս, նշանակուած հանգրուանը հայ տարալիւր ճամբորդներուն:

Կառավարութիւնը արդէն լուր առած է թէ բազմահարիւր Հայեր կային նաւուն վրայ, եւ երբ նաւը իր խարխալը կը նետէ, վեր բարձրանալով երկու ոստիկան - զինուորներ, արգելքի տակ կ'առնեն անոնց ելքը:

Անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը կը նշանակուի: Տեղէմար Բարթողեան եւ Պոլսոյ երեւմտի փաստաբաններէն Նշան Ղազիկեան կը նշանակուին այդ պաշտօնին: Եւ անոնք երթալով կառավարիչին մօտ, որ Անգլիացի մըն էր, կ'ունենան հետեւեալ խօսակցութիւնը. բնականաբար թարգմանի մը միջոցով.

— Ի՞նչ ընելու եկած է այս գաղթականութիւնը, կը հարցուի իրենց:

— Թուրք կառավարութեան հուրէն եւ սուրէն փախստական Հայեր ենք, կը պատասխանէ Բարթողեան, եւ միտք ունինք ասպնջական այս կղզին ապաստանիլ՝ Անգլիոյ հովանաւորութեան ներքեւ:

— Կիպրոս, կը յարէ կուսակալը, բնականէն ժլատ կղզի մըն է, եւ չեմ կարծեր որ ձեզի կրնայ ասպնջականութիւն ցուցնել:

— Իրաւունք ունիք, կը պատասխանէ դարձեալ Բարթողեան, բայց պէտք է նկատի ունենաք այն պարագան թէ, Հայը ուր որ գաղթած է, ըլլա՛յ ժլատ երկիր մը կամ ո՛չ, իր աշխատութեամբ եւ բնատուր յատկութեամբ միշտ օգտակար եղած է թէ՛ երկրին եւ թէ՛ տեղւոյն ժողովրդեան...:

Անգլիացի կուսակալը չէր կրնար ասանկ վերացական պատասխաններու գոհացում տալ. օրուան կացութիւնը այն էր որ չէր կրնար բաժնել Բարթողեանի պարզած տեսութիւնը:

— Կ'ընդունիմ որ ճիշդ են ձեր տեսութիւնները, կը յարէ կու-

սակալը, բայց կը ցաւիմ որ կրկին ստիպուած եմ յայտարարելու ձեզ եւ ձեր ժողովուրդին, թէ այս կղզին անդունակ է այժմ ընդունիլ իր մէջ աւելորդ ժողովուրդ մը: Միայն թէ կ'ուզեմ բարեացակամ ըլլալ ձեզի հանդէպ՝ տրամադրելով գումար մը, իր երկիրը գաղթեցնելու համար ձեր ժողովուրդը:

Կուսակալին այս պատասխանը համարձակութիւն չէր տար առարկութեան: Անելի մատնուած էին երկու հայ պատգամաւորները: Ժամանակ չկար սակայն, պէտք էր խնդրել, աղերսել եւ ամէն գնով ձեռք բերել հաւանութիւնը կուսակալին:

— Շնորհակալ եմ ձեր բարեացակամութենէն, կը յարէ Բարթողեան, ինչպէս ձեզի ծանօթ է, մեր այս գաղթականները տեղ մը չունին գլուխին հանգչեցնելու: Հայրենիքը, որ կ'ակնարկէք, Թուրքիան է: Խնչպէս կարելի է ենթադրել որ անոնք կրնան դառնալ իրենց տունները: Հաճոյքի համար չէ որ կուգան անոնք, այլ պարզապէս հալածանքն է, մահուան սարսափն է պատճառ այս գաղթականութեան: Ըսի թէ մենք աշխատասէր ժողովուրդ մըն ենք: Կրկին կը պնդեմ այս խօսքիս վրայ, եւ եթէ այս կղզին ընդունի մեզ, չարիք չէ որ պիտի ունենայ ան, այլ քարիք...:

Կուսակալը վայրկեան մը մտածելէ վերջ, կը յարէ.

— Կը տեսնեմ որ յուզուած կը խօսիք, եւ սակայն այն տեսակ բաներ՝ որ գրեթէ ինծի քիչ ծանօթ են: Կը վստահիմ ձեր խօսքերուն, եւ կը խորհիմ թէ այս կղզին, ընդունելով ձեզի նման ժողովուրդ մը, ո՛չ միայն քարիք մը ըրած կ'ըլլայ հանդէպ անոնց որոնց անունով կը խօսիք, այլ ուղղակի նաեւ իրեն, այսինքն կըղզիին բնակչութեան:

Եւ կ'ընդունուի Հայոց մուտքը:

Այսպէս ուրեմն, երբ հայ գաղթականութիւնը Կիպրոս ոտք կը դնէ, ինչպէս կը հաւաստէ Բարթողեան, անմիջապէս կը լծուի աշխատանքի, եւ մտքէն չ'անցնէր երբեք բեռ ըլլալու ո՛չ որին:

Անոնց մէջ կային քիչ շատ դքսամ ունեցողներ, որոնք պատասպարուեցան պանդոկներու մէջ, իսկ անոնք որ չբաւոր էին բացօթեայ ընդարձակ գետնի մը վրայ: Այս կացութիւնը կը ստիպէր աշխատանքի:

Տեղէմար Բարթողեան, բնականաբար առաջին զօին վրայ կը գտնուէր: Անիկա մոռցած էր նոյնիսկ իր կարօտ վիճակը. անհաշիւ կը մղուէր գործի: Ինք անձանօթ կղզիին հայ բնակչութեան՝ կը փնտռէր մէկը սակայն որ օգտակար ըլլար գործելու իրեն հետ: Եւ վերջապէս կը գտնէ Տիրան Պիւրմէհեանը, Պանը Օթօմա՛ն:

նի երկրորդ տնօրէնը, եւ յետոյ քանի մը ուրիշ Հայեր: Ու ամէն-
քը գործի կը լծուին՝ օր առաջ տանելի բնակարաններ ճարելու
համար քացօթեայ մնացողներուն: Կարճ խորհրդածութենէ մը
կտք, կ'որոշուի Նիկոսիա ղրկել Բարթողեանը՝ Դրիգոր Հացագործ-
եան անուն ազգայինի մը առաջնորդութեամբ:

Բարթողեան կը մեկնի եւ կը խնդրէ Առաջնորդէն տեղ մը
ճարել հայ գաղթականներուն համար: Առաջնորդը կ'առարկէ ըսե-
լով թէ ինք չի կրնար այդ տեսակ կարգադրութիւն մը ընել՝ ա-
ռանց Ազգ. Իշխանութեան գիտութեան, եւ որովհետեւ Ազգ. Իշ-
խանութեան պատկանողներէն շատեր օղափոխութեան գացած
էին, պէտք էր ուրեմն անոնց վերադարձին սպասել՝ նախ քան
գործի ծնունդիկը:

Կ'առարկէ Բարթողեան՝ իր խնդրանքին ստիպողականութեան
վրայ ծանրանալով: Բայց անօգուտ: Եւ այս հանդիպումը Առաջ-
նորդին, սաստիկօրէն զայրացնելով զինք, կը խզէ խօսակցութիւնը
եւ կը մեկնի:

Ո՞ր իրթալ սակայն, եթէ ոչ եկեղեցիին՝ առնթնի գանձող
ազգային շէնք մը, որ դատարկ էր այդ պահուն: Եթէ Ազգին Ա-
ռաջնորդը կ'առարկէր ընդունիլ գաղթականութիւնը, ազգին պատ-
կանող այդ շէնքը կ'ընդունէր սակայն: Եւ անմիջապէս գործի
սկսելով, ինք եւ իր ընկերը, կը խորտակեն դուռը, եւ նոյն հետայն
հեռագրով կը հրամայեն Լարնաքայի գաղթականներուն անմիջա-
պէս գալ եւ հաստատուիլ հոն: Աւելորդ է ըսել, տրուած հրա-
հանգը կը գործադրուի շուտով, եւ Լարնաքայի քացօթեայ ապրող
գաղթականները, յաջորդ օրն իսկ, շարան շարան կուգան տեղա-
ւորուիլ գրաւուած հայ հաստատութեան մէջ:

Բարթողեանի գործը չէր աւարտած սակայն. գանազան պէտ-
քեր զբաղուած կը պահէին զինքը: Զէր բաւեր գաղթականները
գետեղել. անոնց համար սնունդ եւ գործ ճարել պէտք էր:

Ծիշշ նոյն օրերուն, Անգլիական Բարեսիրական Հաստատու-
թեան մը կողմէ հեռագրով տրամադրուած էր Կարեւոր գումար
մը՝ յանուն գաղթականներուն, Օսմ. Պանքային միջոցով: Դրամա-
տունը ստանալով սոյն գումարը, մաս մաս կը յատկացնէր իր
նպատակին: Շուտով իմացուեցաւ սակայն որ նպաստը նկատներէն
ոմանք կը վատնէին իրենց տրուած գումարը շոայլօրէն, առանց
երբեք խորհելու գործի եւ կամ ոեւէ զբաղումի մասին: Եւ ահա՝
կրկին կը յայտնուի Բարթողեան: Դռուում, գոչում. «Իրաւունք
չունիք խառնուելու»: Այսպէս կը տրամաբանէր խուժանը: Եւ

սակայն անիկա զիտցաւ սաստել զանոնք ու զգաստութեան հրաւիրել: Քնականաբար սպառնացան իրեն դէմ, բայց անօգուտ:

Թող թոյլ տրուի մեզի արծանագրելու Միխալարի անուն Յոյն առեւտրականի մը կարծիքը՝ նոյն օրերուն պատահած հայկական բարքերու մասին:

Խօսելով Հայերու կարգ մը անկրթութեանց մասին, մասնաւորապէս կը ծանրանար ան այն դէպքերուն վրայ, որով Հայերէ ոմանք ցոյց տուած էին նպաստի ստացման եւ գործածութեան եղանակին մէջ: Մէկ խօսքով կ'ակնարկէր այն Հայերուն, որոնք փոխանակ այդ նպաստէն օգտուելու, խումար կը խաղային, անբարոյական տեղեր կը յաճախէին, եւն, եւն:

Աւելորդ է ըսել հանդարտեցաւ Յոյնը այն տեսակէտով՝ որ անխուսափելի բաներ էին ատոնք, եւ անշուշտ թէ շուտով պիտի սրբագրուէին:

Այսպէս, Բարթողեան, իր ազգասիրական պարտականութիւնը մասամբ լրացուցած, այլեւս ատենը եկած էր խորհելու նաեւ իր մասին, իր ապագայի մասին, մանաւանդ իր անմիջական մոտենողի մասին, որ այս ընդհանուր թոհուբոհի օրերուն, արդէն լմնցած էր իր զրպանի փոքր խնայողութիւնն ալ: Միայն 40 փարայ ունէր: Ծախսե՞լ: Ձէր կրնար: Եւ առանց բան մը ճաշելու, անօթի, կը մտածէր անիկա հիմա, մենաւոր ու մթութեան մէջ թաղուած, սենեակի մը անկիւնը, ո՛չ իսկ կանթեղ մը: Եւ ամբողջ անցեալը, տխուր ու ժպտուն յիշատակներով, կ'անցնէին հիմա իր աչքերուն առջեւէն: Կ'ոգեկոչէր մայրը, քոյրերը, ազգականները եւ մտերիմները, ըրո՞ւրը, եւ կը յիշէր անոնց հետ ունեցած կեանքը, վայելքները, մերթ ուրախ, մերթ դառն, եւ սակայն միշտ խթանուած բարիտէ: Լաւագոյնով, եւ փայլուն օրերու հեռապատկերով: Կ'ոգեւորուէր: Եւ հոգ ցուրտ իրականութիւնը կուգար վերստին ընկճելու անտիական այս երիտասարդը: Ինք, երբ այս կղզիին վրայ ոտք դրած էր, կարօտ չէր, ունէր մաս մը դրամ, գոնէ ամիս մը երկուք տոկալու չափ: Բայց իր զգացումները զբաւած էին զինքը: Ձգացումով գործեր էր ինք, թշուառութիւնը ուրիշներու՝ մոռցնել տուեր էր իրեն ամէն հոգ, ամէն մտածում: Իրա՛ւ, կրցեր էր օգտակար ըլլալ ուրիշներու, բայց ահա ինք, մենաւոր ու թշուառ: Ո՞վ պիտի հասնէր իրեն: Ո՛չ որ: Եւ այս դառն մտածումներէն ընկճուած, անդիմադրելիօրէն, կուլա՛ր:

Որքա՞ն տեսց իր այս դառն վիճակը: Ատիկա չէ կարեւորը:

Յանկարծ կը սթափի Տելէմար, դուք կը բախնն: Կը բանայ: Պանդոկին տիրոջ կինը, որ կ'արտասուէ.

— Ա՛հ, Տօրթօս, օգնութիւն... զաւակներս...

Ու մտածել որ օգնութիւն կը խնդրէր ան մէկէ մը, որ ինք արդէն կարօտ էր օգնութեան:

Տելէմար շուարած էր: Իրա՛ւ է որ շոգենաւին մէջ զինք այդ անունով կը կոչէին ճամբորդները, որովհետեւ անոնց փոքրիկ եւ խիստ հասարակ նեղութիւնները կը մեղմացնէր՝ իր ունեցած խիստ սովորական դեղերով: Բայց ինք բժիշկ մը չէր բնաւ, մինչ այս կինը կուգար իրեն օգնութեան դիմելու: Պարծեալ Նոյն մակդիրով: Ըսե՛ր, ճշմարտութիւնը, յայտնե՛ր որ ինք բժիշկ չէ: Ձէր կրնար: Ձէր կրնար մանաւանդ անոր համար, որ այդ կինը հաւատարմ կը դիմէր իրեն, եւ գուցէ նախախնամական բարիք մը ծածկուած էր իր այդ տգիտութեան մէջ: Եւ նախախնամութիւնը ինչե՛ր կրնար ընել: Եւ առանց խօսելու, լուռ ու մունջ, անիկա կ'ընկերանար այն կնոջ որ եկած էր օգնութիւն խնդրելու իր երկու փոքրիկ զաւակներուն անունով:

Երկու փոքրիկները կը տառապէին քիֆօյի հիւանդութեամբ: Քաղաքին ամենէն ճարտար բժիշկը, Անգլիացի մը, չէր կրցած բան մը ընել: Բժշկական գիտութիւնը տակաւին չէր ունեցած մասնաւոր սեռօճը այս հիւանդութեան: Փոքրիկները գուցէ մեռ-նէին:

Տելէմար կ'առաջնորդուի հիւանդներուն մօտ: Անմիջապէս կը քննէ անոնց բազկերակները: Պարզ է որ կասկած մը ունեցած էր բժիշկը: Այդպէս ըսած էր մայրերին: Եւ ինք գիտէր այդ ուղղութեամբ քանի մը բաներ, այսինքն ընտանեկան դեղեր: Եւ անմիջապէս կ'սկսի գործի, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ փորձի: Դե՛ղ... ընկանաբար չի տար, եւ արդէն չունէր ալ: Պարզապէս շփումի գործողութիւն մը: Կ'սկսի մասած ընել փոքրիկներուն մարմինը՝ աղով եւ լեմոնով, եւ անմիջապէս երթալով շուկայ, կը գնէ իր մօտ գտնուած 40 փարայով մակնեղի, լուծողականի համար: Բարթողեանի բժշկական այս գիտութիւնը պարզապէս ընդօրինակութիւնն էր իր մօրը, երբ հիւանդ կ'ըլլար ինք կամ ուրիշներ:

Արդե՛ս՝ գործածուած այդ միջոցները եղան պատճառ փոքրիկներուն տակաւ լաւանալուն: Արդե՛սք անոնց կազմին տոկունութիւնը: Յայտնի չէ: Թերեւս նախախնամական հրա՛շք մը որ կը

յայտնուէր ընկճուած, յուսահատած հոգի մը փրկելու: Եւ Տելէմաք Բարթողեան փրկուած էր՝ շնորհիւ նախախնամութեան:

Երեք օր վերջ, պանդոկապետին կինը, Հաճի Տուտուն, կուգայ աւետելու «Տօթթօռ» Բարթողեանի իր զաւակներուն լաւանալու մասին, միանգամայն խնդրելով անկէ իմանալ իր վարձագինի քանակը:

Բարթողեան կ'ուրախանայ փոքրիկներուն լաւանալը իմանալով, իսկ զալով վարձագինին՝ ոչինչ կը պահանջէ եթէ ո՛չ պարզ դիւրութիւն մը վարձքի իր պարտքերուն՝ կարենալ վճարելու համար յետոյ:

Եւ որովհետեւ Հաճի Տուտունին կարծիքով ոչինչ քան մըն էր Բարթողեանի պահանջը, կը դժկամակի ան, եւ կը ստիպէ անպատեհառ վճարում մը ընել իրեն:

Ասոր վրայ Բարթողեան կը ստիպուի իր պատմութիւնը ընել Հաճի Տուտունին՝ բոլոր մանրամասնութեամբ:

Պարզ է որ կը զգացուի կինը, եւ մտիթարական քանի մը խօսք ընելէ՝ ետք այս խեղճ տղուն, կ'աճապարէ ամուսնոյն մօտ, եւ անոր պատմելով ամբողջ եղելութիւնը, կրկին կը վերադառնայ Բարթողեանի մօտ՝ ամուսինն ալ միասին առած:

Թէ ի՞նչ խօսեցան անոնք, այդ չէ կարեւորը: Միայն թէ երբ հրաժեշտ կուտային, անոնք գիտցան ճանչնալ եւ գնահատել այս դեռ պատանի հոգիին սրտի ու հոգիի մնծութիւնը:

Տելէմաք, անկէ յետոյ, անբաժանելի հիւրը կ'ըլլար Հաճի Տուտունին եւ իր ամուսինին մինչեւ այն օրը, երբ կը յաջողէր գործ մը հայթայթել իրեն:

* * *

— Լարնաքայի Հնչակեան ընկերներ՝ Յովսէփեանն եւ Թորոս կը դիմաւորեն զիս, կը խորհրդածէ Բարթողեան, եւ կը տանին իրենց հաւաքատեղին: Ժողովին ներկայ կ'ըլլան 40—50 անդամներ: Ատենապետ Պ. Յովսէփեան դժբախտ լուր մը ունի հաղորդելիք: Նազարբեկ քաժնուած է կուսակցութենէն եւ «Հնչակ» թերթը որ իր անունին հրամանագրուած է, կը հրատարակէ ուղղակի իր անունով, իւրացնելով նաեւ պատրաստի ամբողջ դրամները:

Ինչպէս յայտնի է, Տելէմաք, նախ Արմենական եղած էր՝ միայն դրամ տալու համար, եւ յետոյ Հնչակեան՝ գրեթէ նոյնպէս:

Դրամ առնել եւ ծախել, կարելի էր միայն, հարկեցուցիչ պարագաներու հարկադրանքով:

« Ցառով նկատեցի ես այդ նոյն ժողովին մէջ՝ որ ներկայ գտնուող զրեթէ բոլոր ընկերները ռոճիկ կը ստանային իրրիւ... Զէյթունի կախներուն մասնակցողներ: Այս յայտնութիւնը ճշմարիտ անակնկալ մը եղաւ ինծի համար»: Տելէմար խօսք առնելով ատենապետէն՝ կը յարէ.

— Կուսակցութիւնները չեն նմանիր կառավարութեան մը որ ռոճիկ կը սահմանէ իւրաքանչիւր պաշտօնեայի. շատ շատ, անիկա պարզ օրապահիկ մը կրնայ տալ իր գործիչներուն: Մենք, իւրաքանչիւրս, պարզ զինուորներ ենք, եւ մեր ծառայութիւնը, մեր նստիւթիւնը պէտք է ըլլայ կամաւոր, այսինքն ծրի:

Ժողովականները կը սկսին խլրախի եւ արտայայտուիլ. «Մենք ո՛չ դրամ ունինք եւ ո՛չ արհեստ, եւ ո՞վ կրնայ մեզի հայթայթել դրամ, եթէ ո՛չ կուսակցութիւնը...»:

Եւ պարզ է որ ընդհանուր դժգոհանք մը կը սկսի ժողովականներուն կողմէ, եւ Տելէմար կը մեկնի ժողովէն՝ կիսատ թողլով զայն:

Աւարտելու համար այս գլուխը, յիշենք պատմական դէպք մը՝ Հնչակեաններու եւ Դաշնակցականներու միջեւ պատահած:

Զէյթունի ապստամբութեան ատեն, որ կը կառավարուէր Կիպրոս գտնուող Հնչակեաններու կողմէ, կը յայտնուին Դաշնակցական երկու գործիչներ: Շուտով յայտնի կ'ըլլայ ասոնց նպատակը, որ ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ Զէյթունի ապստամբութեան աշխատանքին մէջ միացնալ ճակատ մը կազմել Հնչակեաններու հետ:

Հնչակեանները որ կ'ուզեն առանձին գործել, Դաշնակցական գործիչներուն այս նպատակը չեն բաժնիր: Եւ օր մըն ալ, կ'անյայտանան անոնք, Դաշնակցական գործիչները: Սպաննուած էին: Անկարելի կ'ըլլայ գտնել անոնց դիակները. Դաշնակցականները սատիկ կը խռովին:

Կ'անցնին օրեր, ու ամիսներ, եւ օր մըն ալ, մաս մը Զէյթունի Հնչակեաններէն, կ'ապստանին Կիպրոս: Ու չես գիտեր ինչպէս, հաւանաբար դրամի կամ նպաստի համար, հակառակութիւն մը ծայր կուտայ Հնչակեան ընկերներու միջեւ: Մատնութիւն, ատելութիւն եւ վատութիւն իրարու դէմ: Ատելութեամբ լեցուած այս խռամբին մէջ կը յայտնուի մէկը, թերեւս մէկէ աւելին, որ կը յայտնէ նաեւ Դաշնակցական երկու գործիչներու սպանութեան

գաղտնիքը՝ այս ու այն Հնչակեանին ծնւթով, եւ տեղը՝ ուր թաղուած էին անոնք:

Ահա այս էր պատճառը ատելութեան որ սկսած էր արծարծուիլ Դաշնակցականներուն կողմէ, եւ պարզ էր որ բաղխումը պիտի ըլլար անխուսափելի, Դաշնակցականներու եւ Հնչակեաններու միջեւ:

Տեղէմաք, զգալով կուսակցական այս շարժումին հաւանական մեկնակէտը, եւ փափաքելով վերջ տալ եղբայրասպան ատելութեան, իր մօտ կը հրաւիրէ Դաշնակցական երկու կարեւոր դէմքեր՝ Գարեգին Նսայեան եւ նպարավաճառ Մելգոն (*), որոնց հետ երկար բանակցութիւններէ ետք, միասնաբար, վերջապէս, կը յաջողին կիրքերը հանդարտեցնել կողմերուն: Եւ այսպէս առաջքը կ'առնուի արիւնահեղութեան եւ կառավարական խտուրթեան: Տեղէմաք այս միջադէպէն յետոյ, կ'ըլլայ Դաշնակցական:

Իրաւ է որ Տեղէմաք կը սիրէր իր գաղափարները, եւ կ'ուզէր օգտակար ըլլալ՝ հոգ չէ թէ ի՞նչ ի՞նչ կէտերու մէջ համակարծիք չըլլար ոմանց, բայց իր նիւթական անձկութիւնը կը ստիպէր զինք աւելի գործով զբաղիլ քան գաղափարով:

Յաջորդ օրն իսկ անիկա կ'երթար ու կը գտնէր Միխայաքի Բաբաթօփուլոն որ կը ճանչնար Պոլսէն, երբ ան կուգար գնումներ ընելու իրմէ: Սիրով կ'ողջագուրուին, օրուան նիւթերուն վրայ կը խօսին, եւ յետոյ՝ գործի մասին: Յոյն վաճառականը կը խոստանայ ամէն աջակցութիւն՝ գործի տեսակէտէն: Ու կը բաժնուին անոնք՝ կրկին տեսնուելու համար՝ միշտ գործի մասին:

Նագմայի գործով կը զբաղէր նոյն քաղաքին մէջ Լեւոն Բարսեղեան անունով Պոլսեցի հայ մը՝ ծանօթ Բարթողեանի: Բարսեղեան, իմանալով Տեղէմաքի երևումը Լարնաքայի մէջ, զայն գտնելու եւ տեսակցելու կը զրկէ Գարեգին Նսայեան անունով մէկը, Դաշնակցական: Նսայեան, գտնելով Տեղէմաքը, կը տեսակցի անոր հետ եւ կը հրաւիրէ զինքը Բարսեղեանին գործատեղին: Կ'երթայ Տեղէմաք: Աւելորդ է ըսել կ'ունենան անոնք սիրալիր տեսակցութիւն մը նախ, եւ յետոյ կը սկսին խօսիլ գործի մասին: Բարսեղեան, կասկածելով թէ Տեղէմաք կրնայ գործարան մը քանալ Միխայաքիի հետ եւ գործի մրցակցութիւն մը ստեղծել, կ'առաջարկէ Տեղէմաքի գործակցել, եւ կը թուէ անոր իրենց գործակցու-

(*) Տիար Բարթողեան զմբախսաբար չի յիշեր մականունը Մելգոնի:

թեան զանազան առաւելութեանց մասին, մանաւանդ յոյները հետեւ կեցնելու համար իրենց գործի ասպարէզէն, որ այնքան կը հետամտին անոնք: Կը համոզուի Տելէմար եւ կ'որոշեն գործել միասին: Եւ Տելէմար այլեւս չ'երթար Միխալաքիի մօտ:

Կ'անցնին քանի մը օրեր, եւ երբ Տելէմար, բնականաբար գործի մասին, կ'երթայ տեսնուիլ Լեոն Բարսեղեանի հետ, կը գտնէ զայն բոլորովին փոխուած: Պատճառը կը հարցնէ: Լեոն, ակնարկելով Տելէմարի տեսակցութիւնը Միխալաքիի հետ, ինչ որ արդէն յերիւրանք մըն էր պարզապէս, սաստիկ կը բարկանայ, եւ մասնաւոր ձեւ մը տալով իր խօսքին՝ կ'ըսէ.

— «Ի՞նչ ըրիր, համաձայնեցա՞ր Բաբատօփուլօին հետ, ի՞նչ մեր հայերը ասանկ են, ինծմէ գործ կ'ուզէ. յետոյ կ'երթայ յոյնին հետ կը համաձայնի»:

Եւ յետոյ, ծաղրական եղանակ մը տալով ձայնին, կ'աւելցնէ.

— «Կիպրոսի երկարութիւնը 74 ժամ է, լայնքը՝ 24 ժամ, զըլուխդ ամենամեծ քարին զարկ, եւ եթէ հացիդ փարան չի կրնաս հարել, կուգաս խանութս, կը բանաս, կ'աւելս եւ հացիդ փարան կը հանես...»:

Տելէմար, որ կեանքին մէջ չէր իմացած ասանկ ամբարտաւան խօսքեր, եւ ո՛չ ալ հանդիպած ասանկ հայու մը, վայրկեանապէս կը կռահէ գործին մէջ դաւադրութիւն մը ըլլալը գլխարկը հաննելով կը ծնրադրէ ու կը պատասխանէ.

— «Այն հաւատքը ունէի թէ Աստուած մէկ է, բայց հիմա կը հասկնամ որ ուրիշ Աստուած մըն ալ այս կղզիին մէջ կայ, այսինքն... դուք»:

Եւ անմիջապէս ոտքի ելլելով՝ կը յաւելու.

— «Հաշիւս առկալս կը թողում քեզի հետ հիմա, բայց անպատճառ կ'ընեմ հաշուեփակումս ետքէն»:

Ու անմիջապէս կ'երթայ Բաբատօփուլօին խանութը, եւ պատմելով դէպքը, կը հասկնայ ամէն ինչ:

Լեոն էֆ. երկու օր պայմանաժամ տուած էր Բարթողեանին, եւ այս երկու օրն ալ յատկացուցած էր... դաւադրութեան, ի հարկէ Տելէմարին դէմ:

— «Լեոն էֆէնտի, երթալով Բաբատօփուլօին մօտ, կը ներկայացնէ զիս իբրեւ յեղափոխական մը, վտանգաւոր տեսակէն, իբրայդ, կը զգուշացնէ զայն ինձի հետ գործ ընելէ:

«Իրաւ է թէ կը ճանչնար զիս Բաբատօփուլօն, բայց ոչինչ

գիտեր, կամ կրնար գիտնալ իմ բարոյականին մասին: Այս իսկ պատճառով, կ'ունենամ վերապահ ընդունելութիւն մը իր կողմէ: Ձեւ յուսահատիր սակայն: Եւ անմիջապէս հրաժեշտ առնելով, յաջորդ օրը գործի կը ձեռնարկեմ, բնականաբար ահագին դժուարութեամբ: Եւ աննշան փողոցի մը վրայ կը հիմնեմ գործատեղի մը՝ կազմի թիթեղներով. նորեկ քանի մը գործաւորներ կ'առնեմ հայ զաղթականներէն. եւ քիչ շատ զաղափարը տալով անոնց, կը սկսիմ գործի: Գործատեղին շինելը, գործաւոր ճարելը եւ անոնց արհեստ սորվեցնելը, զանազան ներկերու գնումը եւն, եւն, 15 օր կ'առնեն, եւ 16րդ օրը արդէն պատրաստ է գործարարը՝ իր ամբողջ մանրամասնութեամբ: Եւ կը սկսիմ գործի, եւ անկասկած՝ նաեւ առեւտուրի, ոչ այնքան շահաբեր, այլ յարատեւօրէն:

«Նոյն օրերուն, Պէյրութէն, Բագարատ Եօրտամեան անունով եազմայի գործաւոր մը կու գայ: Ասիկա ալ գործիս մէջ կ'առնեմ: Իրիկունները, զաղարէն վերջ, որ սովորութիւն ըրած էի ծանօթ սրճարան մը յաճախելու, կը ներկայանայ ինծի յոյն մը, Գօնտօ-եանի անունով: Խօսք կը դառնայ եազմայի մասին. եւ խօսակիցս կ'առաջարկէ ինծի իրեն սորվեցնել արհեստը՝ միանուագ 100 անգլիականի փոխարէն, յաւելեալ 10 ոսկի ամսական եւս՝ մինչեւ արհեստին տիրանալը: Կը մերժեմ: Բագարատ, ա՛յն որուն գործ հայթայթեր էի, եւ որ ինծի կ'ընկերանար նոյն իրիկունը, զաղտնօրէն կը դիմէ Գօնտօեանիին, եւ կը համածայնի անոր հետ սորվեցնել արհեստը 30 ոսկիի փոխարէն եւ ամսական 5 ոսկի յաւելեալ վճարումով, արհեստին տիրացման շրջանին»:

Բնականաբար Տելէմաք ոչինչ չէր գիտեր այն դաւադրութեան մասին որ կը նիւթէր Բագարատ իրեն դէմ, եւ մանաւանդ եազմաճեմութեան արհեստին դէմ: Եւ նկատել որ Տելէմաք յատկացուցած էր իրեն հազօւտտեղէն՝ ուղղակի իր ունեցածէն, եւ սահմանած էր ճաշարան մը, եւ կը վարձատրէր զայն որքան կարելի էր, եւ յետոյ՝ կ'առնէր կը տանէր զայն այն սրճարանը ուր ինք կ'երթար սովորաբար: Կարելի՞ է երեւակայել վատութիւն մը մէկու մը դէմ, որ հնարաւոր ամէն աջակցութիւն ընծայած էր իրեն՝ իր վտիտ ու աղքատ միջոցներէն, եւ յաճախ ինքզինքը զրկելով: Գիտենք որ Տելէմաք ոչինչ չունէր եւ ոչինչով գործի սկսած էր:

Տելէմաք, ինչպէս դիւրին է հետեւցնել, ոչինչ գիտնալով այն ամէն դաւադիր արարքներու մասին որ կը նիւթուէր իրեն դէմ, իրեն գործին դէմ, յարաբերութեան մէջ մտած էր Պանք Օթօմանի

վարչութեան հետ՝ իր գործը ընդարձակելու եւ քանի մը հարիւր հայերու գործ հայթայթելու մտքով:

Ինչպէս տեսանք, Անկլո-Արմէնիէն հաստատութեան կողմէ կարեւոր գումար մը ղրկուած էր հայ զաղթականներուն բաշխուելու համար՝ Պանք Օթօմանի միջոցով: Դրամատան մէջ կար տակաւին կարեւոր յաւելուած մը՝ այս գումարէն: Եւ Տելէմար, բանակցութեան մէջն էր դրամատան հետ՝ ուղղակի այս խնդրով, եւ զրեթէ յաջողած՝ համոզել մասնաւորապէս տնօրէնը: Եւ ճիշդ այն օրը երբ կ'երթար ան ընթացք տալու իր առաջարկութեան, եւ դրամ ստանալու՝ ծրագրած գործին հաշուոյն, կը գտնէր դրամատան տնօրէնը բոլորովին տարբեր տրամադրութեամբ:

— «Մուլթան Համիտ, կ'ըսէր Մր. Մէրինճանը, տնօրէնը Պանք Օթօմանի, չէ կրցած յանգաւոր հայերը պատժել եւ սակայն պատժած է բոլորովին անմեղ հայերը»:

Եւ անիկա, Մր. Մէրինճանը, կը պատմէր եղելութիւն մը որ կուգտր ետ մղելու Տելէմարի այն առաջարկութիւնը, ըստ որում գործ եւ զբաղում պիտի հայթայթուէր հարիւրաւոր հայերու:

Բազարատ եւ Գօնտօսեանի, իրենց կնքած պայմանագրութիւնը տարած յանձնած էին Օսմ. Դրամատան, ըստ որում Բազարատ յանձն կ'առնէր սորվեցնել նախ արհեստը Գօնտօսեանիին՝ ամսական հինգ ոսկիի փոխարէն, եւ անկէ ետք ստանալու համար այն գումարը՝ որ դրամատան յանձնուած էր Գօնտօսեանիին կողմէ:

Ահա ճիշդ այս դէպքը պատճառ. եղած էր Մր. Մէրինճանին դառնութեան խօսքերուն՝ Բարթողեանի ուղղուած:

Աւելորդ է ըսիլ, կը վիժի Բարթողեանի ծրագիրը, ըստ որում քանի մը հարիւր հայերու գործ պիտի կրնար հայթայթել, անկասկած:

Եւ այսպէս, Նիկոսիայի հրապարակին վրայ սկսան գործել եազմայի երեք հաստատութիւններ՝ Լեւոն Բարսեղեանի, Բազարատ-Գօնտօսեանիի եւ Տելէմարի: Ու եազմայի ճարտարարուեստը որ միայն հայերու սեփականութիւնն էր, կ'ունենայ նաեւ օտար մը իր մէջ, յոյն մը:

— «Ի հարկէ, ոչինչ ունինք ըսելիք օտարի մը մասին որ կը մտնէ մեր ցեղային արհեստագիտութեան մէջ, բայց չենք կրնար մեր ցաւը, զայրոյթը զօպել անոր դէմ՝ որ կ'օժանդակէ այդ ուղղութեամբ ունձգութիւնը օտարին, այն ալ ո՛չ թէ խոշոր գումարի մը փոխարէն, այլ բոլորովին ոչինչ: Եւ կը խորհինք թէ, հիմա, Կիպրոսի մէջ, թերեւս բոլորովին ելած է այդ նոյն արհեստագի-

տութիւնը հայերու ձեռքէն: Եւ հոս է արդէն մեր վիշտին ծանրութեան կեդրոնը»:

Եւ այսպէս, Նիկոսիայի մէջ, կ'սկսին աշխատիլ երեք եազմայի աշխատանոցներ, Լեւոն Բաբսեղեան, Տելէմար Բարթողեան եւ Գօնտեանի-Բազարատ:

Նիկոսիայի մէջ կը գտնուի հրապարակ մը որ «Ճումաս Բագար» կը կոչուի, եւ այս հրապարակն է որ կը ներկայացնէ ամբողջ կղզիին առեւտուրի պորտան: Հոս կ'որոշուի ու գործառնութեան կը դրուի ամէն տեսակ ապրանքներու գինները: Մասնաւորելով մեր խօսքը եազմայի մասին, յիշեալ երեք հաստատութիւնները՝ Լեւոն, Գօնտեանի, Տելէմար-հրապարակ կը հանեն իրենց շաքաթական ամբողջ սօժը, առաջին երկուքը՝ իւրաքանչիւրը 7500 հատ, իսկ Տելէմար՝ միայն 2000 հատ:

Վայրկեան մը ետքը կը նշմարուի առաջին երկուքին նպատակը. կարելի եղածին չափ աժան ծախել՝ փնասի ենթարկելու համար Տելէմարը: Եւ աչքերնին չորս բացած՝ կը հետեւին գիններուն: Եւ անա յանկարծ Տելէմարի կողմէ կ'որոշուի հրապարակը, 60 փարա՝ նախորդ գինին 70 փարայի տեղ: Աւելորդ է ըսել նոյնը կ'ընեն նաեւ առաջին երկուքը:

Այս գինը, այսինքն 60 փարան, ծնունտու էր Տելէմարի: Արուեստական առաւելութեամբ եւ խնայողական միջոցներով կրնար զգալի առաւելութիւն մը շահիլ ան, բան մը՝ ուրկէ բոլորովին զուրկ էին միւս երկուքը: Տելէմար հարիւրին 50 կը շահէր, իսկ իր մրցակիցները՝ հարիւրին տասը միայն:

Երկրորդ շաբթուան նոյն օրը, կրկին հրապարակ կուգան անոնք միեւնոյն սրօքով եւ Տելէմար այս անգամ 50 փարա կը նշանակէ եազմայի արժէքը: Միւս երկուքը կը հետեւին իրեն:

Եւ որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, մինչ Տելէմար կը շահէր այս անգամ 20 փարա միայն, միւս երկուքը ծայրը ծայրին կը բերէին: Լեւոն, նկատելով որ Տելէմար դրամագլուխ չունէր, կ'որոշէ, երրորդ շաբթուան հրապարակը բանալ 40 փարայի: Ծախելով 40 փարայի, առաջին երկուքը կը կորսնցնէին 20 փարա, իսկ Տելէմար կը շահէր տակաւին 10 փարա, ընականաբար հատէն:

Արդ, տեսնելով որ մրցակցութեան այս եղանակը փնասի ենթարկել սկսաւ գիրենք, Լեւոն-Գօնտեանի, պարագայ մը որ ձեռնառու էր կրնար ըլլալ, կ'որոշեն զեղչել գործաւորներուն օրականը՝ մրցման տոկալու համար: Եւ այս ուղղութեամբ երբ կ'արտայայտուին գործաւորներուն, կը ստանան հետեւեալ պատաս-

խանր. «Դուն երբ 100ին 100 կը շահէիր, մեզի բան մը աւելի կուտայիր»: Աւելորդ է ըսել՝ կը մերժուին:

Տեւէմաք կ'որոշէ գիշերներն ալ աշխատիլ. իր գործաւորները արդէն կը պառկէին գործատեղիին մէջ. հոն կ'ուտէին ու կը խըմէին: Եւ որովհետեւ մրցում կար, եւ որովհետեւ նախանձախնդիր աչքով կը դիտէին գործաւորները իրենց բաթրօնը, յաւելեալ աշխատանքը փոխանակ բարձր գինով կատարելու, նոյնիսկ ցած գինով կը կատարէին՝ ընտանեւար, եղբայրաբար: Գործելու այս եղանակը եազմային գինը փոխանակ 30 փարայի՝ 25 փարայի կ'իջեցնէր: Եւ այսպէս երրորդ շաբթուան հրապարակը փոխանակ 40 փարայի, 30 փարա կ'ըլլայ:

Պարզ է որ իրերու այս դրութեան մէջ, առեւտրականները անշարժութեան կը դատապարտուէին, մինչ գնորդները կ'օգտուէին:

Կ'ըլլայ չորրորդ շաբաթը: Գօնտօեանի-Լեւոն կ'սկսին զոյգը եազմային 25 փարայի ծախել. նոյնպէս նաեւ Տեւէմաք:

Ինչպէս գիտենք, Տեւէմաք դրամագլուխ չ'ունէր, հակառակորդները ունէին. եւ այս ընթացքը ուշ կամ կանուխ, պիտի զգալի դառնար, պիտի քաշուէր ան հրապարակէն: Եւ Տեւէմաք կ'որոշէ, այս անգամ, փոխանակ 2000ի, 1000 եազմա միայն աշխատիլ, կարելի եղածին չափ քիչ փնասով ազատելու համար:

Հակառակորդները նոյնպէս մտահոգ էին: Իրաւ է թէ անոնք կրնային տոկալ դեռ փնասին, բայց ծանրօրէն կը մտահոգուէին:

Մտեղծուած այս կացութեան հանդէպ անտարբեր չէին կրնար մնալ նաեւ այն վաճառականները կամ առեւտրականները որոնք ի մէջ այլոց եազմայի առեւտուրով կը զբաղէին: Հրապարակը կանգ առած էր շրջաբերութենէ իրենց համար եւ կը գործէր միայն ծումաա Բազարի մէջ՝ անհամեմատ զեղչերով: Ասոր վրայ, երկու յոյն ծանօթ առեւտրականներ կը միջամտեն՝ հրաւիրելով կողմերը սրճարան մը:

Իրիկուան, գործի դադարէն ետք, բոլոր հրաւիրեալները կուգան նշանակուած սրճարանը. կուգան նաեւ միջնորդները՝ «Զավուշ Օղլու» վաճառատան տնօրէնը ճօրճիատիս եւ Բաբատօփուլօ, որ նախ խօսքը ուղղելով Տեւէմաքի, կ'ուզէ հասկնալ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ այս մրցակցութեան վերջը:

Տեւէմաք, փոխանակ իր խօսակցին պատասխանելու, դառնալով ուղղակի Լեւոնի, կ'ըսէ.

— «Ինչպէս ձեզի խոստացած էի, ահա՛ իմ հաշուեփակումս:

նիւթապէս փծացնել որոշած էիք զիս. ահա՛ իմ պատասխանս»։
Եւ դառնալով յոյն միջնորդներուն, կ'աւելցնէ.

— «Առեւտրական մրցակցութիւնը ազատ է։ Արհեստաւոր մը կրնայ ճգմուիլ, նոյնիսկ մահանալ, բայց անոր մահացումը կրնայ նոյնիսկ մահացումի մատնել նաեւ իր մրցակիցները»։

Ու Տելէմար անմիջապէս կը հեռանայ յիշեալ հաւաքոյթէն։

Եւ եազմային առեւտրական մրցումը կը շարունակուի նոյն եղանակով, նոյն թափով ու ճիգով, Տելէմարի պատճառելով համեմատաբար փոքր, իսկ իր հակառակորդներուն՝ մեծ վնասներ։

Եւ սակայն նոյն օրերուն Բագարատ Եօթտամանի թեւին վրայ վէրք մը ելլելով՝ ո'չ միայն անգործութեան կը մատնուի ան, այլ եւ Գօնտօսանիէն ստացած 30 ոսկին եւ խնայողութիւններն ալ կը վատնէ, եւ զալով Տելէմարի մօտ, բոլորովին քայքայուած, ներողութիւն կը փնտռէ անկէ՝ իր պատճառած վնասներուն համար անոր։

Աւելորդ է ըսել, մրցակցութիւնը տարապայման համեմատութիւններու հասնելով, Տելէմար վերջնականապէս կը քաշուի գործի ասպարէզէն, իսկ միւսները, այսինքն Լէւոն-Գօնտօսանի, դեռ կը շարունակեն նոյն պայքարը՝ աւելի կատաղի սաստկութեամբ....

Տելէմար, որ կը թղթակցէր իր քեռայրին հետ՝ Պոլիս՝ խանութիւն ապրանքները փոխադրելու համար Կիպրոս, յանկարծ կը խզուի յարաբերութիւնները եւ մէկ քանի շաբաթ ետք կը ստանայ հեռագիր մը իր մօրմէն, Լարնաքայէն, որով կ'իմացնէր իրեն դիմաւորել զիրենք։ Անմիջապէս կը մեկնի, ուր կը դիմաւորէ իր մայրը եւ երկու քոյրերը, պանդոկ մը իջեւանած։ Կ'ողջագոտրուին անոնք՝ սիրոյ ու կարօտի յուզմունքով թաթաւուն։ Ձեն խօսիր, աւելի կուլան, եւ աւելի զիրար կը համբուրեն։ Եւ մայրը, վիզին փաթթուած իր տղուն, իր Տելէմարին, կուլա՛յ, կուլա՛յ, ժամերով կուլա՛յ անոր կարօտովը, անոր դժբախտութեամբը։ Իսկ քոյրերը, քիչ մը անդին, իրենց կարօտի ողոր կը խառնեն իրենց մօրը եւ իրենց եղբօրը անձկայրեաց տեսարանը դիտելով։

Վերջապէս կը հանդարտին անոնք եւ կը սկսին պատմել այն անցուդարձերուն մասին՝ Տելէմարի Պոլսէն մեկնելէն ետքը։ Եւ թախծալից այս բոլոր պատմութիւններէն վերջ, մայրը կը յանձ-

ներ Տեղեմաքի գումար մը որ ինք կրցեր էր ունենալ՝ վախի ու սարսափի այդ օրերուն: Ու այսպէս, Տեղեմաք կ'ունենար տուն մը՝ մօրը եւ իր երկու քոյրերուն հետ:

Փոքրիկ անդրադարձումով մը յիշենք նաեւ այն այցելութիւնը որ կը տրուէր Տեղեմաքի:

Ճիշդ այն օրերուն երբ Տեղեմաք գիշեր ցորեկ կ'աշխատցնէր իր գործատեղին՝ կարենալ մրցելու եւ շարունակելու համար իր գործը, երկու կիներ կուգան գործատեղին եւ կը փափաքին ներկայանալ իրեն: Լուր կը տրուի Բարթողեանի, եւ ան կ'արժեկով թէ գործաւորուհիներ են եկողները՝ կ'ըսէ որ ներս ընդունին զանոնք, եւ սակայն ապշահար կը մնայ տեսնելով Օր. Եւզինէ Պալըզցեանը՝ իր մօրը հետ: Տեղեմաք մանաւանդ կ'ամչնայ իր ոչ այնքան ներկայանալի արտաքին երեւոյթին մասին: Դրեթէ պարզ գործաւորի մը պէս հագուած էր ան՝ ոչ պատշաճ եղանակով: Բայց միջոց եւ հնարաւորութիւն չունենալով փոխելու իր զգեստները, կ'ընդունէր զանոնք այնպէս՝ ինչպէս որ էր:

Օր. Եւզինէ դպրոցական ընկերն էր Տեղեմաքի քրոջ, Օր. Քոմնիի, եւ անոնք միասին աւարտած էին Հոմ Սքուլի շրջանը: Երբ ոտք կը կոխեն անոնք, մայր ու աղջիկ, Լարնաքա, եւ զխտնալով արդէն Տեղեմաքի ներկայութիւնը նոյն քաղաքին մէջ, փութկոտութիւնը կ'ունենան անպատճառ տեսնել զինքը:

Օր. Պալըզցեան, գիտակցելով Տեղեմաքի տեսակ մը շփոթութեան մատնուելուն դրդապատճառը, խիստ փափկանկատութեամբ կը հասկցնէ անոր թէ իրենք չէին հրաւիրուած ընդունելութեան համար, այլ այցելած էին գործատեղի մը, եւ ուրախ էին Տեղեմաքը տեսնելուն համար գործի զգեստներով՝ իւղոտ ու պատուաւորած:

«Արհեստին գէշը չ'ըլլար, արհեստաւորին գէշը կ'ըլլայ»: Օր. Պալըզցեան պայմանադրական իր այս խօսքերով կը յորդորէր զայն, Տեղեմաքը:

Մէկ ամիս յետոյ, կը ստանայ Տեղեմաք նամակ մը իր քեռայրէն, որով կ'իմացնէր թուրք կառավարութեան գրաւումը իր, այսինքն Տեղեմաքի, ամբողջ ունեցածները՝ իբրեւ Օսմանեան Պետութեան դէմ գործող անձի մը, դաւաճանի մը:

Եւ Տեղեմաքի բոլոր յոյսերն ու ապագան ամբողջովին խորտակուելով, կը մնար իրեն այն միակ մխիթարութիւնը՝ որ ինք դեռ երիտասարդ էր՝ առողջ ու կորովի, եւ յամառ աշխատող մը:

ԴԵՊԻ ՓԱՐԱԽՈՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

Երբ եազմայի հրապարակը գիներու անօրինակ մրցումին պատճառաւ հասաւ անհամեմատ անկեալ գիներու, Տելէմաք Բարթոլեան թողուց իր գործը եւ քաշուեցաւ՝ մրցումի ասպարէզը թողլով Լեւոն Բարսեղեանի եւ Գօնտօեանիի, որոնք կը շարունակէին իրարու դէմ մրցիլ տարօրինակ եռանդով եւ անյուր կատաղանքով: Ի հարկէ, անսպառ չէր իրենց կարողութիւնը, եւ ուշ կամ կանուխ պիտի քաշուէին հրապարակէն: Եւ անկումը չուշացաւ, եւ ինկան նաեւ երկուքն ալ, մինչեւ վերջին սանթիմը սպառելէն եւ հրապարակի վրայ ահագին պարտք դիզելէն հոբք: Ու այսպէս, գործ մը որ այնքան շահաբեր էր այս կղզիին մէջ, եւ այնքան մարդիկ կը գործէին ու կ'ապրէին, երկու համբակ ու տգէտ մարդոց երեսէն թաւալգլոր կ'իյնար, մանաւանդ Լեւոնի յոխորտ, ամբարտաւան եւ առ հասարակ կատարեալ սինլքորի մը աղտոտ նկարագրին հետեւանքով:

Տելէմաք, գործը ձգելէն վերջ, կը ծրագրէ Եգիպտոս փոխադրուիլ, իսկ մայրը եւ երկու քոյրերը՝ Պոլիս ղրկել: Եգիպտոս հարուստ ազգականներ ու քարեկամներ ունէր ան, եւ անշուշտ թէ անոնք պիտի օգնէին իրենց մէկ ազգականին, որ գիտէր գործել եւ արդիւնաւորել իրեն ընծայելի ունէ՝ ասպնջականութիւն: Տելէմաք, որ տակաւին հազիւ երիտասարդ, մեծ յոյսեր կապած էր իր ազգականներուն վրայ, անոնց ընկիւք ձեռնտուութեան, գուրգուրանքին մասին: Զէ՞ որ ինք նոյնը պիտի ընէր անոնցմէ ունէ մէկին անցեալի այն օրերը՝ երբ ինք տէրն էր դիրքի ու գործի, անունի ու համբաւի: Սակայն, աւա՜ղ, ինչպէս այս կարգի երիտասարդները բոլոր, նոյնպէս Տելէմաք կ'երազէր, եւ միայն կ'երազէր, եւ չէր կրնար ըմբռնել որ իրմէ դուրս հազիւ կային մարդիկ որ կրնային խորհիլ իրենցմէ զատ մարդոց մասին: Եւ այս յոյսով, ու այս հաշիւներով անիկա համբայ ելաւ դէպի Եգիպտոս, նոյն հետայն համբու ղնելով մայրն ու երկու քոյրերը, դէպի Պոլիս:

Եգիպտոս անծանօթ երկիր մըն էր Տելէմաքի համար: Քանի

մը օրուայ ծովայինն համարողութենէ մը յետոյ՝ կը հասնէր անիկա Քօր Սայիտ եւ հոնկէ՝ Գահիրէ։ Իր մօտ ունէր հասցէ մը միայն, «Աթապա էլ Խատրա, Քաֆէ Արմէնիէն», ուրիշ ոչինչ։ Հասած ըլլալով իր տեղը, եւ իր պայուսակը գետեղելով հոն, կ'առնէ սուրճ մը նախ եւ յետոյ՝ անմիջապէս՝ կը սկսի իր ազգականները շնորհակալութիւններով։ Կը հարցնէ քանի մը պատահական վաճառորդներու կը բացատրուի իրեն, եւ անմիջապէս համբայ ելլելով, կը հասնի հոն ցորեկուան մօտերը։ Սիրալիը ընդունելութիւն, հարց ու փորձեր՝ Տելէմարի եւ անոր մօրը եւ քոյրերուն մասին։ Այսքան։ Եւ յետոյ, քանի մը ա՛խ ու վախէ՛ն ետք, խրատ.— «Տելէմար, հոս աւանդէն աժան եւ մարտի օթէլը Աթապա էլ Խատրա, Պիւլպիւլեան Սարգիսինն է, «Հայկական Օրիկ» անունով, նայէ՛ որ հոն երթաս»։

Այս պաղ ջուրի հոսանքը ընդունելով Տելէմար ուղղակի իր գլխուն, վայրկեան մը կը տատամսի, կը վիրաւորուի, եւ սակայն անմիջապէս գտնելով իր պաղարիւնութիւնը, շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք, կը մեկնի։

Տելէմար չուզեր անունը տալ այն ընտանիքին ուր գացեր էր ինք, պարզապէս փափկանկատութեան պատճառով։ Եւ անշուշտ թէ այս տողերը կը հասնին անոնց ականջին։ Որքա՞ն տառապեցան անոնք երբ քիչ օրեր յետոյ նկատեցին իրենց գործած մէկ մեծ սխալը։ Պարզ հոգածութիւն մը պիտի բաւէր ընդունելու եւ արժեցնելու գոնէ երախտիքը Տելէմարի՝ իրենց հանդէպ։

Ինչպէս գիտենք, Տելէմար շուտով յուսահատողներէն չէր։ Այս առաջին յուսահատութենէն ետք, կ'երթայ կը գտնէ ան իր հօրը բարեկամներէն՝ Նահապետեան Բարթիկ աղան, որ առաջնակարգ վաճառական մըն էր նոյն սրբորոն։ Համառօտ խօսքերով կը պատմէ Տելէմար՝ Պոլիսէն Կիպրոս պատահած դէպքերը իրեն, եւ եզրակացնելով, կը խնդրէ գործ մը իր խանութին մէջ, եւ կամ՝ 80-100 ոսկի դրամագլուխ՝ եազմայի գործը գլուխ հանելու համար։

Նահապետեան վաճառատան տնօրէնը՝ որ ներկայ կ'ըլլայ այս խօսակցութեանց, գործին չի գար Տելէմարի յայտնութիւնը, եւ կը յաջողի համոզել իր բաթրօնը, Նահապետեան Բարթիկ աղան, ձեռնպահ մնալ։

Պէտք էր տակաւին գործել, բաղխել ամէն դուռ, օգտագործել ջանալ ամէն յոյս, հոգ չէ թէ տարտամ ու անսրտոշ բայց վերջապէս։ Ու այս անգամ Տելէմար կ'երթայ դիտելու, աչքէ անցը-

նելու Սիկկէ Կէտիտի հրապարակը, ուր կը գտնուէին իր գործին հետ առնչութիւն ունեցող առեւտրականներ:

Իր այս գնացքին մէջ, Տելէմաք, պատահաբար կը մտնէ եազմայի գործով զբաղող Ակնցի պատուական հայու մը՝ Յովհաննէս Սէմէրճեանի խանութը: Նոյնպէս Մուհամէտ Սայիտ Ապտուրապպօյի խանութը, նոյն հրապարակին վրայ, որուն կը յայտնէ իր գործելու միտքը՝ եազմայի վերաբերեալ: Զարմանալի՝ բան, չի յաջողիր նաեւ հոս, երբ Մուհամէտ Սայիտ, ակնարկելով Տելէմաքի հագուելու եղանակին՝ կ'ըսէ. «Պուռնէթալը եազմաճի ուլֆագ»:

Տելէմաքի կրած մետասաներորդ ժամու այս հարուածը բոլորովին անակնկալ մըն էր: Մարդիկ կ'առարկէին, դժուարութիւններ կը յարուցանէին նաեւ... իր հագուստ կապուստին մասին: Ու Տելէմաք, խորապէս ցնցուած, երկրորդ անգամ ըլլալով, կը դիմէ Սէմէրճեանին, ինչ փոյթ թէ մերժուած ըլլար ան, տակաւին ըսելիքներ ունի, տակաւին փորձեր ունի ան կատարելիք: Եազմայի գործը, որ այս հրապարակին վրայ չկար, եւ կը հայթայթուէր Պուլսէն, անշուշտ թէ պիտի կրնար ինք գտնել մէկը շահախնդիր, եւ կամ գտնէ ինք առանձին պիտի ընէր: Եւ երկրորդ անգամ ըլլալով, կը դիմէ Սէմէրճեանին, որուն կը խօսի եազմաճիութեան արհեստին, Պուլսոյ զիններուն սղութեան, եւ տեղւոյն վրայ պատրաստուելու պարագային զիններու տարապայման փափաքներուն մասին: Կը կակուղնայ Սէմէրճեան. կարծես թէ պիտի հաւանի օգնել Տելէմաքին: Եւ ահա, չես գիտեր ինչպէս, ինչո՞ւ, կը վերապահէ ան իր խոստումը: Օրը իրիկուն կ'ըլլայ, եւ տակաւին ո՛չ մէկ յոյս, նոյնիսկ ակնկալութիւն:

Յաջորդ օրը Տելէմաք կը գործէ տարբեր յատկագծի վրայ: Գրեթէ յոյս չկար ծանօթ կամ անծանօթ մարդերէն. պէտք էր փորձեր եւ կամ գործեր տարբեր ուղղութեամբ:

Ինչպէս մեր ընթերցողները կը յիշեն, Կիպրոսի մէջ անիկա շինել տուած էր իր գործատեղին՝ նետուած թիթեղներով եւ սընտուկներով: Նոյնը կ'ընէ նաեւ հոս: Ամենեւին ամօթ մը չէ ասանկ շինութիւն մը: Հոյակապ շատ մը շէնքերու տէրերը այս օրուայ, խիստ աննշան մարդիկ էին երէկ: Պարզ է որ Բարթողեան ոչինչ չուէր, եւ ոչինչ չունենալով, շատ շատ, կրնար ունենալ ան թիթեղեայ հաստատութիւն մը: Եւ հոս է արդէն արժանիքը դրական:

Բարթողեանի շինել տուած թիթեղեայ կամ փայտեայ այս գործատեղին էր որ հիմը կերտեց իր այսօրուան փառաւոր կալ-

Տ. Տ. ԲԱՐՔՈՂԵԱՆ

իւր աշխատութեան սենեակը, ուր ներկեալ բաղադրութեամբ եւ
զոյներու գիւտերով կ'զբաղի:

տածին՝ Գահիրէի առաջնակարգ փողոցին վրայ հաստատուած: Եւ քանիներ արդեօք կորսնցնելով իրենց երբեմնի փայլուն կաւ-
առածները, կը մնան այսօր աղքատիկ տուներու մէջ՝ աղքատիկ
ապրուստով: Ի հարկէ կ'ընդունին զժբախտութիւններ, կորուստ-
ներ, եւ մահեր: Բայց մեր հասկցնել ուզածը այն է որ ոչինչով
սկսուած գործ մը՝ աշխատութեան հզօր ազդակով մը, յաջողու-
թեան ճամբան կը բանար Տելէմարի:

Եւ այսպէս, կառուցանելէ ետք գործատեղին, կը մնար գոր-
ծաւորներ ճարել: Գործ՝ անկապած թէ պիտի ըլլար, պիտի ունե-
նար ան:

Եւ Բարթեղեան քանի մը շաբաթներ վերջ լրացնելով իր գոր-
ծատեղին, կը ճարէր նաեւ 8—10 գործաւորներ՝ բոլորն ալ հայ:
Նոյնպէս նաեւ 20—25 փողոցները սիկարայ հաւաքող հասարակ
տղարներ՝ բնականաբար տեղացի, ինչպէս հետագայ գլուխներուն
մէջ պիտի տեսնենք Բարթեղեանի մատուցած ընդհանուր տեղե-
կագրին մէջ՝ Ապտինի Արքայական Պալատին 1918ին ներկայաց-
ուած: Աւ Տելէմար կը սկսի գործի:

Բնականաբար կը հայթայթուի ապսպրանքներ հրապարակէն:
Բնականաբար գործի վրայ են բոլոր աշխատաւորներն ալ: Բայց
Տելէմարի աշխատանքը ուղղակի գերմարդկային էր: Ո՛չ միայն
աշխատանքի լծուած էր ան իր գործաւորներուն հետ, այլեւ, ի-
րիկուան ճաշէն անմիջապէս ետք, դառնալով իր գործատեղին,
մինչեւ կէս գիշերները կ'աշխատէր՝ պակաս մնացած գործերը ա-
ւարտելու եւ յաջորդ օրուան գործ պատրաստելու համար: Եւ
իր աշխատանքը կը վճարուէր լաւ շահերով. մրցակցութիւն չկար:
Այնպէս որ հազիւ 3—4 ամիս ետք, եւ արդէն կլորիկ գումար մը
շինած է ան՝ իրեն գործի նախնական յաջողութիւն, եւ լծակ՝ իր
ապագայ գործունէութեան (*):

Տելէմար ծնունդով վաճառական էր: Գործի անվերջ պարա-
տեւման ընթացքին, անիկա կ'ունենար նաեւ խանութ մը, որ իր
վարձքէն զատ արժեք իրեն յաւելուածական 50 ոսկիի գումար մը,
իրը պօնաստորի:

Բնականաբար դեռ ոչինչ ունէր խանութին մէջ. իր ամբողջ

(*) Տելէմար Բարթեղեանի տան կառասիներուն ամենէն նուիրա-
կանը այսօր, սնուկ մըն է, ճիշդ այն՝ որ իր շահած առաջին ոսկիին
պահպանակը կ'ըլլար ան: Կը պահէ ցարդ ան իր այս նուիրակը, եւ
կը խորհի յաջողաբար կտակել զայն՝ որդւոց որդի:

ունեցածը եւ կամ կրցածը տուած էր խանութ վարձելու եւ զայն օժտելու համար զանազան շինուածանիւթերով: Հիմը դրած էր ան իր վտիտ միջոցներով. վերելքը կը սպասէր տարբեր միջոցներով:

Ինչպէս կը յիշուի, Նահապետեան կանխաւ խոստացած էր իրեն ձեռնադրութիւն ընել... երբ պէտքը հրամայէր:

Եւ Տելէմաք կը յուսար, կը յուսար այն հաւատքով թէ ինք արդէն տուած էր պէտք եղած երաշխիքը ոչինչէն գործ մը ստեղծելով, եւ ոեւէ գործի մարդ՝ չէր կրնար իր այս յառաջդիմութիւնը չ'բաջալերել, մնաց որ իրեն ալ շօշափելի բաժին մը կը հանուէր աշխատանքէն:

Նահապետեան, օր մը, նոյն օրերուն, երբ կ'անցնէր Տելէմաքի այս նոր բացած խանութին առջեւէն, կը հրաւիրուի ներս ու սուրճ մը առնել: Նահապետեան, որ արդէն լուռ կը հետեւէր Տելէմաքի գործունէութեան, կը յօժարի: Ու երբ Տելէմաք կը յիշեցնէ իր խոստումը դրամի մասին, արեւելքցի այս վաճառականը, գլուխը բարձրացնելով՝ կը պատասխանէ. «Դուն ըրնովդ ըսիր թէ դրամ չունիս, որով ինչպէս կ'ուզես որ դրամ չունեցողի մը բռնախնայ: Եւ պարզ է որ կը մերժուի Տելէմաք:

Տելէմաք, յետոյ, կը դիմէ նաեւ ուրիշ վաճառականներու. նոյնպէս կը մերժուի: Մերժողական այս պատասխանները չեն կրնար յուսահատեցնել Տելէմաքը: Ու կ'որոշէ ան, վերջապէս, դիմել Պոլիս՝ ձորճիատի Չափուշ Օղլուի, որ մեծ վաճառական մըն էր թիւլպէնտի եւ յարակից ամէն ճիւղերու, որ գործած էր հօրը հետ, եւ ի'ր ալ, եւ որուն վստահութիւնը շահած էր, եւ որ իր կարգին խիստ պատուաւոր եւ արժանընտիր անձ մըն էր: Եւ Տելէմաք, կը գրէ նամակ մը երկար, մանրամասնելով իր ըրած ջանքերուն մասին, խօսելով հրապարակի մարդոց ժխտութեան մասին, եւ վերջապէս գործի ասպարէզին վստահելիութեան մասին, եւ խնդրանք՝ վերջապէս՝ ապրանքի մասին, կցելով ապսպրանքի ցուցակ մը:

Չափուշ Օղլու, երբ կը ստանայ Տելէմաքի ղրկած նամակը, եւ յիշելով անոր գործունեայ եւ պատուաւոր առեւտրական մը ըլլալը, կանչելով իր մօտ զրազիրը, կը յանձնարարէ անոր անմիջապէս Մանչէսթըրը ղրկել ապսպրանքի այն ցուցակը որ Տելէմաք կցած էր իր նամակին: Եւ յետոյ, նաեւ նամակ մը զրելով կը հաղորդէ Տելէմաքի՝ ապսպրանքին Մանչէսթըր հրաման տրուած ըլլալը, եւ յայտնելով պատրաստակամութիւնը՝ միշտ օգտակար ըլլալու իրեն:

կը փակէր նամակը՝ հետեւեալ չքնաղ տողերով. «Ստացայ նամակդ, որուն մէջ կը յիշես անձկութիւնդ դրամի եւ առհասարակ ապրանքի մասին: Դրամը փոխանցիկ է, իսկ պատիւը կը մնայ: Հանգուցեալ հօրդ պատուասիրութիւնը ծանօթ է. նոյնպէս ձերին: Ուզած ապսպրանքներդ ապսպրուած են, երբ ստանաս, կը դրկուի նաեւ երկու, երեք եւ չորս ամիսներու ընթացքին վճարելի պարտամուրհակներ»:

Աներեւակայելի է ցնծութիւնը Տելէմաքի՝ այս նամակին ստացումով: Կեանքի մէջ պահեր կան՝ երբ հասուն մարդը երախայի մը պէս կը զուարճանայ ու կը թրվուայ. պահեր ալ կան՝ երբ արջունք կը թափէ: Ճիշդ այսպէս ալ Տելէմաքին եղաւ: Բանալով Չափուշ Օղլուի գրած նամակը, եւ կարդալով անոր մէջ անցեալի յիշատակութիւններն ու ներկայի խրախուսանքը, կ'ուրախանայ եւ նոյնիսկ կուլայ: Վուլայ՝ որովհետեւ յիշատակութիւնը կար այդ նամակին մէջ անցեալին, եւ կ'ուրախանայ՝ որովհետեւ չէր մոռցուած անցեալը՝ այդ բարի՝ ու արի՝ օրերը: Հիմա իր մէջ արդէն կ'զգայ հին օրերու երազանքը եւ նոր օրերու եռանդը, հին օրերու տխրութեան ժամերը եւ նոր օրերու ցնծութիւնները: Օտար մը, Յոյն մըն էր որ կուգար իւղ կաթեցնելու պլալացող կանթեղի մը մէջ՝ որ կարծես թէ պիտի մարէր յաւէտ, մինչ իր ազգականները, մինչ իր ազգայինները՝ տեսակ մը յուզկահարները կ'ըլլային անոր մահացման: Բարէ՛, այս իսկ էր Տելէմաքի ենթարկուած հեռաւոր եւ մօտաւոր վիճակին իրական պատկերը:

Տելէմաք դիմագրաւելով անցեալի եւ ներկայի այս անհուն փորձութիւնները, թշնամութիւնները, նախանձը, հիմա այլեւս կ'երթար, կ'ընթանար յոյսի եւ իրականութեան անշէջ ճամբաներէն: Քայլ մը եւս, փոքրիկ ճիգ մը եւս, եւ արդէն հասած էր անհկա իր իտէալին:

Ի՞նչ էր իտէալը, բաղձանքը այս երիտասարդին: — Յաջողիլ: Եւ յաջողութեամբ պսակել իր ցանկութիւնները՝ անհատական թէ ազգային:

Եւ այսպէս, 40—45 օրեր յետոյ, կը հասնի սպասուած ապրանքը. կը գործէ Տելէմաք, գործել կուտայ զանոնք՝ իր նոր բացած խանութին համար, եւ բոլոր առեւտրականներուն համար:

Նախանձը եւ ատելութիւնը սովորական բաներ են առեւտրականներուն: Ճիշդ այն օրը երբ Տելէմաք կը բանար Մանէշթըրէն ժամանած թիւլպէնտի հակերը, կը նշմարէ Կարապետ Պալեան ըսուած անձը՝ որ մերժած էր իրեն թիւլպէնտ տալ: Մտնելով խա-

նութէն ներս, կը սկսի հարցութիւններով Տելէմարը՝ ապրանքին քանակութեան մասին, եւ հաստատելէ վերջ եղելութիւնը, կը յանձնարարէ՝ մեղմիլ՝ իրեն վստահիլ յետ այնու նման յանձնառութիւններ:

Եւ զարմանալի՝ բան, մինչ Տելէմար զբաղուած է նոր ստացած ապրանքներու տեղաւորման գործով, եազմաճի Լեւոն Բարսեղեան կոչուած մարդը, որուն մասին երկար խօսեցանք նախորդ գլուխներուն մէջ, Տելէմարի նոր բացած խանութին առջեւէն կ'անցնէր եւ կը տեսնէր զայն զբաղած՝ ապրանքներու գետեղման եւ դասաւորման գործով: Վայրկեան մը շուարած կը նայի ան՝ անշուշտ յիշելով մօտաւոր անցնալը, Տելէմարի հասցեցած վրասներուն եւ զայն 'ի պրոսէն հեռացնելուն մասին, ի հարկէ: Եւ հիմա, ո՞վ ճակատագիր. իր հակառակորդը ահա՝ գործի վրայ, դիրքի տէր, մինչ ինք թափառական կը շրջէր երկրէ երկիր՝ անգործ ու յուսաբեկ: Կը մօտենայ ան Տելէմարի, եւ իր մէջ սեղմելով զգացած ամբողջ դառնութիւնը, կը հարցնէ Իփիքճեանին՝ բոլոր խանութը: Տելէմար, առանց յայտնի ընելու անցնալի տխուր դէպքերը՝ որոնց զոհուած էր ինք, ամենայն քաղաքավարութեամբ կը պատասխանէ անոր, ցոյց տալով այն խանութը որ ան կը փնտռէր: Լեւոն Բարսեղեան ամբողջովին կործանած, կուգար եզիպոս՝ իր բախտը փորձելու, որ սակայն անյաջողութեան մատնուելով, վնց ամիս վերջ, կ'երթար դարձեալ 'ի պրոսէ՝ քաշկռտելու համար իր կեանքը հոն:

Ինչպէս յայտնի է, Տելէմարի խանդը կրկնապատկուած էր. բախտը կը ժպտէր իրեն:

Անշուշտ թէ բախտն ալ պէտք է ժպտի մարդուս. գեր-զօրութիւն մը կայ ոչ առարկայական այս երեւոյթին մէջ: Բայց սա ճիշդ է որ առանց ենթակային ներգործութեան՝ բախտը ոչինչ կ'արժէ: Եւ Տելէմար Բարթողեանի յաջողութեան գաղտնիքը պէտք է փնտռել ուղղակի իր առեւտրականի յատկութեանց մէջ:

Օր մը Տիգրանակերտցի հայ վաճառական մը կը ներկայանայ Բարթողեանին գրասենեակը՝ խնդրելու անկէ աջակցութիւն մը: Մարդը Պոլսոյ 'ի իւլէնկեան վաճառատան վրայ հասցէագրուած 200 ոսկիի փոխանակագիր մը ունէր, եւ որովհետեւ չէր հասկնար ինք պանքայի գործառնութիւնները այդ ուղղութեամբ, կը խնդրէ Տելէմարին օժանդակութիւնը, ապաւինելով ստացած այն տեղեկութեանց՝ որ տուեր էին իրեն Տելէմարի մասին: Տելէմար, առնելով 200 ոսկինոց փոխանակագիրը, կ'ուղարկէ Պոլիս՝ Չափուշ

Օղլուին՝ ի հաշիւ իր պարտքին, եւ կուտայ 50 ոսկիի ապրանք՝ փոխանակագրին տիրոջը, մնացեալ գումարը հետզհետէ տրուելու յանձնառութեամբ:

Աւելորդ է ըսել՝ Չավուշ Օղլու վաճառատունը կը գանձէ փոխանակագիրը՝ արծանագրելով զայն Տելէմաքի հաշուոյն: Ուզուած պարտամուրհակները սակայն՝ Գահիլէ՝ Նահապետեանի ղըրկուած ըլլալով, կ'ստորագրէ յորդորագիր մը, աւելորդ է ըսել, Նահապետեանի անունին:

Տելէմաք, ստանալով այս յորդորագիրը, ուղղակի կը ներկայացնէ Նահապետեանին՝ բնականաբար ստանալու համար իր ըստորագրած պարտամուրհակները: Նահապետեան զարմացմամբ, ստուգելէ ետք թէ Չավուշ Օղլուի ստորագրութիւնը կը կրէ ան, կը դառնանայ՝ չնայ գիտեր ինչ պատճառով: Ձերկարենք, քանի մը վայրկեան մտածելէ ետք, դառնալով Տելէմաքի, բարկաճայթ կ'ըսէ. «Դուն ո՞վ կ'ըլլաս կոր հանդիպած քամիալդ կոտորոջ»:

Պարզ էր որ Չավուշ Օղլու հաղորդած էր Նահապետեանին, թէ Տելէմաք իրեն ղրկած էր փոխանակագիր մը 200 ոսկի արժէքով:

Տելէմաք, բոլորովին աննկատ թողլով Նահապետեանի զայրոյթը, պաղարիւն կերպով կը խնդրէ անկէ տալ յանձնարարուած պարտամուրհակները:

Նահապետեան սակայն, ինքզինք զգալով տեսակ մը նուաստացած, ոտքի ելլելով, առանց այլ եւ այլի, կը պռուսայ Տելէմաքին. երեսին. «Ծօ շո'ւն, դո'ւրս կորսուէ շուտով»:

Տելէմաք, դուրս ելլելով, անմիջապէս հեռագրով կը հաղորդէ այս եղելութիւնը Չավուշ Օղլու վաճառատան՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Ձեր ստորագրութիւնը չէ յարգուած. պէտք եղածը տնօրինեցէք»:

Երկու օր վերջ, երբ առաջին վճարումին օրն էր, Նահապետեանի մէկ պաշտօնեան կը ներկայանայ Տելէմաքի գրասենեակը՝ մուրհակը գանձելու: Տելէմաք կը բարկանայ եղած անիրաւութեան դէմ, բայց, ինչպէս գիտենք, պատիւը չէր կրնար զուգակշռել անիրաւութեան հետ: Կը վճարէ իրեն ներկայացուած պարտամուրհակը, նոյնութեամբ:

* * *

Առեւտրական մարդու համար պատահական բաներ են ասանկ յուզումներ: Կարեւորը այն է որ անշեղ գծուած ունենայ ան իր

ուղին: Եւ հազիւ Տեղէմաք յուզուած, ահա կը յատուցանէ իրմէ պահանջուած գումարը, կը ճամբէ մարդը, եւ կրկին կը լծուի իր աշխատանքին: Յուզումը չէ որ կը կերպարանաւորէ գործը, այլ հանդարտութիւնը:

Ճիշդ նոյն օրերուն նամակ մը կը ստանայ Պոլսէն, իր քնռայրէն, Պ. Խաչիկ Քէրիմեանէն: Թէպէտ հեռու վերջին մի քանի տարիները, բայց Քէրիմեան կը հետեւէր Տեղէմաքի արկածներուն՝ Կիպրոսի մէջ: Բայց լուր չունէր այն արկածներու մասին՝ որ ան ունեցաւ Եգիպտոսի մէջ: Եւ օր մը, երբ ան կը գտնուէր Չափուշ Օղլու վաճառատունը, մեծ կ'ըլլայ զարմանքը երբ կը խօսուի իրեն Տեղէմաքի մասին: Կը հետաքրքրուի եւ կը ստուգէ ամէն բան: Սաստիկ կ'ուրախանայ, մանաւանդ երբ կ'իմանայ փաղաքշական խօսքեր նոյն ինքն Չափուշ Օղլուի բերնէն.- «Արեւելիք Տեղէմաք, հազիւ ստացած Մանչէսթըրէն դրկուած ապրանքները, ամբողջովին վճարեց արժէքը, մինչ ես չորս կտոր վճարիչի պարտամուրհակներ դրկած էի իրեն»: Քէրիմեան իր ունեցած ուրախութեան կ'ուզէր մասնակից ընել նաեւ Տեղէմաքը՝ զրելով անոր այն բոլոր խօսքերը որ իմացած էր նոյն ինքն Չափուշ Օղլուի բերնէն, սաստկապէս հետաքրքրուելով միեւնոյն ատեն՝ թէ ի՞նչ ըրած էր Տեղէմաք՝ Նահապետեանի կողմէ յարուցուած դժուարութիւնները դիմագրաւելու համար, միանգամայն յորդորելով զայն զգուշանալ ունէ՝ անախորժութիւններ ունենալ անոր հետ:

Ու կ'անցնին մի քանի օրեր՝ Նահապետեանի հետ ունեցած անախորժութեան վրայէն: Եւ առաւօտ մը երբ Տեղէմաք իր գործին կ'երթար, ճամբան, նշմարելով Նահապետեանը, աւելորդ բաղխումներու չենթարկուելու համար, կը շեղէ իր ճամբան եւ կ'անցնի փողոցին միւս կողմը: Նահապետեան կը նշմարէ Տեղէմաքի այս քայլը: Եւ որովհետեւ անպատճառ հանդիպիլ կ'ուզէ անոր, կը շեղի նաեւ ինք: Տեղէմաք կ'աճապարէր, եւ Նահապետեան տեսնելով որ չպիտի կրնայ հասնիլ անոր՝ կը ծայնէ: Տեղէմաք կ'իմանայ թէպէտ Նահապետեանի ծայնարկութիւնը, բայց չսել ձեւացնելով՝ կը շարունակէ իր ճամբան, աւելի արագ քայլերով: Նահապետեան կը ծայնէ աւելի բարձր: Տեղէմաք թէպէտ կարեւորութիւն չէր ուզեր տալ, բայց ծանօթ անցորդներ կ'ստիպէին զինքը ետին դառնալու եւ համակերպելու Նահապետեանի ծայնարկութեան: Կանգ կ'առնէ: Հասնելով իր մօտ Նահապետեանին, նախ կը բարեւէ, յետոյ դիտողութիւն կ'ընէ իր անուշադրութեան մասին. «Ինչ որ է», կը սկսի Նահապետեան, «ասանկ բաներ կ'ըլլան»:

— «Տեղեմա՛ք, օղլո՛ւմ, պէտք չէր որ ինծի այսքան յոգնեցնէիր, կը շարունակէ Նահապետեան, էխթիյար մարդ եմ ես, դուն կէ՛նճ, վերջապէս ինծի ալ մեղք է: Քանի օր է կ'սպասեմ որ բովս գաս: Ե՛, կը հասկնամ, քիպիրութի՛ւն: Պոյսէն հեռագիր առի Չափուշ Օղլուէն, մէսէլէն հասկցուեցաւ, քամնալներուն փարան պիւթիւնը մէկ վճարեք ես, աֆէրիմ: Ինծի չի վերաբերիր ընականաբար թէ լ՞նչ եղաւ որ ատանկ մէկէն ի մէկ վճարեք ես, իմ պարտականութիւնս ան է որ քեզմէ ներողութիւն խնդրեմ, ինչ որ է, քան մըն էր եղաւ, մարդ ես, կը սխալիս...»:

Տեղեմաք, Նահապետեանի կողմէ իրեն զրուցուած այս յոյժ փաղաքշական խօսքերէն ազդուելով, կը պատասխանէ վերին աստիճան խոնարհ ոճով մը.

— «Ընդհակառակը, ես էի պակասութիւն ընողը, որուն համար ներողութիւն՝ կը խնդրեմ...»:

— «Էրկան խօսք չուզեք, կը յարէ անմիջապէս Նահապետեան, ես գիտեմ ըսածս ալ, ըրածս ալ, եկուր խանութ եւ քամնալներդ առ...»:

*
* *

Ու կը թաւալին օրերը, Տեղեմաքի համար միշտ բարեկաջող պայմաններով: Այլեւս անցած էին պատմութեան նախկին օրերը նեղութեան, նոյնիսկ չքաւորութեան: Յամառ կամքը աշխատանքի լծուած, հարթած էր ամէն խոչընդոտ, ամէն արգելք, ամէն դժուարութիւն, եւ յաջողութեան բախտաւոր անիւը կը դառնար ու կը դառնար՝ խոնարհեցնելով այն ամէն արգելքները որ կրնային յայտնուիլ իր քայլերուն առջեւ: Անշուշտ թէ պիտի յայտնուէր նախանձ, ատելութիւն, հակառակութիւն, ամէն կողմէ, ամէն ուղղութեամբ, բայց գործի մարդուն համար պարզ զբօսանք մըն է ճակատիլ այս կարգի խոչընդոտներու, նոյնիսկ տեսակ մը սքօր, եթէ կ'ուզէք, այնքան հաճելի:

Եւ ահա նախանձի ու վատութեան ասպետներէն հատ մըն ալ՝ անցեալէն, Բագարատ Եօրտամեան: Ուրկէ՞ կը բուսնէր այս քարիժաղիկը, այս անշուք ու անշնորհք մարդը: Բաբէ՛, անթիւ ու անհամար են անոնք, եւ իրենց ներկայութիւնը կը յայտնեն անոնք ամէն ուղղութեամբ, ամէն ասպարէզի մէջ՝ ամէն քայլափոխի, բայց գէ՛մ գիմաց, ճակատ ճակատի չերեւելու ամենայն ճարտա-

ըութեամբ: Որպէս բո՛ւ իրենց աչքերը կը բանան միշտ մութին մէջ եւ մութին սիրահար: Ու գիտեն անոնք, կը ճանչնան, հոտը կ'առնեն իրենցպէսներուն, եւ միանալով կը յարծակին...:

Ծիշդ այսպէս՝ Բազարատ Եօրտամեան, կ'երթայ կը գտնէ Նահապետեանի գործակալը, Մկրտիչ Փափազեան անունով, եւ կ'որոշին միասին գործել... Տելէմաքի դէմ: Բայց աւա՛ղ, անկարելի էր կից զարնել «Պառնեթալը եազմանի»-ին, որ կցուած էր Տելէմաքի անունին՝ «Խալակա եռսուգ»ի հետ: Բայց ի՞նչ եղաւ գործակցութիւնը այս դաւին:

Կարծեմ երկու տարի աշխատելէ վերջ Նահապետեանին հաշուոյն, եւ ըստական մը ֆլասիք ենթարկելէ վերջ զայն, Մասրը Աթիայի գործարանին մէջ, առաւօտ մը, կախուած զտնուեցաւ ան, եւ քիչ օրեր վերջ, նոյն ինքն Մկրտիչ Փափազեան, գործակիցը Բազարատի ու առաջին պաշտօնեան Նահապետեանի, ինքզինքը կը նետէր անյայտութեան մէջ, եւ ոչ մէկ հետք իր մասին՝ այդ օրերէն ասդին:

Անշուշտ հանրագիտութիւն մը չէ այս աշխատանքը: Անկաւ սահմանուած է միայն այն անձին՝ Տելէմաք Բարթողեանի՝ կեանքի ելեւէջներուն, ըլլայ գործնական թէ բարոյական, եւ յետոյ՝ նաեւ՝ թելադրականը՝ Հայ անհատին եւ հայ կուսակցութիւններուն ընդհանրապէս:

Կը խորհինք թէ, քիչ մը աւելի ծանրանալով Բարթողեանի կեանքին ելեւէջներուն վրայ, տուած կ'ըլլանք իրական պատկերը սոյն ճրատարակութեան, որ իր մէջ կը բովանդակէ թեր ու դէմ խաւերու արտայայտութիւնը՝ բարիէն՝ չարը, մարդկայինէն՝ անմարդկայինը, ընականէն՝ անընականը, եւն, եւն:

Ինչպէս տեսանք, եւ ինչպէս յայտնի է, Տ. Բարթողեան մէկն էր իրրեւ աշխատասէր, գործունեայ եւ հեռատես: Իր աշխատանքէն, իր գործունէութենէն եւ իր հեռատեսութենէն բաժին ունէին նաեւ ամէն պարկեզտ մարդ՝ ըլլայ պարզ գործաւոր մը, մեծատուն մը կամ համայնք մը, եւ բաժին ունէ՞ք՝ մասնաւորապէս՝ աղբատը, չքաւորը եւ կարօտը: — Օր մը, հոն ուր կը մնար ինք, այսինքն այն ընտանիքը՝ որմէ սենեակ մը վարձած էր եւ որ ծանօթ էր Արաք Մարիամ անունով, եւ ամուսնւնր՝ խնթ Մկրտիչ Սէփէրեան՝ նեղութեան մէջ կ'իյնայ, եւ Տելէմաք, օգնելու համար

այս խեղճ ընտանիքին, կուտայ հինգ ոսկի՝ ամսէ ամիս ետ ստանալու պայմանով: Անհուն երախտագիտութեամբ կը լեցուին այր ու կին:

«Չարիքէն բարիք կը ծնի եւ բարիքէն չարիք»: Ճիշդ ու ճիշդ այս առածին համաձայն կ'ըլլայ նաեւ Տելէմաքի այս բարեսրտութեան արդիւնքը:

Ի հարկէ ըսել չենք ուզեր թէ ամէն չարիք բարիի ծնունդ կուտայ եւ բարիք՝ չարիքի, կրնան բացառութիւններ ըլլալ, բայց մեր ակնարկած հարցին մէջ անգամ մըն ալ կը հաստատուի յիշեալ առածին ճշդութիւնը:

Անցաւ ամիս մը՝ առանց գործնական արդիւնքի: Նոյնպէս՝ հրկրորդ ամիսը: Երրորդ ամսուան սկիզբը երբ Տելէմաք իր սննդակը երթալու համար կուգար բաղխել տան դուռը, չի բացուիր: Կրկին ու կրկին կ'ը զարնուի, միշտ նոյնը: Եւ որովհետեւ Տելէմաք կը շարունակէ միշտ բաղխել դուռը՝ աղօտ ճրագի մը ցոլերը նշմարելով ներսը, նոյն պահուն կը յայտնուին նաեւ դռացիները՝ նշուլութիւնը ստուգելու մտքով: Վերջապէս ներսէն կ'արձակուի ծայն մը: Դուռը չի բացուիր սակայն: Արաք Մարիամին ամուսինը, ստուգելէ վերջ թէ դուռը բաղխողը Տելէմաքն է, կը խօսի ներսէն այն տեսակ թօնով մը՝ որ հագիւ կարելի է երեւակայել: Անիկա երեսին կուտար Տելէմաքի բոլորովին մտացածին արարքներ:

Տելէմաք, ափիբերան մնալով աներեւակայելի այս ընթացքէն, միանգամայն խորհելով որ յոռեգոյնս պատասխանելու պատրաստ պիտի ըլլար ան՝ եթէ առիթը տրուէր իրեն, անծայն, կը մնկնի, միշտ վերյիշելով այն խօսքը թէ՝ բարիք ըրած էր ինք, եւ անպատճառ չարիքը պիտի ըլլայ իր բաժինը: Եւ սակայն ինքնին աննշան այս միջադէպը մտածել տուաւ Տելէմաքի՝ որքան կարելի է հեռու մնալ մարդերէն: Եւ յաջորդ օրն իսկ, անիկա կահաւորել տուաւ անհետակ մը՝ որքան կարելի է ներկայանալի՝ ուղղակի իր գործատեղիին մէջ:

Երջանիկ է Տելէմաք իր կեանքէն, եւ մանաւանդ հեռու ապրելով շրջանակներէ, իր ամբողջ ուշն եւ ուշադրութիւնը գործին կը նուիրէ:

Բայց գրուած է որ երկրորդ անգամ խաբուի ան, կրկին ուզէ բարիք ընել: Չարիք ընել, բնականաբար տրուած էր իրեն, կ'ենթարկուէր բարիք ընելու՝ միշտ ալ չարիք քաղելու համար: Այս էր իր ճակատագիրը, եւ ուզէր թէ ո'չ, պիտի ենթարկուէր:

Իրիկուն մը, երբ Տելէմաք կը դասաւորէր առարկաները նոյն օրը պատրաստուած, յանկարծ դուռը կը զարնուի: Կը բանայ եւ կը ստուգէ իր հին ծանօթներէն մէկը Պոլսէն, որ առանց միջոց տալու պայմանադրական խօսքերու, կը նետուի Տելէմաքի վիզը, փաղաքշական խօսքերով: Վերջապէս, Տելէմաք, ընդունելով այս խիստ քաղցր ասութիւնները իր հասցէին, զրեթէ անծայն, կը հիւրասիրէ զայն: Ու կը պատմէ ան, մէկ առ մէկ, ամբողջ շարք մը փորձանքներու՝ որ իր գլխուն պայթած էր, եւ ա՛լ չ'դիմանալով ատոնց, առած քալած ըլլալը ընտանեօք՝ երեք անչափահաս զաւակներով:

Արուեստակեալ արկածներու եւ դժբախտութիւններու այս պատմութիւնը, թէպէտ կ'ընդունի Տելէմաք, բայց նկատելով որ նախկին ծանօթ մըն էր ան, եւ չքաւորութեան մատնուած մարդ մը կրնար եւ իրաւունք ունէր իր արկածները արծարծելու եւ չափազանցելու, ուրիշ օրուան մը թողելու համար անոր անթիւ ու անհամար պատմելիքները, կը խնդրէ անկէ որ քիչ մը բան ուտէ, յետոյ հանգստանայ: Յաջորդ օրերուն, որ արդէն ծրագրած էր Տելէմաք, կը ղրկէ գիւղերը զայն՝ 20—30 ոսկիի ապրանք տալով անոր:

Կ'անցնի շաբաթ մը, երկուք, ահա՛ դարձեալ բեռնակառք մը հետեւորդներով կանգ կ'առնէ Տելէմաքի դրան առջեւ, նոյնպէս զիշեր ատեն: Միեւնոյն մարդուն կինը ու զաւակները: Ամուսինը, որ նոյն պահուն գործատեղին կը գտնուէր, կ'ելլէ, կը դիմաւորէ զանոնք, ու ներս կ'ընդունի: Անկասկած թէ անոնք, էրիկ-կնիկ, գիտէին ըրածին, եւ կանխաւ համաձայնած էին: Ի՛նչ փոյթ, սակայն, աղքատ էին եւ այնքան դժուար չէր Տելէմաքի հաճութիւնը ձեռք բերել, քանի մը խօսք՝ արցունքով ընդելուզուած, լմնցաւ զնաց:

Բայց թէ ի՛նչպէս վերջացաւ այս պատմութիւնը, այդ չէ կարելուորը, միայն թէ ատիկա փաստ մը եւս աւելցուց բարիքէն չարիք ծնելուն:

Եւ այս նոյն մարդը, տարի մը վերջ, անճանաչելի վիճակի մը մէջ, կը ներկայանայ Տելէմաքի, եւ անոր ոտքը իյնալով ներողութիւն կը խնդրէ, կ'աղաչէ, կը պաղատի որ իրեն ներէ, եւ ողորմի: Բայց ան չի կրնար ընդունիլ զայն, որովհետեւ անհնարին չարիքներով փոխարինած էր իրեն ըրած բարիքները:

Բոլորովին իրական այս եղելութիւնը կրնա՞ք իբր փաստ նկատել Տելէմաքի նկարագրի փոփոխութեան, թէ ան այլեւս պիտի

չուզէ երբեք բարիքի ծառայել: Բնականաբար ո՛չ: Եւ հետագայ էջերուն վրայ պատմուած զանազան դէպքեր պիտի վկայեն անոր պարտութիւնը չարին դէմ եւ անձնատուութիւնը՝ բարիին:

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝ ԴԷՊԻ ԿԻՊՐՈՍ

Գահիրէի Աղքատախնամ ընկերութեան կազմուելէն քանի մը ամիս յետոյ, որ ամառուան կը զուգադիպէր, Կիպրոս կը մեկնի Տելէմաք, օդափոխութեան համար, եւ միանգամայն տեսնելու փափաքով իր ծանօթները, ու նաեւ երբեմնի հակառակորդները, որոնց ենթարկուած վիճակը ներկայիս, թէպէտ ո՛չ ընաւ քաջալերական, բայց տեսակ մը մարդկային տկարութիւն որ կ'ուզէ տեսնել զանոնք ինկած այն ճահիճին մէջ՝ ուր կ'ուզէին ընկղմել իրենց հակառակորդը, Տելէմաք Բարթողեանը: Ինչե՛ր չէին կրնար ընել անոնք, Տելէմաքին հետ, եթէ կամք եւ բարի կամեցողութիւն ունենային փոխանակ մրցելու, իրարու միանային, իրարու հետ հաշտ իրթային, գործակցէին: Վերջապէս Արեւելքցի են, անմիաբան ժողովուրդ, որ կը նախընտրեն կործանիլ, եւ կամ օտարին յանձնուիլ, քան միաբանիլ իրենց քաղաքացիին հետ: Արեւելքցի ազգերը, ո՛րը որ ըլլայ, այս միեւնոյն ախտէն վարակուած են, իրար չքաշելու ախտով:

«Օթէլ Արմէնիէն» կ'իջեւանի Տելէմաք, որուն տիրուհին, Հաճի Տուտուն, երբ կը նշմարէ զայն, սահմուկած, «Յիսուս Քրիստոս» ըսելով կը սկսի խաչակնքել շարունակ: Մեռածի լուր առած էին իր մասին՝ Լեւոն Բարսեղեան ըսուած արարածին կողմէ, որ, ինչպէս ըսինք նախընթաց էջերուն վրայ, Կիպրոսի մէջ սնանկանալէ եւ Գահիրէ եկած եւ վեց ամիս թափառելէ ետք՝ կը դառնար Կիպրոս:

Եւ Հաճի Տուտուն կը շարունակէր միշտ խաչակնքել եւ բարբառել՝ Յիսուս Քրիստոսը օգնութեան կոչելով: Որքա՛ն կ'ըլլայ զարմանքը բարեմիտ այս կնկան երբ կը ստուգէ ներկայութիւնը Տելէմաքի՝ միտով եւ ոսկորով, ողջ եւ առողջ, իր դէմ կանգնած.— «Տելէմաք, սէ՞ն մի սին» (Տելէմաք, դո՞ւն ես) ըսելով եւ խաչակնքելով շարունակ, միանգամայն առաջնորդելով զայն սրահ:

Եւ յետոյ կը սկսի պատմել ան ամբողջ անցքերը քաղաքին՝ Տելէմաքի մեկնելէն ետքը պատահած: Լեւոնին եւ Գօնտօսեանիին սնանկութիւնը, մասնաւորապէս Լեւոնին կնկան խրաւր՝ էրկանը հետ, աւուր հացի կարօտ մնալը, եգիպտոս երթալը, յետոյ վերադառնալը. ուղուրսուզ մէկը ըլլալը եւ....:

Որքա՛ն ըսելիքներ: Եւ սակայն Տելէմաք կը կեցնէ զինք, որովհետեւ չուզեր իմանալ այդ կարգի տեղեկութիւններ, ընդհակառակը լուրեր կ'ուզէ ան՝ Հաճի Տուտունի գաւակներուն մասին, գործի մասին, առողջութեան մասին, վերջապէս այն տեսակ բաներ՝ որոնք եթէ գրպան չեն լեցներ, գոնէ զգուանք ալ չեն պատահուեր:

— Իրաւունք ունիս, կը պատասխանէ Հաճի Տուտուն, չարժեք խօսիլ ատոնց վրայ բայց... սիրտս այրած է՝ քեզի ըրածները միտքս բերելով: Ինչ որ է, միայն թէ խնդրանք մը ունիմ՝ քեզմէ, վաղ առտու կանուխ ելիք, քեզի մէկը պիտի ցուցնեմ:

Եւ յաջորդ առտուն անիկա դէմ դիմաց կը բերէր Տելէմաքը եւ Լեւոնը, մին բարթամ կազմուածքով, իսկ միւսը կկզած, մին վաճառական, միւսը կաթնավաճառ, այն ալ շրջուն:

Տարի մը յետոյ կը մեռնի ան, Լեւոն Բարսեղեանը, մօտաւորապէս 50 տարեկան, տառապագին հիւանդութեամբ: Ընտանեկան պարագաները արդէն աւլուած էին եւ կամ անցած այն շրջանակին մէջ՝ ուր անմիջական ապրուստի հոգը խորապէս կը մտահոգէին զիրենք:

Տելէմաք, Կիպրոսի մէջ կը մնայ ամբողջ երեք ամիսներ, ու յետոյ կը դառնայ իր մեկնակէտը, Գահիրէ: Իր քաջակայութեան ժամանակամիջոցին, կը նկատէ ան փոքրիկ խանգարում մը գործի: Մէկէլ աւելի եազմայի գործով զբաղող հաստատութիւններ կան, բոլորն ալ Արաբ: Զարմանալիօրէն ընդօրինակող ազգ մըն է Արաբ ժողովուրդը, եւ աշխատասէր: Անշուշտ չէ կարելի գործ մը, արհեստ մը սահմանափակել: Այո՛, բորվեցան Արաբները եազմայի արհեստը, եւ գտնուեցան մարդիկ որ առատ դրամագլուխ հայթայթեցին սորվողներուն, եւ աշխատանքի լծուելով, գործը աւելի քան ծաւալեցին:

Ինչպէս ըսինք, Բարթօղեան, գործերը աւրուած գտաւ իր Կիպրոսէն դարձին: Տակաւին Արաբները չէին ողողած հրապարակը. որդը ներսէն էր:

Գարեգին անունով երիտասարդ մը, գլխաւոր հաշուակալը իրեն, որուն խնամքին վստահած էր Տելէմաք գործերը Կիպրոս գա-

ցած պահուն, կազմեր կազմակերպեր էր գործին անյաջողութիւնը՝ իրեն հետ ունենալով բոլոր գործաւորները, դժբախտաբար հայ մեծաւ մասամբ:

Տեւէմար, առաջին առթիւ կը նկատէ իրեն դէմ գործուած դատը, կը խօսեցնէ գործաւորները մէկիկ մէկիկ, եւ երբ բոլորն ալ կ'անգիտանան ստեղծուած կացութեան պատճառները, ինքնին կը հասկցուէր որ լուրջ դաւ մը կար գործին մէջ: Նոյնիսկ Գրիգոր անուշով անպէտք անհատ մը, որուն գործ հայթայթած էր Տեւէմար՝ արգահատելով խղճալի վիճակին, միացած էր դաւադիրներուն: Եւ Տեւէմար, ստուգելէ վերջ այս բոլորը, նախ ճամբու կը դնէ այս վերջինը: Անմիջապէս կը յայտնուի շարժումը՝ գործաւորներուն մէջ: Փորձադուր: Բարթողեան, թէպէտ հաշուի առած էր գործադուրը, բայց այսքան շուտ չէր կարծեր: Մէկիկ մէկիկ իր մօտ կանչելով զանոնք, կ'ուզէ հասկնալ չաշխատելուն մասին: Տրտունջներ ունին, ու նաեւ կը պահանջեն յաւելում...

Կը յորդորէ Բարթողեան որ հրաժարին գործադուրէ, որովհետեւ հրապարակը գէշ է, որովհետեւ մրցակիցներ կան, որովհետեւ, վերջապէս, իր գործերը քիչ մը խանգարուած են, եւ անպատճառ կը խոստանայ գիներու յաւելում մը՝ գործերը կանոնաւորելէն ետքը միայն: Մտիկ չեն ըներ: Եւ Տեւէմար, այլեւս սպառած ամէն միջոց, ճամբու դնելով բոլորը, կը փակէ աշխատանոցը:

Եւ քանի մը օրէն, երբ վերստին կը սկսի գործել Տեւէմարի աշխատանոցը, ոչ մէկը կար հոն աշխատող հայերէն, միայն Արաբ արհեստաւորներ՝ որ այնքան շատ էին: Եւ Բարթողեան քիչ օրերու մէջ կարգադրելով իր աշխատանոցին բոլոր բարդութիւնները, եւ վերածելով զայն տիպար աշխատանոցի մը, նուիրուեցաւ կարգադրելու նաեւ գործին վերաբերեալ ամբողջ անհարթութիւնները: Ու սկսաւ աշխատանքի՝ աւելի լաւ քան ո՞ր եր առաջ:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ

Ինչպէս գիտենք, 1898 թուականին, Բարթողեան թողլով Կիպրոսը, եկած էր Եգիպտոս, եւ գործի ձեռնարկած:

Բարթողեան Հնչակեան էր նախ, յետոյ Դաշնակցական դարձած՝ ազդուելով Հնչակեանութեան Զէյթունի մէջ վարած քաղաքականութենէն, եւ յետոյ՝ Հնչակեան վարիչներու եւ մանաւանդ կեդրոնի իրերահալած ուղղութեան պատճառով: Գործել կ'ուզէր ինք, օգտակար ըլլալ հայութեան, փոյթ չէ թէ ինչ անունի կամ պիտակի տակ: Հնչակեանութիւնը վարկաբեկուած էր, կար միայն Դաշնակցութիւնը, եւ որպէս հայ, մանաւանդ երիտասարդ հայ, պէտք էր միանար անոր: Բարթողեան Դաշնակցական եղած էր Կիպրոսի մէջ:

Եգիպտոս փոխադրուելով, որքան իր գործին հետամուտ, նոյնքան իր գաղափարին: Դաշնակցականներ կային հարկաւ, բայց քայքայուած: Հազիւ թէ իր գործերը կանոնաւորած, հետամուտ կ'ըլլայ յարաբերութեան մէջ մտնել ընկերներու. հետ եւ շուտով կը կազմակերպէ զանոնք: Առաջին ընկերական ժողովը կը սարքէ իր գործատեղիին մէջ: Ներկայ կը գտնուին Արմենակ Փափագեան, որ այժմ Ամերիկա կը գտնուի, Յարութիւն Քէօսէեանի հայրը եւ հօրեղբայրը, երուանդ Քէրէստէճեան. Արմենակ Համամճեան եւ քանի մը ուրիշներ: Կարգ մը այլ եւ այլ նիւթերու շուրջ գաղափարական խօսակցութիւններէ ետք, վարչութիւն մը կ'որոշեն՝ Բարթողեանը նշանակելով Ատենապետ, որուն կը յանձնեն կուսակցութեան գոյքերը եւ կնիքը: Կարճ շրջան մը, եւ արդէն գործին շուրջ կը հաւաքուին զանազան ընկերներ՝ որոնք այսպէս թէ այնպէս հեռացած էին կուսակցութենէն: Եւ մինչ բոլոր ընկերներուն մէջ ոգևորութիւն կը տիրէր՝ Կովկասէն կը հասնի գործիչ մը: Բոլոր ընկերները կը հաւաքուին Արմենակ Փափագեանի տունը՝ Շուպրա, լսելու համար ընկեր-գործիչը: Ընկեր-գործիչը երկար բարակ Դաշնակցութեան գովաւանքը ընելէ ետք, կարգը կուգայ պարտականութեան մասին: «Ամէն Դաշնակցական ընկեր, պէտք

է հնազանդի կուսակցական տիտիբրինին, եւ պէտք է հպատակի Արեւմտեան Բիրոյի հրամաններուն»:

Գործիչ-ընկերոջ վերջին այս պատգամը գործին չէր եկած Բարթողեանի, ո՛չ որովհետեւ Դաշնակցութիւնը ապակեդրոնացեալ ըլլալուն, այլ եւ ուղղակի շեշտ մը կար գործիչին ըսելու եղանակին մէջ՝ հրամայական, անտեղիտալի պահանջ մը: Ի հարկէ, ապակեդրոնացումը իրաւունք չի տար ամէն ընկերոջ ուզածին պէս շարժելու, գործելու, եւ վերջապէս սահման մը կայ ուր պէտք է ենթարկուի ան անբարբառ՝ տրուած հրամաններուն: Բայց Դաշնակցական գործիչին արտայայտութեան մէջ տեսակ մը շեշտ կար, հրաման մը հպատակութեան՝ որ հաշուի առնել պէտք էր:

Բարթողեան, ո՛չ այնքան դիմակալելու Պ. Գործիչին, այլ պարզապէս հասկնալու մտօք «հպատակութեան» սահմանները, կ'ուզէ իմանալ թէ ի՞նչ է կուսակցութեան ըմբռնումը, հպասակի՞լ անպայման, կուրօրէն, թէ հպատակի՞լ՝ գիտակցօրէն, համոզումով: Ընկեր-գործիչը կը պատասխանէ. «Հպատակիլ անպայման»:

Պարզ է որ Բարթողեան կ'ընդվզի. կը բռնկի իր մէջ երիտասարդական արիւնը: Ինք իբրեւ նախկին Հնչակեան, տեսած եւ ճաշակած էր անոնց գործը, գործելու եղանակը, եւ չէր բաժնած. ահա՛ եւ Դաշնակցութիւնը՝ որ միեւնոյն ճամբէն կը քալէ, եւ աւելի խիստ:

Կուսակցութիւնը ազգէն ծնած է եւ ո՛չ թէ ազգը կուսակցութենէն: Հնչակեան կամ Դաշնակցական, ազգային գործերու միակ իրաւասու կը համարին իրենք զիրենք, ազգը տեսակ մը ատաղծ եւ իրենք ատաղծագործ. ազգը ոչխար, իրենք հովիւր անոր. ազգը հպատակ, իրենք հրամայող: Ո՛չ, Բարթողեան չէր կրնար բաժնել այս տեսակէտը: Կ'ընդունէր որ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իր գործելու անկախութիւնն ունի, բայց այդ գործը պէտք է ներդաշնակ ընթանայ ազգային շահերուն, ուրիշ խօսքով՝ կուսակցութիւնները իրենց գործը պէտք է համաձայնեցնեն ազգային շահերուն, ազգային կարեւորութիւններուն: Բայց մեր կուսակցութիւնները մէկզի թողած Ազգային Մատեանը, սեփականացուցած են իրենց... գաղափարի մատեանները: Կիւլիւզար մը կ'առեւանգուի Սասունի մէջ. «Դա մի սրիկայութիւն է եւ պէտք է ազգովին բողոք կանգնել նրա դէմ»: Եւ յետո՞յ: «Աեռը ծնաւ մուկն ջնջին», ազատեցաւ Կիւլիւզարը, բայց քանի՞ հազար Կիւլիւզարներ զոհ գացին անոր պատճառաւ: Պապը Ալիի ցոյցի օրերուն, ինչպէս

ականարկեցինք, Պոլսոյ Պատրիարքարանին մէջ Օսմանեան բուռն կար: Հնչակեան անմօրուս եւ անվարտի հերոս մը վար կ'առնէ զայն եւ ոտքերուն տակ կտոր կտոր կ'ընէ: Պանք Օթօմանի գրաւումը: Խումբ մը Դաշնակցական տղաքներ կ'երթան գրաւելու զայն. ծեծ ծեծկուռք. քանի մը մեռեալներ, կը յաջողին փակել դուռը, տէրն են պանքային, բոլոր պաշտօնեաները կը սոսկան, կը սարսուռան: Յետո՛յ. փառաւոր երթ ֆրանսական շոգենաւ մը, մինչ ասդին՝ նոյնհետայն՝ տաճնեակ հազար հայեր կը կոտորուին Պոլսոյ մէջ եւ հարիւր հազարներ՝ ամէն ուրեք:

Ի՞նչ եղաւ ազգին շահը այս բոլոր ինքնագլուխ, եւ կամ ուղակի իրենց բարբառով, «գաղափարական» մենամարտէն: Ազգը տուժեց: Իսկ պանքայի հերոսները մինչեւ այսօր կը փառաբանուին, եւ անոնց հերոսութիւնները ծայնագրուած՝ կ'երգուին:

Դաշնակցական յայտնի գործիչ-հրապարակագիր Վռամեան, որ անկասկած մաքուր երիտասարդ մըն էր, կորովի ու ճարտասան, որ իր խօսքին, շեշտին ու հաւատքին ազդեցութեան տակ կը պահէր իր ունկնդիրները, եւ որ թուրք սահմանադրութեան հռչակումով արտասահմանէն Թուրքիա փոխադրուելով Վանի երեսփոխան ընտրուեցաւ, ու նահատակուեցաւ Մեծ Պատերազմի սկիզբները Վանի մէջ, տակաւին այն օրերուն երբ արտասահման կը գտնուէր, կ'ըսէր. «Այս ժողովուրդը (հայերը) պէտք է ամբողջն ալ կոտորուին, որպէսզի անոնց յաջորդները կարենան ազատութիւն ձեռք բերել»:

Անշուշտ թէ ըսելու եղանակ մըն է ասիկա, եւ Վռամեանի խօսքերը չէ կարելի երկմտութեան վերագրել: Ըսել կ'ուզէր ան թէ հին ժողովուրդը անատակ է ըմբռնելու նոր քարոզութիւնները, եւ նոր սերունդն է որ պիտի տայ մեզի ցանկացուած ազատութիւնը: Եւ սակայն վիճակուած է եղեր որ հայութեան հի'նն ալ, նո՛րն ալ միասին նահատակուին:

Աւա՛ղ, ո՛ւշ հասկցանք ասիկա, եւ հասկցանք մանաւանդ որ աշխարհ կը կառավարուի ո՛չ թէ զգացումով, այլ հաշուով, ո՛չ թէ սէրով, այլ ատելութեամբ, ո՛չ թէ քանակով, այլ որակով: Լորտ Սալգալըրիի այն խօսքերը որ արտասանեց հայկական առաջին կոտորածի օրերուն՝ «Անգլիական զրահաւորները չեն կրնար Արարատ բարձրանալ», իր ուժը կը պահէ մինչեւ այսօր եւ պիտի պահէ՝ յաւիտեան:

Եւ Բարթողեան, հեռանալով Դաշնակցութենէն, մինչեւ այսօր կը մնայ չէզոք, գուցէ ամենադժուարին դիրքը՝ որ մարդ կրնայ

երեւակայել: «Հպատակիլ անպայման»: Ոչ թէ միայն հպատակիլ, այլ նոյնիսկ անձնագոհ ըլլալու պատրաստ կ'ըլլայ մարդ՝ երբ կը խօսուի անոր սրտին, զգացումին, եւ մանաւանդ իմացականութեան: Մինչդեռ մեր յեղափոխական ամբողջ մտաւորականութիւնը՝ միտքը եւ իմաստութիւնը իրեն վերագրելով, իր հետեւորդներէն կը պահանջէ կրաւորական հպատակութիւն մը լոկ:

Բարթողեան, այլեւս քաշուած յեղափոխական գործունէութենէ, ինքզինքը նուիրած է գործին, եւ յետոյ՝ հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ՝ նաեւ աղքատին, հիւանդին, որբին եւայլն: Հայ եղած է ան, ճշմարիտ հայ, փոխանակ ըլլալու Արմենական, Հնչակեան եւ Գաշակցական:

Իսկ իր հակառակորդները՝ կուսակցութեան հողի վրայ, կրնան պարծիլ տակաւին իրենց «ազգօգուտ» ձեռնարկներով, եւ... Միջազգայնական Ա. եւ Բ. Ժողովներուն ընկերակցելով:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ՍԻՐԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Գրքիս առանցքը կը դառնայ, գլխաւորապէս, Պ. Տելէմաք Բարթողեանի պատանեկան շրջանէն մինչեւ չափահասութիւնը՝ անոր ձեռք բերած փորձառութեանց դրուագային նկարագրականով: Անշուշտ թէ անոնց մէջ տեղ պիտի ունենային սիրային գոյտրիկ պատկերներ՝ երիտասարդական շրջանը ընդողող:

Առ հասարակ, երիտասարդ մը կ'ունենայ իր սիրային արկածները՝ լաւ թէ վատ, յաջող կամ անյաջող: Բայց կը խորհիւնք թէ գծելով Բարթողեանի այս շրջանը, պիտի գտնենք հոն գիծ մը որ հազիւ թէ կ'անցնի շատերու գլխուն վրայէն: Օր մը, Բարթողեան, իր մէկ բարեկամէն՝ Սարգիս Հաճէթեանէ հրաւէր կ'ընդունի Սուառէի մը՝ որ իրենց տունը տեղի պիտի ունենար: Բարթողեանի երիտասարդական փայլուն օրերն էին, հազիւ 20 տարեկան, բնականաբար հետամուտ՝ ամէն տեսակի զուարճութեանց, անխը տիր: Բարթողեան, ընդունելով հրաւէրը, որոշեալ ժամուն կը փութայ ներկայ գտնուիլ: Բազմաթիւ հրաւիրեալներ կային, որոնց

մէջ հատ մը՝ խիստ գեղանի շամփի աղջիկ մը՝ իր ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Վերջապէս կը տրուի անոնց առիթը՝ իրարու հետ պարելու, որ կը տեսէր մինչեւ յաջորդ օրուայ արեւածագը: Թէ ի՞նչ խօսեցան անոնք միասին, այդ չէ կարելորդ, այլ ան՝ որ երկու օր վերջ Բարթողեան պաշտօնական հրաւէր կ'ընդունէր այցելելու տունը այն նոյն աղջկան որուն ակնարկութիւնը ըրինք: Շամփի կին մը, գալով Արար Մարիամի տունը, ուր կը բնակէր Բարթողեան, տեղեկութիւններ ուզեր էր իրեն՝ Բարթողեանի մասին, եւ յետոյ՝ խօսքն ընելով Հաճէթեաններու տան մէջ տեղի ունեցած սուսուճին, ուր Բարթողեան ներկայ եղած էր, եւ միասին պարած, խնդրոյ առարկայ աղջկան հետ, շատ կը փափաքէին այցելութիւնը ընդունելու Բարթողեանի, եւ, եթէ հնարաւոր է, նոյնիսկ նշանելու զանոնք: Իրիկուան, երբ Բարթողեան տուն կուգայ, տան տիրուհին կը պատմէ իրեն ամէն բան, եւ Բարթողեան, որոշուած օրը, պերճօրէն հագուած, պաշտօնական այցելութիւն կուտայ առ որ անկ է: Ինչպէս սովորութիւն էր անցեալ այդ օրերուն, մուտք կը գործէ Բարթողեան տան շրջափակէն ներս՝ փառաւոր կառք մը քազմած, կառապանին քով իր ծառան՝ խաչածեւուած թեւերով, եւ Ահլիսը՝ կառքէն յառաջընթաց քայլերով:

Շքեղօրէն կահաւորուած Սալօն մը կ'առաջնորդուի Բարթողեան, ուր կ'ընդունուի հրաւիրեալներու շքախումբի մը կողմէ: Շատ չ'անցնիր, եւ ահա՝ կ'երևի թեկնածու Օրիորդը՝ որ կ'առաջնորդէ պէրայերի ծառայ մը՝ ներկաները հիւրասիրելու յատկացուած աբսէ մը ձեռքին բռնած: Ժամ մը կը սահի ընդունելութեան եւ ներկաները իրար ծանօթանալու արարողութեամբ: Բարթողեան կը մեկնի նոյն գնացքով՝ սիրալիր ձեռքի սեղմումներէ ետք:

Բարթողեան ուրախ էր երթուղարձի առեն, ուրախ էր մանաւանդ այնքան հոխ ու շքեղ հասարակութեան մը ծանօթանալուն համար: Բայց, յետոյ, հագիւ թէ դէմքը լուսաւորուած ապագայ շողշողուն տեսիլներով, ահա՝ յանկարծ կը փոխուէր, կը փարատէր քողը իր դէմքէն եւ կ'իյնար խոր մտածումի մէջ: Կ'երազէ՞ր արդեօք: Ի՞նչ որ ալ լլլայ սակայն, անիկա ոտք կը դնէր հողի մը վրայ՝ որ կրնար փայլուն ըլլալ եւ թէ ստուերոտ, կրնար լաւ ըլլալ եւ թէ վատ: Դրամ եւ դիրք, այո՛, կրնար ունենալ ինք՝ համակերպելով կապուիլ այս ընտանիքին հետ. բայց յետոյ՝ Կրնա՞ր ինք ապահով ըլլալ թէ՛ ամուսնանալով այդ հարուստ աղջկան հետ, պիտի կրնար իր ինքնութիւնը, իր ետք արժեքները՝ իբրեւ ա-

մուսին եւ իբրեւ մարդ։ Իրաւ է որ ինք տակաւին սկսնակ գործի մէջ, տարիքի մէջ, խնայողութեան մէջ, ու նաեւ խնքի կամ խորհուրդի մէջ, բայց իր առջեւ բաց էր գործի ու փորձառութեան ասպարէզը, եւ պէտք էր համբերութեամբ կրէր ամէն զրկանք՝ յառաջդիմելու համար, մարդ ըլլալու համար։ Եւ մանաւանդ ցեղային ու անհատական հպատակութիւնը չէր կրնար հանդուրժել այս ձեւի պատահական բարձրացման մը։

Աւելին կայ։ Տրուած ըլլալով հարուստ ու ազնուական ընտանիքի մը փեսայացումը իրեն, ինքնաբերաբար, պիտի մղէր զինք թուրքութեան, կերութեամբ, զուարճութեան, պիտի սահմանափակուէր մէկ անծի շուրջ, հետզհետէ եւ գուցէ պիտի մոռնար մայրը եւ քոյրերը, պիտի մոռնար ամէն ինչ՝ եւ ազգութիւն, եւ հայրենիք, եւ պիտի դառնար տեսակ մը մոլորակ՝ իր սիրած էակին շուրջ։ Ձէ՞ որ այս է կեանքին ուղին ամէն անոնց՝ որոնք հրապուրած եւ կամ հրապուրուած են սեռային քնազդով։ Ո՛չ, գործին չէր գար այսքան զոհողութիւն, ինք պէտք էր դառնար իր գործին, պէտք էր դառնար իր ծնողքին, եւ պէտք էր դառնար նաեւ իր ազգին։ Այսպէս, ինքնիրմով երկար խորհրդակցութենէ վերջ, անիկա տուաւ իր պատասխանը, իր վճիռը, — մերժել։

Բարթողեանի կեանքին այս դրուագը արծնազրելով, կ'ուզենք անկէ դաս մը հանել մեր ուղեկորոյս երիտասարդութեան։ Այո, կեանքի մէջ կրնան պատահիլ բացառութիւններ, բայց կեանքի ուղղութիւնը պատահականութեան արդիւնք չ'ըլլալով՝ ենթարկուած է ճշդուած օրէնքներու, կանոններու։ Կրնայ պատահիլ որ աղքատ այլ հրապուրիչ աղջիկ մը կամ տղայ մը՝ ենթարկուի հարուստ տղու մը կամ աղջկան մը ուշադրութեան, ու անոնք բախտաւորութիւն ամուսնանալով։ Բայց, ինչպէս ըսինք, բացառութիւններ են ասոնք։ Ամուսնութիւնները պէտք է ըլլան քնական պայմաններու մէջ։ Բնական պայմաններ կը նկատուին նաեւ ենթականերու առաւելութիւնները՝ գիտական, ուսումնական եւ կամ մասնագիտական։ Որովհետեւ հարուստի մը աղջիկը կամ տղան երբ իր ընտրութիւնը կ'ընէ, պէտք է հաշուէ նաեւ ենթակային առաւելութիւնները՝ տրուած ուղղութեամբ։ Այս կամ այն առաւելութիւնը ենթակային՝ պէտք է հաշուել նաեւ դրամով։

Բարթողեան հարուստ չէր, եւ ինչպէս տեսանք, հազիւ թէ յաջողութեան ճամբուն մէջ մտած, քայքայուած էր, կորսնցուցած էր։ Հիմա նոր մը կը սկսէր, եւ այդ նորը՝ սահմանափակուած էր հազիւ մէկ քանի հարիւր ոսկի գրամագլուխի մը մէջ։ Իրաւ է որ

իր առնական առաւելութիւնները արժէք մըն էին՝ քիչերու տըրուած, բայց իր այդ առաւելութիւնները դրուած էին եւ պէտք էր դրուէր իր անծնական գործի առաւելութեանց նստարին վրայ: Այս էր գործնական մտածումը: Պատեհութիւնները միշտ ալ կ'երեւին կամ կը ստացուին. կարեւորը այն է թէ ենթական պատրամք է գայն իւրացնելու եւ կամ մարսելու: Աղքատութեան, զրկանքներու մասին կը խօսուի առհասարակ: Բայց, հաւատացէք, հարուստը շատ աւելի դառնութիւններու ենթակայ է գործին մէջ, ընտանիքին մէջ, ընկերական յարաբերութեանց մէջ, եւ մանաւանդ դժբախտ է ան՝ ունենալով, բայց չի կրնալ վայելելով՝ հիւանդութեան բերումով, եւ կամ ինչպէս արեւելքի շատ մը հարուստները՝ պարզապէս չուտելով, չի կրնալ ուտելով: Բախտաւորը այն է՝ որ կը բաւարարուի իր ունեցածով, կրցածով:

Մենք չենք գիտեր թէ ի՞նչ պիտի պատահէր Բարթողեանի եթէ ամուսնանալու ըլլար խնդրոյ առարկայ աղջկան հետ: Այո՛, պիտի ունենար ան խոստացուած դրամօժիտը՝ 3000 ոսկին, եւ աղջկան աւնկալութիւնները՝ ապագայի մասին, եւ յետոյ այն առաւելութիւնները՝ որ կրնար սպասուիլ հարուստ ընտանիքի մը փեսայանալով: Իսկ նո՞րք. ի՞նչով կրնար հակակշռել այս ամէնը: Ոչինչով, եւ կամ գրեթէ ոչինչով: Իր դիրքը, իր կացութիւնը, նիւթապէս ոչինչ էր, մինչ դիմացինը՝ հարուստ, եւ հարուստ ըլլալով՝ պիտի ենթարկուէր անոր ճաշակին, անոր հաճոյքին, գերին պիտի ըլլար իր կնոջ:

Ասոնց պէս շատ մը պատկերներ անցան Բարթողեանի տեսութեան առջեւէն՝ մերթ ուրախ եւ մերթ տրտում գիծերով: Արդարեւ դիրքին բան չէր երիտասարդի մը համար գեղեցիկ կնոջ մը ծնօրը մերժել, եւ մերժել այն ամէն բարիքները՝ որ կրնար առաջանալ լոկ ամուսնանալով: Բայց ցեղային եւ անծնական հպարտութիւնը կը պատնէշէր ամէն բան, յոյսը դնելով անծնիր ջանքերուն՝ յառաջանալու եւ նուաճելու համար:

*
* *

Ամբողջ տասը տարի սահներ էր այս երբեմնի գողտրիկ յուշերուն վրայէն: Բարթողեան արդէն ամուսնացած է, գաւակներու տէր դարձած, իսկ գործը՝ աւելի քան յառաջացած: Օր մը, երբ ան կը գտնուէր փոքրաքանակ առեւտուրի վաճառատան մէջ, շամցի կին մը կը ներկայանայ: Ան էր, երբեմնի իր սիրած աղջիկ-

կը: Ծանօթանալով իրարու հետ, Բարթողեան գոհացուց իր խօսակիցին հետաքրքրութիւնը՝ ըսելով թէ ամուսնացած եւ զաւակներու տէր է արդէն ինք: Խռովեցաւ հէք կինը, աչքերէն քանի մը արցունքի կաթիլներ սահեցան, եւ ա՛լ չ'կրնալով շարունակել իր խօսքը՝ հրաժեշտ առաւ ու մեկնեցաւ: Խեղճ կինը արդէն կուլար:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

3 Օգոս. 1923

Դերագլասիւ

Տ. Թորգոմ Եպիս. Դուռակեան
Բարեխնամ Առաջնորդ Եպիսոսի Հայոց

Դանիւրէ

Գեղաւորն Սրբազան Հայր,

Ձերդ Սրբազնութեան 2 Օգոստոս բուակիր Գափակը ստացայ: Ներեցեք որ կիսն Երեկայիս Բօր Սայիս զտնուելով՝ օղափոխութեան համար, չլիսի կարողանայ Ձեզ Երեկայանալ յառաջիկայ կիրակի: Ներեցեք, Եղնակեա, այս առթիւ Ձեզ ըսել թէ՛ յես այսու որոշած եմք՝ ես եւ կիսն՝ որեւէ հանրային գործունեութեան չմասնակցիլ: Այս մասին Ձերդ Սրբազնութեան Երեկայանութիւնը խնդրելով եւ համբուրելով Ձեր սուրբ աջը՝

Մնամ ամենախորին յարգանօք
Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Ինչպէս կ'երեւի սոյն նամակի պարունակութենէն, Բարթողեան այլեւս վերջ տուած էր իր ազգային գործունէութեան, եւ որոշած էր օգտակար ըլլալ իր համայնքին՝ առանձնապէս, տալ հոն՝ որ կը խորհի թէ օգտակար է, արժանի է: Անշուշտ դիւրին բան չէ համայնօգուտ մարդու մը սահմանաւորումը, եւ ուզէ թէ ո՛չ, կ'ենթարկուի ան շեղումներու, հարկադրաբար, իր օգնութիւնը եւ կամ խելքը տրամադրելու համար ազգային եւ կամ հաւաքական գործերու: Եւ սակայն Բարթողեան դժգոհ չէ երբեք իր այս շեղումներէն, դժգոհ է միայն այն ատեն՝ երբ կը տեսնէ ոմանց

յայտնի անտեսումը կամ խաչածեւումը ազգային վարկի: Եւ ատենը մէյ մը կը պայքարի ան՝ մամուլով եւ կամ առանձին թռուցիկներով: Տեղէմաք Բարթողեան իր առանձին համոզումը ունի, եւ չ'ենթարկուիլը բնաւ այս կամ այն հոսանքին: Եւ այս իսկ է պատճառը որ յաճախ իր դէմ կը լարէ զանազան հոսանքներ: Անշուշտ, ըսել չէ թէ անիկա չուզեր ենթարկուիլ այս կամ այն մարդոց կամ հոսանքին գաղափարներուն, պայմանաւ սակայն որ զինք համոզեն, եւ կամ ինք համոզուի: Եւ ամենեւին տարբերութիւն չ'ընենք եթէ ազդանշանը իրը ըլլայ կամ ուրիշինը, հաւասարապէս կը լծուի պայքարի, եւ ի՞նչ ոգեւորութեամբ: Ահա այս իսկ պատճառաւ անիկա յաճախ շփոթութիւն կ'ստեղծէ իր շուրջ, եւ չեն կրնար որոշ գաղափար մը կազմել իր մասին թէ իսկապէս ո՞ր հոսանքի կը պատկանի ան: Ի հարկէ դժուար պիտի ըլլայ դասաւորել այն բոլոր գաղափարները որոնք գոյութիւն ունին մեր մէջ, բայց սա ստոյգ է որ Բարթողեանի Ազգային-քաղաքական ուղղութիւնը բոլորովին տարբեր զիծի վրայ կ'ընթանայ: Թողունք Ազգային-եկեղեցական հարցերը, ձեռք առնենք Ազգային-քաղաքական գործերը: Հնչակեանութիւն, Դաշնակցութիւն եւ Ռամկավարութիւն: Ի՞նչ է այս երեք գլխաւոր կուսակցութիւններուն ծրագիրը: «Ազգագութւն», քնականարար: Այսինքն հայուն համար զոհուիլ, զոհել, պայքարիլ, եւ յետոյ՝ ազատագրել ազգը: Բարթողեան անոնց կողմէ կատարուած բոլոր աշխատութեանց մէջ ոնէ՛ օգտակարութիւն չի տեսներ: Այն որ օգտակար չէ, քնականարար մնասակար է: Թողունք Հնչակեանութիւնը՝ որ արդէն ոնէ՛ ներգործական դեր չունի ազգային մարզին մէջ՝ քայքայուած ու ցրուած ըլլալով: Թողունք Ռամկավարութիւնը՝ որ չունի սեփական ուղղութիւն մը, եւ կը գործէ այնպէս՝ ինչպէս տուն կուտան իրեն ազգային շահերը, մէյ մը մէկ կողմ, մէյ մը ուրիշ կողմ ուղղելով իր ղեկը: Հակասութիւն մը կը տեսնեն շատեր Ռամկավարներու գործելու այս եղանակին մէջ: Բնա՛ւ: Պատեհապաշտ մըն է ան, որ չունենալով սեփական ուղղութիւն, կը գործէ ուրիշին ուղղութիւնը որդեգրելով, պայմանաւ որ համոզուի թէ շիտակ է այդ ուղղութիւնը: Բայց Ռամկավարներու գործունէութիւնը միշտ ալ դէմ է Դաշնակցութեան: Կա՞յ ասոր մէջ հիմնական տեսակէտ մը, համոզում մը, սկզբունք մը: Կրնայ ըլլալ: Բայց ի՞նչ որ ալ ըլլայ Ռամկավարներու տեսակէտը, բնաւ չի յարաբերուիլ ան մեր տեսակէտին հետ, զոնէ՛ տասպէս կը կարծենք մենք՝ հետեւելով իրենց խօսքին եւ գործին: Կը մնայ ուրեմն Դաշնակցութիւնը: Այո՛,

Դաշնակցութիւնը ունի իր ծիրագիրը, գործելու եղանակը, ո՛չ մէկ խօսք այդ ուղղութեամբ:

Յեղափոխական կուսակցութիւններուն ճշգրիտ պատկերը ունենալու համար պէտք է քիչ մը ետ երթանք, մինչեւ այն թուականը՝ երբ հայութեան մէջ երեւցաւ ան, յեղափոխութիւնը:

Թողունք Արմենականութիւնը որ գործեց այնքան՝ որքան իր շունչը բաւեց: Բարի ու սրտացաւ կուսակցական մը, Մկրտիչ Փորթուգալեան: Բարոզեց ու երգեց ան հայ տառապանքը, հայ ցաւը, հայ կսկիծը: Ըմբոստութեան հրաւիրեց հայ ազգը, երիտասարդութիւնը: Բաներ մըն ալ ըրաւ. այդ ուղղութեամբ: Այսչափ:

Յետոյ՝ յայտնուեցաւ Հնչակեանութիւնը. յանձին Նազարբեկի եւ Մարոյի՝ թերթ մը սկսան հրատարակել անոնք՝ «Հնչակ» անունով, Ժընէվի մէջ: Հայ յեղափոխութեամբն նուիրուած, ոչ, հազար անգամ ոչ, այլ միայն սօցիալիզմը բրօքականտ ընելու համար: Ինչպէս յայտնի է, նոյն ատենին, Մարքսի վարդապետութիւնը սկսած էր լոյս տեսնել եւրոպական ըլոր լեզուներով, եւ որպէս մտաւորական, Նազարբեկ եւ Մարօ ուզեցին նոյն վարդապետութիւնը տարածել նաեւ հայերու մէջ: Եւ որովհետեւ «Հնչակ»ի մէջ լոյս կը տեսնէին գրութիւններ՝ իրաւունքի եւ անիրաւութեան, կեղեքողի եւ կեղեքուողի, տէրի եւ շինականի վերաբերեալ, եւ որովհետեւ հայութեան բուն ցաւն ալ, զանգատն ալ անիրաւողին, կեղեքողին, թալանողին դէմն էր, շուտով յայտնուեցան իրենց շուրջ հայեր որոնք նոյն ցաւը, նոյն կսկիծը ունէին, եւ ասոնց մէջ հաստատուեցաւ մտերմութիւն մը, իրերահասկացողութիւն մը: Նազարբեկ թոյլ տուաւ որ անոնք արտայայտուին այդ ուղղութեամբ, գրեն՝ «Հնչակ»ի մէջ: Կամաց կամաց գրողները շատցան, եւ թերթը սկսաւ մուտք գործել Թուրքիա: Ջերկարենք, «Հնչակ»ը դարձած եւ եղած էր հայ յեղափոխական օրական մը: Նոր գրողներով եւ նոր բաժանորդներով Հնչակեանութիւնը շեղելով իր սկզբնական ճամբէն, եղած էր հայ յեղափոխութեան բերանը: «Փող է հարկաւոր», եւ «Հնչակ»ի հիմնադիրները գոհունակութեամբ լծուեցան հայկական պայքարին՝ առանց գոնէ վայրկեան մը մտածելու թէ մեծ ոճիր կը գործէին իրենք: Պապը Ալիի ցոյց եւ Զէյթունի ապստամբութիւն, երկու գործեր՝ միեւնոյն ղեկավարութեամբ եւ միեւնոյն վերջաբանով: Իբրեւ սօցիալիզմի ղեկավարներ՝ թերեւս բան մը ընէին անոնք, բան մը արժէին, բայց իբրեւ հայ յեղափոխութիւնը վարողներ՝ բաւական սուղ արժեցին:

Ու Հնչակեանութեան հետեւէն, հազիւ 1-2 տարի ետք, հասաւ նաեւ Դաշնակցութիւնը: Նոր ծրագիր ու նոր գործունէութիւն: Բայց իրականին մէջ միշտ նոյնը՝ պզտիկ տարբերութեամբ, տեսականօրէն: Դաշնակցութեան ղեկավարները եղան Քրիստաբոր, Ռոստոմ եւ Զավարեան: Երեք ուսանողներ՝ ռուսական բարձրագոյն վարժարաններու մէջ: Եւ որովհետեւ այդ նոյն օրերուն, ինչպէս ըսինք, Սօցիալիզմն էր տիրապետող գաղափարը, նախ քան հայ յեղափոխական ըլլալին, Սօցիալիստ էին անոնք՝ սկսած վարժարանական քայլերէն: Կազմելով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իրաւ է որ անոնք իբրեւ յետին նպատակ արձանագրեցին սօցիալիզմը, բայց իրենց հետապնդած իւրաքանչիւր քայլը կը մատնէր իրենց ուղղութիւնը դէպի սօցիալիզմ: Վերջապէս երկար տարիներ տարուբերուելով կուսակցական երկու հոսանքներու միջեւ, վերջապէս հաստատուեցան Բ. Միջազգայնականի մէջ: Անկարելի է թեթեւութեամբ դատել իրենց այս ուղղութիւնը, բազմաթիւ պատճառներ ունէին անոնք զոնէ այդպէս երեւնալու, որոնց գլխաւորը իրենց այն հաւատքն էր թէ՛ քանի մը ցոյցեր ընելով Թուրքիոյ մէջ, պիտի յուզուէին, պիտի իրար անցնէին Եւրոպայի հայասէրները, պիտի բողոքէին, պիտի պահանջէին յանցաւորներուն պատժուիլը եւ հայերուն վարժատուիլը՝ անկախութեամբ: Եւ իրաւաւ յայտնուեցան անոնք բուն լեզուով եւ պահանջներով: Դաշնակցութեան հոգին կը խայտար, քայլ մը եւս, եւ ահա՛ կը ծագի արեւակը: Հայ աշուղը կ'երգէր՝ «Մօտ է գարունը...»:

Միամիտ երազներ: Ձեռք ըսեր ամիս գործեր, որովհետեւ դիւանագիտական մարզին մէջ հազարներ, հարիւր հազարներ զոհ կ'երթան այդ նոյն միամտութեան: Անպաշտօն Քլէմանսօ մը միշտ պատրաստ էր Ֆրանսայի պաշտօնական ներկայացուցչութիւնը հարուածելու, բայց երբ ան կուգայ իշխանութեան գլուխ, կը մոռնայ երէկը եւ կ'ըլլայ օրուայ մարդը: Նոյնը՝ բոլոր պետական մարդոց հասցէին: Մեծ ազգերը իրենց մանածը ունին ներկելիք, եւ պէտք են իրենց նոխազներ՝ զունաւորելու իրենց գործը: Ինչպէս կը յիշուի, 25 տարի առաջ Ֆրանսան վէճ կ'ունենայ Թուրքիոյ հետ՝ քարափի հարցին շուրջ: Չլուսած բան, Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարը, Մ. Տելքասէն, իր մօտ կը հրաւիրէ պատուիրակութիւն մը Դաշնակցութեան կողմէ. կը խօսի անոնց հայկական հարցին շուրջ, կը զօժէ հայութեան տառապանքը, եւ կը յորդորէ զանոնք թէ՛ այլեւս ժամանակը հասած է վերջ տալու համար այդ արիւնոտ հարցին: Կը բաժնուի հայ պատուիրակու-

Թիւնը, յոյսերով: Եւ ահա՛ հեռագրական թիւը կը խօսի ամէն ուղղութեամբ՝ թէ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարը տեսնուելով հայ յեղափոխական ներկայացուցիչներուն հետ, յուսադրեց զանոնք թէ պէտք է վերջ տրուի հայկական հարցին՝ Սուլթան Համիտի վրայ ճնշում բանեցնելով: Մէկ անգամ միայն, եւ այլեւս չերեցաւ ունէ՛ հետք այդ կարգի գրութեանց: Միտիլի կղզիէն քաշուեր էին ֆրանսացիք՝ քարափի իրենց գործը վերջացնելով Թուրքիոյ հետ, ի հարկէ ի շահ իրենց:

Թեթեւ, խիստ թեթեւ վերաբերում մը պիտի ուզէինք ունենալ Դաշնակցական այս կարգի շէֆերուն հետ, նկատելով մանաւանդ իրենց տգիտութիւնը քաղաքական մարզանքներու, եթէ անոնք չշարունակէին նստիլ, յարաբերուիլ, բանակցիլ Բ. Միջազգայնականին հետ, որ ղեկավարն է, հեղինակը եւ վարիչը, տէրը տնօրէնը բոլոր ինկած, ճզմուած, հալածուած ազգերուն՝ յանձն արդարութեան: Եւ մենք կը լսենք այդ մարմինին ղեկավարներուն խօսիլը, ճառիլը, սպառնալը բոլո՛ր, բոլո՛ր պետութեանց հասցէին՝ որ կ'անիրաւեն, կը բռնանան, կը ճնշեն աշխատաւոր զանգուածը: Ի՞նչ է ճշգրիտ գործը այս մարդոց, այս հաստատութեան, — խաբէ՛լ: Եւ Դաշնակցութիւնը, իրեւ մէկ մասնիկը խաբողներու այս հաստատութեան, կա՛մ չափազանց միամիտ է եւ կամ, իր կարգին... խաբող մը նաեւ ինք: Եւ մենք իրաւունք ունենալ կը կարծենք մեր այս դատաստանին մէջ՝ հետեւելով իրենց գործունէութեան: Բ. Միջազգայնականին ոչ-հայեցի անդամները յուղկահարներն են հայ տառապանքին:

Կարծեմ իրաւունք պիտի տրուի մեզի կրկնելու հետեւեալ դասական ասացումաժքը — «Տէ՛ր, ազատէ՛ զիս բարեկամներուս ծնօքէն, թշնամիներուս ես կրնամ խօսք հասկցնել»:

Անշուշտ չէ կարելի ամբողջ Դաշնակցութիւնը մեղադրել այս միեւնոյն յանցանքով: Կ'ընդունինք թէ ստուար թիւը Դաշնակցութեան հայրենասէր է եւ պատրաստ՝ իր գաղափարին զոհելու ամէն ինչ: Բայց, աւա՛ղ, զանգուածը երբեք խօսք չունի կուսակցութեան բարձրագոյն ղեկավարութեան մէջ. իր պարտքը եւ պարտականութիւնն է տալ կուսակցութեան այնքան՝ որքան կրնայ: Քսկ ղեկավարները: Իրենց մասին պիտի ունենանք միշտ վերապահ դիրք մը՝ որքան կը մնան եւ կը գործեն ուղղակի «Միջազգայնականներու» հովանիին ներքեւ:

Դժբախտաբար չենք կրնար գծել օտար այդ հաստատութեանց իրական պատկերը, եւ գուցէ ո՛չ ոք կարենայ գծել: Միայն բա-

ւական թող ըլլայ ըսել թէ՝ բարոյական ո՛չ մէկ գիծ կ'անցնի անոնց մէջէն՝ գերազանցօրէն լարուած ըլլալով միայն մէկ ազգի, մէկ ժողովուրդի օգուտին ի նպաստ: Հայ ազգը, ազգերու փաղանգին մէջ, խլեակ մըն է պարզապէս՝ թոյլ ու անզօր, բայց տիեզերքը իր մականին տակ առնող այդ մարմինները՝ Միջագայնականները, պէտք ունին նաեւ անոնց՝ հայերուն, իրենց տիեզերական գործը անսայթաք յառաջացնելու եւ տիրակալելու համար:

Յուսահատութիւնը մէկդի՝ Տակաւին չենք դադրած յուսալէ թէ՝ Հայ ազգը պիտի վերջապէս սթափի՝ զինքը խորունկ քունի մէջ պահող ազդակներէն:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ՝ ԴԷՄ ԿԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

1915 թուականին, ընդհ. պատերազմի ամենէն բուռն շրջանին, Եզիպտոսի հայկական գաղութը մեծ գործունէութեան մէջ է: Պօղոս փաշա Նուպար, արդէն մեկնած է Փարիզ՝ կաթողիկոսական մասնաւոր առաքելութեամբ. հայկական հարցին դիւանագիտական պատասխանատուութիւնը անոր վստահուած է՝ կաթողիկոսական հրամանագրով:

Դահիրէի եւ Ալեքսանդրիոյ մէջ կազմուած են «Ազգ. Միութիւններ»: Հայկական ամբողջ գործօնները՝ եկեղեցական, բարեգործական եւ յեղափոխական՝ գործի լծուած են: Թուրքիոյ հայութեան գրեթէ ամբողջութիւնը զանգուածօրէն տեղահանուած է, տխուր, չափազանց տխուր լուրեր կուգան այդ կողմերէն:

Պատերազմական եւ տեղահանութեան լուրերը զիրար կը խաչածեն: Զէ՛ կարելի օգնութեան հասնիլ տեղահանուած հայութեան, բայց կարելի է դիմագրաւել զայն ուժգին գործունէութեամբ մը: Նահանջ դաշնակիցներու բոլոր նահապետներուն վրայ, բայց ի՛նչ փոյթ, վերջնական յաղթանակը միշտ անոնցն է. նաեւ

մերը, չէ՞ որ «պզտիկ դաշնակիցն» ենք մեծերուն: Հայութեան վստահութիւնը իր հզօր դաշնակիցներուն՝ անխորտակելի է: Այս յոյսով տարուեցաւ հայութեան արտասահմանեան ամբողջ ճակատը: Եւ սակայն, աւա՛ղ: Իրա՛ւ է որ դաշնակիցները յաղթեցին վերջնապէս, բայց մեր յոյսը, մեր վստահութիւնը, ոչը ցնդեցան, եւ կամ հայութեան արուեցաւ այնքան միայն՝ որ հնարաւոր էր, որ կարելի էր: Դաշնակիցներո՞ւն կամեցողութեամբ. ո՛չ: Ո՛չ իսկ Ռուսիոյ կամեցողութեամբ: Ներկայ Հայաստանի գոյավիճակը բընական հետեւանքն է իրերու կամեցողութեան: Զարերու օրով ամբողջական Հայաստանը պիտի ըլլար պարզ շրջանակ մը Ռուսիոյ, իսկ ներկայ ռուս իշխանութիւններու օրով եղաւ տեսակ մը կիսանկախ: Բացատրելու եղանակ մըն է ասիկա, կրնայ ըլլալ ուղիղ կամ ո՛չ: Ո՞վ կրնայ հաստատապէս բան մը ըսել նոյնիսկ ներկայ ամենահզօր ազգերու ապագային մասին: Բայց մեծերու քաղաքականութեամբ խօսիլ չէ մեր նպատակը, անցողակի ակնարկ մը միայն այն չափով՝ որքան կը ստիպուինք: Դրելու մեր բուն շարժառիթը պիտի դառնայ գլխաւորապէս արտասահմանի հայութեան պատերազմի տեւողութեան պարզած քաղաքականութիւնը:

Կաթողիկոսական Եւրոպայի ներկայացուցիչը՝ Պօղոս փաշա Նուպար, համաձայնութեան կուգայ ֆրանսական կառավարութեան հետ՝ հայ կամաւորական գունդերու կազմութեան շուրջ: Դաշնակից ճակատներուն մէջ արդէն կը գտնուէին հայ պատերազմիկներ: Կազմուելիք կամաւորական գունդերը լոկ հայերէ պիտի բաղկանայ, եւ պիտի գործէ ուղղակի Թուրքիոյ դէմ: Կը խօսուէր նոյնիսկ զաղտնի համաձայնութեան Պօղոս փաշայի եւ ֆրանսական կառավարութեան միջեւ՝ Կիլիկիոյ ազատագրութեան մասին, եւ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ մեծ Նուպարեան իշխանութեան մասին: Պօղոս փաշայի հիացողները ուղղակի խելագարուած էին, եւ տեղական հայ թերթերէն մէկը ուղղակի կ'ըսէր. «Իշխան Պօղոս Նուպար»։ «Պօղոս Նուպար փաշան» տառայի ելած էր: Եզրիպտոսի հայութիւնը ահա՛ այսքան շլացած էր, անկասկած նաեւ բոլոր գաղութներն ալ: Կարելի՞ էր չնչին, շատ չնչին վերապահութիւն մը ընել: Առնուազն «դաւաճան» մակդիրը պիտի տրուէր անոր անունին յաւելուած:

Եզրիպտոսի հայութիւնը ահա՛ այս խելացնոր օրօրանքներու մէջ կ'ապրէր: Անիկա նոյնիսկ մոռցած էր Թուրքիոյ հայութեան մեծատարած սպանդը, խօսքը անգամ չէր ըներ անոր. վաղուան

գեղեցիկ երազներովը միայն կ'ապրէր: Այո', զոհողութիւն պէտք էր, զոհ պէտք էր, ի՛նչ փոյթ թէ մեծատարած: Ահաւասիկ վաղը կուգայ, խիստ մօտ է ան, եւ հայութիւնը կրկին կը ցնծայ, կրկին կ'ուրախանայ, կրկին կը զօրանայ: Եւ այն ատեն, անիկա, Հայը, գիտէ իր վրէժը լուծել ամենէն. վա՛յ պարտուողին:

Այս էր եզրիպտահայութեան մտածումը ջախջախիչ մեծամասնութեամբ: Ի հարկէ կային տարբեր մտածողներ, տարբեր խորհողներ, քայքայէին համարձակներ արտայայտուիլ: Հազար բերաններ, հազար լեզուներ պատրաստ էին վայրկենաբար նշաւակելու զանոնք՝ անուր հայհոյանքներու տարափի մը տակ:

Ազգ. Միութիւնը կը գործէր վերէն տրուած հրամանի համաձայն: Հայկական Տակաւորին վրայ ո՛չ մէկ շփոթութիւն, տարակարծութիւն: Չափել, ծեւել եւ կտրել՝ կատարեալ համերաշխութեամբ:

Եզրիպտոսի Ազգ. Միութեան կողմէ պատուիրակութիւն մը կ'ուղարկուի Միացեալ Նահանգները՝ Արտաւագդ Հանըման եւ Տօթթ. Նէվրուզ: Եզրիպտոսի հայոց մեծատունները չեն բաւականանար իրենց գործովը՝ պէտք է աւելին ընել, աւելին գործել: Օրուան հարցը կամաւորական գունդերու կազմութիւնն է, Հանըմեան եւ Նէվրուզ ահա՛ այդ նպատակին համար զրկուած են Ամերիկա: Եւ օր մըն ալ, կը յայտնուին հայ զինուորները, երիտասարդ ու քաջարի տղաքներ բոլորն ալ: Ահա խումբ մը անոնցմէ՝ սրճարանի մը մէջ: Կը գոռան հայկական շրթունքները՝ «Անդրանիկը քաջ իր զինուորներով, կ'ուզէ պատերազմ, կ'սպասէ գարնան»:

Լռութիւն, դարերու մարտիրոսութիւնն է ոտքի կանգնած, շղթայուած լեզուն է արծակուած, եւ քի՛ւր քի՛ւր ալեկոծուող հայութեան բերաններն են որ կը պատգամեն՝ «Մօտ է գարունը...»: Սկեպտիկ մտածող մը կրնա՞յ գտնուիլ: Նոյնիսկ Արաքսանցորդին ականջները կը խլացնեն՝ երգին գոռ շեշտերը, եւ վայրկեան մը կանգ առնելով ան, կը դիտէ պարզուած տեսարանը, եւ անշուշտ թէ կը յուզուի ալ: Հայ կամաւորներու երգին բառերը՝ կրակէ մկրտութիւնը պիտի զգենային վաղուան մեծ բազինին:

Մարդկութեան մէջ միշտ կը գտնուին բացառիկ դէմքեր: Պարզուած այս տեսարանը ո՛չ բնաւ, այլ անկէ առաջ գալիք երեւոյթներն են որ կը մտահոգեն զանոնք: Կը պատմուի թէ մեծ պատերազմի զինադադարի իրիկունը, մինչ միլիոնաւոր ժողովուրդ ցնծութեան եւ ուրախութեան ալիքներ կը բարձրացնէր օդին մէջ,

Լոյս ձօրճ, Անգլիոյ վարչապետը, ամբողջ ժամեր, լուռ նստած Ձէմպրըլէյնի հետ, նախարարական պալատին մէջ, կը խոկա՛ր, ո՛չ մէկ ժպիտ, ո՛չ մէկ խօսք, ո՛չ մէկ արտայայտութիւն, իր կողմէ: Բազմութիւնները ուրախ էին՝ որովհետեւ վերջացած էր մեծ ըսպանդը. Լոյս ձօրճ մտահոգ էր վաղուան ըլլալիքներով. ընկիթներով: Վերջ գտած էր զինուորին պարտականութիւնը. կը սկսէր դիտնազէտինը: Այսպէս ալ, հայ ժողովուրդը ուրախ էր՝ որովհետեւ հայ զինուորը կ'ողջունէր, եւ հայ զինուորը ու՛րախ էր՝ որովհետեւ կ'երթար հայ ազատագրութիւնը դարբնելու: Յետոյ: Գրեթէ ո՛չ որ կը մտածէր ետքէն զայիքին մասին, ետքէն ըլլալիքին մասին, միթէ տարբեր ապագայ մը գուշակել հնարաւոր էր:

Տելէմար Բարթոլոմէան, բացառաբար, տարբեր ապագայի վրայ կը մտածէր: Անշուշտ թէ ինք տարակարծիք չէր բնաւ դաշնակիցներու յաղթանակին, ի հարկէ ո՛չ այնքան շօշափելի տուեալներով: Բայց, ամէն պարագայի, համաձայն չէր արտասահմանեան հայուն զինուորապէս միջամտութեան: Մէկ խօսքով՝ անիկա դէմ էր կամաւորական շարժումին: Պատերազմը, ի հարկէ, անակնկալներով լեցուն է. պարզուած ուրախութիւնը տրտմութեան կրնայ վերածուիլ շուտով, անակնկալօրէն: Համեմատաբար իր թիւին, Հայը, անհամեմատ զոհեր, զոհողութիւններ տուած էր մարդկային այս մեծ կոտորածին, եւ սխալ պիտի ըլլար, անբարեխիղճ պահանջ մը, տակաւին ատաղձ տրամադրել պատերազմին: Զգացական գաղափար մը չէր իրենիցը. ընդհակառակը՝ հաշիւ: Դարերու պատմութիւնը ունէր ինք գրաւական: Գիտութիւն մը չէր որ կը պարզէր, այլ անողոր ճշմարտութիւն մը: Օրինակներ կը պակսին: Դագիկ, հայոց թագաւորը, Բիզանդական կայսրութեան խիստ յարգապատիւ արքան, այնքան պերճ յարգանքներէն վերջ իրեն տրուած, ետքէն, դաւադրօրէն, կը դրուէր պարկի մը մէջ, միասին շուն մըն ալ, որ իր ամէն մէկ շարժումին կը խածատէր զայն, մինչեւ մահանալը: Յետոյ, Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Լօրտ Սալզպըրի, ինչպէս անգամ մը ըսած ենք, 1896ի ջարդի օրերուն, իր խօսքը մասնաւորելով հայկական կոտորածին, կ'ըսէր. «Անգլիական զրահաւորները չեն կրնար բարձրանալ Արարատի գագաթը»: Այնքան դժուար բան էր Թուրքիոյ Սուլթանին խօսք հասկցնել: Բայց անգլիական դիւանագիտութիւնը կը գործէր տարբեր ուղղութեամբ եւ ամենեւին չէր հետաքրքրուեր հայկական կոտորածով: Այս գրքին տարբեր մէկ էջին վրայ խօսեցանք նաեւ Դերանսական արտաքին գործոց նախարարին՝ Տելքա-

սէի մասին՝ թէ ինչ ձեւերով կ'ընդունէր ան հայ ներկայացուցչութիւնը եւ ինչ ձեւերով կը գործէր յետոյ:

Բարթողեանի տեսակէտով ոչինչ կար անընական դիւանագիտութեան մէջ. այսօրուան փառաբանութեամբ՝ վաղը խաչը կը հանուի խիստ քնական եւ սովորական ճամբով: Դիւանագիտութիւնը տեսակ մը շահու ապարէզ է. եւ իբր այդ՝ ոչինչ պարսաւելի, ոչինչ անընական: Խորապէս սխալ է եւ անտրամաբան՝ երբ դիւանագիտութիւնը կ'ուզեն տեսնել ուղիղ, պատուաւոր, մարդկային: Գլխաւորապէս Լոյտ Ճօրճ, կծու սլաքներ ստացած է իր ժողովուրդին կողմէ, — մարդասպան, կենդանի, գազան, անմարդկային հրէշ, եւն, եւն, բառերով որակուած: Լուռ կ'անցնի ան, որովհետեւ քննադատական այդ խօսքերը ուղղուած են վարչապետութեան եւ ոչ երեք իրեն:

Ի հարկէ, չէ կարելի մեղադրել հայ ժողովուրդը պետական այս յոյժ կարեւոր — դիւանագիտական — գիտելիքէն անմասն մնալուն համար: Ամբողջ երկարածիզ դարեր զուրկ ապրելով ան պետականութենէ, եւ իրերու բերումով ենթարկուած մնալով գերութեան, հասկնալի է իր տգիտութիւնը: Բայց իր յամառութիւնը այդ ուղղութեամբ մտածողներուն դէմ, առնուազն ողբալի է: Ձանգուածը մէկզի, նոյնիսկ կրթուած մարդիկ երբ կ'արտայայտուին հասարակ մարդու մը պէս, կատարնալ ողբերգական կը դառնայ կացութիւնը:

Անգամ մը, երբ Տելէմաք Բարթողեան իր կնոջ հետ հիւր կը գտնուէր Տիար Յակոբ Շակոբեանի տունը, Մաթարիա, եւ ուր ներկայ կ'ըլլան նմանապէս քանի մը առաջաւոր դէմքեր հայ հասարակութենէն, խօսք կը դառնայ օրուան ամենէն հրատապ հարցին՝ հայ կամաւորութեան շուրջ: Տելէմաք Բարթողեան կ'արտայայտուի գաղջ ոճով. միւսները՝ տաքարիւն, խանդավառ, նոյնիսկ յարձակողական: Բնականաբար հիւրընկալութեան սահմանուած տեղ մը չէր կարելի անսանձ խօսիլ, եւ պարտաւորուած պէտք է ըլլայ ամէն ոք՝ յարգել քաղաքավարական սահմանները: Ո՞վ մըտիկ կ'ընէ սակայն: Հայկական ճակատը ոգեւորուած է եւ առիթը կ'սպասէ արտայայտուելու, պոռթկալու Բարթողեանի այլեւս առակ դարձած սկեպտիկ վերաբերումին դէմ: Անոնք գիտեն արդէն թէ Բարթողեան դէմ էր ստեղծուած շարժումին, վնասակար կը հռչակէր, ատոր համար խայծ կ'ստեղծէին որ անիկա արտայայտուի, խօսի, եւ խօսելով՝ առիթը տրուի իրենց բռնն թափով պաշտպանելու իրենց թէզը, միանգամայն պարսաւելու համար՝

Բարթոլեանի... անհեռատեսութիւնը: Աժան հայրենասիրութիւն մը՝ որմէ ամէն ոք վարակուած էր այդ օրերուն: Ի հարկէ կային միամիտներ, բայց առնուազն կային նաև շաղաթաններ: Հայրենասիրութիւնը տեսակ մը շահագործելի հրապարակ է. ոչինչ հայուն համար, հայրենիքին համար, բայց միայն խօսք, չոր խօսք:

Բարթոլեան կը յուզուի իր հասցէին ուղղուած սլաքներէն. կը փորձէ համբերել, բայց՝ անկարելի: Վերջապէս կը խօսի ան՝ նախ մեղմ, յետոյ՝ ուղղակի յարձակողական: — «Ձեզի չափ ես ալ հայրենասէր եմ, կը սիրեմ ազգս: Ազգը սիրելու համար պէտք չէ խօսիլ, երգիլ, Ժողովարեւ միայն գիտնալ, այլ խորհիլ թէ ի՞նչ պէտք է ընել: Թողորս ալ հայ ենք, անշուշտ կը սիրենք մեր ազգը, մեր հայրենիքը: Բայց ահա՛ կ'ըսեմ թէ կամաւորական շարժումը դէմ է մեր թզգային շահերուն: Ներկայ պատերազմը պատճառ եղաւ հայկական տեղահանութեան: Կը զգա՞ք թէ ի՞նչ է չափը մեր կորուստին: Կարծեմ նորութիւն մը չէ՝ գիտնալ թէ հայութիւնը գրեթէ ամբողջ կոտորուեցաւ թրքական սահմաններուն մէջ: «Փոքրիկ դաշնակից» անունը կուտանք մենք մեզի, բայց ի՞նչ է զոհողութեան մեր չափը դաշնակիցներու շարքին մէջ: Մենք այդ մեծ զոհողութեան ենթարկուեցանք ո՛չ թէ մեր երիտասարդութիւնը ղրկելով կռուի, այլ զանգուածօրէն, մեծով պզտիկով, մինչև օրօրանի երախան, եւ մինչև արգանդային սաղմը զոհելով: Ի՞նչ կ'ուզէք հիմա, ի՞նչ զոհողութիւն, արտասահմանի մէջ ապրող երիտասարդութիւնը: Բայց պէտք է լաւ գիտնաք որ, վաղը, հաշուեյարդարի պահուն, ո՛չ խակ նկատի պիտի առնուի մեր զոհողութեան սահմանը, եւ մենք պիտի ողբանք, լանք մեր այնչափ կտրիններուն մասին՝ որ զոհ տուինք պատերազմի քաղինին՝ անխորհուրդ, անխելք կերպով: Ես դէ՛մ եմ հայուն ունէ զոհողութեան. մեղքեցէք «ռակաւին ապրող երիտասարդութեան մասին, եւ ջանացէք որ անոնք ապրին» հայութեան ապագայ գոյութիւնը ապահովելու համար...»:

Ի՞նչ տպաւորութիւն գործեց Բարթոլեանի այս խօսքերը: Անշուշտ թէ սառ ջուր մը սրսկեց ան գանկերու վրայ, եւ անշուշտ թէ անոնք բաներ մըն ալ սորվեցան: Բայց օրուան տարազը խոտոր կը համեմատէր տրուած տարազին հետ, եւ իրենք պէտք էր որ ինքզինքնին յարմարցնէին օրուան նորութիւն: «Դաւաճան է ան՝ որ դէմ կ'արտայայտուի կամաւորական խումբեր կազմելու»: Այսպէս արտայայտուեցաւ հիւրերէն մէկը, բժիշկ մը, ակռայի:

Փոթորիկը պայթած էր, և հազիւ թէ Բարթողեան կ'արտայայտուէր, մէջ կը մտնէ Տիկ. Բարթողեան, արգիլելով խօսելէ իր ամուսինը նախ, և յետոյ՝ դառնալով անոր՝ որ զայն անպատուած էր՝ «դաւաճան» որակելով. կ'ըսէ՝ բարկացայթ ոճով մը. — «Պարոն, եթէ ամուսինս դաւաճան մը կը համարիք իր ըսած խօսքերէն դատելով, լա՛ւ, թող այդպէս ըլլայ, և եթէ կ'ուզէք հայրենասիրութիւնն ալ ձեզի կուտանք, բայց միայն զիտցէք որ օր մը պիտի մաշի ու թափթփի ձեր հայրենասիրական դիմակը, և այն ատեն ապրողները պիտի գիտնան թէ որո՞նք դաւաճան են և որո՞նք հայրենասէր...»:

Քսան տարի ըլորուած է արդէն եղբրական այդ օրերուն վրայէն. և կամաց կամաց մոռացութեան դատապարտուած այն անցքերը, այն դէպքերը՝ որոնք երբեմն այնքան կը յուզէին մարդերը: Մ'ըր գացին անոնք, բնականաբար շատ շատերը միտան և շատ շատերն ալ թէպէտ ողջ տակաւին, կը մնան սակայն անտարբեր. անհոգ՝ երէկի իրենց այնքան խանդոտ երեւակայութիւնէն: Ամենեւին չենք հետաքրքրուիր ասոնցմով, չարժեր իրենցմով զբաղիլ, ժամանակին բերումն էր իրենց շատախօսութիւնը, և նոյն ժամանակին բերումով լռութեան դատապարտուած, բնական և զանազան:

Անշուշտ չենք ուզեր նաեւ խօսիլ մեծ պատերազմէն ենթարկուած մեր ազգային վնասներուն մասին՝ ամէն հայու ծանօթ է ան արդէն: Դաշնակից ճակատին համար որ մենք այնքան հաւատարմութիւն ունէինք, ստացա՞նք այն ակնկալութիւնները որոնցմով խանդավառուած էինք. բնականաբար ո՛չ: Նոյնիսկ անոնք չհաճեցան փոքրիկ, շատ փոքրիկ զոհողութիւն մը ընել մեզի համար: Կ'ուզենք սակայն անյիշալար ըլլալ անոնց մասին, և եթէ անտարբեր մնացին մեզի հանդէպ, կրնայ ըսուիլ թէ դիւտնագիտական հարկադրանքին պահանջն էր ատիկա:

Եւ իսկապէս այնքան դժնդակ էր դաշնակիցներու ճակատը: Երկիր գրաւելու համար չէր որ պատերազմեցան անոնք, այլ երկիրին փրկելու համար, և երբ նոր նուաճումներու կը մղուին, պարզապէս ունեցածնին պաշտպանելու համար միայն: Հայ, Հայաստան: Անշուշտ թէ, օրինակ, Անգլիան, կ'ուզէ ազատագրել հայը, բնականաբար ուղղակի իր շահուն համար, բայց երբ չա-

զատեր, ո՛չ որովհետեւ չուզեր, չի կամիր, այլ թոյլ չի տրուիր իրեն:

Երկու տարրեր ճակատներ կան աշխարհի մէջ. դիւանագիտական եւ զգացական. առաջինին նշանաբանն է՝ «ահա», երկրորդինինը՝ «էրը կամ մարդասիրութիւնը»: Ամենայն դէպս աշխարհ կ'առաջնորդուի տակաւին շահի տեսակէտէն:

Անցեալը անցաւ, ի՞նչ պէտք է ըլլայ ներկան:

Սեւ շղարշ մը քաշելով մեր մեծ գերեզմանին վրայ, դառնանք հոն, որ «Հայաստան» անունը կը տրուի իրեն: Ի՞նչ փոյթ թէ սահմանները անձուկ, նեղ, փոքր հանրապետութիւն մը հայկական՝ ռուսական մականին ներքեւ: Ամենեւին հետաքրքրական չէ գիտնալ թէ ի՞նչ բեթիւմով կը կառավարուի ան: Կարելորդ ան է որ ստուար թիւով հայութիւն մը կ'ապրի հոն, եւ իր պաշտօնական լեզուն հայերէն է: Պէտք է յարգենք զայն, պէտք է սիրենք զայն, եւ պէտք է յառին մեր սգաւոր նայուածքները Արարատին՝ որ դարերէ ի վեր մենաւոր այլ հպարտ, այլ մանաւանդ մռայլ, կը հսկէ մեր սահմաններուն վրայ: Փա՛ռք իր անուան եւ մանաւանդ իր կոչումին, իր առաքելութեան:

«ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բարթողեան հաստատութիւնը չէր կրնար հասնիլ եւ կամ գոհացում տալ գործի այն բոլոր պահանջումներուն՝ որ 1908ի շրջանին կը յայտնուէր:

Սպրանքի սպառումը կրկնապատկուած էր, եւ դժուարութեամբ գոհացում կը տրուէր ամէն գնողի: Բարթողեանի ո՛չ միայն կը պակսէր անհրաժեշտ դրամագլուխը գործը ընդարձակելու, այլ ֆիզիքսապէս բացարձակ դժուարութեան կը մատնուէր ան, եւ եթէ շարունակէր աշխատանքը տրուած պայմաններու

մէջ, անկասկած պիտի տուժէր ֆիզիքապէս: Նոյնիսկ սնունդի ատեն չունէր ան, եւ յաճախ կուտէր՝ պարզապէս կերած ըլլալու համար, մէկ ձեռքը պնակին, միւսը գործին յատկացուցած: Եւ Բարթողեան, որոշեց գործի ընկեր մը ունենալ: Շատ դիւրին էր ծարել հատ մը: Արմենակ Աստուածատուր՝ գործունեայ եւ երիտասարդ՝ ամենէն յարմարը նկատուեցաւ: Նահապետեան հաստատութեան նախկին տնօրէնն էր ան՝ Արմենակ Աստուածատուր:

1900-ին կազմուեցաւ «Բարթողեան-Աստուածատուր» ընկերութիւնը, երեք տարուայ համար իրրեւ փորձի շրջան: Բայց, երեք տարի վերջ, խզուեցաւ ընկերութիւնը եւ Բարթողեան շարունակեց գործը՝ մինակը՝ ըստ առաջնոյն: Սա չափ կարելի է ըսել գործակցութեան այդ շրջանի մասին թէ՛ ընկերութիւնը չկրցաւ արդարացնել իրմէ սպասուած օգուտը, եւ ընդհակառակը՝ փոքր մաս մըն ալ իր դրամագլուխէն՝ վրայ տուաւ:

«Բարթողեան-Աստուածատուր» ընկերութեան շրջանին, 1909ին, Բարթողեան ամուսնացած ըլլալով Օր. Մատլէն Գալֆանանի հետ, կ'երթար Եւրոպա՝ մեղրալուսինի շրջանը բոլորելու: Յաջորդ տարին, 1910ին, կը ճամբորդեն անոնք դէպի Պոլիս, ուր Բարթողեան լիբիսէ ընկելով իր հօրենական ժառանգութիւնը, որմէ կը գոյանար կլորիկ գումար մը, կուտար իր կնոջը, Տիկին Մատլէնին, որպէս նուէր:

Անդրադառնալով 1909ին, Բարթողեան իր ճամբորդութեան ընթացքին, կը հանդիպի Վենետիկ, Միլան, Լօզան եւ Փարիզ, ուրկէ կը վերադառնայ իր մեկնակէտը, Գահիրէ, երեք ամիս վերջ:

Լօզան գտնուած շրջանին, կը բարեկամանայ Բարթողեան բարեհամբոյր ազգայինի մը հետ, Տիգրան Աւանեսան եւ իր ընտանիքը, խալուհի մը, որ յայտնի միւզիսիէնի մը աղջիկն էր: Օր մը, իրիկուան պահերուն, Բարթողեան իր ընտանիքով եւ Աւանեսան ամուր, Լեմանի ափին վրայ կառուցուած եւ խիստ ներկայանալի սրճարան մը կ'երթան, ուր կուգայ նաեւ թուրք յեղափոխութեան ախոյեաններէն յայտնի Ահմէտ Րիզա պէյը: Բարթողեան շատ կը փափարի տեսակցութիւն մը ունենալ թուրք վիթերանին հետ, եւ քիչ յետոյ, արդէն կարգադրուած է: Պայմանադրական բառերը փոխանակուելէն ետք իրարու, կը սկսին խօսիլ անոնք խիստ ընտանի լեզուով մը՝ առհասարակ թուրք կառավարութեան հասցէին, Ապտիւլ Համիտի հասցէին մանաւանդ: Բարթողեան կ'աւտէ որ հայերը եւ թուրքերը՝ որոնք դարերով միասին ապրած են կարի տանկի պայմաններով, թշնամացած են հիմա, եւ անշուշտ թէ

մլասա հասցնելով թէ՛ երկրին, թէ՛ իրենց անձին, եւ թէ իրենց վարկին միանգամայն: Ահմէտ Րիզա պէյ աւաղելով իր հայրենիքին ենթարկուած տխուր վիճակին մասին, եւ մաղթելով որ պիտի վերջ գտնէին անշուշտ այն բոլոր չարիքները որ կը կատարուէին Թուրքիոյ մէջ՝ ըլլայ ուղղակի թուրք եւ հայ ժողովուրդին վերաբերմամբ, կը վերջացնէ իր խօսքերը հետեւեալ բառերով.

— Թուրքիոյ անկման պատճառը ասոնք չեն: Այո՛, կրնան ասոնք ալ տարողութիւն ունենալ, բայց իրական պատճառը այն եղաւ միայն որ թուրք ազգը... դադրեցուց իր սուրը ճօճելէ եւ դարձաւ թոյլ ու կրատրական...:

— «Ահմէտ Րիզա պէյ կը խօսէր իրրեւ թուրք հայրենասէր մը. թո՛ւրք մը իսկական, եւ իր խօսքերուն մէջ շատ բնական է որ դառնութիւն կար, այս պատճառով կը հանդուրժէինք իր յուզումներուն: Բայց, աւա՛ղ, Թուրքիան ո՛չ թէ կ'իյնար իր սուրը պատեանը դնելուն համար, այլ արդարութիւնը չ'գործադրելուն համար ո՛չ միայն հայուն, այլ եւ թուրքին հանդէպ:

«Կը խորհինք թէ Թուրքիոյ անկման պատճառ դարձաւ ո՛չ թէ, ինչպէս Ահմէտ Րիզա պէյ կ'ըսէր, Խորաղանը պատեանը դնելուն համար, այլ ուղղակի «Կեալուր» կոչելուն համար Հայը, Սերպը, Պուլկարը, Յոյնը եւ միւս բոլոր քրիստոնէայ ազգերը: Միակ այս կոչականը եթէ արգիլուէր, նոյնիսկ սրբուէր թուրք ժողովուրդին բերնէն, այն բոլոր անպատեհութիւնները որոնք ծագում կ'առնէին այս բառին խիստ սովորական հոլովումէն, հաւատացէ՛ք որ հայ յեղափոխութիւնը չէր սկսեր, եւ անտարակոյս նաեւ չէր շարունակեր Թուրքիոյ փլուզումը դարերէ ի վեր: Ներկայ թուրք հանրապետական կառավարութիւնը վերջ տուաւ այս խիստ վիրաւորական արտայայտութեան, եւ ամէն կասկածէ վեր է որ, ներկայ Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերը կ'ապրին իրարու հետ խիստ տանելի պայմաններով»:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆԻՆ

Կարճ բաժին մը սահմանելով 1909ի եւ յաջորդող տարիներու շրջանին իրերայաջորդ եղելութիւններուն, կը հասնինք 1914 տարին, երբ մեծ պատերազմը սկիզբ կ'առնէր: Բարթողեան, նոյն օրերուն, կը գտնուէր գործի կատարեալ հասունութեան մէջ: Ընդհանուր պատերազմը չէր շղթայագերծուած երբ Բարթողեան՝ բաւարարելու համար իր գործին, կը վարձէր ընդարձակ շէնք մը՝ ճիշդ դիմացը իր խանութին, որպէս Տէֆօ: Գործերը ընդարձակուած, դրամագլուխը կրկնապատկուած, եւ գործելու եռանդը մտրակուած, կը յառաջանա՛ր Բարթողեան հաստատութիւնը՝ միշտ աւելի մեծ նուաճումներու հաստատ ծրագիրներով: Բարթողեան արհեստական գաղտնիքը ունէր յառաջանալու, ու իր առեւտրական ընածին հմտութիւնը՝ գործերը վարելու ու տնտեսելու, ինչպէս նաեւ կարող ելնմտագէտ մը:

Եւ ահա վրայ կը հասնի մեծ պատերազմը՝ ամէն հաշիւ եւ ամէն հնարք մատնելով շփոթութեան: Մոռարոխում: Բարթողան ոչինչ կը հասկնայ այս բառէն եւ կամ գրեթէ ոչինչ: Ամբողջ հրապարակը անգործութեան ու շփոթութեան մատնուած է: Կեանքը կանգ առած է: Դադրած է վարկը՝ սեղանաւորական ամբողջ հրապարակին վրայ: Առնելիքդ կ'ուզես: «Մոռարոխում» կը ստանաս պատասխանը:

Գործի վրայ են սակայն... մտաւորականները: Հատ մը այս դասակարգէն՝ ունի Բարթողեան: Տիար Լեւոն Գալֆեան, ընդհանուր քնրտուղար Բարթողեան հաստատութեան: Բարթողեան կը վախնայ պատերազմէն, եւ Տիար Լեւոն կը պատգամէ. «Ընկեր-վարութիւնը այնքան նուաճումներ կատարած է որ... անկարելի է երեւակայել բաղխում մը գերմանացիին եւ ֆրանսացիին միջեւ... եւ եթէ բան մը կայ որ իրական է, անխուսափելիօրէն պիտի յայտնուի օր մը, քիչ օրէն, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ պրօլէտարին պատերազմը պուրժուային դէմ...»:

Եւ ճիշդ ու ճիշդ Բարթողեանի վախն ալ ասիկա էր արդէն:

Պատերազմի հերոսները ուղղակի ընկերվարական յայտնի կամ ան-
յայտ գործիչներն էին: Արևն պիտի վատնուէ՞ր: Անկասկած: Յե-
տա՞յ: Բայց ո՞վ կարեւորութիւն կուտայ թափուած արիւնին, պրօ-
ւէտարական յաղթանակի պատերա՞զմն է ասիկա: Եւ Լեւոն Գալ-
ֆանեանի թիւի մարդոց խօսքերը ու անոնց շարժումները ծանրօ-
րէն կը մտահոգէին Բարթողեանը: Կասկած չկայ որ Բարթողեանի
հարստութիւնը կը խռովէր իր հաշուակալը, Լեւոն Գալֆանեանը:

Իրա՛ւ է որ Բարթողեան նկատած էր իր ընդհ. քարտուղարին
ըմբոստ ու քինախնդիր բնաւորութիւնը, բայց արհամարհած էր
զայն: Իր փնտռածը կարող հաշուակալ մըն էր միայն: Ի հարկէ,
Գալֆանեանի այս առաւելութիւնը բաւական չէր զինք պաշտօնի
վրայ պահելու, բայց ազդեցիկ պատճառներ կային որոնց տեսակ
մը կ'ենթարկուէր, Բարթողեան:

Հիմա, սակայն, ընդհ. պատերազմի վաղորդայնին, գործերու
այս խառնակ ու շփոթ վիճակին, եթէ ոչ հանդուրժել, գոնէ հաշ-
ուել կը ստիպուի Բարթողեան՝ Գալֆանեանի քաղաքական լաւա-
տեսութիւնները:

Ոչ միայն Բարթողեանի գործերը, այլ եւ բոլոր գործերը եր-
կունքի մէջն էին նոյն օրերուն, լինել թէ չ'լինելու վայրկեանները
կ'ապրէր ամէն ոք:

Պատերազմը բռնկած է, եւ ամէն օր նոր ատաղծ կը նետուվ
վառուած խարոյկին մէջ: Աշխարհ շՀմած է: Հրապարակը կանգ
առած է: Գործ չկայ: Ի՞նչ անտանելի կացութիւն՝ մանաւանդ
գործի մարդուն համար: Անկարելի է դրամ զանծել ապառիկներէ,
անկարելի է ապրանք ծախել: Վճարումներ կան սակայն գործի,
պաշտօնեայի, վարձրի եւն: Ու Բարթողեան կը ստիպուի իր երկու
հաւաքիչները ուղարկել գաւառները, մէկը վերին, միւսը վարին
Եգիպտոս: Եւ հազիւ թէ հասած անոնք իրենց տեղերը եւ ներ-
կայացած առեւտրականներու, ահա՛ կը վճարուի իրենց... Մօրա-
բորիումը:

Վերին Եգիպտոս ուղարկուած պաշտօնեան, Ստեֆանոս, դպտի,
կը գրէ. «Դուլը գէպային պի ուլ, ֆի մորաթիզմա», «Ամէն յա-
ճախորդներն ալ կ'ըսեն թէ մորաթիզմա է»։ Իսկ Յակոբ Սէմէր-
ճեան, որ այժմ կը շարունակէ եազմաճիւթեան գործը այն նոյն
տեղը ուր կը գտնուէր Բարթողեանի գործատեղին, Բարթողեանի
հրապարակէն քաշուելէն ետքը, գրելով արաբ առեւտրականներուն
բոլորին ալ չկամութիւնը, Գահիրէ վերադառնալու համար ճամբու
ծախք կը խնդրէր:

Բարթողեան, իսկապէս շփոթած էր: Ինք որ տակաւին հազիւ կրնար ըմբռնել տիրող մտայնութիւնը՝ առեւտրական գործերու մասին, իր երկու պաշտօնեաներուն առաքելութիւնը եւ անոնց ղրկած նամակներուն պարունակութիւնը կը սթափեցնէր զինքը տեսակ մը թմրութենէ: Հրապարակը մեռած էր, եւ իր արտադրութիւնները՝ Զափա (Ancre) պիտակով, որ ամենէն զնահատուածն էր եւ ամենէն մեծ սպառում ունեցողը, փճացած էր: Ընթացիկ միակ հրապարակը զրպանն էր:

Գործերու այս ընդհանուր կայունութիւնը բնականաբար ազդելով նաեւ կառավարութեան վրայ, անիկա հրատարակեց երկրորդ Տեքսէ մը, հրամանագիր մը, ըստ որում պաշտօնապէս կ'ազդարարէր հրապարակին վճարել յետամնաց ներքին պարտքերը, մաս առ մաս, երեք ամսուայ շրջանին:

Վերջապէս շունչ մը առնել կուտար կառավարական այս հրովարտակը: Բարթողեան վերստին կ'ուղարկէ իր երկու պաշտօնեաները, վերին եւ վարին եզիպտոս: Արդիւնքը դարձեալ նոյնը: Չեն վճարեր: Եւ հոս այլեւս սպառած ամէն միջոց, Բարթողեան, պատրաստելով իր ընդհանուր գործերուն գրաւոր մէկ պատկերը (պիլանը) կը յանձնէ դատարան, միշտ այն վստահութեամբ որ պատմաբանը եւ կամ արդարութիւնը պիտի միջամտէ այն ըլլոր դատանքատէրերուն մօտ՝ որոնք սպառնական դիրք բռնած էին իրեն դէմ: Բարթողեան իր այս դիմումով, կը պահանջէր երեք տարի պայմանաժամ, իր պարտապահանջներուն վճարել կարենալու համար: Սակայն, աւա՜ղ: Պահանջատէրերը, մեծ մասամբ հայեր, մէյ մէկ առիւծ կտրած, կը ցցուին իրեն դէմ, յետոյ միանալով իրարու հետ, կը յանձնեն Բարթողեանը իր գործերով հրեայ սեղանաւորի մը... խզմտանքին: Ու կ'ըսեն թէ Հայերը միութիւն չունին: Ահա օրինակը: Անոնք կը միանան, այո՛, նոյնիսկ հայուն դէմ, իրենց ցեղակիցին դէմ, նպատակ ունենալով, ինչ փոյթ, կործանել զայն: Բայց, աւա՜ղ, չկրցան հասնիլ իրենց նպատակին: Եւ տակաւին որքան փառսեր, օրինակներ կարելի է թուել, այս ուղղութեամբ:

Պատմութիւնը, եւ մանաւանդ ներկայի անցուդարձերը աշխարհի չորս կողմը, կը մատնանշեն չափ մը, որուն ներկայացուցիչները սփռուած են այսօր ամէն ուրեք՝ սկսելով առեւտրականէն, սեղանաւորականէն մինչեւ գիտական ու մտաւորական ամբողջ հրապարակին վրայ:

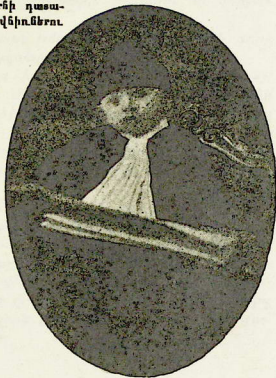
Հետագայ գլուխներուն թողլով այս մասին խօսելու առիթը՝

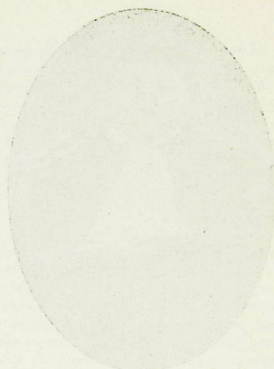
Փոքրիկն
ՏԵՂԵՄԱՅ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ
շառաւիղը
Յ. ՅԵՂԵՄԱՆ ԲԱՐՔՈՂԵԱՆԻ

Սոյն նկարը կը ներկայացնէ աշխարհի դատա-
ւորները իրենց արձակած բժամին վնիռներու
պահուն ստացած երեւոյթով:

Նոյն փոքրիկը

Մեր ներկայ Հայ դիւանագիտու-
թիւնը իր մանուկ հասակին մէջ:

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

աւելի ընդարձակ սահմանի մէջ, այժմ դառնանք այն բոլոր խար-
դաւանանքներուն որոն մէջ ընկղմել կ'ուզէին Բարթողեանը:

Անշուշտ անտեղի պիտի ըլլայ ամբողջ պատմականը ընել այն
բոլոր անցուդարձերուն զորս կատարուեցան այդ ուղղութեամբ,
միայն սա չափը ըսենք որ՝ Բարթողեան՝ գրեթէ սպառած էր, երբ
յանկարծ, Տելէմախոս Ժէրասիմօ անուն յոյն մը, ներկայիս փաս-
տաբան, որ ներկայ էր դատարանական վճիռին, ըստ որում Բար-
թողեան կը յայտարարուէր իբր կեղծ սնանկութիւն հռչակող մը,
զայրացած այս անիրաւ վճիռին հանդէպ. կը մօտենայ Բարթող-
եանի եւ կը հրաւիրէ զայն իր մօտ՝ ըսելով. «Ձգէ սա հայ փաս-
տաբանդ եւ եկուր ինծի հետ»:

Ի՞նչ էր Բարթողեանի հայ փաստաբանը: Կենցաղագիտութիւնը
կը ստիպէ մեզի լուռ մնալ եւ չի յայտնել անոր անունը. մանա-
ւանդ որ վստահ չենք անոր շահուիլը հակառակորդներուն կողմէ:
Միայն թէ՛ իր պաշտպանողականը շատ տկար եղաւ, այնքան
տկար՝ որ մարդ չի կրնար երեւակայել ունէ փաստաբանէ մը:

Բարթողեան, նոյն օրն իսկ, կ'երթայ Տելէմախոս Ժէրասիմօյի
մօտ, որ ներկայացնելով զինքը Մէթր Մէրզպախի, կը խօսի իր
ամբողջ գործառնութեանց մասին մինչեւ այն թուականը՝ որ ինք
անկարող եղած էր իր յանձնառութիւնները յարգելու, եւ վերջա-
պէս ապաւինել էր արդարութեան:

Մէթր Մէրզպախ, մանրամասն լսելէ ետք Բարթողեանի գոր-
ծառնութեանց ամբողջ պատմականը, կ'ըսէ.

«Դուն կամ սուտ կը խօսիս եւ կամ թէ՛ գաղտնիք մը կայ:
Վաղը առաւօտեան ժամը 9ի միջոցները դատարան կուգաս, կը
քննեմ օսութիւնըդ եւ եթէ ըսածիդ պէս է, եւ երբ տեսնեմ անմեղ
մը ըլլալդ, կ'ստանձնեմ դատդ եւ կը յուսամ որ յաջողիմ: Իսկ
հակառակ պարագային, եթէ հաստատեմ որ իրապէս զեղծարա-
րութիւն մը կայ գործին մէջ, շատ բնական է որ կը թողում ձեզ՝
ձեր ճակատագրին հետ...»:

Բարթողեան, ամբողջ երկու ժամ տեսակ մը հաւատաքննու-
թեան ենթարկուելով Մէթր Մէրզպախի կողմէ, կը բաժնուի անկէ
յուսադրուած: Ի՞նչ վերապահած էր իրեն յաջորդ օրը: Չէր գի-
տեր: Անիկա վստահ էր իր ուղղամտութեան: Բայց իր անմեղու-
թեան հաստատման դէմ բազմաթիւ արգելքներ կային: Մարդը՝ ո-
րուն յանձնուած էր՝ չէր կրցած փրկել զինքը, եւ հակառակորդ
մարդերը, փաստաբանները, կտրած էին իրեն ճամբան: Իսկ դա-

տաւորեն՝ «Արդարութեան» կողմնակից: Բայց արդարութիւնը տարբեր ճամբաներէ կը քալէր: Օրէնքը կարգալու, բացատրելու, մեկնաբանելու համար արուեստ պէտք է, հմտութիւն պէտք է, խելք պէտք է: Իր փաստաբանը պայքարեցաւ թէպէտ, բայց իր հակառակորդները աւելի կատաղիօրէն: Եւ յաղթանակը անորն է՝ որ կրնայ իր պայքարը լծել անիւի մը որ անսայթաք կը յառաջանայ օրէնքի ու կանոնի սահմանած ճամբաներէն: Ի՞նչ փոյթ, սակայն, թէ կեղծ ըլլան ատոնք, սուտ ու անիրաւ, կը բաւէ որ պատրանքը տրուի ճշմարտութեան: «Ձայն բազմաց, ծայն Աստուծոյ»: Եւ հրէական այս սաղմոսին ընթերցողները հրեայ էին:

Տնէմաք Բարթողեան, անձնաատուր ըլլալով այս ամբողջ խռովքին, գիշերը երբեք չ'քնացաւ, տարուբերուելով շարունակ աքցանի մը մէջ ուր զինքը կը նետէր օրէնսդրութիւնը, օրէնքը:

* * *

Բարթողեան յաջորդ առտուն, ժամը ծին ատենները, կը ներկայանայ Մէթր Մէրզապախ պէյին, իսաւն Դատարանի մասնաւոր սրահին մէջ: Մէրզապախ պէյ արդէն քննութեան կ'առնէր իր Յօսիքները: Բարթողեան, լուռ, կը հետեւէր անոր: Մէթր Մէրզապախ պէյ, աւարտելէ վերջ քննութիւնը ամբողջ Յօսիքներուն, դառնալով Բարթողեանի, կ'ըսէր. «Խեղճ Բարթողեան»: Եւ քանի մը խօսք միայն շարունակելէ ետք, կը յանձնարարէր Բարթողեանի գրասենեակ ներկայանալ նոյն օրն իսկ կէս օրէ ետք ժամը 5ին:

Թէ ի՞նչպէս անցան ժամերը այդ օրուան, անկարելի է երեւակայել: Իրաւ է որ Մէթր Մէրզապախ պէյի արտայայտութիւնը Բարթողեանի, յուսադրիչ էր ամէն զինով, բայց այդ չէր նշանակեր թէ դատաւորները պիտի բաժնէին անոր տեսակէտը: Որքա՞ն արդարութիւններ խաչուած են այդ նոյն «Արդարութեան դատաւորները անմեղ են, իրաւատէրին կը զլանան իրաւունք տալէ: Ո՛չ, բայց արդարութեան տիրացումը կը յատկացուի անոր միայն՝ որ օրէնքը ընդունելով իրեն մեկնակէտ կամ խարխիս, լեզուական ճարտասանութեամբ կը յաղթահարէ իր հակառակորդը: Վա՛յ այն մարդուն որ չունի այդ ճարպիկութիւնը: Կորսուած է: Արդարութիւնը չ'տրուիր, կ'առնուի: Արդարութեան պաշտօնեան զգացումէ չ'առաջնորդուիր: Օրէնք եւ Արդարութիւն զիրար կը լրացնեն,

գիրար կ'ամբողջացնեն: Արդարութեան ատեանը տեսակ մը կռիւի ասպարէզ է, ո՛վ որ ճարպիկ է եւ քաջ, անորն է յաղթանակը: Վա՛յ տկարին: — Ահա՛ ասոնք են խտացեալ մեկնութիւնը դատարանական կազմին եւ կամ արդարութեան: Եւ Բարթողեան, աւա՛ղ, երբեք չկրցաւ պաշտպանուիլ եւ իրաւունք ստանալ օրէնքով եւ արդարութիւնով: Ու հիմա, մետասաներորդ այս ժամուն, անիկա կը յուսա՛ր, կը յուսա՛ր տակաւին իր կողմը դարձնել արդարութեան նժարը՝ պաշտպանութեամբը Մէթր Մէրզապախի:

Ժամը փին Բարթողեան կը ներկայանայ Մէթր Մէրզապախի գրասենեակը: Կարճ խօսակցութենէ վերջ, Մէթր Մէրզապախ, կը ներկայացնէ գրուած թուղթերու տրցակ մը՝ ստորագրելու համար: Բարթողեանի դատին եւ դատաստանին վերաբերեալ զրաւոր փաստաթուղթ մըն էր ան, 48 էջերու վրայ փռուած, եւ ուղղուած, Աղեքսանդրիոյ Խառն Դատարանի նախագահութեան: Բարթողեան, իր այս փաստաթուղթով, կը հրաւիրէր Խառն Դատարաններու նախագահութիւնը՝ նկատի ունենալով ցոյց տրուած փաստաթուղթերը, եւ այդ փաստաթուղթերուն տրուած արժէքը Դահիրէի դատարանին, կը խնդրէր, յանուն իրաւունքի եւ արդարութեան, ուսումնասիրելով զայն, հաղորդել Դահիրէի ատեանին, ինչպէս արդարութիւնը կը սահմանէ: Հազիւ թէ երեք օր անցած, ահա՛ կը ստանայ հրաւէր մը՝ բացառաբար՝ կրկին լսուելու Դահիրէի Խառն Դատարանին Բաւբէին առջեւ: — Բարթողեան, իրաւպէս, կը հիասթափուի. անակնկալ մըն էր այս հրաւէրը: Ու կառք մը առնելով, կը դիմէ Մէրզապախ պէյի գրասենեակը: Մէթր Մէրզապախ պէյ, ժպտելով կը դիմաւորէ զայն՝ ըսելով. «Արդարութիւնը իր ճամբան գտած է»:

Դատական հրաւէրը յաջորդ օրը նշանակուած էր: Մէթր Մէրզապախ պէյ եւ Բարթողեան որոշեալ ժամուն կը ներկայանան Բաւբէին:

Անգլիացի դատաւոր մը եւ զբաղիր մը՝ կը կազմեն դատական ատեանը: Կ'առաջարկուի Բարթողեանին երդում ընել:

«Պ. Դատաւոր, կ'ըսէ Բարթողեան, ճշմարտութիւնը երդումի հետ յարաբերութիւն չունի, առանց երդումի ալ ես կը խօսիմ ճշմարտութիւնը: Իսկ յարգելու համար այս ատեանը, կ'երդնում, Աստուծոյ անունով, թէ պիտի խօսիմ ճշմարտութիւնը, ինչպէս խօսած եմ առաջուց ալ»:

Երդումի արարողութենէն ետք, Բարթողեան կը խնդրէ, ամէն բանէ առաջ, որ ատեան հանուին այն բոլոր տոմարները զոր

յանձնած է ան Սեմեիֆին. ու նաեւ այս վերջինիս կազմած փաստերը այդ ուղղութեամբ: Եւ դատարանը, հետեւանք տալով Բարթողեանի խնդրանքին, մէկիկ մէկիկ կը սկսի կարդալ ամբողջ տետրակներն ու փաստաթուղթերը զորս կազմուած էին այդ ուղղութեամբ: Ու յետոյ, դատաւորը, դառնալով առնելիքւորներուն, կ'ըսէ.

— Զարմանալի՜ բան, այն փաստաթուղթերը որ մէջտեղ բերուեցան հիմա, եւ որոնց ընթերցումը կատարուեցաւ, երբեք չեն բերուած դատարան: Խնչպէս երեւակայական տուեալներու վրայ հաստատուած կ'ուզուի ամբաստանել Բարթողեանը...

Մէթը Մէրզպախ պէյ, կը յարէ անմիջապէս՝ խօսքը Բարքէի նախագահին ուղղելով.

— Դեռ քննութիւնը չէ ամբողջացած: Իմ պաշտպանեալիս ուղղամտութեան եւ անմեղութեան վկայութիւնները տեսնելով այդ նոյն փաստաթուղթերուն վրայ որ չես գիտեր ի՞նչպէս կամ ի՞նչու՜ չ'ներկայացուց հակառակորդ կողմը եւ կամ նոյնինքն Մէնտիքը, այսինքն՝ դատարանական մասնաւոր յանձնախումբը, կը մնայ կարծել թէ դուք եւս կ'ընդունիք պաշտպանեալիս տառապանքներուն ծանրութիւնը որ կարելի է երեւակայելի...

Բարքէի նախագահը կը շարունակէ իր հարցապնդումները, ամբողջ երեք ժամ, հարցումներ ուղղելով երկու կողմին ալ:

Թէ ի՞նչ եղաւ Բաբէի ատեանին կազմած կարծիքը, յայտնի չէր, միայն թէ դատաւորը՝ դառնալով Բարթողեանի, որ անձկութեամբ կը հետեւէր քննութեանց ելքին, կ'ըսէ. «Խեղճ Բարթողեան»:

Դատաւորին կողմէ արձակուած այս երկու բառերը՝ «խեղճ Բարթողեան», ամէն կասկած եւ տարակոյս կը փարատէր թէ ատեանը իր վճիռին մէջ նպաստաւոր եղած էր Բարթողեանի:

Բարքէի նախագահին այս ծայնարկութիւնը հասնելով ականջին այն դատաւորին՝ որ կազմած էր նախապէս վճիռ մը ի նպաստ Բարթողեանի առնելիքւորներուն, բաւական կ'ըլլայ անմիջապէս փոփոխութեան ենթարկելու իրեն տուած վճիռը:

Դալով առնելիքւորներուն, տեսնելով որ իրենց տեսակէտը հերքուեցաւ, անմիջապէս կազմելով բողոքագիր մը, կը դիմեն Առեւտրական Ատեանին՝ շարունակելու համար դատը հոն:

Երկու օրէն կը կազմուի Առեւտրական Ատեանը՝ անզլիացիի մը՝ Մ. Հալթընի նախագահութեամբ: Ընդհանուր դատախազը՝ հակառակ Բարթողեանի, յետոյ պահանջատէրերու փաստաբանը՝ նոյնպէս, եւ վերջապէս Մէթը Մէրզպախ պէյ:

Մէթր Մէրզպախս պէյ պատասխանելէ վերջ ընդհ. դատաստանողին եւ հակառակորդ փաստաբանին, կ'եզրակացնէ, աւելցնելով որ նախ կարդացուի Բարէին կազմած տեղեկագիրը: Սա չափը ըսել բաւական է Բարբէի տուած վճիռին մասին թէ՛ ան մանրակրկիտ ուսումնասիրելէ ետք հարցը, կ'աւելցնէր. «Մանրագնին բնութեանէ մը ետք, կրցանք այն կարծիքը կազմել թէ՛ խնդրոյ առարկայ հարցին մէջ ունէ զեղծում չկայ»:

Աւարտած ըլլալով դատական ամբողջ հարցաքննութիւնները թեր ու դէմ, ատեանը կը քաշուի ու կ'առանձնանայ, իր տալիք որոշումը ուսումնասիրելու համար:

Թէ ինչ պիտի ըլլար վճիռը, ո՛չ որ զիտեր: Այո՛, երեւոյթները քաջակերական էին Բարթողեանի, բայց ոչ որ կրնար երաշխատորի թէ ատիկա, կրնար նպաստաւոր ըլլալ իրեն: Որքա՛ն իրաւունքներ անիրաւ յայտարարուած են, որքա՛ն անմեղներ զոհուած են: Զէ կարելի ըսել թէ միշտ անիրաւբար, այլ առաւելապէս արդարութեան պաշտպան փաստաբաններուն ցաւագարութեան համար, եւ կամ շիւ նկատումներուն: Բայց, ամէն պարագայի, Բարթողեանի ամբողջ յոռետեսութիւնները կը բարւոքէին, կը յուսադուէին այն եզրակացութեամբ որ՝ անշուշտ թէ դատաւորները պիտի ստուգէին խարդաւանքը, պիտի յայտնուէր ճշմարտութիւնը, եւ պիտի արծակէին ի նպաստ իրեն, այսինքն արդարութեան ի նպաստ:

Բարթողեան, հազիւ լաւատես խորհուրդներով լուսաւորուած, խանդավառուած, եւ ահա դարձեալ կը մատնուէր յոռետեսութեան, բարոյալքման: Մարդե՛ր էին մարդուն ճակատագիրը որոշող: Եւ մարդե՛ր...:

Եւ մինչ ան՝ Բարթողեան՝ մերթ յոռետեսութեան եւ մերթ լաւատեսութեան մատնուելով կը տարուբերուէր, դուռը կը բացուի, եւ դատական ատեանը, կարգով կուգայ բազմիւ պարապ թողած իր աթոռներուն վրայ: Անմիջապէս լուսթիւն կը տիրէ, աւանջները լարուած են: Եւ ահա՛, արդարութեան ատեանին քարտուղարը ոտքի ելլելով, կը հաղորդէ վճիռը: «*Ordonnance de non-lieu*», «Հետապնդում չկայ»:

— Ի՛նչ եղաւ, կը հարցնէ Բարթողեան իր փաստաբանին, զրբեթէ ոչինչ հասկնալով տրուած այդ վճիռէն:

— Ուալ՝ա, խալ՝ա, կը պատասխանէ Մէթր Մէրզպախս, եւ թեւը առնելով Բարթողեանը, կը մեկնին:

Դատական անհանդուրժելի հետապնդողները մօտաբար պէտ տարի մը շարունակեցին՝ արգիլելով Բարթողեանի ուղղակի իր անունով գործելու հնարաւորութիւնը՝ ըստ օրինի։ Բնականաբար չէր կրնար պարապ նստիլ Բարթողեան, եւ իր կնոջ անունին կը շարունակէր գործել։ Մէկ կողմէն դատը հետապնդել, միւս կողմէն գործով պարապիլ, ահագին յոգնութիւն կը պատճառէին իրեն։

Ժիշդ այն օրը երբ Բարթողեան դատարանի միջոցով կ'արգիլուէր իր անունով գործելէ, եւ այս դառն տպաւորութեան տակ ընկճուած կ'անցնէր ան շուկայի հրապարակէն, ճամբան, «Արշակ Օտապաշեան Տան» շրջափակին առջև, կր կեցնէ զինքը նոյնինքն Օտապաշեան, հաղորդելով թէ Աղեքսանդրիա հասած է արդէն երկու հակ թիւլպէստը՝ Մանչեսթըրէն։

Գործի մարդու համար ի՞նչ դժնդակ վայրկեաններ։ Մէկ կողմէն անշարժութեան վճիռ, միւս կողմէն շարժման։ Առաջինը կ'արգիլէ, երկրորդը կը մղէ։ Մէկը մահուան կը դատապարտէ, միւսը՝ յարութեան կ'առաջնորդէ։ Եւ Տելէմար Բարթողեան ամբողջ տարի մը ապրեցաւ ու գործեց կարի այս դժնդակ պայմաններուն մէջ։

Անշուշտ թէ առեւտրական մարդու համար սովորական քաներ են՝ այս ամէնը, ժպիտ եւ տխրութիւն՝ յարափոփոխ կենցաղը գործի մարդուն, եւ այս ո՛չ թէ ծախսորդութեան, այլ նոյնիսկ յաջողութեան պահերուն։ Այս է առեւտրականին ճակատագիրը։ Պէտք է քալիլ, պէտք է գործել, յարաժամ, ի՞նչ փոյթ թէ օր մը պիտի ընկճուիս, պիտի կանգ առնես։ Կեանքի փիլիսոփայութիւնն է ասիկա, եւ Տելէմար Բարթողեան, իրապէս, հետեւող մըն էր կեանքի օրէնքներուն, կեանքի պատգամներուն, եւ կեանքի հրամայական ծայինին։ Եւ այս ոգիով, այս ըմբռնումով ու կորովով անիկա գործեց ամբողջ տարի մը, երբ այլեւս վերնալով դատական ամէն կաշկանդում կամ արգելք, կը սկսէր գործել ուղղակի իր անունով։

Դատարանական վճիռը կը սահմանէր 85 0/0 վճարել պարտապահանջներուն, մաս առ մաս։ Բայց եթէ հաշուելու ըլլանք Բարթողեանի կրած զանազան ծախսերը այդ ուղղութեամբ, եւ ընկանաբար գործի կորուստները նաեւ, կարելի է ըսիլ թէ անիկա նոյնիսկ 125 0/0 կը վճարէր։ Բայց, ի՞նչ փոյթ, երբ առիթը

ստեղծուած էր ամբողջ 18 տարուան իր աշխատանքը եւ պատիւը միանգամայն սրբելու հրապարակէն: Եւ Տեղէմաք Բարթողեան իր այս յաջողութեան մէջ մեծապէս երախտապարտ կ'զգայ Մէթր Մէրզպախ պէյի զօրաւոր աջակցութեան:

Բարթողեանի գործի ամբողջ հակառակորդները անակնկալի կը մատնուին. անոնք բոլորը արդէն վաղուց արծակած էին իրենց վճիռը մահուան: Գործի հրապարակը զրկէ Բարթողեանին ձեռքն էր, եւ անիկա առաւելապէս իր ձեռքին տակ կ'հղբունացնելով ներկի սրտը, կ'իշխէր հրապարակին վրայ թէ՛ ապրանք պատրաստելով եւ թէ՛ ուղղակի ծախելով ներկերը, ընականաբար օր ըստ օրէ աճող անհամամատ զիններով: Երեւակայիցէք նախապատերազման 20 դրուշ արժող ապրանք մը՝ մինչեւ 125 ոսկի արժէքով:

Անշուշտ, օր մը պիտի սպառէր ամբողջ հրապարակը ներկին՝ որ մեծ մասամբ Ֆերմանիայէն կ'արտածուէր: Բարթողեան այս պարագան նկատի առնելով, արդէն փորձարկութեան ենթարկուած էր՝ գոյութիւն ունեցող զանազան ներկեր իրար բաղադրելով: Եւ իր սպառման մէջ արդէն որոշ տոկոս մը կազմելով իր բաղադրած այս գոյները, ընականաբար շատ աւելի ցած գիներով կ'արժեցնէր անիկա իր ապրանքները: Եւ մինչ Բարթողեան կը գործէր ու կը ծախէր իր բաղադրած ներկերը, միւս կողմէն հետամուտ էր նաեւ գնելու՝ որքան կարելի է՝ զերմանական ներկերը որ հրապարակի վրայ կրնային զտնուիլ, հոգ չէր թէ ինչ գիններով: Եւ կը ճամբէ ան իր երկու պաշտօնեաները Եզիպտոսի ամբողջ ուղղութեամբ փնտռել զտնելու ու գնելու, ոեւէ արժէքով, զերմանական այդ ներկերը:

Անշուշտ թէ ուրիշ առեւտրականներն ալ նոյն ուղղութեամբ կը գործէին, բայց ոչ մէկը ատոնցմէ կրցաւ եւ կամ կրնար մրցիլ Բարթողեանի հետ: Մէկ խօսքով, ներկի պօսսան Բարթողեանի պիւրօն էր, Բարթողեանը ինքն էր:

Պաշտօնեաներէն մէկը Բարթողեանի գործին մէջ, հայ մը, որուն անունը չ'արժեք յիշատակել, կ'արժէ քանի մը խօսք ընել սակայն իր մասին: Անգաղտնապահ ու թեթեւ մարդ մըն էր ան: Եւ որովհետեւ ներկի գիները կամ հրապարակը, ինչպէս ըսինք, Բարթողեանի ձեռքն էր, նոյն հրապարակին առաջադէմ դէմքերէն մէկը. հայ մը, օգտուելով Բարթողեանի այս պաշտօնեային թոյլ կողմերէն, հետամուտ կ'ըլլայ գաղտնիքներ կորզելու Բարթողեանի գործելու եղանակէն՝ օգտուելով նոյն այդ պաշտօնեային թուրքերան ընաւորութենէն, շողացնելով անոր ախորժակը՝

միանգամայն՝ ի հարկին՝ նոյնիսկ իր գործին մէջ առնելու զայն: Շուտով յայտնուելով պաշտօնեային այս արարքը՝ կը ճամբուի գործէն: Ու յետոյ նոյն պաշտօնեան կ'երթայ ակնարկուած վաճառականին մօտ՝ իրեն խոստացուած գործը ունենալու: Վաճառական հայը, առանց երբեք անդրադառնալու իր խոստումին՝ կ'ըսէ. «Դուն որ այնքան անգաղտնապահ եղար Բարթողեանի վերաբերմամբ, ի՞նչ վստահութիւն կրնամ ունենալ նաեւ ես...»: Եւ քնականաբար կը ճամբէ զայն: Ու մտածել որ Բարթողեան անագին բարիքներ շնորհած էր իր այս պաշտօնեային:

*
*
*

Ու մինչ Բարթողեանի հաստատութիւնը եռուզեւ շրջան մը կը քոյրէ նզիպտոսի առեւտրական հրապարակին վրայ, նամակ մը կը ստանայ ան Մանչէսթըրէն, «Կրօնիկ Փափագեան Որդիք» ընկերութենէն: Ներկ կը խնդրէր ան, եւ հեռագրով իմացում մը գիննրու: Բարթողեան կը հեռագրէ՝ ներկի ընթացիկ գիները: Նոյն հետայն կը պատասխանուի Մանչէսթըրէն՝ թէ ընդունուած է առաջարկուած գիները եւ կը խնդրուի կարելի եղածին չափ շուտով ուղարկումը:

Բարթողեան կը ճանչնար Պոլսէն Կրօնիկ Փափագեանը, պատուաւոր վաճառական մը, եւ վստահելով այս վարկին, առանց ըսպասելու անոր որդիներուն մասին վկայութեան, անմիջապէս կը ղրկէ ուզուած ապրանքները: Թէպէտ իրենց պայմանը, եւ այդ օրերուն սովորական ընթացիկ կանոնը, ֆոնրը բամպուտալման էր, բայց որովհետեւ փոխադրութեան անագին դժուարութիւններ կային, կ'ուղարկէ ապրանքը ազատօրէն, առանց վճարման ունէ պայմանի, միայն թէ հեռագրով հաղորդելով որ փոխարժէքը ղրկուի անմիջականօրէն երբ կը ստացուի: Բարթողեան այս զոհողութիւնը կ'ընէր իր երբեմնի ծանօթ անձնաւորութեան, Կրօնիկ Փափագեանի: անուան վարկը տարածելով նաեւ անոր որդիներուն վրայ, ճիշդ այն օրերուն՝ երբ դեռ ինքն ալ տակաւին ազատած էր իր երբեմնի առնչիրորներուն ազդեցութենէն: Մանչէսթըր ղրկուած ապրանքը մօտաւորապէս 2000 ոսկի կ'արժէր: Ու անհ' կ'անցնէ պայմանադրական օրերը ապրանքները Մանչէսթըր ծամանելուն. ո՛չ հեռագիր, եւ ո՛չ ալ նամակ այդ ուղղութեամբ: Բարթողեան՝ քնականաբար նեղուելով այս յապաղումէն, կը հե-

աւարէ, կրկին կը հեռագրէ. ո՛չ իսկ պատասխան մը: Եւ ահա՛ օր մը, օրեր վերջ, կը ստացուի նամակ մը Կրօնիկ Փափազեան եւ Որդիք ստորագրութեամբ, թէ՛ ապրանքները ստացուած եւ երկրորդի մը ծախուած, բայց որովհետեւ մերժուած է յանձնացումը, իրենք ալ ստիպուած են սե՛բօ մը դնել: Ու յետոյ, հաշուելով սե՛բօի ծախք, ապահովագրութեան, եւ այլ մանր մուծեր ծախքեր, տեսակ մը պարտական կը նշանակէին Բարթողեանը: Այս խիստ պաղարիւն ոճով րանածնուած նամակը ստանալով Բարթողեան, անմիջապէս կը հեռագրէ յիշխաններուն՝ ետ ուղարկել ներկերը: Պատասխան չկայ: Երկրորդ հեռագիր մը եւս: Կը պատասխանուի. «Կառավարութիւնը չ'արտօնէր»: Եւ Բարթողեան, ճարահատ, կը դիմէ ուղղակի եզրպտական իշխանութեան՝ հարցը ըստ էութեան ներկայացնելով թէ՛ որովհետեւ ղրկուած այդ ապրանքներուն պէտքը խիստ անհրաժեշտ է եզրպտական առեւտրական հրապարակին, անյապաղ ետ ուղարկումը արտօնուի անգլիական կառավարութեան կողմէ: Ի պատիւ եզրպտական իշխանութեան, պէտք է ըսել որ կը բաժնէ անիկա այս խնդրանքը, եւ այդ ուղղութեամբ յանձնառագիր մը ստորագրելով՝ կը յանձնէ Բարթողեանի, որ իր կարգին կ'ուղարկուի «Կրօնիկ Փափազեան Որդիք»ի հասցէին:

Կ'անցնին սակայն շաբաթներ: Եւ օր մը՝ տեսնելով այս ապաշնորհ հաստատութիւնը թէ կեղծիքի ամէն երեւոյթ այլեւս ըսպառնցաւ, կը ստիպուի հաղորդել Բարթողեանի թէ՛ բացի 50 օխա Ֆոֆսիճէն, ծախուած են մնացեալ բոլոր ապրանքները՝ հարիւրին քսան պակասով, պարզապէս ձեռքէ հանելու եւ օգտակար ըլլալու համար իրեն:

Անելի կը մատնուի Բարթողեան. ահաւասիկ վստահութիւն մը որ իրեն կը պարտադրէ խիստ կարեւոր կորուստ մը: Բարթողեան, վայրկեանի մը յուզումէն ետք, կը գտնէ իր սովորական պաղարիւնութիւնը՝ կը դիմէ Հայկ Քիւրքեանի մօտ, որ Մանչէսթըր գտնուող Պագըրքեան Տան տնօրէնն էր Գահիրէի, ու բացատրելով հարցը ըստ էութեան, կը խնդրէ իրմէ հաղորդել զայն Մանչէսթըր՝ Պագըրքեանի, որպէսզի անյապաղ ստանալով 50 օխա ֆօքսինը բարեհաճի ղրկել զայն Գահիրէ:

Բարեբախտաբար կը յաջողի Բարթողեան այս խիստ կարեւոր ապրանքին ետ ստացման մէջ: Բայց եզրպտոսի առեւտրական հրապարակը, այն օրերուն, երբ արդէն Մանչէսթըրէն ճամբայ ե-

լած էր Ֆոֆսիճը, օխան կ'արժէր 20 ոսկի, իսկ այն օրը որ Գահիրէ հասաւ՝ 30 ոսկի, եւ յաջորդաբար լինչեւ 125 ոսկիի ապշեցուցիչ զիններու հասնելով:

Ինչպէս ըսինք, Բարթողեանի ձեռքը զրեթէ կեդրոնացած էր ներկերու ամբողջ սթօքը: Հրեայ բանի մը առեւտրականներ կը ներկայանան անոր, կ'առաջարկէին զնիւ ամբողջ մթերքը ներկերու: Բնականաբար կը մերժուին: Օր մը, երբ Գրիգոր Սէֆէրեան՝ Բարթողեանի գրասենեակը կը գտնուէր, կ'ապշի երբ յաճախորդ մը ներկայանալով մէկ օխա Ֆոֆսիճը կը զնէ 125 ոսկի: Սէֆէրեան, թոյլորովին ապշած, կ'ըսէ. «Ասանկ առեւտուր մը, առնուազն առասպելական պատմութեան մէջ միայն կը հանդիպի մարդ»: Եւ Տելէմաք Բարթողեան, այս յոյժ բարեբաստիկ օրերուն, 1915 Յուլիս 20ին, բարեբախտութիւնը կ'ունենայ երկրորդ աղջիկ զաւակ մը ունենալու, երբ արդէն իր գործը եւ իր դրամագլուխը առնուազն հնգապատկուած էր:

Եւ մինչ այս բարեյաջող շրջանը՝ գործի եւ ընտանեկան, կը սահէր, Բարթողեան կը ստանայ նամակ մը Մանչէսթըրէն, նոյն ապաշնորհ առեւտրական հաստատութենէն: Կրօնիկ Փափագեան եւ Որդիք կ'առաջասկեն վերստին գործել միասին:

«Քէն»՝ չի կրնար ըլլալ վաճառականութեան մէջ: Հաշիւ եւ նկատում՝ պէտք է ըլլայ առեւտրականի մը կարգախօսը: Բարթողեան կը յօժարի, իրեն վերապահելով այն պարագան թէ՛ ոեւէ զնով կախում պէտք չէ ունենայ իրենց հետ: Ու կը սկսի գործի: Եւ որովհետեւ, ինչպէս ծանօթ է, այդ նոյն շրջանին սովորական բան մըն էր զիններու տեսական յաւելումը, այնպէս որ տրուած ոեւէ յանձնառութիւն առնուազն հարիւրին տասը զիններու բարձրացում մը կ'ունենար, Մանչէսթըրի այս նոյն առեւտրական հաստատութիւնը կը սկսի՝ ամէն յանձնարարութեան վրայ բարդել յաւելեալ ծախսերու հաշիւ մը, որ խոտոր կը համեմատէր առեւտրական ընթացիկ պայմաններուն: Մանաւանդ որ Բարթողեան պայմանաւորուած էր իրեն զրկուած ապրանքներուն Աղեքսանդրիա յանձնուիրը՝ առանց ոեւէ յանձնառութեան: Բարթողեան բանի մը անգամ դիտել կուտայ Փափագեան Տան իր այս ոչ-օրինական քայլերը: Ձեն լսուիր: Եւ օր մըն ալ, Բարթողեան, դա-

տական միջոցով արգելքի ներքեւ առնելով (սէզի) Փափազեանն երբեք կողմէ ուղարկուած երկու հակ ապրանքները, կը սկսին դատավարութեան:

Բարթողեան, դիմելով տեղական նախնական դատարանին, շուտով կը ստանայ վճիռ մը՝ ի նպաստ իրեն:

Ճիշդ նոյն օրերուն, իր հակառակորդը, Կրօնիկ Փափազեան Որդիք, կը բանան դատ մը՝ Խառն Դատարանին առջեւ, պահանջելով վնասուց հատուցում. իրեն ղրկուած երկու հակ (պալեա) թիւլպէնտը վերջինիս կողմէ մերժուելուն առթիւ:

Դատական խաղ մըն էր ասիկա, եւ Բարթողեան ի զուր կ'աշխատի վիժեցնել զայն:

Միեւնոյն պահուն, Կրօնիկ Փափազեան Որդիք, տեղական նախնական դատարանին տուած վճիռին դէմ բողոքելով, Վերաքննիչ Ատեանին կը դիմեն:

Խառն Դատարանին նախնական Ատեանին առջեւ կը կորսնցնէ Բարթողեան, ինչ որ նոյն հետայն կը դիմէ Վերաքննիչ Ատեանին:

Բարթողեան, վերջապէս, կը յաջողի ըլլա՛յ տեղական, ըլլա՛յ Խառն Դատարանին Վերաքննիչ Ատեաններուն առջեւ:

Նկատելի ծախք մը կ'ըլլայ ի հարկէ, որոնց փոխարէն կար միայն երկու հակ թիւլպէտը, հազիւ նախնական դատարաններուն դատավարութեան ծախքերը փոխարինող:

Դատի վերաքննութեան օրերուն, Հայկ Ինայէթեան, որպէս յայտնի կամ գաղտնի ներկայացուցիչ Փափազեան Տան, կ'առաջարկէ դատը ենթարկել իր բարեացակամ միջնորդութեան: Բարթողեան կ'ընդունի, բնականաբար առանց օրինական ոեւէ ձեռնարկի: Ու կը ներկայացնէ իր պահանջները: Հայկ Ինայէթեան, համբաւեալ... բարեբար մը, մինչեւ այս թուականը զոր կը նշանակուի այս դէպքը, չէ յայտնուած տակաւին՝ դատը իր միջնորդութեամբ բարեբարելու առաջադրութեամբ, ինչպէս իր ջերմ փափաքն էր առաջին հանդիպման:

Աւելորդ է ըսել, Բարթողեան չի կրնար իր ամբողջ պահանջը գանձել «Կրօնիկ Փափազեան Որդիք» հաստատութենէն՝ վաղուց ջնջուած ըլլալով իրենց անունը Մանչէսթրի հրապարակէն: Եւ աւելի լաւ այսպէս, որովհետեւ, այլապէս, անոնք գուցէ պիտի յաջողէին դեռ ուրիշ առեւտրականներու վնաս հասցնել:

Ինչո՞ւ, սակայն, փոխանակ օրինաւորութեան, ապօրինի քայլերու դիմեցին անոնք, աղարտ բերելով նաեւ իրենց հօրը անունին:

Կրօնիկ Փափազեան պարկեշտ ու պատուաւոր վաճառական մըն էր Պոլսոյ մէջ: Անիկա հոգ կը տանի իր գաւակներուն դպրոցական դաստիարակութեան, բայց կը մոռնայ, եւ կամ թնթեւ կերպով կ'ըմբռնէ առտնին դաստիարակութիւնը անոնց: Կր կարծէ թէ «ութիւններ»ու քանակը բաւական էր, իսկ ընտանեկան գիտելիքներու եւ կամ կրթութեան աւելի կամ պակաս կողմերը, ետքէն կը սորվին, նախ որ եանիլ են հիմա: Զէ՞ որ ինքն ալ նոյն ճամբէն քալած էր արդէն: Բնականաբար այսպէս կը խորհէր ան, եւ այսպէս կը խորհի ամէն արեւելացի: Միամիտ խորհուրդ, չեն գիտեր թէ ապագայի համար ի՞նչ թունաւոր ազդեցութիւն կ'ունենայ իրենց այս միամիտ մտածումը:

Արեւելեան ժողովուրդներուն անյաջողութեան, անմիաբանութեան, յետամնացութեան պատճառը ճիշդ հոս է արդէն: Հարատւութեան, եւ կամ կազմակերպեալ գործի մը տեսողութիւնը շատ շատ 50 տարի է, անկէ ետքը՝ կ'սկսի քայքայման շրջանը: Որքա՞ն թշուառներ կան այսօր՝ որ երէկ այնքան պերճ էին, ունեւոր: Եւ այս թշուառները չեն որ կը կազմեն մարդկային ընկերութեան տեսք, անէծքը, չարիքը: Հայրը զբաղուած է գործերով, հարստութիւն դիզելով: Տղան դպրոց կ'երթայ, գովե՛մ կամ համալսարան կ'աւարտէ: Գուգայ գործի շրջանը: Եթէ հայրը տաւալին չէ ծերացած, արդէն կ'ապրի դուրսերը՝ ազատ ու համարձակ: Բնականաբար կը ծախսէ առատօրէն: Դժուար է հօրմէն դրամ քաշել ուզածին չափ: Ողջ ըլլայ մայրը, եթէ ոչ՝ վա՞րկ կը պակսի դուրսերը: Ստացո՞ւմը: Հօրմէն բնականաբար: Երեւակայել պէտք է յանդիմանութիւնները հօրը, անէծք, հայհոյանք, լուտանք: Նոյնիսկ չուզեր տեսնել իր գաւկին երեսը, կը վռնտէ գայն: Մայրը կը միջամտէ. «Ճահիլ է, անշուշտ խելքը գլուխը կուգայ օր մը, ասոր պէս չէ՞ միթէ այսինչին կամ այնինչին տղան...»: Եւ տղան կը շարունակէ իր ընթացքը՝ հիմա աւելի շփացած, աւելի յանդուգն, մայրը իր պաշտպանն է, հայրը՝ ուզէ՛ չուզէ, մանաւանդ իր զբաղումները ունի ան, կրնա՞յ ատանկ երկրորդական խնդիրներով զբաղիլ:

Եւ տղան կը շարունակէ իր ընթացքը զեղխ ու քայքայիլ: Նոր բարեկամներ, նոր հաճոյքներ, եւ նոր զօսանքներ: Արդէն յաճախ կը բացակայի տունէն, այնքա՞ն զբաւուած ան դուրսի գործերովը՝ հաճոյքներովը: Բնականաբար արեւցող մըն է ան հիմա, եւ բախ-

տախաղի անծնատուր: Ձի բաւեր իր դրամը, աւելի, միշտ աւելիի պէտք ունի: Իրե՞ն համար: Ո՛չ: Իր պորտաբոյծ ընկերներուն համար առաւելապէս: Եւ որովհետեւ չեն բաւեր հօրմէն, մօրմէն, եւ նոյնիսկ պարտքով ձեռք բերած գումարները, օրին մէկը կը յայտնուի ան իրր զեղծարար, նոյնիսկ գող: Բա՛նտ:

Հայրը իրար կ'անցնի, ազատել պէտք է տղան նոյնիսկ իր պատիւին համար: Կազատէ, կը վճարէ բոլոր ուզուած գումարները, տուգանքը: Եւ ալ կրնաք երեւակայել բարկաճայթ յանդիմանութիւնները իրեն՝ յիշոցներու է՛ն ընտրեալ տեսակովը ընդելուզուած: Բայց ինք չի կրնար երկար յամենալ, գործը պէտք ունի իրեն: Կը թողու տղան ու կ'երթայ գործի:

Կը զգաստանա՞յ տղա՛ն, ընականաբար ո՛չ: Նոյնիսկ հաճոյք կը զգայ: Ա՛լ վարժուեցաւ այս կեանքին, դուրսի ամէն կարգի պորտաբոյծները իրեն կը սպասեն: Դրա՞մ: Խ՞նչ փոյթ: Ինք զիտէ հիմա ստանալու կերպերը: Եւ այսպէս շարունակաբար, ընդ միշտ:

Հայրը հիմա այլեւս ծերացած է տարաժամօրէն, նոյնիսկ ախտաւոր: Աւելի լաւ: Վերջապէս կը մեռնի եւ կամ ցաւազարօրէն կ'իյնայ հիւանդանոցի մը անկիւնը: Տղան տէրն է հիմա ամբողջ թողօնին, հարստութեան: Գործին գլուխը կ'անցնի: Բիրտ ու ամբարտաւան վերաբերում մը պաշտօնեաներուն հանդէպ, նոյնիսկ անոնց՝ որոնց օժանդակութեամբ հայրը շինած էր իր հարստութիւնը, եւ որոնց հանդէպ միշտ յարգական էր ան: Խ՞նչ դիրք պէտք է բռնեն անոնք իրենց նոր բաթրօնին հանդէպ: Կա՛մ թողուլ երթալ եւ կամ՝ համակերպիլ: Կը տուժէ եղբր գործը, ի՛նչ փոյթ: Եւ այսչափ տարուան նախանծախնդիր ու պատուաւոր պաշտօնեաները կը դառնան կ'ըլլան մէյ մէկ պորտաբոյծներ, հասարակ խամաճիկներ:

Բայց ո՛չ այսքան: Դուրսը կայ ահագին լէգէոն մը՝ նոր բաթրօնին հաճոյքի միջնորդներէն: Կա՛մ պէտք է զբաղուի մը տրուի անոնց եւ կամ ընծաներ: Ու ահա մէկիկ մէկիկ ներս կ'առնուին անոնք գործի: Ու ասոնք, երբեմնի պորտաբոյծները նոր բաթրօնին, կը ծրագրեն գործեր, յատակագիծեր կը մշակեն: Սքանչելի՛: Ու գործի կը սկսին...:

Ձենք երեւակայեր, այլ իրական պատահարներու կ'ականարկենք՝ քիչ մը այլափոխած ձեւերով: Եգիպտոսի մէջ ապրող հայութիւնը մասնաւորապէս ականատես եղաւ ասանկ դէպքերու: Փառաւոր հաստատութիւններ՝ որ աւելի քան 50 տարուան հնու-

թիւն ունէին, եւ այնքան բարգաւաճեալ, հազիւ թէ հայրերնին քաշուած կամ մեռած, եւ գործը տղաքներուն յանձնուած, մէկ տարուան մէջ աւելի քան հարիւր հազարներ վատներեն անոնք այս ուղղութեամբ:

*
*
*

Անշուշտ, մեր նիւթէն դուրս է այս կարգի հարցերով զբաղիլ, բայց եթէ անդրադարձում մը ունեցանք անոր, պարզ այն պատճառաւ որ Բարթողեան-Փափագեան գործի յարաբերութիւնը եթէ ենթարկուեցաւ դժբախտ պատահարներու, պատճառը, ինչպէս տեսանք, ուղղակի ազահութիւնն էր: Եթէ իր հակառակորդները ըլլային պարկեշտ եւ ուղղամիտ առեւտրականներ, քնականաբար պիտի չ'ստիպուէին լքելու իրենց գործը եւ փախուստ տալու: Շահը՝ երկրորդի մը զբաւնէն ո՛չ թէ անիրաւ միջոցներով, այլ ուղիղ միջոցներով պէտք է հետապնդէ իւրաքանչիւր առեւտրական: Եւ ենթադրել որ այնքա՛ն պատեհութիւններ ունէր Կրօնիկ Փափագեան Որդիք Տունը՝ պատերազմի շրջանին հարիւր հազարներ շահելու:

Այս նոյն հոգեբանութեամբ կը վարուի նաեւ իւրաքանչիւր արեւելքցի առեւտրական: Ախտ մըն է ասիկա՝ որդւոց որդի: Ո՞ր գացին երբեմնի հայ միլիոնատէրերը՝ Հնդկաստան, Սէյլան, եւն: Ի՞ հարկէ ճարտարութիւն մըն է միլիոններ շահիլը, բայց աւելի ճարտարութիւն է զանոնք պահպանելը: Կորան այդ հսկայական հարստութիւնները՝ պարզապէս չ'զիտնալնուն համար զանոնք պահպանելու միջոցները: Մինչեւ վերջը տարուեցան անոնց տէրերը աւելցնելով, բայց ո՛չ երբեք արժեցնելով: Կը նախանձինք հըրեաներէն, բայց կը խոստովանինք իրենց առաւելութիւնը: Տղաքներ կը մեծցնենք մենք՝ ծախելու համար իրենց թողուած հարքստութիւնը: Տղայ կ'ունենայ հրեան՝ բազմապատկելու համար իրեն թողուած հարստութիւնը:

*
*
*

1918 թուականին, երբ արդէն վերջ գտած է պատերազմը, ապրանքներու գիները իրենց գազաթնակէտին հասած են արդէն: Փորձառու առեւտրականը արդէն կը հաշուէ անկումը գիններուն, քիչ մը եւս, եւ ահա՛ խելացնոր վերիվայրում մը: Բարթողեան,

տակաւին չի ժամանած այդ օրերուն, պարզապէս գիտակցելով, անմիջապէս վաճառքի կը դնէ իր գործը եւ կը քաշուի հրապարակէն, բայց իբրեւ վարձատրութիւն իր առաջին զրագրին, որուն անունը աւելորդ կը համարինք յիշել, կուտայ քանի մը հազար ոսկիի դրամագլուխ՝ Թանթայի մէջ խանութ մը բանալով գործելու, ընկերակցութեամբ։ Բարթողեան կը վարձատրէ նաեւ իր բոլոր պաշտօնականները՝ նուէրներ սահմանելով անոնց։ «Շահէ՛ շահեցուր»։ Բարթողեանի գործի սկզբունքը եղաւ մինչեւ վերջն ալ։

Բարթողեան, գործէ քաշուելու հաստատ տրամադրութեամբ, չի կրնար սակայն իր օգնութիւնը զլանալ այն տեսակ մարդոց, որոնք դեռ երիտասարդ համեմատաբար, բայց ընդունակ են գործելու։ Իր առաջին պաշտօնեան, թէպէտ ի՛նչ ի՛նչ կէտերու մէջ ո՛չ այնքան համակրելի, բայց իբրեւ հինաւուրց աշխատաւոր մը գործին մէջ, տուած էր անոր դրամագլուխ մը գործելու։ Չէ՞ որ ինքն ալ, երբեմն, կը կարօտէր օգնութեան՝ գործելու եւ յառաջանալու համար։ Բախտը իրեն չէր օգնած թէպէտ այդ ուղղութեամբ, եւ ինք իր սեփական հմտութեամբ, ժրջանութեամբ եւ առեւտրական մարդու առաւելութեամբ միայն կրցած էր տիրանալ զիրքի մը, բայց ատիկա պատճառ մը չէր որ ինք չընէր ուրիշի մը այն՝ ինչ որ ուրիշներէ կ'սպասէր անցնող տարիներուն։ Եւ նոյնիսկ հաճոյք կ'զգար ան ուրիշի օգտակար ըլլալու։ Մարդկայնօրէն տկար ջիղ մը ասիկա, պիտի ըսուի, առհասարակ «գործի մարդոց» կողմէ։ Իրաւունք ունին։ Բայց թող ըսեն անոնք միանգամայն, թէ բացի այդ «տկար ջիղէն», ի՞նչ կայ մարդկութեան մէջ հաճելի։ Որովհետեւ, կը կարծենք, փոխանակ այդ «տկար ջիղին», ունենար մարդկութիւնը «զօրաւոր ջիղեր» միայն, սէրը, գութը, առաքինութիւնը, բարութիւնը, եւ վերջապէս բոլոր ստորոգելիները այս ուղղութեամբ, չէ՞ որ աւելորդ բաներ պիտի նկատուէին։ Ո՛չ, մարդկային բանականութիւնը չի կրնար հաշտուիլ զօրաւորի մը հետ՝ երբ ան չուզեր օգնել տկարին, ունեւորի մը հետ՝ երբ ան չուզեր իր սապնջականութիւնը նուիրել քսակով աղքատ, բայց իմացականութեամբ զօրաւորի մը, խելացիի մը հետ՝ որ չուզեր օգտակար ըլլալ անկարին, մոռնով տկարին։ Իրաւ է որ բարեքին ծնունդը չարիք կը դաւանին մարդիկ առհասարակ, ու նաեւ փոփոխականօրէն՝ չարիքէն՝ բարիք, բայց այս վարդապետութիւնը արգելք մը չէ բնաւ բարիք ընելու եւ կամ օժանդակելու մէկու մը՝ որ կը խորհիս թէ արժանի է ան։

Բարթողեան, ահա՛ այս հոգեբանութեամբ, օգնեց իր զրագի-

րին, գործի տէր ըրաւ զայն, բայց, ի՞նչ փոյթ թէ չարիք միայն ստացաւ անկէ, տարի մը վերջ արժելով իրեն քանի մը հազար ոսկի:

Քանի մը տարի վերջ այս դէպքէն, օր մը, երբ արդէն գրեթէ քաշուելու վրայ է Բարթողեան իր գործի ասպարէզէն եւ կը զրտնուի մասնաւոր գրասենեակի մը մէջ, երիտասարդ մը՝ խիստ յարգալիր ակնածանքի ձեւերով կը բարեւէ զայն իր գրասենեակի դրանը առջեւ կանգնած: Ներս կը հրաւիրուի: Եւ յառաջանալով ան դէպի Բարթողեան, առանց այլեւայլի, առնելով իրեն երկարուած ձեռքը, կը սկսի համբուրել լալաքին՝ ըսելով. «Ձեր կատարած ամբողջ բարիքներուն պատմութիւնը իմացած ու տեսած եմ, յանո՛ւն Աստուծոյ, յանո՛ւն մարդկութեան, փրկէ՛՞ զիս ալ»: Ու կը շարունակէ՝ մերթ նոյն արտասուալից թօնով: «Վաղը, եթէ 400 ոսկի դատարան չի յանձնեմ, կենդանի մնալ մը պիտի ըլլամ: Քանի մը ամիս առաջ երբ Պերլին կը գտնուէի, հայու մը զոհ եղայ, ենթարկուելով անոր խաբեայութեան...»:

Հայը, որուն խաբեայութեան զոհ կը յայտարարէր այս երիտասարդ առեւտրականը, ուրիշ մէկը չէր՝ եթէ ոչ Թանթայի մեր հերոսը, Բարթողեանի երբեմնի առաջին քարտուղարը:

Եւ որովհետեւ, ինչպէս գիտենք, Բարթողեան պատուը քաղած էր ակնարկուած հայուն գործունէութեան, կարծելով թէ այս հայ երիտասարդ առեւտրականն ալ զոհ եղած է նոյն մարդուն չարաշահութեան, քանի մը վայրկեան մտածելէ ետք, կը տրամադրէ իրմէ ուզուած գումարը՝ հետագային թողլով հատուցանելու եղանակը: Բիւր շնորհակալութիւն յայտնելէ վերջ իրեն ընծայուած այս անհուն բարիքին առթիւ, վերցնելով դրամը, կը մեկնի ան: Եւ ահա օրը չ'տարաժամած դեռ, իրիկուան, մայրը ու հայրը միեւնոյն երիտասարդին, քնականաբար ինք եւս, կուգան Բարթողեանի տունը: Կ'ընդունուին հաճոյքով: Տեսնել պէտք էր անոնց, այսինքն ծնողացը, անհուն շնորհակալիքը Բարթողեանի հանդէպ՝ որ իրենց տղուն շնորհած էր: Եւ տակաւին ինչե՛ր, ինչե՛ր: Վերջապէս, երբ արդէն լրացած էր եւ յորդած՝ հօրը եւ մօ՛րը մանաւանդ երախտագիտական դարձդարձիկ հոլովումները, խօսք կ'առնէ տղան՝ խօսքէն գործի անցնելու քնական եղանակով մը, ուղղելով իր խօսքը Բարթողեանի. «Անհունօրէն երախտաբար եմ ձեզի, միայն թէ, եթէ կարելի է, ամբողջացնելու համար բարիքը, կը կազմուի «Բարթողեան-Ձուհաճեան Ընկերութիւնը» գոմիսիօնի վրայ գործելու յառաջադրութեամբ:

Շնորհակալութիւն յայտնուած, երախտապարտ մնացած, արցունք թափած եւ գործի ապագային վրայ մաղթանքներ հիւսուած, բանածնուած, կարգը կուգար մուկապէրին: Սարէն ծորէն բաւական մը գուարճանալէ վերջ անոնք,— եւ կենցաղագիտութիւնն ալ այդ կը պահանջէ,— կարգը կուգայ փափուկ այլ քնքոյշ նիւթի մը: Աւ խիստ յարգուիր եղանակով մը՝ որ յատուկ է բարեկիրթ ու կենցաղագէտ բարքերու ընտել հասարակութեան մը, մայրը, ծերժերուն եղանակով մը, կը սկսի պատմել թէ՛ իր տղան, արդէն նշանուած գերմանուհիի մը հետ, կ'ուզեն ամուսնացնել, եւ, եթէ կարելի է, Տէր եւ Տիկին Բարթողեան յանձն առնեն կրնքահայր-կնքամայրութեան հոգը: Եւ այս հարցին նպաստաւոր ելք մը տալէ վերջ, կը մեկնին անոնք՝ կրկին հրամեցէքի սիրալիր մաղթանքներով:

Բարթողեան-Չուհանեան ընկերութիւնը կազմուած է արդէն եւ կը գործէ ամիսէ մը ի վեր: Պերլինէն կը ժամանէ նաեւ հարսնջուռն: Մասնապէս Նակէլ, «Յապրիֆաթեօրի աղջիկ»: Հիւր կը մնայ ան Բարթողեանի տունը՝ ամիսի մը չափ: Կը յրացոյին հարսանեկան ամբողջ պիտոյքները՝ Գահիրէի ամենամեծ վաճառատունէն գնուած: Եւ վերջապէս՝ ամուսնութիւնը, եւ յետոյ՝ անմիջապէս մեկնում դէպի Հէլլան: Երջանիկ ամույ:

Մեղրալուսինի առաջին օրը կ'անցնի խաղաղ, այսինքն ո՛չ մէկ լուր իրենցմէ, բան մը՝ որ աւելորդ էր արդէն: Իսկ երկրորդ օրը, կէս օրուան մօտերը, յանկարծ թէլէֆօնի զարկ մը Բարթողեանի զրասնեակին մէջ: Սոսկո՛ւմ, նորապսակ ամուլին արուն է որ կը ձայնէ՝ թէ իր կինը, Տիկին Նակէլ, թունաւորուած, եւ կը խնդրէ շուտափոյթ ասպնջականութիւնը Տիկ. Բարթողեանի: Տիար Տելէմաք Բարթողեան, թէլէֆօնի այս զարկը անմիջապէս կը հաղորդէ իր կնոջ, յանձնարարելով որ բժիշկի մը հետ փութով մեկնի ան Հէլլան: Տիկ. Բարթողեան, այս լուրը առնելով, կ'ալլայլի, եւ կիսատ թողնուի ճաշի պատրաստութիւնը, հեռածայնով կը խնդրէ Տօրթ. Գասապէ որ անմիջապէս մեկնի Հէլլանի կայարանը, ուր ինք պիտի պատրաստ ըլլար զինք դիմաւորելու: Տօրթ. Գասապ կ'աճապարէ դէպի Հէլլանի կայարանը, ուր, Տիկ. Բարթողեանի հետ միասին, կը մեկնին Հէլլան, աղէտահար հարսին սնարին մօտ: Եւ հագիւ թէ ժամանած, կը հաղորդուի իրենց թէ արդէն գերմանական հիւանդանոցը փոխադրուած է հիւանդը: Երեւակայել դժնդակ տառապանքը Տիկ. Բարթողեանի, ամբողջ մէկ ժամ

պարտաւոր պիտի ըլլային անոնք սպասելու երկաթուղիի ժամանման: Վերջապէս կը հասնի զնացքը, եւ Տիկ. Բարթողեան ու Տօթթ. Գասապ ճամբայ կ'իյնան ցոյց տրուած հասցէին: Մէկ ժամ յետոյ արդէն հիւանդանոց հասած են: Զարմանալի՝ բան, հիւանդը պատգարակի մը վրայ դրուած, արդէն կը սպասէ հիւանդանոցի մէկ անցքին եզերքը: Իրար կ'անցնի Տիկ. Բարթողեան, կը բողբոջէ, կը զայրանայ, եւ կ'ուզէ անպատճառ տեսնել հիւանդանոցին գլխաւոր հիւանդապահուն: Անմիջապէս կ'առաջնորդուի իրեն մօտ: Եւ հազիւ թէ աւարտած իր գանգատները, կը պատասխանուի իրեն թէ՛ չեն կրնար ընդունիլ հիւանդը, որովհետեւ խիստ վտանգաւոր փոխանցիկ հիւանդութեամբ մը կը տառապի ան: Տօթթ. Գասապ կը հաստատէ: Տիկ. Բարթողեան վերին աստիճան յուզուած է, կը նայի շուրջը շարժուող իրերուն, եւ մարդոց, եւ կ'ինկրուն, խօսք մը չկա՞յ ասոնցմէ: Իսկ Տօթթ. Գասապ կ'աճապարէ՝ վայրկեան առաջ փոխադրելու համար հիւանդը տեղ մը՝ սկսելու համար դարմանումին: Վերջապէս կ'որոշուի Ծուպրա, տունը հիւանդին ամուսնոյն: Ու կը փոխադրուի: Անմիջապէս, տունինները, կ'աճապարեն փախուստ տալ: Ի հարկէ, կը հասկնանք, փոխանցիկ է հիւանդութիւնը, բայց վերջապէս: Տիկ. Բարթողեան առդէն հեռաձայնած էր Տօթթ. Կիրիւնլեանին՝ շուտով գալու տրուած հասցէին: Կէս ժամ վերջը արդէն ամէն բան պատրաստ է՝ օբեռասիօնի սկսելու համար: Կ'ազդարարուի Տիկ. Բարթողեանի մեկնիլ, բայց կը մերժուի, պատրաստ է ան չ'հեռանալու հիւանդին բովէն եւ հոգատարելու զայն, նոյնիսկ արհամարհելով ամէն վտանգ: Մասնաւորապէս Տօթթ. Կիրիւնլեան, կը թախանձէ որ մեկնի ան, ո՛չ որովհետեւ փոխանցիկ է հիւանդութիւնը, այլ որովհետեւ ինքն ալ մէկն էր մայրական հոգերով բռնաւորուած:

— Տօթթօռ, կը պատասխանէ Տիկ. Բարթողեան, կը զնահատեմ ձեր եռանդը, ամէն զնով հեռու պահելու համար զիս այս վտանգաւոր ձեռնարկէն: Բայց, նկատի ունեցէ՛ք անգամ մը, ահա՛ երիտասարդ կին մը, օտարուհի մը, որ զրեթէ ո՛չ որ ունի զինք հասկցող, լքել զայն ու հեռանալ՝ որովհետեւ փոխանցիկ հիւանդութեան մը ենթակայ է ան, կարելի չէ, գոնէ՛ ես չեմ կրնար: Թողէ՛ք որ մնամ իր մօտ, եւ եթէ անհրաժեշտ է, պատրաստ եմ հակաանեխական ամէն միջոցներու ենթարկուիլ, անձնապէս...:

Հիւանդ օտարուհին, որ կը հետուէր իրենց այս խօսակցութեան, տեսնելով Տիկ. Բարթողեանի զգայուն վերաբերումը իրեն

հանդէպ, սաստիկ յուզուած, երկու ձեռքերը պարզած օդին մէջ, կ'ըսէր. — «Ո՛հ, Տիկին, ճշմարիտ մօր մը զգացումները կը տեսնեմ ձեր խօսքերուն մէջ: Ա՛հ, մի՛ թողուք զիս...»:

Տօրթ. Կիւրիւնլեան. Տիկին Բարթողեանի անձնուէր եռանդը եւ օտար այս կնկան աղապատանքը լսելով, սաստիկ յուզուած, ա՛լ խօսքը չըրաւ հեռանալու, ըսելով միայն թէ՝ «Տիկին, անմոռանալի պիտի ըլլայ ձեր այս ժէսթը, եւ իմ յիշատակարանիս մէջ պիտի արձանագրեմ զայն»:

Ու գործողութեան կը սկսի Տօրթ. Կիւրիւնլեան՝ գերմանուհիին գլուխը ձեռքերուն մէջ Տիկ. Բարթողեանի: Դժնդակ վայրկեաններ՝ ըլլայ հիւանդին, ըլլայ բժիշկին համար: Ժամ մը եւ արդէն լրացած է ամէն գործողութիւն: Եւ Տիկ. Բարթողեան, եւ բժիշկները, դարձած են իրենց տունները, հիւանդը յանձնելով խնամքին կնոջ մը՝ որ ճարուած էր նոյն օրը: Աւելորդ է ըսել թէ՝ երկու անգամ օրը կը յաճախէ Տիկ. Բարթողեան հիւանդին:

Կ'անցնի երկու շաբաթ, եւ հիւանդը կը բուժուի: Նոյն օրերուն Տիկ. Բարթողեանի կը ծայնէ թէլէֆօնը, գերմանուհին էր. «Տիկին, շատ շնորհակալ եմ ձեր ծառայութենէն որ տուիք ինձ հիւանդութեանս միջոցին: Կարեւոր բան մը պիտի յայտնեմ ձեզ եւ կը խնդրեմ որ բարի ըլլաք հաղորդելու զայն ձեր ամուսինին: 1500 ոսկի դրամագլուխը որ յատկացուցած է ամուսնոյս գործին, թող կրկնապատկէ»:

Տիկ. Բարթողեան, որ արդէն իր անձնական դրամն էր տիւաժդրած գործի, կ'այլալլի. — «Տիկին, այդ դրամագլուխը իմա է, ամուսինիս չէ, եւ ես ո՛չ որովհետեւ չունիմ, այլեւ անկարելի է ամուսնոյս խօսք մը բանալ այդ ուղղութեամբ:

Իբր պատասխան Տիկ. Բարթողեանի, հեռածայնը կը պատասխանէ՝ «Մալէշ»:

Տիկ. Բարթողեան յետոյ, կը խօսի իր ամուսնոյն հեռածայնի նոյն օրուայ պատահարի մասին: «Կնի՛կ, կարծեմ, աս բարիքին տակէն ալ չարիք պիտի ելլայ, մարդկութիւնը պէտք է փճացած նկատել» պատասխանը կ'ստանայ իր ամուսինէն:

Ի՞նչ անցաւ դարձաւ հեռախօսի վերոյիշեալ ծայնարկութիւններէն յետոյ, յայտնի չէ: Միայն թէ, Տիկին Նակէլ, գերմանուհին, քոլորովին ապաքինած, առանց նոյնիսկ երեւալու Տիկ. Բարթողեանի, կը մեկնի Դերմանիփ, ուրկէ կ'ուղարկէ հետեւեալ նամակը՝ Ֆրանսերէն լեզուով.

Le 2 Juin 1924

Chère Madame Madeleine,

Omissis...

Chère Madame Madeleine, permettez moi que je vous remercie encore une fois pour tous vos efforts que vous et votre mari, vous avez fait pour moi, et veuillez s. v. pl. tout le dérangement, que j'ai vous fait par ma maladie, pardonner ainsi que je vous prie accepter mes remerciements les plus sincères et reconnaissantes que vous faisiez pour Stéphan et moi au sujet de notre mariage et je veux bien espérer qu'il y aura un temps où je puisse vous faire une contre-service.

Omissis...

Votre reconnaissante et dévouée.

(signé) Elisabeth Tchouhadjian

2 Դունիս 1924

Սիրելի Տիկին Մատլէն,

. . . . . Սիրելի Տիկին Մատլէն,
 Թոյլ տուէք ինձ որ անգամ մը եւս յայտնեմ Ձեզ շնորհակալութիւններս այն բոլոր քաներերուն համար զոր Դուք եւ Ձեր ամուսինը, շոայլեցիք ինձ. եւ հաճեցէք՝ հիւանդութեանս հետեւանօք Ձեզ պատճառած ծանօթոյթիս համար ներողամիտ գտնուիլ ինձ։ Հաճեցէք ընդունիլ նաեւ երախտագիտական զգացումներս եւ անկեղծ շնորհակալութիւններս, Ստեփանին եւ ինձ՝ այսինքն մեր ամուսնութեան առթիւ։ Ձեր կատարած ծառայութեանց համար։ Կը սիրեմ յուսալ թէ պիտի ներկայանայ առիթը յորում ես ալ Ձեզ պիտի կարենամ մատուցանել փոխ-ծառայութիւն մը . . . . :

Ձեզ երախտապարտ եւ անծնուէր

(Ստորգ.) Էլիզապէթ Զուհանեան

Եւ ահա գերմանուհիին հայ ամուսինը կը սկսի գործել: Բարթոլեան արդէն զբաղած է իր անձնական գործերով: Թէպէտ հատ մը հայ պաշտօնեայ յատկացուցած է ընկերութեան գործին, բայց ճշգրիտ լուր մը չունի անոր մասին ալ: Տիկ. Նակէլի հայ ամուսինը զբաղուած է կարելի եղածին չափ գործը սոսքելով: Կը կասկածի Բարթոլեան, փաստաբան մը կը նշանակէ: Գերմանուհիին հայ ամուսինը արդէն հասած է իր նպատակին: Կողոպո՞ւտ: Եւ ահա յանձնարարեալ նամակ մը՝ Բարթոլեանի հասցէին. «Կինս որ Գերմանիա է, հեռագիր մը ստացած ըլլալով իրմէ, կը մեկնիմ»: Նոյն նամակը կը խօսի նաեւ յայտնի գանձումներուն մասին, իսկ անյայտները՝ մոթին մէջ:

Ու յետոյ կ'իմանայ Բարթոլեան Պանք տ'Օրիանի գրած նամակներուն մասին՝ նոյնինքն գերմանուհիին հայ ամուսինին կողմէ. «Գերմանիա կը մեկնիմ, մինչեւ դարձա՝ ոեւէ վճարում չ'ընել»:

Գումար մըն ալ Տէօյէ Պանքի յանձնուած Պերլինի մէջ, որ Տիկ. Նակէլ կը թռցնէ, անշուշտ իր ամուսինին հաւանութեամբ:

Եզրակացնելով այս բոլոր սխրագործութիւնները՝ գերմանուհիին եւ իր հայ ամուսինին դերակատարութեամբ լրացած, ամբողջացած, կ'արժեն, Տիկ. Բարթոլեանի, 1500 ոսկի, որ փութկոտութիւնը ունեցած էր... բարիք ընելու:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾԱՏԷՐ

Ինչպէս կը յիշուի, Բարթոլեան իր առեւտրական գործերը լիքիսէ ընելու գործով զբաղած էր: Ինչպէս յայտնի է, առեւտրական հրապարակը անհամեմատ բարձր էր պատերազմի ընթացքին, եւ որ անհամեմատ անկում ունեցաւ ան յետ պատերազմի: Բարթոլեան գուշակած էր թէպէտ այս անկումը եւ իր գործերը օր առաջ ձեռքէ հանելու զբաղած, բայց, հակառակ իր ճիգերուն, անիկա տակաւին բաւական ապրանք ունէր իր ձեռքը՝ վաճառելի: Ահագին փաստներու կ'ենթարկուի ան մինչեւ ծախել լմնցնելը, ու նաեւ առնելիքներուն մէկ մասը կը կորսնցնէ՝ ըլլալ ուղղակի, ըւ-

յայ անուղղակի պատճառներով: 1919 թուականը, 1914/18 թուականներուն գերեզմանը եղաւ: Ինչ որ շահուեցաւ հինգ տարուան մէջ, սպառեցաւ մէկ տարուան մէջ: Եւ ասիկա եղաւ խելացիոր արագութեամբ, առանց միջոցը, հնարաւորութիւնը ընծայելու մարդոց՝ վայրկեան մը զոնէ խորհելու, մտածելու եւ դիրքը որոշելու: Վստահութիւնն էր խախտածը, վստահութիւնը՝ գիններու, վստահութիւնը՝ դրամական արժէքի, եւ վստահութիւնը՝ նաեւ՝ մարդոց, այսինքն դրամական արժէքի նախ եւ յետոյ՝ մէկ վայրկանէն միւսը՝ սնանկութեան: Առեւտրական հրապարակը այնկոծ ծովու մը նմանեցաւ որ իր մէջ ընկզմեց հարիւրին 95ը երէկուան հարուստներուն: Գանկեր պայթեցնել, խիստ սովորական մարզանք մը: Եւ որքա՛ն շատ է տակաւին թիւը այն մարդոց՝ որ իրենց երէկի դիրքը հազիւ թէ յիշելու կարողութիւնը ունին. ապուշցած են: Ձենք խօսիր՝ նաեւ անոնց մասին՝ որոնք իրենց գոյութիւնը կը քաշկրտեն պարզապէս՝ կէս կուշտ, կէս անօթի:

Բարթողեան, իր գործը լիֆթս ընկելով թէպէտ մեծ փնտնելու ենթարկուած, բայց խոհմտութիւնը ունեցած էր, տակաւին այս դժբախտ օրերը չժամանած, կարելի էր մաս մը իր հարստութենէն՝ դրամատան մը մէջ անշարժ պահելու: 1922ին հազիւ կրցաւ ազատիլ ան իր առեւտրական գործերէն, եւ իր գործատոնդին՝ ամբողջ յարակից մասերով, յանձնեց Տիար Յակոբ Սէմէրճեանի, որ կը շարունակէ մինչեւ այսօր: Սէմէրճեան Բարթողեանի պաշտօնեաներէն մէկն էր: Պարկեշտ ու պատուաւոր առեւտրական մըն է ան, եղբորորդին՝ Տիար Յովհաննէս Սէմէրճեանի:

Բարթողեան, թէպէտ գործէ քաշուած, ամփոփուած, չէ՛ր կրնար չ'խորհիլ ապագայի մասին: Իրաւ է որ անոր խնայած հարստութիւնը բաւական էր երաշխաւորելու լիուրի իր եւ իր ընտանիքին հանգիստն ու բարօրութիւնը, բայց ինք՝ մանկութեան օրերէն սկսած մինչեւ չափահասութեան տարիքը, չէր այն մարդերէն որ սովոր են նստիլ, չ'գործել: Եւ աս ո՛չ թէ միշտ շահելու, միշտ դիզելու մարմաջով, այլ իրրեւ բնական պահանջ մը, որ յատուկ է ամէն գործի մարդոց: Պահ մը կը մտածէ հաստատուն եկամուտի վերածել իր հարստութիւնը: Վերջապէս, շատ մը գործի կամ կալուածի մասին ուսումնասիրութիւններ կատարելէ վերջ, կ'որոշէ գնել ընդարձակ գետին մը Շարս. Պուլագի (այժմ Ավրնիւ Ֆուատ Ա.) վրայ որ գրաւած էր Սինէմա Բաթէն, կէս մը արդէն խարխուռ, Սօսիէթէ Պելժ Էփրեսիէնի պատկանող: Թէպէտ դժուարութեամբ, բայց կը յաջողի գնել զայն, վճարելով խիստ կարելիոր

գումար մը: Շարա Պուլազը չունէր ներկայի կարեւորութիւնը, բայց միայն մօտաւոր տարիներու բարգաւաճութիւնը անկասկած էր: Եւ իսկապէս, հազիւ մէկ քանի տարի, անիկա դարձաւ Գահիրէի առաջնակարգ հրապարակը՝ կառուցումովը հսկայական շէնքերու, ու նաեւ Նառն Դատարանի մասնաւոր շէնքին լրացումովը՝ որ օրերու հարց մըն է նոյն փողոցին վրայ: Եւ Բարթողեան կ'որոշէ քակել սինէման ու կառուցանել անոր գետինին վրայ նոր շէնք մը: Ու այս ուղղութեամբ կը սկսի յարաբերուիլ երկրաչափերու, անբրբբրնէօններու եւ միջնորդ անձերու հետ: Միայն այս նախնական յարաբերութիւնները իրեն կ'արժեն աւելի քան 700 ոսկի: Բարթողեան վաճառական էր, կալուածատէր չէր, եւ բնականաբար պարարտ որս մը կալուածական մասնագէտներու ձեռքը: Ի հարկէ՝ գետին մը գնելն ալ ենթակայ է յաւելեալ ծախքերու, բայց երբեք չի' նմանիր այն բազմակողմանի կամ ենթադրեալ ծախքերուն՝ որ կրնան յարուցուիլ շէնք շինողներուն կողմէ՝ երկրաչափէն սկսեալ մինչեւ անբրբբրնէօնը եւն: Ամենահարպիկ առեւտրականն իսկ ենթակայ է խաբուելու, կամ գոնէ՝ խաբուելու: Այդ օրերուն, օր մը, հայ երկրաչափ մը կը ներկայանայ Բարթողեանի գրասենեակը՝ մէկ քանի պատուաւոր անձերու յանձնարարութեամբ: Բարթողեան կ'ուզէ օգտուկար ըլլալ անոր: Իրաւ է որ ինք բանակցութեան մէջ էր յայտնի անբրբբրնէօններու հետ, ինչպէս Լիմօնէլլի, Բօլէն, Կառօցցօ, եւն. որոնց ո'չ մէկուն հետ տակաւին չէր կապուած: Հայ երկրաչափ մը, ամէն գնով, իր սրտին մօտ էր: Ինչո՞ւ չ'օգտուէր հայ մը՝ հայէ մը: Բարթողեանի ամենէն բաբախուն երակը, որ շատ անգամներ իրեն արժած են ոչ-արհամարհելի վնասներու: Ու կը խոստանայ ան, Բարթողեան, ամէն գնով, նկատի ունենալ զայն, հայ երկրաչափը: Ձերկարինք, Բարթողեան գործի կը սկսի այս նոյն հայուն հետ. կը չափեն, կը ձեւեն ու կը սկսին գործի: Հազիւ մէկ երկու յարկ լրացած շէնքը, հիմա՛ դիտողութիւն մը, յետոյ՝ գանգատ մը, եւ յետոյ՝ վէճ: Հայ երկրաչափը չէր հետեւեր իր ստորագրած յատակագծին, բընականաբար նաեւ անբրբբրնէօնը: Երկուքին միջեւ համաձայնութիւն մը կար: Եւ որովհետեւ վէճն ու կռիւր կ'սպառնար յապաղեցնել շէնքին կառուցումը, անխուսափելիօրէն լռեց Բարթողեան մինչեւ աւարտումը ամբողջ շէնքին:

Եւ հիմա, արդէն աւարտած շէնքը, Բարթողեան դատի մէջ է վերոյիշեալ պարոններուն հետ: 5/6000 ոսկիի տարբերութիւն մը կը պահանջէ ան՝ ըստ պայմանագրութեան:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր պատերազմի հաշուեյարդարման թուականն է, 1918: Չորս տարուան խելայեղ պայքարը վերջացած է: Աղքատները մէկդի, տարագրեալներու ահագին բանակ մը հասած է Բօր Սայիտ, եւ ցրուած՝ մաս մը Աղեքսանդրիա, մաս մը՝ Գահիրէ, եւ փոքրիկ մաս մըն ալ՝ ամէն ուղղութեամբ, բոլորն ալ կարօտ: Մարտիկ Բրուտեան եւ Օննիկ Գարալանեան, — երկուքն ալ մեռած — կը ներկայանան Տելէմաք Բարթողեանի գրասենեակը, եւ տիրող տագնապին մասին խօսելէ ետք երկարօրէն, կը խնդրեն, յանուն կարօտեալներու եւ ազգային արժանապատուութեան, վերակազմել Աղքատախնամը՝ որ քայքայման մէջն է, ներգոր ազգայիններու մասնակցութեամբ կազմել վարչութիւն մը՝ գործին տալու համար պահանջուած մղումը, եւ առ այս՝ կը խնդրեն որ՝ յանուն ազգասիրութեան՝ Բարթողեան մաս կազմէ Աղքատախնամի վարչութեան:

Առաջարկը արդէն մօտ էր Բարթողեանի, ո՛չ որովհետեւ չքաւորութիւնը կար անմխիթար, այլեւ ինքն իսկ, ինչպէս յիշատակեցինք նախապէս, նախածեռնարկ եղած էր տարիներ առաջ կազմելու Աղքատախնամը: Եւ Բարթողեան ընդունելով իրեն եղած հրաւերը՝ յաջորդ օրն իսկ կը փութայ Ժողովի, ուր կը կատարուի Աղքատախնամի վարչական ընտրութիւնը՝ հետեւեալ կազմով. — Պ. Պ. Մարտիկ Բրուտեան, Նշան Գայսէլլեան, Եփրէմ Եփրէմեան, Լեւոն Համամեան, Ջաքարիա Ֆարսաքեան, Տելէմաք Բարթողեան: Կ'ընտրուի Փիւանը: Բրուտեան՝ Ատենապետ, Բարթողեան՝ Ատենադպիր, Գայսէլլեան՝ Գանձապետ: Կը սկսին գործի: Լէզէոն մը կայ կարօտեալներու, նոյնիսկ զինուորներու: Զէ՛՛ կարելի զանց ընել այս վերջինները: Մատակարարական այս բաժնէն կ'օգտուին նաեւ դպրոցական աղքատիկ տղաք, անցողակի:

Օր մը, երբ Բարթողեան կառքով Տահէր փողոցէն կ'անցնէր, կը նշմարէ խումբ մը փոքրիկներ՝ զրօսանքի համար՝ հանրակառքի եզերքները կախուած: Պարզ էր որ հայեր էին անոնք: Կեցնելով

կառքը, կը յորդորէ՝ զանոնք զգուշանալ արկածներէ։ Այս միջադէպը պատճառ կ'ըլլայ որ Բարթողեան՝ Աղքատախնամի վարչութեան պատկանող անձերուն մասնակցութեամբ, բացառաբար, հայթայթեն միջոցներ՝ յիշեալ աղքատիկ տղաքները փոխադրելու համար Գալուստեան վարժարան, դպրոցին յատուկ ինքնաշարժին միջոցով։

Աղքատախնամի վարչական ժողովին նիւթ կ'ըլլայ օր մը՝ վիճակահանութեան տոմսերու յանձնակատարին հետ երկու տարուան համար կնքելի համաձայնութիւնը։ Ժողովը կ'որոշէ նախ հայերէնի թարգմանել պայմանագրութիւնը, եւ յետոյ՝ նկատի առնելով 15 տարիներէ ի վեր անփոփոխ պայմանագրութիւնը յանձնակատարին հետ, ամսական 27 ռսկի տարտամ գումարի մը փոխարէն, կը վրդովուի։ Պարզ էր որ հազարաւոր ռսկիներու ճշմարիտ կողոպուտ մը՝ կար գործին մէջ, եւ այս գողօնին գերակատարներն էին յանձնակատար հրեան նախ եւ յետոյ անոր միջնորդը՝ հայ մը, եւ յետոյ թիբեւս, ժողովականներէն ոմանք. եւ այս կողոպուտը 15 տարի՝ շարունակաբար։ Ճշմարիտ արչակաւան մը։ Հրեան մէկդի, ապա միջնորդը հայ, եւ այն հայերը, որոնք իբր թէ յանուն կարօտեալներու կ'աշխատին, ազգասիրաբար, ծրիօրէն։ Եւ երեւակայել որ, այսօր, այդ միեւնոյն միջնորդ հայը, արդէն հազարներու տէր, փառաւոր կեանք մը կ'ապրի, կալուածատէր է, եւ գործի տէր միանգամայն, եւ իր անունին հասցէագրուած նաւակները ունին անխուսափելի մակդիրները պատուոյ. «մեծայարգ», «մեծապատիւ», «արժանապատիւ», «արժանապարզ» եւն, եւն։ Կրնա՞նք անունը տալ իրեն։ Բնականաբար ո՛չ։ Նոյնիսկ պարտաւորուած ճնր յարգելու զայն, մեծարելու, փառաբանելու։ Հարուստ է մարդը, եւ հարստութիւնը ճշմարիտ քօղն է հասարակ գողին, եւ վրէպայականը՝ պատուի, պատուաւորութեան։ Սակայն անցնինք, չարժեք զբաղիլ, երբ մանաւանդ օրեօրէն իսկ է կռուանը այդ խիստ հասարակ մարդոց։

Աղքատախնամի վարչական ժողովը նկատի առնելով վիճակահանութեան տոմսերուն չարաշահութիւնը 15 տարիներէ ի վեր, կ'որոշէ, ամէն զնով, գտնել ուրիշ յանձնառու մը եւ տալ անոր՝ հնարաւոր միջոցներով։ Բարթողեան եւ Մարտիկ Բրուտեան յանձնառութիւն կ'ստանձնեն այս ուղղութեամբ աշխատելու։ Կը զրուեն այլ հրեայ մը, թէպէտ յանձնառու, բայց չուզեր գէշ մարդ լլկալ նախկին յանձնառուին հետ, եւ կը մերժէ՝ ըսելով. «Իրա՛ւ է

որ աճուրդի կը գնէք, բայց աճուրդի մասնակցող անձերը բոլորն ալ իր մարդիկն են»:

Այս յայտարարութիւնը նոր հրեային, կ'ընդվզեցնէ Բարթոլոմեանն ու Մարտիկ Բրուտեանը: Ըսել է ճշմարիտ տէրն է նախկին հրեան Հայ Աղքատախնամին: Եւ կ'որոշեն, ամէն զնով, պայքարիլ: Վերջապէս, շատ մը ըսի-ըսաւներէ ետք, կը յաջողին համոզել հրեան որ յանձնառու կ'ըլլայ պայմանաւորուիլ երկու տարուան համար, ամսական 77 ոսկիի փոխարէն: Այս նոյն անձը, որուն տրուեցաւ յաջորդ շրջանի յանձնառութիւնն ալ, երկու տարուան վճարելի գումարը կանխիկ կը վճարէր:

Ճիշդ նոյն օրերուն, հրաւէր նամակ մը կը հասնի Աղքատախնամի վարչութեան՝ Քաղաքական Ժողովի կողմէ: Պարունակութիւնը... «Վիճակահանութեանց տոմսերու գործառնութեանց մէջ ապօրինութիւն»: Բարթոլեան եւ Գայսէլլեան կը նշանակուին ներկայանալու Քաղ. Ժողովին հրաւէրին: Պատ. Քաղ. Ժողովին նիստն է՝ նախագահութեամբ Թորգոմ Սրբազանի եւ Ատենապետութեամբ Տօթթ. Ն. Քէչէճեանի: Կը կարգացուի բողոքագիր մը վիճակահանութեան թուղթերու մասին՝ նախկին յանձնակատար հրեային եւ իրեն գործակից ծանօթ հայուն ստորագրութեամբ, ըստ որում վիճակահանութեան թուղթերու յանձնանումը կատարուած է առանց աճուրդի եւ տրուած ուրիշի մը, հետեւաբար դատապարտելի Աղքատախնամի վարչութիւնը՝ իբրեւ հակաօրինական:

Բարթոլեան կը պատասխանէ. «Իրաւունք ունին բողոքելու, այո՛, աճուրդ իսկապէս չէ եղած, եւ մանաւանդ ընաւ չեն հրաւիրուած այս նոյն բողոքագիր ներկայացնողները, հրեան ու հայը: Աղքատախնամի վարչութիւնը երբ տեղեկացաւ անցնող 15 տարիներու շրջանին կատարուած չարաշահութիւնները վիճակահանութեան տոմսերու մասին, իսկապէս սոսկաց, եւ չկրնալով յարաբերուիլ նախկին յանձնառուներուն հետ, համաձայնութիւն կնքեց երկրորդի մը հետ՝ ամսական ուղիղ 50 ոսկի յաւելեալ սակով մը: Արդ, հոս կայ երկու պարագայ, մէկը՝ աճուրդի չի տրուիլը, միւսը՝ 50 ոսկիի տարբերութիւն մը: Քաղ. Ժողովը կրնայ դատել մեզ, նոյնիսկ պարտաւանքի ենթարկել Աղքատախնամի վարչութիւնը եւ կամ գնահատել՝ անոր կատարած գործը»:

Աւելորդ է ըսել, Աղքատախնամի վարչութիւնը կը գնահատուի իր կատարած այս գործողութեան համար, մասնաւորապէս Ատենապետ Տօթթ. Քէչէճեանի կողմէ՝ կատարուած փայլուն պաշտպանականին բերումով, եւ հարցը կը փակուի:

երկու տարի վերջ, կը լրանայ Աղքատախնամի վարչութեան շրջանը, նոր ընտրութիւն: Մարտիկ Բրուտեան իր հիւանդութեան առարկութեամբ կը մերժէ մասնակցել վարչութեան, Բարթողեան նոյնպէս՝ կը մերժէ մասնակցել՝ զբաղումներու առարկութեամբ: Կ'ընդունուի հրաժարականը Մ. Բրուտեանի, իսկ կը մերժուի Բարթողեանինը: Եւ Բարթողեան կը վերընտրուի, այս անգամ Ատենապետի հանգամանքով: Ինչպէս ըսինք, լրացած ըլլալով վիճակահանութեան պայմանաժամը առաջին շրջանին, նոր յանձնաժողովին կը ստորագրուի՝ երկրորդ անգամ ըլլալով, նոյն հրեային կողմէ, ամսական 100 ոսկիի փոխարէն:

Եւ սակայն նպաստընկալներու թիւը կ'աւելնայ միշտ, եւ երբեմնի զինուորական կամաւորներու նպաստի բաշխումը երկու տարիէ ի վեր, տեսակ մը օրինական ընդթ կ'ստանայ: Աղքատախնամի նպաստը բացարձակ աղքատներու համար էր, եւ չէր կրնար պատահական մարդոց հասոյթի շտեմարանն ըլլալ:

Շարաթ մը յետոյ, երբ դրամական բաշխում պիտի ըլլայ նւթաստընկալներու, Վահան Թէլպեան, մատակարար, կը հեռաձայնէ Բարթողեանի ըսելով թէ՝ եթէ կարելի է՝ նոյն իրիկունը ժողով չ'ըլլայ, որովհետեւ լուրջ սպառնալիք մը կազմակերպուած է կամաւոր նպաստընկալներուն կողմէ: Բարթողեան կը պատասխանէ՝ «Յանձնառութիւն ստանձնած ենք շարունակելու մեր պաշտօնը: Աղքատները զիտեն որ այսօր նպաստի օրն է: Ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ ենք, պէտք է ըլլայ ժողովը»:

Եւ իսկապէս, ժողովի գումարման պահուն արդէն պատրաստ են կամաւորները: Բարթողեան բարեւելով կ'անցնի շղթային մէջէն, իրիկուան ժամը ճիշդ 7ին: Վարչական բոլոր անդամները ներկայ են: Կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ, կը հրաւիրուին նախ կամաւորները: «Նախ ձեզի հրաւիրեցինք, կ'ըսէ ժողովին ատենապետը, Բարթողեան, որպէսզի վերջին անգամ մը եւս ազդարարենք թէ այս հաստատութիւնը չէ այն վայրը որ կրնայ ձեզի օգնել նիւթապէս, տարբեր աղբիւր եւ տարբեր միջոցներ պէտք է փնտռէք: Այս խօսքերը երկու տարիէ ի վեր կը խօսինք ձեզի: Այսօր պիտի տրուի ձեր նպաստները, բայց միայն վերջինը: Առէք նպաստը եւ խորհեցէք թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ հետեւանքը՝ որ կրնաք փորձուիլ Աղքատախնամին ներկայանալով»: Եւ յետոյ վճարելով իւրաքանչիւրին նպաստը, մեղմ եղանակով կը յորդորէ զանոնք գործի նուիրուիլ եւ թողուլ որ անկար, ծեր ու հիւանդ մարդիկ միայն օգտուին նպաստէն՝ որ կը գոյանայ յանուն իրենց:

Օրերը կ'անցնին, կ'անցնի նաեւ երկու տարին, թուականը Աղքատախնամի յոգնեցուցիչ ու տաղտկալի ծառայութեան: Բարթողեան այլեւս յոգնած, ընկճուած, ինչպէս նաեւ վարչական իր քոյրը ընկերները, գոնէ հանգիստի համար, կ'որոշեն քաշուիլ: Սրտի եւ զգացումի գործ էր Աղքատախնամը, եւ լաւ էր որ քաշուէին անոր գործիչները՝ տեղ տալու համար ամէն անոնց՝ որոնց տրուած էր ազնիւ ու բարախուն սիրտ մը:

Աղքատախնամին վիճակահանութեան հրեայ յանձնակատարը, իմանալով վարչութեան հրաժարելու միտումը, եւ խորհելով թէ զուցէ նոր, անծանօթ մարդիկներ զան զրաւելու թողուած աթոռները, մտահոգութիւնը կ'ունենայ նախ քան ընդհ. ընտրութիւնը, վաւերացնել տալ վիճակահանութեան իր յանձնարարագիրը՝ երրորդ շրջանին համար: Ու այս մտահոգութեամբ կը ներկայանայ Բարթողեանի: Իր յանձնառութիւնները կատարած էր ան պատուաւորապէս եւ դժուար պիտի ըլլար՝ ի հարկին՝ փոխարինել զայն նոր յանձնառուով մը: Բարթողեան նիւթ ընելով հարցը ժողովին, ընդունել կուտայ ամէնուն՝ կնքել նոր համաձայնութիւն մը հրեային հետ: Եւ այսպէս լրացնելով վիճակահանութեան համաձայնագիրը, Պ. Պ. Տելէմաք Բարթողեան եւ Լեւոն Համամեան կը ներկայացնին Առաջնորդ Թորգոմ Սրբազան Գուշակեանին՝ վաւերացնել տալու համար զայն պաշտօնապէս: Ճիշդ այն պահուն երբ յիշեալ ազգայինները Առաջնորդին մօտ կը գտնուին, կը գրտնուէր երրորդ մը եւս՝ տարբեր գործով: Սրբազանը զբաղուած է երրորդ անձով: Բարթողեան, որ ծխամուկ մըն է, առանց անդրադառնալու որ գլանիկ մը ունէր ձեռքին մէջ, եւ ծխելը Առաջնորդին ներկայութեան փոքր ինչ դէմ էր կենցաղագիտութեան, սրահ մտած էր, եւ անմիջապէս զգալով անպատեհութիւնը, գլանիկը ճզմած էր մասնաւոր պնակի մը մէջ: Թորգոմ Սրբազան կը տեսնէ, եւ դառնալով Բարթողեանի, կ'ըսէ. «Ի՛նչ անպատկառութիւն է իմ ներկայութեան ծխել»: Բարթողեան առանց յուզուելու, խիստ պաղարիւն ոճով մը կը պատասխանէ. «Շնորհակալ եմ, Սրբազան, որ զիտէք գնահատել մարդը այնպէս՝ ինչպէս պէտք է: Գալով գլանիկին, պարզ մոլութեան մը հետեւանք է, եւ ոչնչացուցի զայն, երբ զգացի մատներուս մէջ իր գոյութիւնը: Գալով մեր ներկայութեան, ինչպէս գիտէք, ստիպողական պէտքի մը համար միայն, եւ կը խորհիմ թէ գոնէ այս կէտին մէջ պիտի չունենանք առարկութիւն մը ընելիք»:

Թորգոմ Սրբազան, որ հիմա արդէն Աղքատախնամի յիշեալ

ներկայացուցիչներուն հետն է, Բարթողեանի ուղղելով իր խօսքը՝ կ'ըսէ.

— Պ. Բարթողեան, ցաւալի է որ Աղքատախնամի գործերը կը շփոթէք ձեր անձնական գործերուն հետ եւ ձեր ուզած եղանակով կը կառավարէք զայն:

— Ո՛հ, Սրբազան, կը ցաւիմ որ սխալ համոզում գոյացուցած էք, ի շահ աղքատներուն է որ գործած է վարչութիւնը...

Յայտնի էր որ Թորգոմ Սրբազան հակառակութիւն մը ունէր Բարթողեանի մասին՝ ինչ որ մանուածապատ ձեւերով յայտնի կ'ընէր: Աղքատախնամը, ինչպէս յայտնի է, ամբողջ 15 տարիներ, վիճակահանութեան տոմսերը ամսական 27 ոսկիի կուտար. Բարթողեանի Ատննապետութեան շրջանին՝ 75—90 մինչեւ 110 ոսկիի բարձրացած էր: Ձէ կարելի ընդունիլ որ Թորգոմ Սրբազան ազգային ասանկ զանցառութիւն մը չէ նշմարած, եւ եթէ Թողուց որ Թալլուի Աղքատախնամը, ուրեմն, չորակելու համար իր այդ արարքը տարբեր բառերով, առնուազն խոշոր պատասխանատուութիւն մը կը ծանրանայ իր վրայ: — Ահա՛ ասիկա էր պատճառը իր այդ քիչ մը բիրտ վերաբերումին՝ Բարթողեանի հասցէին:

Այս ու այս կարգի քանի մը խօսքերէ ետք, Թորգոմ Եպկ. կը վաւերացնէ՝ պայմանագրութիւնը, մինչ Բարթողեանի ընկերը Պ. Լեւոն Համամճեան, սաստիկ բարկանալով Սրբազանին կողմէ՝ յարուցուած այս անպատեհ բանավէճէն, կ'ընէ քանի մը օրինական դիտողութիւններ, ծանրանալով մանաւանդ այն կէտին վրայ թէ՝ Բարթողեան ամսականաւոր պաշտօնեայ մը չ'ըլլալով, պէտք է յարգանքով վերաբերուիլ իրեն հետ:

Յաջորդ օրն իսկ, Տելէմաք Բարթողեան կ'ուղղէ հետեւեալ նամակը Սրբազանին.

17 Փետրվար 1921

Գերապատիւ

Թորգոմ Եպկ. Գուշակեան

Բարեխնամ Առաջնորդ Եգիպտոսի

Աստ

Սրբազան Հայր,

Աղքատախնամի վիճակահանութեան Թուղթերու մասին եղած վերջին կարգադրութեան վրայ, Ձերդ Սրբազնութեան կողմէ՝ յարուցուած կապակածները անձնական արժանիքս վիրաւորած ըլլալով, ներկայիւս կը խնդրեմ որ հաճիք հրաժարեալ նկատել զիս եւ

վերընտրել ատենապետ մը՝ որ կարենայ վայելել Զեռդ Սրբազնութեան անսահման վստահութիւնը:

Համբուրնյով Ս. Աջերնիդ
(Ստորգ.) Տ. Բարթողեան

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ

Լրացնելու համար այս զլուխը, անպատեհ պիտի չըլլայ կարծենք արծանագրելու զթութեան տարբեր գործեր՝ որոնք կը տարուէին նոյն օրերուն՝ Տիկ. Բարթողեանի կողմէ, անշուշտ հաւանութեամբ եւ հաճութեամբ իր ամուսինին, Տիար Բարթողեանի: Պ. Ռուբէն Հէրեան, Ամերիկահայ պատուական ազգայինը, որ այնքան օգտակար եղաւ կորսուած հայ որբերը փնտռել զտնելու գործին, Զէյթունի մէջ (արուարծան մը Գահիրէի մօտերը) բացած էր փոքրիկ դարմանատուն մը՝ վիրաւոր հայ զինուորներուն համար: Տիկ. Բարթողեան իր անձնական միջոցներով կը հայթայթէր անոնցմէ ոմանց առօրեայ ծախքերը, հայթայթելով նաեւ ներմակեղէններ՝ զանազաններէ հաւաքուած: Տիկ. Բարթողեան վարչութեան անդամն էր Որդախնամի, ինչպէս նաեւ Հայուհեացի:

Տ. Բարթողեան եւ իր կինը՝ Տիկ. Մ. Բարթողեան, հաւասարապէս նուիրուած ազգային գործերու, եգիպտահայ զաղութին մէջ բացառիկ դերք մը կը զրաւեն: Բայց այս նուիրումը իրենց՝ բնդմիջուած է յաճախ տխրութեամբ, երբ տեսած ու ջօշափած են անանկ գործեր՝ որոնք բնոյթը ունէին իրենց անվերապահ գործունէութիւնը կամ վերաբերումը շահագործելու՝ խիստ գռեհիկ եղանակով: Իրենց տունը կը հիւրասիրուէին յաճախ Հէրեանի ապարինարանի ապարինած զինուորները չորս, հինգ եւ աւելի թիւով, որոնք կը մեծարուէին՝ ճաշի առին՝ ուղղակի իրենց իսկ ըստաասրելութեամբ, տալու համար անոնց ճաշակը հիւրասիրութեան, եւ մանաւանդ անվերապահ գուրգուրանքը իրենց:

Տէր եւ Տիկին Բարթողեան, իրենց մատուցած այս մարդասիր-

րական ծառայութիւններէն երախտագիտական ունէ՝ զգացում մը չտեսնելով, եւ ընդհակառակը ապերախտ հոգի մը տեսնելով իրենց այս «հիւր»երուն մէջ, խիստ դառնացած, թէեւ երես չդարձուցին անոնք ազգօգուտ գործերէ, բայց գոնէ դրին անոնց մէջ տեսակ մը վերապահութիւն:

*
* *

Հալածանքը չէր վերջանար սակայն, հազիւ 1-2 ամիս անցած, կրկին կը յայտնուէր ան: Տէր եւ Տիկ. Բարթողեան ճշմարիտ տառապանքի մը ենթարկուած էին: Բարթողեան աչքի զարնող դէմք մըն էր, եւ տրուած ըլլալով իր յառաջացումը մասնաւորապէս նիւթական տեսակէտէ, ու նաեւ իր՝ պարագային համեմատ՝ նիւթական յատկացումները այս ու այն բարեսիրական եւ կամ ազգօգուտ ձեռնարկներու, եւ յետոյ, վերջապէս, իր կենցաղավայել կեանքը, ուշադրութիւնը զրաւած ըլլալով մասնաւորապէս նախանձոտներու եւ պօրտաբոյժներու, հանգիստ չէին թողուր զինք եւ ամէն առթիւ եւ ամէն պարագայի կը ցցէին իրենց գլուխները: Եւ այսպէս, օր մը, երբ Տէր եւ Տիկ. Բարթողեան Աղեքսանդրիայէն կը վերադառնան, ուր գացած էին անոնք Օր. Պօյաճեաններու ամուսնական հանդիսութեանց ներկայ գտնուելու համար, անակնկալ դէմք մը կը տեսնեն տունին մէջ: Աղաւնի հանըմ, մայրը Տիկ. Բարթողեանի, ներկայացնելով բերուած որբ ու անտիրական աղջնակ մը, թախանձազին կը խնդրէր թոյլ տալ օգտուիլ այն բարիքներէն՝ որ իրենց տուած էր Աստուած: Խեղճ կինը կը մեղքնար անոր ենթարկուած վիճակին եւ ամէն կերպով կ'ուզէր օգտակար ըլլալ:

Բարթողեան, քնականաբար ժլատ եւ անբարեացակամ մէկը չէր, եւ սրտին մօտ էր ասանկ թշուառութիւններ դիմաւորել, բայց կար բազմաթիւ օրինակները իր բարութեանց՝ որոնք չարութեամբ փոխարինուած էին: Եւ այս մտածումով կ'արտայայտուի ան: Տիկ. Բարթողեան կը միջամտէ սակայն, խնդրելով իր ամուսինէն ըլլալ բարեացակամ՝ ընդունելով թշուառ մը որ ո'չ մէկը չունէր աշխարհի մէջ: Բարթողեան կը զիջի վերջապէս: Աղջիկը, փոքր էր տակաւին, հազիւ 19 տարեկան: Կը դրկեն զայն Թաշճեան վարժարան՝ ուր կը յաճախէր արդէն: Բարթողեանի փոքրիկ աղջնակը՝ Մարգարիտ: Կուլ էր սակայն ան, եւ ո'չ մէկ կերպով ընդունակ ուսանելու: Տարի մը, երկուք դպրոց յաճախելէ ետք,

կը թողու եւ կը սկսի պարապիլ առտնին ձեռարուեստի եւ այլ գործերով: Բարթողեանի մեծ աղջիկը, Մանուշ, որ Ամերիկեան գոյէժ կ'երթար, յատկացուած էր իրեն ձեռարուեստի ուսուցչուհի մը, որ շաքաթը քանի մը անգամ կ'այցելէր. կարգադրուեցաւ որ որբ աղջիկն ալ օգտուի անկէ: Հնարաւոր բոլոր սահմաններուն մէջ անիկա երբեք չէր տարբերուեր Մանուշէն ու Մարգարիտէն. տունին աղջիկն էր ան: Տիկ. Բարթողեան, իր հետը կ'ունենար զայն ամէն այցելութեան եւ կամ պտոյտի ժամանակ: Անբաժանելի դէմքն էր ան Բարթողեան տան: Կ'անցնի երեք տարի, երիտասարդ աղջիկ մըն է ան հիմա, եւ կրնար ուշադրութիւնը զրաւել ամուսնական թեկնածու երիտասարդներու: Եւ օր մը, թերեւս օրեր, այսպէս, ուշադրութեանը ենթարկուած ըլլալով ան երիտասարդի մը, որ Սիւզեմի գործով կ'ըզբաղէր, եւ յետոյ հաստատուեցաւ որ ամսական կտրիկ գումար մըն ալ կը շահէր, ամուսնական առաջարկ կը դրկէ: Տէր եւ Տիկ. Բարթողեան կը համաձայնին, եւ օր մը կը ներկայանայ տղան՝ իր մօրը եւ քրոջը հետ՝ Բարթողեանի բնակարանը: Իրենց այցելութեան շարժառիթը զաղտնի կը պահուի ենթակայէն: Բայց չնս գիտեր ինչպէս, տան միւս որբուհին, համեմատաբար փոքր, կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կը հաղորդէ անոր այցելուներու շարժառիթին մասին, բնականաբար խնդակցելով եւ շնորհաւորելով զայն: Կարգը կուգայ հիւրասիրութեան, եւ երբ Տիկ. Բարթողեան կ'առաջարկէ իրեն սպասարկել, կը մերժէ ան, որովհետեւ չ'ուզեր... ամուսնանալ: Տիկ. Բարթողեան իրար կ'անցնի, եւ կը յորդորէ նախ, յետոյ կը ստիպէ անպատճառ երեւալ՝ հիւրասիրութեան ծառայութիւնը ըստանձնելով: Բնականաբար կը յաջողի: Հիւրերը կը մեկնին: Տիկ. Բարթողեան կ'ուզէ հասկնալ անպատճառ աղջկան շարժառիթը չկամութեան: Անկարելի: Վերջապէս, շատ մը խօսքերէ ետք, մերթ յանդիմանական եւ մերթ խրատական, անկարելի կ'ըլլայ խօսեցընել տալ զայն, եւ Տիկ. Բարթողեան կասկածելով թէ անպատճառ զաղտնիք մը ըլլալու էր իր այս յամառութեան մէջ, յաջորդ առտու, առնելով զայն միասին, կը տանի ուղղակի ծանօթ բժիշկի մը մօտ: Գաղտնիքը պարզուած էր: Վճարելով այցեգինը, Բաբօն մը կ'առնէ բժիշկէն ու կը մեկնին: Հասնելով տուն, եւ անմիջապէս դասաւորելով ամբողջ ունեցած իրեղէնները աղջկան, կը տանի կը յանձնէ զայն այն տունը ուրկէ բերուած էր: Այս անակնկալ յանձանձումը աղջկան, զարմանքը զրաւելով տան տիրուհիին որ ծեր կին մըն էր, եւ որուն անունը եւ ազգանունը տալ

աւելորդ կը համարինք՝ պարզապէս խնայելու համար զինք եւ իր պարագաները, կ'ուզէ իմանալ շարժառիթը, եւ երբ կը տրուի իրեն պատճառը, խիստ պաղարիւն կեցուածքով մը որ կը բնորոշէ իր խառնուածքը, կ'ըսէ. «Հիմա ամէն կին կամ աղջիկ ազատ է, եւ ո՛չ մէկ անպատեհութիւն կը տեսնեմ ես ատանկ բանի մը մէջ, նոյնի՛սկ իմ աղջկանս մասին»: Տիկ. Բարթողեան, շնական այս խօսքերուն դիմաց չ'կորսնցնելով իր պաղարիւնութիւնը, կը պատասխանէ. «Եթէ ամէն որ ազատ է, եւ եթէ ո՛չ մէկ անպատեհութիւն կը տեսնէք եղածին մասին, առ զայն ու գործէ՛ ինչպէս որ պէտք է: Ամենայն դէպս, ես համաժիտ չեմ կրնար ըլլալ ձեզի»:

Տիկ. Բարթողեան, վերին աստիճան յուզուած այս դէպքերէն, կը դառնայ տուհ, եւ իրիկուան երբ ամուսինը կուգայ, կը պատմէ անոր ամէն բան, զանց չընելով ամենափոքր մանրամասնութիւնն իսկ:

Բարթողեան, բնականաբար, կը յուզուի, եւ կը չափէ այն տաղտուկը որ կրնար յառաջանալ այս դէպքէն: Փորձառութեամբ զիտէր ինք, թէ ամէն չարիք թաքնուած է բարիին ետին, եւ թէ չարքեր փորձուիլ կրկին, բայց, աւա՛ղ, հա՛ւ կը յայտնուէր ան, չարիքը, ուղղակի իր կնոջ անհուն բարեսրտութենէն, միամտութենէն: Եւ սակայն առանց յայտնի ընելու իր վրդովանքը, կ'ըսէ իր տիկնոջ այն տեսակ խօսքեր՝ փաստացի՝ որոնք բացարձակ հեռու կը պահէին խռովքը, յանձնարարելով զայն անտարբերութեամբ դիտել նման պատահարներ: Եւ իսկապէս, ա՛լ խօսքը չեղաւ այս պատահարին՝ ամբողջ երեք տարի, չարը մարած էր:

Զարը կը գործէ սակայն եւ կը հետեւի բարիին իւրաքանչիւր քայլին: Օր մը, ցորեկուայ մօտերը, ներս կը մտնէ Բարթողեանի գրասենեակէն մէկը, հայ մը, ծանօթ, «խիստ կարեւոր խնդրի մը մասին խօսելու» համար: Կ'ընդունի զայն Բարթողեան, հիւրասիրելով նաեւ սուրճով մը: Եւ որովհետեւ պաշտօնեաները դեռ չէին արձակուած, մարդը կը խնդրէ սպասել: Վերջապէս կը մնան ասնոնք առանձին. պաշտօնեաները մեկնած էին. Բարթողեան կը հրաւիրէ զայն խօսելու: Մարդը, նախ, տեղաւորուելու համար աթոռին վրայ, ոտքին մէկը տակը կ'առնէ, կը պլորուի, եւ վայրկեան մը դիտելէ ետք իր խօսակիցը, կ'սկսի իր խօսքերուն, իւրաքանչիւր ծայնաւորին վրայ դնելով շեշտը, զարմացականը, հարցականը. — «Պ. Բարթողեան, ասանկ բաներ կ'ըլլան միշտ, դրամ ու-

նեցողը հեկաթքսէ կը փնտռէ իր քեթիւր: Ասանկ բաներու մասին խօսելու չեմ եկած ես, բնականաբար դուն ինձմէ լաւ կը հասկնաս: Մեռելա, բան մըն է եղեր է, 1500 ոսկի տուր անցնի երթայ, չեմէ... պատիւդ...»:

Բարթողեան, անմիջապէս ոտքի ելլելով եւ մատը երկարելով դուռին ուղղութեամբ, կը պատասխանէ. «Դո՛ւրս կորսուէ»:

Թէ ի՞նչ անցաւ դարձաւ յետոյ, դիւրին է ենթադրել, բայց դիւրին չէ ճակատիլ այն շանրածին, որ կ'սպառնար, այլապէս, գործել: Ամբողջ բանակ մը կար մութին մէջ գործող, բոլորն ալ կէս կուշտ, կէս անօթի մարդիկ, եւ բարոյականով ինկած, սնանկացած: — Լրագրողը, հաշուակալը, արհեստաւորը, դերասանը, ու նաեւ արուեստի մարդը, եւ յետոյ՝ կիներ՝ միեւնոյն խմորէն:

Թէ ի՞նչ ըրին եւ կամ կրցան ընել այս ընդհանուր ջոխըրը ինկածութեան: Բան մը միայն, — գայթակղութեան որումը ցանկեղին անոնք, իրենց համար ոչինչ, բայց Բարթողեանի համար ամէ՛ն ինչ: Եւ դատ, եւ դատական քննութիւն, եւ յոգնութիւն, եւ տաղտուկ եւ սպառում:

Միջանկեալ կ'արժէ յիշել հանդիպում մը ինկածութեան այս ջոխըրին դերակատարներէն մէկուն հետ: Շաբաթ մը առաջ ծառայուցում մը զետեղուած էր «Մարտիկ Աղա» թերթին մէջ, «թէ մօտ օրերս հրապարակ պիտի ելլէ պօթիւր մը՝ խիստ գայթակղեցուցիչ արարքի մը մասին՝ որ գործուած էր ծանօթ հայ մեծատունի մը կողմէ»: Խօսելով այս նիւթին շուրջ երբ կը հասկցուէր թէ ինք, «Մարտիկ Աղա»յի տիրոջ խօսակիցը, արդէն նշանածն էր խնդրոյ առարկայ աղջկան, հարց կը տրուի իրեն թէ ի՞նչպէս կարելի է հանդուրժել ատանկ ցաւալի դէպքի մը հրապարակման, երբ արդէն իր նշանածն էր ան եւ անկասկած պիտի ըլլար նաեւ իր կինը. շուարումի կը մատնուի իր խօսակիցը, եւ կարծեմ բաներ մըն ալ կը հոլովէ: Աւելորդ է ըսել թէ ծանուցումը չ'տրուեցաւ երկրորդ անգամ թերթին մէջ եւ անգամ մըն ալ չ'երևցաւ «Մարտիկ Աղա»յի մօտերը:

Ի հարկէ, յայտնուեցաւ յետոյ, թէ ինկածութեան այս ջոխըրը կը գործէր ուղղակի դրամ քաշելու համար, թէ աղջիկը արդէն զլխէ հանուած էր այն նոյն երիտասարդին կողմէ՝ որուն ակնարկութիւնը ըրինք, թէ օրեր առաջ մտածուած, ձեւուած շանրած մըն էր եղածը: Բնականաբար վերջ տրուեցաւ դատական հետապնդումներուն, եւ Պ. Բարթողեան կրնար դեռ հետապնդել զանոնք, բայց չուզելով գործ ունենալ մարդկային ինկածութեան

հետ, բաւականացաւ տրուած արդիւնքով, այսինքն՝ Բարֆէին կողմէ տրուած պաշտօնական որոշումով՝ որ կը հաստատէր թէ՛ Բարթողեան զսօ գացած էր լոկ շահադիտական սպառնալից զրպարտութեան մը:

Եւ հիմա, երբ արդէն տասնեակ տարիներ անցած են այդ դէպքին վրայէն, եւ մոռացութեան մատնուած անցեալը, Բարթողեան, տակաւին յիշելով զայն, կը մխիթարէ ինքզինքը գոնէ այն բանով՝ որ ինկածութեան այդ ջոխրին գլխաւոր դերակատարները արդէն վախճանած ըլլալով, եւ անոնց ապրող ընկերները քաջքուրի կեանք մը ապրելով, իրենց պատիժը արգէն գտած եղան:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԵՒ ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

1921ի շրջանն է. կիրակի օր մը նշանակուած է Աղքատախընամի դիւանի ընդհ. ժողովը: Տօթ. Ն. Քէչէճեան կ'ատենապետէ. Բարթողեան ներկայ է: Կը կարդացուի վարչութեան հաշուեկշիռը եւ տեղեկագիրը: Ատենապետը խօսք կուտայ ժողովականներուն արտայայտուելու կարդացուած հաշուեկշիռին եւ տեղեկագրին մասին: Ո՛չ մէկ դիտողութիւն: Բարթողեան, ոտքի կ'ըլլելով, շնորհակալութիւն կը յայտնէ ժողովականներուն, խնդրելով միեւնոյն ատեն որ իրեն քուէ չի տան, որովհետեւ պիտի մերժէ բացարձակապէս: Ժողովականներէն մէկը գիտել կուտայ ըսելով. «Քանի որ պիտի հրաժարէիք, ի՞նչպէս յաջորդ շրջանի վիճակահանութեան պայմանագրութիւնը կը ստորագրէք»: Դիւանին ատենապետը կը պատասխանէ՝ ըսելով. «Ստիպողական պարագային, կարծեմ կըրնայ նախորդ վարչութիւնը ստորագրել նման համաձայնագիր մը»: Ժողովը յետոյ կ'անցնի վարչական ընտրութեան:

Բարթողեան մեկնած էր ընտրութենէն առաջ: Յաջորդ օրը միայն կ'իմանայ իր վերընտրութիւնը, որուն համար անմիջապէս կը զրէ հետեւեալ նամակը.

Ազնուաւում Տիար Ասեմապետ
Ազ. Բնկ. Պատկ. Ընդհ. Գողովոյ

Աս

Տէր,

Ինչ ինչ կարելու պահանջներով, յետ այսու, Աղբասախնամի գործադիր ժողովոյ ասեմապետութեան պատշոնը շարունակել բացարձակապէս անկարելի ըլլալով, ներկայիս կուգամ խնդրել որ հրաժարական ընդունիք եւ նոր Ասեմապետի մը ընտրութեան մասին պարտաւարձաբար տեսնուիք:

Այս որոշումն վճարական նկատելով, հանձնէք ընդունիլ, Տիար Ասեմապետ, անկեղծ յարգանքներս:

23 Փետր. 1921

Տ. Բարթողեան

Հազիւ թէ կ'ստանայ Մայր Դիւանը Բարթողեանի մերժողական տոյն նամակը, կ'ուղարկէ երկրորդ նամակ մը՝ խնդրելով Ատենապետի պաշտօնը շարունակել՝ գոնէ առժամաբար: Բարթողեան կը պատասխանէ.

Ազնուաւում Տիար Ասեմապետ
Ազ. Բնկ. Պատկ. Ընդհ. Ժողովոյ

Աս

Տէր,

Ասացայ Ձեր 23 քուակիր եւ 2195 քուաւոր նամակը՝ որով կ'առաջարկէ շարունակել պատշոն մինչեւ նոր ընտրութիւնը: Կը ցաւիմ յայտարարել քե, ինչ ինչ խիստ կարելու պարագաներ կ'սխալեն զիս որոշման մեջ անփութիւնս մնալ: Ձեր նամակին հետ միասնաբար, ինձ ներկայացուեցաւ նաեւ Գործադիր Ժողովոյ տեղեկագիրը, զորս ստուգելի, նկատելով որ շարունակ մեծագոյն մասը աղէկ պատշոնաւորած եմ: Բայց պիտի խնդրեի որ այս պարագան երազելի չի տայ քե հրաժարական եւ առած եմ եւ պատշոն շարունակելու մտադիր:

Հանձնէք ընդունիլ, Տիար Ասեմապետ, անկեղծ յարգանքներս

25 Փետր. 1921

Տ. Բարթողեան

Հակառակ անոր որ Բարթողեան կրկին ու կրկին մերժած էր իրեն վստահուած պաշտօնը, Ախրատախնամի վարչական ժողովը, կը շարունակէ գործել իր նախկին մեթոտով, այսինքն Բարթողեանը ընդունիլ իբր Ատենապետ, լուռօրէն: Եւ որովհետեւ Գործ-

ժադիր ժողովը չէր կրնար մնալ առանց ատենապետի, ինը շաբաթ ետք, նորէն կը դիմէ Բարթողեանի՝ միշտ միեւնոյն խնդրանքով, որուն կը պատասխանուի նոյն հետայն.

1 Ապրիլ 1921

Մեծայարգ Տիար Ասեմապետ
Աղբ. Ընկ. Պատ. Ընդհ. Ժողովոյ

Աս

Տէր,

Ստացայ Ձեր Ապրիլ 1 բուակիր նամակը: Իմ մասին ցոյց տուած վստահութենէն անկեղծօրէն ազդուած ըլլալով, կուզամ իմ խորհին շնորհակալ իմա յայտնել: Բայց, ինչպէս միշտ կրկնած եմ, պիտի խնդրէի որ ընդունիք Գործադիր Մարմնոյ անդամակցութենէն իմ հրաժարականը:

Հանեցեք ընդունիլ, այս առիւ, Տիար Ասեմապետ, յարգանքս անկեղծ հաւաստին:

Տ. Բարթողեան

Բարթողեանի այս բոլոր նամակագրութիւնները ապարդիւն կ'անցնին, եւ այս անգամ Թորգոմ Սրբազանն է որ կը հրաւիրէ զայն ընդհ. ժողովի: Բարթողեան կը պատասխանէ.

21 Ապրիլ 1921

Գեր. Թորգոմ Եպիսկ. Գուտակեան
Բարեխնամ Առաջնորդ Եպիսոսի Հայոց

Գանիրէ

Սրբազան Հայր,

Իր օրին ստացայ Ձերդ Սրբազնութեան Մարտ 20 բուակիր նամակը, որով զիս կը հրաւիրէք Աղբասախնամ ընկերութեան նորընտիր Գործադիր Ժողովոյ անդամիկ նիւսին, որ պիտի գումարուի այսօր, Առաջնորդարանի մէջ: Ապրիլ 1 բուակիր նամակաւս արդէն հրաժարականս Ընդհ. Ժողովոյ ներկայացուցած ըլլալով, պիտի խնդրէի որ Ձերդ Սրբազնութիւնն ալ բարեհաճէր նկատի ունենալ սոյն հրաժարականս:

Համբոյրիւ Ս. Աջոյդ
Տ. Բարթողեան

Աղբատախնամի Ընդհ. Ժողովը տեղի կ'ունենայ, եւ Բարթող-

եան նորէն կ'ընարուի, եւ նոյնիսկ թերթերու մէջ կը ծանուցուի: Բարթողեան, ճարահատ, կը ստիպուի նորէն գրել:

Մեծաբարգ Տիար Ասենապեւ
Աղբ. Ընկ. Պատկ. Ընդն. Ժողովոյ

Աս

Տեք,

Ինչպէս պատշտումարութեան օրջանին, այսինքն Փետրուար 25 քուակիր, եւ վերընհուելէս յետոյ՝ Ապրիլ 1 քուակիր նամակներովս արդէն հրաժարականս ներկայացուցած եմ: Հակառակ ասոց, Պատկ. Ժողովդ կրկին իբր Աղբասխանամի Գործադիր Ժողովոյ անդամ կը յայտարարէ զիս՝ ըլլայ «Յուսաբեր»-ի, ըլլայ «Արեւ»-ի վերջներս քիււերուն մէջ:

Թեեւ անձս վիճաբանութեամբ չեմ համարիր ինձի եղած այս պատկ. Էն, բայց միանգամայն չեմ կրնար խաբել Ժողովուրդը, քանի որ այլեւս բաժին չունիմ այս բարեկապասակ եւ խիստ զննահատելի գործին մէջ:

Մեծ յոյս ունիմ քե՛ւ Պատկ. Ժողովդ նկատի ունենալով այս պատկ. Էն, բարի պիտի ըլլայ, կրկին վերոյիշեալ քերքերու միջոցաւ, ներքեւ սոյն կէտք. ինչ որ ամենեւն առողջ եւ ամենեւն տրամաբանական գործը եղած պիտի ըլլար:

Սպասելով արդիւնքին,
Մնամ խորին յարգանքով Ձերդ՝
Տ. Բարթողեան

Կ'ընդունուի Բարթողեանի հրաժարականը, որ, ինչպէս տեսանք, բաւական մը զբաղեցուց զինքը:

Անշուշտ թէ՛ ոմանց համար ծանօթ էր Բարթողեանի հրաժարման շարժառիթը, բայց զժրախտաբար շատ շատերուն կը մնար անծանօթ: Անցնող տարիները թանձր քօղ մը քաշած են սոյն պատճառներուն վրայ՝ երբ Բարթողեանի նման անկեղծ ու ժրջան մէկու մը օգտակարութիւնը կ'անտեսուէր ու կը մոռցուէր: Բարթողեան, ինչպէս տեսանք, ազգօգուտ ձեռնարկներու մէջ կը դնէր իր խելքը. իմացականութիւնը եւ փորձառութիւնը. անկարելի էր զինք խաբել, շողքորթիլ: Չորս տարուան իր գործունէութիւնը Աղբատախնամին իրրեւ Ատենապեա, ի հարկէ ունեցաւ իր անհուն օգուտները. մասնաւորապէս Աղբատախնամի վիճակահանութիւնը 27 ոսկիէն մինչեւ 110 ոսկիի ուստում մը ու-

նենալով, եւ այլ բազում օգտակարութիւններ՝ նպաստընկալներու հաշւոյն: Բայց կար ձեռք մը որ չէր հանդուրժիր եւ կամ կը կասեցնէր ամէն ազգօգուտ ձեռնարկ՝ պարզապէս իր եսին, իր կամքին, իր հրամանին ծառայեցնելու համար ազգային բոլոր գործօնները: Հարկ կ'ա՛յ ըսելու թէ որու կ'ակնարկուի: — Նոյն ինքն Թորգոմ եպիս. Գուշակեանի, այժմ Պատրիարք Երուսաղէմի: Բարթողեան գործին չէր եկած Սրբազանին: Սրբազանին գործին կուգային միայն եւ միայն խաւանիկներ: Կրնա՞նք ըսել թէ ազգային բոլոր գործօնները՝ խաւանիկներ էին պարզապէս: Բնականաբար ո՛չ: Այո, կային ատենց մէջ իմացական մարդիկներ, բայց մեծամասնութիւնը խաղալիք էր Նորին Սրբազնութեան ձեռքին տակ: Թորգոմ Սրբազան բաւական ճարպիկ էր, սակայն, առաջին դասակարգի մարդիկները սիրաշահելու, վերջինները արդէն իր հրամանին ենթակայ են: Բարթողեանի թիւը մարդիկները գործին չէին գար իրեն, Թորգոմ Սրբազանին: Եւ եթէ գտնուէին ուղղամիտ ու գործօն մարդիկ, կ'աշխատէր իրեն ենթարկել զանոնք ռուս միջոցով, հակառակ պարագային, դիւրին էր հեռացնել: Դիտողութիւն, քաշքշուք, երբեմն կշտամբանք, լմնցաւ գնաց: Տէրն է ինքը Առաջնորդարանին, միահեծան տէրը, եւ մնացեալները՝ ծառայողները իրեն՝ պարզապէս: Ահա՛ այս պատճառաւ անիկա՛ աչք կը գոցէր ամէն ապօրինի արարքներու երբ կը յայտնուէր իր մօտ ծառայողներու շրջանակին մէջ, աչք կը գոցէր գողութեան, անիրաւութեան, գեղծումի, նոյնիսկ անբարոյութեան: Իր մարդիկն էին անոնք, պէտք էր ներքեր, եւ կամ չտեսնելու, չգիտնալու զարնէր: Թորգոմ Սրբազան նաեւ կ'զբօսնուր: Մէկը կար «աթոռակալ»ներէն, այժմ վախճանած, որ իր Հռոմի Այլաթն էր պարզապէս: Լուրջ եւ նոյնիսկ գրական նիւթերու մասին կը խօսակցէր այդ թշուառ մարդուն հետ, որ հազիւ թէ կրնար գումարել չորս թուանշան տակէ տակ, անուս ու անտաշ մէկը, իր տեղը՝ շատ շատ՝ փուռի մը անկիւնը եւ կամ... Էջու մը կամ ծիւղ մը ետեւէն: Թորգոմ Սրբազան սակայն ժամերով կը խօսէր այս նոյն մարդուն հետ, հարց կուտար, պատասխանն ալ միաժամանակ իր կողմէ, որովհետեւ խեղճ մարդը չէր հասկնար, չէր ըմբռնիր, խելքը չէր հասներ: Եւ որովհետեւ պէտք էր երբեմն հասկնալ ձեռանալ, իր շրթունքները սեղմելով կը բաւականանար՝ ըսելով միայն՝ «այո՛», «ո՛չ», «իրա՛ւ», «հէլէ հէլէ», «վնժըը», «պռապօ»...: Եւ վերջապէս բաւական մը էյլեմիս եղած է Սրբազանը, մեկնելու ժամանակ է: Խնջ ընել կ'ենթադրէք: Կը հրամայէ ազգային այդ

նոյն աթոռակալին երթալ կառք մը կանչել: Եւ այդ ծառայութիւնը ամենէն ղիրեկան բանն էր մեր յարգելի աթոռակալին:

Ձեներ ուզեր աւելի ծանրանալ Թորգոմ Սրբազանի Եզիպտոսի Առաջնորդական շրջանին կատարած յոռի եւ ֆլասակար գործառնութեանց վրայ: Միայն թող բաւական ըլլայ ըսել թէ՛ Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ միացեալ թեմը որ այնքան հարուստ էր՝ անշարժ կալուածներով, որ անոնց բարւոք տնտեսումը կրնար անհունօրէն օգտակար ըլլալ զաղութին, այսօր, սակայն, ինկած է սնանկութեան աստիճան, եւ չի կրնար զոցել նոյնիսկ եկեղեցական եւ դպրոցական բացերը: Հողերը կը յափշտակուին, առնելիքները կ'ուրացուին կամ չեն վճարուիր, արմաւենիները կը փճանան, հողերը կ'ամառնան, շէնքերը կ'ամայանան, եւ ազգային զանազան գործօններ ի գո՛ւր կը ջանան դարմանել զանոնք:

Թորգոմ Եպիսկ. Գուշակեան, նախկին Առաջնորդ Եզիպտոսի, եւ այժմու Պատրիարք Երուսաղէմի, կրնայ պարծիլ: Մեր կարծիքը այն է միայն որ այս հայ հոգեւորականը անընդունակ է, օգտակար ըլլալու ունէ՛ գործի, ունէ՛ ձեռնարկի, նոյնիսկ ներկայ իր պաշտօնին: Խեղճ հայ եկեղեցի:

Եւ կը խորհինք թէ, Տիար Տելէմար Բարթողեան, ինչպէս նաեւ բոլոր դառնացողները Թորգոմ Պատրիարքէն, իրենց անձնական համոզումները մէկդի, բայց նոյն հոգեւորականին կողմէ տակաւին ենթարկուելիք ազգամլաս գործերն է որ զիրենք անմխիթար կը թողու:

Երուսաղէմի Պատրիարքը բնաւ չ'ախորժիր եւ թոյլ չի կրնար տալ ունէ՛ անծի որ իր անհատական ճիգերով սատարէ ազգին, խելք, ուղղութիւն եւ գործ՝ ի՛րը ամէն բանէ վեր: Ձէ կարելի ըսել թէ կը պակսէր իրեն իր թեմը կառավարելու կարողութիւնը, պակսածը տրամադրութիւնն էր՝ իրմէ դուրս մարդու ենթարկուելու, եւ կամ նոյնիսկ մտիկ ընելու ունէ՛ մէկը: Անշուշտ թէ ունէր ան խորհրդականներ, բայց ատոնց ներկայութիւնը՝ իր եսին երկրպագութեան ու հնազանդութեան համար միայն: Վայ ան մարդուն՝ որ իր եսը պիտի ուզէր արժեցնել, ամէն զնով կ'ուզէ տապալել զայն: — Բարթողեան մէկն էր ատոնցմէ:

Անշուշտ, օգտակար մարդիկը պիտի հեռանան կամ հեռացուին իր քովէն, եւ պիտի փոխարինուի միայն հլու հնազանդ տարրերով: Թորգոմ Սրբազանի համար աւելի լաւ է, օրինակ, Ադրատալանամի վիճակահանութիւնը որ 15 տարիներ ամսական 27 ոսկի հասոյթ կը բերէր, քան 110 ոսկին, որովհետեւ առաջինին

ներկայացուցիչները «ծառայ նմ Սրբազանիս» կը հռչակէին շարունակ, մինչ վերջիններուն համար՝ լոկ առաջնորդ մըն էր ինք:

Կը մաղթենք որ Թորգոմ Սրբազան դոյզն ինչ փոխուած, զգաստացած ըլլայ հիմա, այլապէս՝ վա՛յ Սիոնին:

*
* *

Փոքրիկ լուսանցք մըն ալ ըանալ կը պարտաւորուինք՝ Թորգոմ Սրբազանի պատկերին լրումը գծելու համար:

1923 Օգ. 2 թուակիր նամակ մը ուղղուելով Տիկ. Բարթողեանի՝ «Թորգոմ Դուշակեան» անունով, կը խնդրուի Տիկնոջմէն Առաջնորդարան այցելել՝ ազգօգուտ ձեռնարկի մը լծուելու պատրաստակամութեամբ: Պ. Բարթողեան ինք կը պատասխանէ սոյն նամակին՝ Տիկնոջ Բօր Սայիտ օգափոխութեան զացած ըլլալուն համար, որուն պատճէնը նախապէս ուրիշ խնդրոյ առթիւ (էջ 79) գրուած ըլլալուն աւելորդ կը նկատենք կրկնել զայն հոս:

ԱՆՑԵԱԼԻ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻ ԽՈՂԵՐ

Եւ մինչ Բարթողեան կը գործէր իր սեփական աշխատանքով, ըստ իր սովորութեան, իր ուշադրութենէն չէր վրիպած նաեւ ազգային գործերը՝ անոր տառապանքի կամ չքաւորութեան կալուածին մէջ:

Նորեկ հայութեան թիւը, բաղդատմամբ հին գաղթականներու, շատ աւելի էր, բայց ազգային իշխանութիւնները միայն պէլէսի հայերով կը զբաղէին՝ զանց ընելով նորեկ հայերը:

Կ'ընդօրինակենք գրութիւն մը՝ «Արեւ»էն Տիար Տելէմար Բարթողեանի կողմէ գրուած, այս ուղղութեամբ.

Գահիրէի Աղբատալսմամբ ընկերութիւնը, իր հաստատման եւ գործունէութեան պատմութիւնը ունի:

Իրաւ է որ Եգիպտոսի մէջ «Աղբատաց Հոգաբարձութիւն» առնուով արդէն մարմին մը գոյութիւն ունէր, բայց այդ մարմինէն կ'օգտուէին միայն անոնք՝ որ բուն տեղացի կոչուելու առանձնաշնորհումը ունէին, եւ նորագաղթ թշուառ հայութիւնը բոլորովին զրկուած էր անկէ ոեւէ նիւթական օգնութիւն ստանալու իրաւունքէն:

Մինչեւ 1896 թուականը շատ ցանցառ էր թիւր Եգիպտոսի հայութեան: Բայց այդ թուականէն սկսաւ ստուարանալ: Թուրքիոյ հայերուն մատնուած թշուառ ու հալածական կեանքին պատճառաւ: Դառն էր կացութիւնը այդ դժբախտ հայութեան: Բայց Առաջնորդարանը կը զլանար իրենց օգնել:

Նորագաղթ հայութիւնը պէլէսի կոչուելու եւ նպաստ կարենալ ստանալու համար ամուսնացեալներու 3 եւ ոչ-ամուսնացեալներու համար 5 տարի սահմանուած էր: Եւ այս օրէնքը գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր ընտրական գործողութեանց ատեն:

Ինքս ալ նորեկ գաղթական մը ըլլալով, ընկանաբար, իրաւունք չէր տրուեր ինծի պաշտօնապէս շահագրգռուելու հայութեան այդ վիճակով: Եւ ինծի հետ շատերուն ալ:

Ամէն իրիկուն, գործի դադարէն ետք, քանի մը ծանօթ ընկերներու հետ սովորութիւն ըրած էինք հաւաքուիլ Պ. Գրիգոր Սարափեանի «Աբարատ» դեղարանին կողմնակի բաժիններէն մէկուն մէջ: Օր մը երբ նստած կը խօսակցէինք օրուան ազգային անցուդարձերու շուրջ, յանկարծ դուրսէն աղբսի յուզիչ ձայն մը լսուեցաւ: Անմիջապէս տեղէս ելլելով, տեսայ հայ մը որ թախանձազին դեղ կը խնդրէր Պ. Գր. Սարափեանէն: «Եղբայր իրաւունք ունիս, բայց ես դեռ պատառ մը հացի դրամը չեմ շահած, ի՞նչ պէս կ'ուզես որ ձրի դեղ տամ, երեք օխայ սաճե հաց հազիւ կը բաւէ իմ զաւակներուս»:

Սարափեանն էր խօսողը եւ իրաւ էր ըսածները: Հազիւ փոքրիկ դեղարան մը ունէր ան՝ իր բազմանդամ ընտանիքին պէտքերուն հասնելու համար: Եւ սակայն աղքատներու թիւը շատ էր,

եւ տնօվն՝րջ կուգային անոնք՝ իրենց ցաւին դարման մը խնդրելու համար:

Աւելորդ է ըսել թէ ներկայացող հայ աղքատը ստացաւ իր վէրքին դարմանը, տալով միանգամայն ինծի ներշնչումը այն բանին՝ որ կրնար մխիթարութիւնը ըլլալ տառապող հայութեան, հոգ չէ թէ սահմանափակ թիւով: Եւ դառնալով ընկերներու մօտ, կարճ խօսակցութիւնէ վերջ, գաղափարը կը յղանայինք Աղքատախնամ ընկերութիւն մը կազմելու:

Յաջորդ իրիկունը նորէն հոն ենք՝ միշտ միեւնոյն մտահոգութեամբ գրաւուած: Աւելորդ է ըսել թէ ընկերներս ո՛չ մէկ տարակարծութիւն ունէին գործի անհրաժեշտութեան մասին. բոլորն ալ համամիտ էին, միայն կը պակսէին նիւթական միջոցները: Բնականաբար ունկնդող միայն կրնար տալ, եւ մեր մէջ բացի Պ. Խաչիկ Փափագեանէն ո՛չ ոք կրնար նիւթական այդ պէտքը հայթայթել: Ու դիմեցինք իրեն: Մերժուեցանք: Բայց իր մերժումը նշանակութիւն չունէր մեզի համար: Վերջապէս, շատ մը խնդրանքէ ետք, բարեհաճեցաւ պահանջուած գումարը տալ՝ պայմանաւ որ երաշխաւորենք անոր հատուցումը կարելի եղածին չափ շուտ: Այսպէս հիմնադրամը հայթայթելով, մեզի կը մնար ճարել 41 անդամներ: Այս ուղղութեամբ գործի լծուելով Տօթ. Ճէրահեան, Սիմօն Ֆէլէկեան եւ ես, դիմեցինք այն ատենուան հայ Կրեստներուն: Հայ Կրեստները սակայն մերժեցին դրականօրէն: Յուսախաբութիւնը ծայր տուաւ մէջերնիս, այնքան խանդավառութեամբ սկսուած գործ մը կը վերջանար ընդհանուր հիասթափումով մը: Այս միջադէպէն ազդուելով, ընկերներս խորհուրդ կուտային ինծի հրաժարիլ: Բայց դեռ ամէն միջոց ու հնարաւորութիւն չէր փորձուած, եւ ես այդ միջոցներուն ու հնարաւորութիւններուն մասին էր որ կը խօսէի իրենց:

Ամէն մարդ ընականաբար չէ որ կը մտածէ եւ կը գործէ: Հայ Կրեստները կրնային մերժել, բայց անդին կային աշխատասէր ու գործունեայ անհատներ, գրեթէ բոլորն ալ նորեկ: Հայութեան այս դասակարգին վրայ դրած էի յոյսս:

Յաջորդ օրն իսկ յաջողեցայ արծանագրել այնքան հայեր՝ որքան որ պէտք էին օրինական թիւը լրացնելու համար: Այսպէս, մեր նպատակին իրագործման համար պէտք եղած բարոյական աւտադծը ունենալով, առաջին կիրակին իսկ նշանակուեցաւ հաւաքոյթի օրը:

Անշուշտ, ատանկ ստուար թիւ մը պարփակելու համար տեղ

մը պէտք էր: Առաջնորդարանը չէր կրնար ըլլալ, յարմար տեսնուեցաւ նոյն շրջանակին մէջ գտնուող յոյն կապելայ մը Գրիգոր Սարաֆեանին ճեղդ դիմացը, ուր ներկայ գտնուեցան արծանագրուած բոլոր անդամները:

Նախ անուէր տրուեցաւ հաստատուելիք ընկերութեան, որ կոչուեցաւ «Նրկսեւ Աղքատախնամ Ընկերութիւն»:

Դիւանի ընտրութեան ձեռնարկուելով՝ ընտրուեցան Տօրթ, Ճէրահեան՝ Ատենապետ, Սիմօն Ֆէլէկեան՝ Բ. Ատենապետ եւ Գրիգոր Սարաֆեան՝ Ատենադպիր:

Յետոյ Գործադիր Ժողովոյ անդամ նշանակուեցան Պ. Պ. Ե. Քէրէստէճեան, Նշան Մեքենահեան, Արմենակ Համամճեան, Խաչիկ Փափազեան, Յակոբ Քիրքճեան եւ այս տողերը զրոյդ՝ Ատենապետի հանգամանքով:

Դալով օժանդակ անդամուհիներուն, Սուրբիկ Հանրմ Կարապետեան (հանգուցեալ Պետրոս Կարապետեանի կինը) եւ Մաքրուհի Տուտու Համամճեան ընտրուեցան, որոնք անհուն օգտակարութիւն ունեցան գործին յաջողութեան համար:

Եւ այսպէս, կազմ եւ պատրաստ, կը մնար վաւերացնել տալ մեր ծրագիրը Առաջնորդարանէն: Ու այս գործն ալ գլուխ հանելու ջանքը յանձնուեցաւ ինծի, օժանդակ ունենալով Պ. Յակոբ Քիրքճեանը:

Բայց բուն գործը ասիկա է եղեր: Երբ ներկայանալով Քաղաքական Ժողովին կը խօսէինք Աղքատախնամ ընկերութեան մը պէտքին եւ անոր կազմութեան մասին, Ժողովականներէն այն մասը որ հայերէն չէր գիտեր, կը միջամտէր ըսելով. «Եա ախի, տա պի ուլ է», (այսինքն ի՞նչ ըսել կ'ուզենք): Յովսէփ Եպսկ. Այվազեան եւ Սեդրակ Դաւիթեան բաւական դժուարութեամբ կը հասկնան եւ կը համոզեն այդ հայ լեզուէ զրկուած Ժողովի անդամներուն թէ Աղքատախնամ ընկերութիւն մը կ'ուզենք կազմել:

Բնական է որ Ժողովը տուաւ իր հաւանութիւնը, վաւերացնելով մեր ներկայացուցած ծրագիրը:

(Ստորգ.) Տ. Բարթօղեան

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆ

Տիար Տեյէմար Բարթողեանի եազմայի ճարտարարուեստի գործունէութեան լրումն է դէպի 1918ի վերջերը: Օր մը, Եգիպտոսի նախորդ վարչապետ Հիւսէյին Րիւշտի փաշա կ'այցելէ Բարթողեանի գործատեղին: Բարթողեան-Րիւշտի փաշա իրարու ծանօթ դէմքեր էին: Բարթողեան զբաղուած էր ներկերու քաղադրութեամբ՝ երբ այցնելով իւնը կ'ընդունի պետական բարձրատիւճան այս պաշտօնէին: Կը հիւրասիրուի ան՝ իր դիրքին համապատասխան եղանակով, միանգամայն ցոյց տրուելով գործը՝ որ կը վարէր Բարթողեան: Կը խանդավառուի Րիւշտի փաշա տեսնելով գործ մը որ այնքան ծաղկած էր Եգիպտոսի մէջ, բազմահարկը գործաւորներու զբաղում հայթայթուած, եւ մանաւանդ պատերազմի ընթացքին ներկերու նուազումը, նոյնիսկ չ'գոյտընելը, փոխարինուած Բարթողեանի անխոնջ ջանասիրութեամբ: Անշուշտ թէ, բնականոն վիճակի մէջ, ո՛չ մէկ ատեն միտքէն պիտի անցընէր Բարթողեան՝ ներկերու քաղակցութեամբ զբաղիլ. պէտքի հարկադրանքն էր պատճառ ստեղծելու, հնարելու զայն: Գիւտերու հնարաւորութիւնը յաճախ դիպուածի արդիւնք է, բայց ոչ մէկ հնարագէտ իր փորձարկութիւնը արդիւնաւորած է առանց աշխատանքի: Համաշխարհային ամբողջ հնարքները, իւրաքանչիւր ենթակային արժած են ծանրածանր աշխատանք, նոյնիսկ յաճախ մահ: Բարթողեան դիւրութեամբ չէր յաջողած, աշխատած էր ան չարաչար յոգնութեամբ, յաճախ վրիպանքով, բայց յամառ յարատեւութեամբ: Արուեստը պէտք ունէր ներկի մը, ներկերու. կա՛մ պէտք էր հնարուէր եւ կամ պէտք էր թողուէր, լքուէր գործը: Եւ հո՞ս է արդէն ենթակային արժանիքը: Մնացեալը, այսինքն արդիւնաւորումը, ինքնին պատրաստ է: Բարթողեանի գործին ընդլայնումը անհամեմատ չափերով՝ ուղղակի ահա՛ այս ըստ երեւոյթին պարզ գիւտին հետեւանքն էր: Րիւշտի փաշա, խանդավառուած Բարթողեանի այս խիստ նախանձախնդրութենէն, պարագայ մը որ երկրին համար մանաւանդ անհուն օգտակարու-

թիւններ ունեցած էր, կը թելադրէ անոր դիմել կառավարութեան, բացատրել իր գործը, եւ ցոյց տալ այն օգուտները՝ որով օգտուած էր թէ՛ ինք եւ թէ իր հարիւրաւոր գործաւորները:

Բարթողեան, իր գործերով բազմազբաղ, իրաւ որ չէր խորհած երբեք կառավարութեան դիմել՝ իր գործը արժեցնելու նաեւ բարոյական գետնի վրայ, բայց Բիւշտի փաշայի թելադրանքը տեսակ մը խայծ եղաւ իրեն աշխատելու նաեւ ցոյց տրուած ուղղութեամբ: Իր առաջին նամակը կառավարութեան հասցէին՝ մասնաւոր տեղեկագրով մը՝ կը կրէ 1918 Ապրիլ 30 թուականը: Յաջորդաբար ուղղուած եւ ստացուած նամակները՝ նուազագոյն վեց ամսուայ ընթացքին, ունեցան այն արդիւնքը որ եղիպտական կառավարութիւնը, պատրուակելով Բարթողեանի արդէն գործէն քաշուիլը, չի կրնար պատուել զայն: Եւ իրաւ ալ Բարթողեան արդէն քաշուած էր գործէն, վաճառելով զայն:

Ուշագրաւ պիտի ըլլար սակայն հակիրճօրէն տալ պատկերը այն բանակցութիւններուն՝ որ տեղի ունեցաւ Բարթողեանի եւ պետական արհեստագիտական ներկայացուցչութեան միջեւ, վերջինիս կողմէ նշանակուած մասնաւոր անձի մը՝ Mr. Steward'sh գործարան այցելութեամբ:

Վերջապէս, երկար բանակցութիւններէ վերջ, 1918 Փետրվար 9 թուակիր պաշտօնական նամակով մը, կը դիմուի Բարթողեանի՝ իմացնելով որ մասնաւոր պաշտօնեայ մը պիտի ներկայանայ յաջորդ օրը իր գործատեղին՝ Արհեստագիտական Վարժարանի (Technical School) կողմէ, տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար գործին կարեւորութիւնը: Եւ կուգայ Անգլիացի բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը, կ'ուսումնասիրէ գործը, եւ յետոյ դառնալով Բարթողեանի, կը յայտնէ իր շնորհակալութիւնը, եւ խանդավառ խօսքերով արտայայտուելէ ետք նաեւ արուեստի մասին, եւ անոր տալէ ետք ուղղակի Բոսֆիւսէօրի տիտղոսը, իր անվերապահ համամտութիւնը կը յայտնէ կառավարական բացառիկ քաջալերանքին մասին՝ որ անշուշտ թէ պիտի արժանանար գործ մը՝ որ ո՛չ միայն եղիպտոսը օժտած է արուեստի առաւելութեամբ, այլեւ զբաղում հայթայթած բազմահարիւր մարդոց: Անգլիացի պաշտօնակալը, կրկին եւ կրկին շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք, կը մեկնի, յանձնարարելով Բարթողեանի պատրաստել տեղեկագիր մը՝ կառավարութեան ուշադրութեանը ենթարկելու համար իր այս խիստ ուշագրաւ գործը:

Աւելորդ է ըսել թէ Բարթողեան կը լրացնէ այս աշխատանքն

ալ՝ որ յանձնարարուած էր իրեն պետական այս պաշտօնատարին
կողմէ: Կ'անցնին ամիսներ, ո՛չ մէկ արձագանգ այդ ուղղութեամբ:
Եւ Բարթողեան վերջին անգամ դիմելէ ետք՝ գրաւոր կերպով՝ թէ
ի՞նչ է կառավարութեան տեսակէտը, կը ստանայ հետեւեալ պա-
տասխանը.

MINISTRY OF EDUCATION

Department of
Technical, Industrial and
Commercial Education.

Sharia Abdin, Cairo,
Telegrams: «TECHEDU, CAIRO»,
Téléphone № 26-18.

In reply please quote
№ 226/P

Le 28 Septembre 1918.

Monsieur,

Je viens de m'apercevoir avec grand regret que votre lettre du
30 Avril dernier, adressée à notre Mr. Stewart, et à laquelle vous
avez bien voulu joindre une intéressante collection de vos mou-
choirs, a, par accident, été laissée de côté sans que j'aie pu vous
en remercier.

Or, je tiens essentiellement à vous adresser mes remerciements
très sincères pour l'intérêt que vous portez à notre Exposition des
Industries Locales, et à laquelle vous voulez bien participer effec-
tivement par votre offre de la dite collection. Je vous remercie
également pour votre note sur l'industrie des «mouchoirs de tête». Malheureusement, nous avons été obligés de fermer notre Expositi-
on parce que les locaux ont été pris par les bureaux des Auto-
rités Militaires. Mais nous espérons, toutefois, pouvoir la réouvrir
dans un temps plus heureux, et alors nous ne manquerons pas d'y
réserver à votre industrie la place importante qu'elle mérite.

Veillez agréer, Monsieur, l'assurance de ma considération très
distinguée.

Le Dirscteur Général,
(signé)
Illisible

M. D. Partoghian
Fabrique de Mouchoirs,
Rue Sekka-el-Guédidah,
Le Caire.

Պարոն,

Երե՛մ ցաւով կարգացի թէ՛ Ձեր անցեալ Ապրիլ 30ի նամակը, որ ուղղած էիք մեր Տիար Սթէուառթին, եւ որուն կցած էիք Ձեր եազմակերէն հետաքրքրական հաւաքածոյ մը, պատահաբար, մէկ կողմ ձգուած է, այս առթիւ առանց շնորհակալութիւնս յայտնելու Ձեզ:

Արդ. Ձեզ կը յայտնեմ անկեղծ շնորհակալութիւններս, այն շահագրգռութեան համար զոր դուք կը տածէք հանդէպ մեր՝ Տեղական Ճարտարարուեստից Յուցահանդէսին որուն կը փափաքիք մասնակցիլ գործնականապէս Ձեր վերոյիշեալ հաւաքածոյին մատուցմամբ: Շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Ձեզ նմանապէս «Եազմա»ներու Ճարտարարուեստին վերաբերեալ Ձեր տեղեկագրին համար:

Դժբախտաբար, ստիպուեցանք գոցել մեր ցուցահանդէսը, որովհետեւ անոր յատկացուած զեւթինը զինուորական իշխանութեանց կողմէ՛ զբաւուեցաւ: Բայց դարձեալ, կը յուսանք որ աւելի լաւ տտնն մը բանանք զայն վերստին, եւ այն ատեն չպիտի թերանանք հոն վերապահել Ձեր Ճարտարարուեստին համար այն լաւագոյն տեղը որուն արժանի է ան:

Հաճեցէք ընդունիլ, Տիար, ամենախորին յարգանացս հաւատովն:

Տ. Տ. Բարթոլեան

Եազմայի Դործարան

Սիքքա Էլ Կէտիտա փողոց

Գահիրէ

Ընդհ. Տնօրէն

(Ստորգ.) Անընթեռնիլի

* * *

Թէ՛ ի՞նչ շահեցաւ Բարթոլեան՝ եզիպտական կառավարութիւնը զիտակ պահելու համար այս աշխատանքէն՝ որ տարած էր ինք, եւ որ՝ կը խորհէր թէ՛ օգտակար հանդիսացած էր ինք ըլլա՛յ արուեստին, ըլլա՛յ արհեստաւորին: Անշուշտ թէ՛ ինք չէր խորհեր այդ ուղղութեամբ, եւ բարձրագոյն աստիճանի վրայ գտնուող անձ մըն էր՝ Բիւշտի փաշան, ինչպէս ըսինք, որ յղացած ու թելադրած էր իրեն պետական հեղինակութեան ենթարկել իր գործը:

Եւ Բարթողեան, համոզուելով, եւ համարում ունենալով որ պիտի գնահատուի իր գործը, դիմած էր պատկանեալ իշխանութեան:

Առանձին պաշտօնատար մը եկած, ուսումնասիրած եւ արժանի դատած էր այդ աշխատանքը կառավարական գնահատման: Յետոյ լուծիւն՝ երկար պահ մը: Եւ յետոյ՝ պատասխան մը: — Ո՛չ կարեմք: Ի՞նչ եզրակացութիւն կարելի է ստանալ կառավարական այս չկամութենէն: Չենք ուզեր այլ ընդ այլոյ կարծիքներու բաղխիլ, բայց թող թոյլ տրուի մեզի խորհելու թէ՛ միակ հանգրուանը որ մենք կրնանք առաջնորդուիլ այս հարցին շուրջ, ցեղային անցեստւմն է: Աշխարհ կը թաւալի ցեղային տիրակալութեան ոգւով, եւ եզիպտական կառավարութիւնը ո՛չ մէկ կերպով կարելի է մեղադրել երբ կը գործէ միեւնոյն ուղղութեամբ, միեւնոյն հոգեբանութեամբ: Մարդ մը իր բնատուր յատկութիւններուն շնորհիւ այս ու այն արուեստը յղացեր կամ յառաջացուցեր է, պարզ է որ օգտուեր է իր հմտութենէն, դրամ շահեր է, հարստացեր է: Պէտք է գոհ ըլլայ ան այդքանով: Պետական գնահատանքը միայն անոր՝ որ պետութեան անմիջական մաս կը կազմէ, եւ ո՛չ երբեք անոնց՝ որ առնուազն օտար են, օտար են ցեղով ու լեզուով: Եզիպտոսը՝ եզիպտացիներուն:

Իրաւ է որ Բարթողեան չէր ակնկալեր նիւթական ոեւէ առաւելութիւն, ինչպէս յայտնի են իր գրութիւններէն, գոհ էր ինք իր շահածով. բայց կը խորհէր թէ արժանի պէտք էր ըլլալ գնահատման՝ տարբեր եղանակով:

Բարոյական ի՞նչ թելադրանք ասկէ.— Հայ առեւտրականը եւ կամ գործատէրը պէտք է իր սեփական միջոցներով գոհանայ, ո՛չ մէկ խրախուսանք այդ ուղղութեամբ՝ օտարէն:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅ ԵՐԵԻԵԼԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Անդրադառնալով 1897 թուականին, երբ Տիար Տելեմար Բարթոլեան նոր հաստատուած էր Գահիրէ, եգիպտահայութիւնը կը գտնուէր իր փառքի ու պատուի վերջալոյսին մէջ. կամաց կամաց անոր հորիզոնէն կը հեռանային լոյսի եւ յոյսի կամարները: Վաղնջոց շատ է հաշուեր հայութիւնը եգիպտոսի երկնակամարին վրայ փայլող հայեր՝ մարզական, վարչական եւ առեւտրական առաջադէզներուն վրայ, որոնք իրարու յաջորդեր են այնքան վսեմ առաքելութեամբ, եւ յետոյ՝ փառքի ու պատուի լրումէն ետք, անդարձ գացեր, կորսուել են անոնք իբրեւ հայ: Բազում անուններ կան այսօր Արաբ պատմութեան մէջ յիշատակուած, որոնց ծագումը հայ է եղած:

Յիշատակուած թուականին, այսինքն 1897ին, դեռ նոր էր փակուէր համաւաւոր Նուպար փաշա Նուպարի գործունէութեան խիստ փայլուն շրջանը, եւ դեռ եգիպտացի ֆէլլահին շրթներուն վրայ կը թրթռար «Ապունա Նուպար» այնքան զգուական բառերը: Առանց կողմնակալութեան եւ կամ հայասիրական հպարտանքի, Նուպար փաշա իսկապէս «Հայր»ը եղած էր եգիպտացի ֆէլլահին, տալով անոր եւ Հող եւ Արդարութիւն: Եգիպտոսի «Խոյն Դատարանները» ուղղակի անոր ստեղծագործութիւնն են: Եգիպտացին, մանաւանդ անոր երկրագործ դասակարգը, բոլորովին անտեսուած տարր մըն էր դարերով. Նուպար փաշայի օրով կ'սկսէ անոնց ազատագրումը իբրեւ մարդ:

Նոյն թուականներուն, եգիպտահայութիւնը իր մէջ կը հաշուէր նաեւ Եագուպ Արթին փաշան, Տիգրան տ'Ապրօ փաշան, Բարթոլ փաշան, եւ Պօղոս փաշան, ու նաեւ... Թիթոնի փաշան, որ իր կարգին հայ մըն էր, կաթոլիկ: Հո՛ս կանգ կ'առնէ հայ մեծատուններու շքախումբը, եւ կարծես թէ այս երկիրը ա՛լ պէտք պիտի չունենար անոնց ծառայութեան:

Ի՞նչ էր պետական այս շքախումբին իրական պատկերը՝ նոյնիսկ Նուպար փաշայի անունէն սկսած: Բոլորն ալ թէպէտ հմայ

ծագումով, բայց նուիրուած, ամբողջովին, եզրպտոսի. քնիկ եզրպտոսի մը. պարզապէս: Անշուշտ թէ ոչինչ ունինք ըսելիք երբ անոնք իրենց լաւագոյնը կը սատարեն այն երկրին որուն ենթարկուած են, բայց ատիկա ըսել է թէ անոնք չունէին նաեւ. պարտականութիւններ՝ հանդէպ իրենց ազգին: Բարոյական այս ջիղը շատ նիհար է եղած եզրպտոսի հայ մեծատուններէն մեծագոյն մասին մէջ: Բարոյական այս գլուխը պարարտացաւ Աղա Գալուստի կողմէ, եւ շարունակուեցաւ Պօղոս Նուպար փաշայի եւ քանի մը ուրիշ ազգայիններու կողմէ ալ: Մանաւանդ Պօղոս փաշա, անմոռանալի տնուն մը թողուց ո՛չ այնքան հիմնելով Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, այլ հիմնելով Նուպարաշէնը, Հայաստանի մէջ, ու նաեւ Նուպարեան վարժարանը՝ Հէլիօքօլիսի մէջ: Հայաստանի շինարարական աշխատանքին նուիրումը Պօղոս փաշայի՝ ուղղակի անոր փառքի պսակումը եղաւ: Չենք ուզեր արտայայտուիլ Հ. Բ. Ը. Միութեան գործելակերպին մասին, ոչ որովհետեւ անսխալ պէտք է ըլլայ ան, այլ պարզապէս անոր հիմնադիրին փառքը սուէ կերպով չ'սպիացնելու համար: Սա չափը միայն ըսել կարծեմ թոյլ կը տրուի մեզի, որ եթէ անոր վարիչները քիչ մը աւելի, քիչ մը տարբեր մտայնութեամբ ուզէին գործել, անհուն օգտակարութիւն կրնային ունենալ հանդէպ գործին, հանդէպ բարեգործութեան եւ հանդէպ հայ ազգին:

Հայ բարեգործութիւնը սկզբնական թուականներուն՝ վանք շինելուն մէջ միայն կը պարփակուէր, յետոյ վերածուեցաւ եկեղեցիի շինարարութեան, եւ աւելի յետոյ՝ վարժարանի: Չենք խօսիր նպաստի բաշխման մասին, որովհետեւ միշտ ալ եղած է եւ պիտի ըլլայ ան:

Մեծ պատերազմը եկաւ յեղաշրջեց բարեգործութեան ըմբռնումը: Հ. Բ. Ը. Միութիւնը սակայն մնաց իր նախապատերազմեան դրութեան մէջ, մնաց հոն՝ ուր կը գտնուէր առաջ:

Ռուսահայ բարձրաստիճան կուսակցոն մը, որուն անունը չենք յիշեր այս պահուս, իր ունեցած յիսուն կամ հարիւր հազար ռուբլին կը դնէր ռուսական դրամատաճ մը մէջ, բնականաբար տոկոսով, մինչեւ գումարը բարձրանար մէկ միլիոն ռուբլիի, որմէ յետոյ՝ ցուցմունքներ ընկնով թէ ի՞նչ բանի պիտի յատկացուէր ան: Կորսուեցաւ այդ գումարը, դրամատան կամ Զարական կառավարութեան կործանումով:

Եւ յետոյ՝ մենք ունեցած ենք կարգ մը ականաւոր բարեգործներ՝ Հնդկատառնի եւ Ճավայի մէջ, որոնք իրենց հարստութիւնը

կտակած են 50 եւ կամ աւելի տարիներ վերջ եկած իրենց սերունդներուն: Իրաւ է որ դրամատան հաստատութիւնները ուր յանձնած էին անոնք իրենց հարստութիւնը, չեն սնանկացած, կը գործեն. բայց ո՛ր փնտռել ծառանգորդները, ցրուած են անոնք եւ կամ կորսուած՝ աշխարհի չորս ծագերը:

Անշուշտ թէ Հ. Բ. Ը. Միութիւնն ալ ունի կորսուած նպաստներու հաշիւ մը, եւ դեռ պիտի ունենայ անշուշտ՝ ուշ կամ կանուխ: Բնական հետեւանք մըն է ան իրերու դրութեան: Լճնչ պէտք է ընէ ան գերծ մնալու համար այս խիստ քնական աղէտէն: Բարեգործութեան սահմանուած դրամ մը պէտք է ընդունի ան մէկ պայմանով.— արամադրել զայն, ամբողջովին, նպատակի մը, բնականաբար Հայաստանի սահմաններուն մէջ կիրառելի: Կ'ընդունուի՞ր ասանկ առաջարկ մը, չենք կարծեր, եւ կամ առնուազն կը վարանինք հաւատալ թէ կ'ընդունուի: Չենք կարծեր, որովհետեւ, այլապէս, շատ պիտի զեղչուի... ծախքերու զումարը:

Անդրադառնալով եզիպտահայ շքախումբին, որուն մէջ թուեցինք ականաւոր պետական դէմքեր, շիջեցան անոնք իրարու ետեւէ՝ գրեթէ առանց գործնական հետք մը թողլու հայութեան ինքնապատ, եւ եթէ տակաւին կան հետքեր՝ անոնք ալ խառնուած են արդէն օտարութեան մէջ եւ հազիւ թէ կը նշմարուին: «Նուպար» անունը՝ որ ատեն մը Եզիպտոսի զարդերէն մէկը կը կազմէր, շիջեցաւ: Արծան մը միայն կայ այսօր Աղեքսանդրիոյ հանրային պարտէզներէն մէկուն մէջ՝ Նուպար Փաշա մակագրութեամբ, եւ զիւղական շրջան մը՝ «Նուպարիյէ» անունով: Իսկ մնացեալ բոլոր հայ աւագանիներու անունը՝ գրեթէ կորսուած է:

Անշուշտ թէ պետական այս շքախումբը մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած է Եզիպտոսի, եւ իր ատենին փառքի ու պատուի արժանացած, բայց, ինչպէս ըսինք, անհետ կորսուած է իրենց համբաւը, եւ նոյնիսկ իրենց անունը: Պատճառը: Շատ պարզ է: Եզիպտահայ այդ շքախումբին անդամները մտածած ու գործած են իրրեւ սոսկական մարդեր՝ իրենք իրենց անձին վրայ մտածող, իրենց փառասիրութեան, իրենց հաճոյքին, եւ ո՛չ երբեք այն ազգին՝ որ իրենց ծնունդ տուած էր, եւ իրաւունք ունէր իրենցմէ պահանջելու այն՝ որ իրենց տրուած էր իրրեւ հայ: Եզիպտոս երկիր մըն էր աւատական: Իշխանութիւնը՝ թրքական, առհասարակ նուիրուած փառքի եւ հաճոյքի, եւ տեղացին՝ Ֆէլլահը, տգէտ ու անուպայ, գերի էր իր իշխանաւորներուն ձեռքը, անոր չէր տրուած իր ունեցածը վայելիլու իրաւունքը, իրաւունք չէր

տրուած անոր նոյնիսկ ծի նստելու եւ կամ կօշիկ հագնելու: Իսկ հայր, անոր առաջաւոր տարրը մանաւանդ, իր ձեռքին մէջն ունէր երկրին ամբողջ հրապարակը՝ մեծամանծներէն սկսեալ մինչեւ ամենայնտին ֆէլլահը: Առեւտրական, սեղանաւորական, մատակարարական եւ նոյնիսկ հողային ամբողջ հրապարակին վրայ կ'իշխէր ան: Երկրին տէրերը թուրք փաշաներն էին, տիրակալները՝ հայերը, եւ ֆէլլահը՝ պարզապէս՝ աշխատաւոր: Աղա Գալուստը, Վանեցի սեղանաւոր մը, բախտին մէկ բերումով, կը դառնար կ'ըլլար Եգիպտոսի ամբողջ պետական կալուածներուն եւ հասոյթի զանազան միջոցներուն միակ հայթայթ իշը, միակ հրամայողը, միակ իշխանը, եւ որուն փոխադրական ամբողջ կառուցութեան վրայ՝ Նեղոսի ալիքներուն վրայ՝ մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը: Ռ՞ի կը համարձակէր իր կամը անգոսնելու, վայրկենական վճռուած էր իր բախտը, իր նստակայանը:

Յետոյ՝ Թագւոր փաշան: Իր հրամանովն էր որ հայութիւնը հեռու կը մնայ՝ ըլլայ հանրային, ըլլայ տնային անախորժութիւններէ. դատ, դատաստան ինք կը տնօրինէր: Հայ գաղութը Եգիպտոսի մէջ, տեսակ մը ընտանիք կը կազմէր, որուն կենցաղը՝ ամբողջ տուեալներով՝ իր հրամանին միայն ենթարկուած էին: Երբ հայ մը կառավարական ունէ պաշտօնատուն կ'առաջնորդուէր, հոգ չէ թէ ի՞նչ պատճառով, կը յարգուէր, եւ յետոյ կ'արձակուէր նոյնիսկ եթէ յանցաւոր նկատուէր. ան: Անոր պատիժը միայն Թագւոր փաշան կրնար սահմանել: Ահա այսքան առանձնաշնորհեալ դիրք մը կը վայելէր հայը:

Եգիպտոսի հայ աւագանիներու այս շքախումբին մէջ չորս անուններու առջեւ կանգ կ'առնենք՝ որոնք գոնէ գիտցան օժտել հայ ազգը՝ իրենց առատածեռնութեամբ կամ իմաստութեամբ: — Աղա Գալուստ, Գարրիէլ Եպսկ. Ճէվահիրեան, Գրիգոր Գանգէլէր եւ Պօղոս փաշա Նուպար:

Եգիպտահայութիւնը, ներկայիս, մէկէ աւելի յիշատակ ունի այս չորս երեւելի հայերու անունը յաւերժացնելու:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԱՄՈԼԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒՆԵԱՑԸ

Տիար Տելէմաք Բարթողեան մինչ Աղքատախնամի ատենապետութիւնը կը վարէր, նոյն ատեն գործօն անդամն էր Հայուհեաց Միութեան ու նաեւ Որբախնամի: Դահիրէի հայ կանանց ընտրանին կը կազմէր Հայուհեացը՝ տասնեակ մը էրիկ մարդոց մասնակցութեամբ: Տիկին Մատլէն Բարթողեան՝ անդամուհին էր Հայուհեացի:

Հայուհեացը ունեցաւ իր խիստ օգտակար շրջանը: Անիկա, նուիրուած էր օգնութեան գործին՝ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ բազմակարօտ Հայութեան: Բացի դրամական օգնութենէ, անիկա կը հայթայթէր նաեւ գործածուած զգեստեղէններ եւ կ'ուղարկէր ուր որ պէտք է, նոյնիսկ Հայաստան, որոնց մէջ մասնաւոր նուէրի տրցակներ՝ հայ զինուորներուն յատուկ: Հայուհեաց Միութիւնը ունեցաւ իր գործունէութեան բեղուն շրջանը մինչեւ 1922 թուականը, որմէ ետք՝ ենթարկուեցաւ Դաշնակցութեան, եւ կարճ շրջան մը յետոյ՝ վերածուեցաւ Կարմիր խաչի:

Հայուհեացի ականաւոր անդամուհիներէն շատերուն երազն էր ենթարկուիլ Դաշնակցութեան, բայց գլխաւորապէս Բարթողեան ամօրին շնորհիւ, կը մնար ան չէզոք հողի վրայ: Մասնաւորապէս Բարթողեան հակառակ էր բարեսիրական հաստատութեան մը այս կամ այն պիտակի վերածման. ո՛չ անոր համար որովհետեւ ինք հակառակ էր հայ քաղաքական տեւէ կուսակցութեան, այլ որովհետեւ հակառակ կը գտնէր ան հետապնդուած նպատակին: Հայուհեացը պէտք էր մնար իր կոչումին մէջ՝ առանց ենթարկուելու տեւէ կուսակցութեան:

Ինչպէս ըսինք, Բարթողեան ատենապետն էր Աղքատախնամին: Այնքան բեղուն իր գործունէութեան ընթացքին, երբ անիկա վերջապէս համոզուեցաւ որ իր գործունէութիւնը կը ջլատուի մասնաւորապէս Առաջնորդ Թորգոմ Արքայանի կողմէ, հրաժարեցաւ, եւ իր այս գառնութիւնը պատճառ դարձաւ քաջուելու նաեւ Հայուհեացէն:

Ի վեր հանելու համար Հայուհեացի դաշնակցական անդամու -

Վարչական Մարմին ԳԱՀԻՐԷԻ ՀԱՅՈՒՆԵԱՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ (1919)

Զախեն.— Տիկնայք Ա. Ղ. Բոլաս, Մ. Բարթոլեան, Ա. Պալքենեան,
Օր. Ա. Ոսան, Տիկ. Ս. Զրապեան եւ Օր. Ն. Ոսան:

հիններուն եռանդը՝ ամէն գինով պիտակելու համար Հայուհեացը, կ'արծանագրենք ուշագրաւ եղելութիւն մը: — 1922ի վերջերը, երբ Բարթողեան չէ հրաժարած տակաւին, Հայուհեացի տարեկան ընդհանուր ժողովին մէջ, Դաշնակցականներէն խմբակ մը, ուժ տալու համար իրենց ներքին փափաքին, կ'ամբաստանեն Հայուհեացի վարչութիւնը թէ զեղծում կայ: Երկու ատենապետուհի եւ մէկ ատենապետ իրար կը յաջորդեն՝ արծակուած զայրոյթն ու աղմուկը զսպելու համար: Եւ երբ արդէն լրացած է բաժակը եւ ամէն գնով միջամտել պէտք է, կը յայտնուի Բարթողեան, որ նախ կը փակէ մուտքի դուռը, եւ անցնելով ժողովի ատենապետութեան, կը հրամայէ ներկաներուն որ լռեն նախ: Հազիւ թէ ժողովականները սաստուած, կ'առաջարկէ ան իւրաքանչիւրին զատ զատ արտայայտուիլ՝ առանց վիրաւորական ոեւէ խօսքի: Ու կը սկսին արտայայտուիլ: Կ'ամբաստանեն զիրար, բայց երբ կը պահանջուի փաստ կամ վկայութիւն, կ'անճրկին: «Այնպէս կ'ըսեն», «կ'իմանամ թէ»: Ահա՛ ամբողջ իմաստը խիստ յարգապատիւ Տիկիններուն խօսքերուն:

Բարթողեան, կ'առաջարկէ կազմել քննիչ յանձնախումբ մը՝ հաշիւները քննելու համար, չէր բաւեր բերանացի վատահոլթիւնը: Եւ որպէսզի քննութիւնը կատարեալ ըլլայ, եւ կամ գոհացուցիչ նկատուի ան նոյնիսկ հակառակ կողմին համար, Բարթողեան ընտրել կը յաջողի այն յարգելի Տիկինը՝ որ այնքան աղմուկ յարուցած էր քիչ առաջ եւ նոյնիսկ նուաղած՝ պնդելով թէ... զեղծում կայ:

Մէկ շաբաթէն կը ներկայացուի քննութեան արդիւնքը. ո՛չ մէկ զեղծում: Եւ յետոյ, Հայուհեացի գործունէութիւնը կը շարունակուի այնքան օրեր՝ որքան կը մնան անոր մէջ Տէր եւ Տիկ. Բարթողեան:

Աւելորդ է ըսել թէ երբ անոնք կը միանան Դաշնակցութեան, խիստ կարճ շրջան մը միայն պահելով զիրենք իրենց նախկին առունով, կ'ենթարկուին, յետոյ, «Կարմիր խաչ»ին:

Կարմիր խաչը՝
 փոքրիկն
 Մարգարիտ
 Ռաբրոզեան
 որ եռամսեային մէջ

Հիւանդ ջիւնուորուհին
 Օր. Մանուշակ
 Ռաբրոզեան

Սոյն նկարը կը պատկերացնէ 1914ի Համաշխարհային
 Պատերազմը, որմէ յետէ մեր Կարմիր խաչը կը զօնուի
 Երախայի դրութեան մէջ:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԵՒ ՆԱՅ ԿՂԵՐԸ

Մեծ պատերազմը վերջացած է: Եզիպտոս, 1914 թուականէն ահսած մինչև 1919՝ խիստ գործօն շրջան մը ունեցաւ, եւ անկէ յետոյ՝ թաալգլոր անկում մը՝ մինչև ներկայ թուականները:

Պատերազմի տետողութեան, դրամը՝ ոսկի, արծաթ եւ մանաւանդ թղթադրամ՝ կը հոսի: Դրամը տեսակ մը խաղաթուղթի վերածուած է՝ հրապարակի վրայ շրջող: Մանաւանդ գիւղացի ինչ մը առաջաւոր դասակարգը՝ յղփացած է, նոյնիսկ շուարած. կը փնտռէ ան բան մը, իր մը, որուն յատկացնէ իր դրամները: Ամենեւին կարեւորութիւն չունի թէ ինչ է արժէքը, օրինակ, սա՛ վալուածին կա՞մ հողին, կը գնէ. մէկ Ֆէտտան (արտավար) հողը՝ մինչիւ 300—400 ոսկի կ'արժէ: Եւ տակաւին բուն արժէքը չէ ա՛սիկա, առնուազն պէտք է ան վճարէ 800—1000 ոսկի, երբ նոյն մէկ արտավար հողին բերքը՝ բամպակը՝ կ'արժէ 80—100 եւ աւելի ոսկի:

Կ'ուզենք պատմել հոս դէպք մը՝ կարենալ գաղափար մը տալու համար տիրող մտայնութեան մասին: — «Սամուան» վաճառատունը օր մը կը ներկայանայ Ֆէլլահ մը. կ'ուզէ գնումներ ընել ան իր կնոջ համար: Կը շրջի վաճառատունը, 5, 10, 20 նոյնիսկ 100 դրուշ մէթրօն արժող կերպասները աչքին չի դնիր. աւելի բարձր արժէք ներկայացնող իրեր կ'ուզէ: Վերջապէս կանգ կ'առնէ մէթրօն 200 դրուշ արժող թաւիշի մը առջեւ: Կը հարցնէ թէ քանի՞ր մէթրօ առնելու է կնկայ վարտիքի մը համար: Կնկա՛յ վարտիք՝ ա՛լ երեւակայեցէք:

Առանց պատճառի չէր սակայն այս երեւոյթը. բուն մտածումը որ կ'իշխէր հրապարակի վրայ, դրամին, մանաւանդ թղթադրամին արժէքի մասին տիրող անվստահութիւնն էր ժողովրդեան: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ այնքան անհոգ էր ժողովուրդը վաանումի մասին:

Եւ մինչ ունեւոր դասակարգը եզիպտացիին՝ խելացնոր կ'արշաւէր դրամական իր միսումին մէջ, զարգացած դասակարգը ա՛նոր, մանաւանդ զպրոցական դասակարգը, կը խորհէր եւ կը կազ-

մակերպուէր ազատական գաղափարներով. չէր կրնար հանդուրժել ան տիրող քաղաքական պայմաններուն. կ'ուզէր ազատ ըլլալ: Այսպէս, զարգացած դասակարգը, իր գլուխն ունենալով Սատա Զաղլու՝ փաշան, մէկ նշանաբան ունէր. — ազատագրութիւնը եզիպտոսի: Ժամանակները յարմար էին, մանաւանդ Ամերիկայի նախագահ Ուիլսոնի աշխարհի պատադրած հրովարտակր կար, ըստ որում պէտք էր ազատ ու անկախ ըլլային աշխարհի բոլոր ստորուկ ազգերը: Եզիպտացի երիտասարդութիւնը կատարելապէս գինովցած էր:

Երկրին իշխանութիւնը սակայն գուսպ է. նոյնիսկ ընդդիմադիր: Կը հանդուրժէ՞ ժողովուրդը, բնականաբար ո'չ: Եւ օր մըն ալ կը շարժի ան ո'չ թէ կառավարութեան ուղղութեամբ, այլ ժողովուրդին, հրապարակին: Բնիկ եզիպտացիին քիչ է ատոնց մէջ, եւ արդէն առանցքը չի կազմեր ան յարծակման: — Օտարը, օտարականը, հայ, յոյն, հրեայ եւն:

Անհրաժեշտաբար պարտաւորուած ենք գլուխ մը բանալ ըստեղծուած այդ շարժումին շուրջ՝ խօսելու համար ուղիղ եւ ճշմարիտ գծով: — Եզիպտացիին անվարժ էր ըմբռնելու յեղափոխական ոգին, չէր կարելի խօսիլ անոր, բացատրել տիեզերական այն սկզբունքին՝ մասին՝ ուրկէ կ'առաջնորդուի իւրաքանչիւր զարգացած ժողովուրդ՝ նման պարագաներու ներքեւ: Ձէր կարելի համոզել զայն թէ երկրին իւրաքանչիւր բաղկացուցիչ մասը՝ Արաբ, Քրիստոնեայ եւ Հրեայ, հաւասար էին. ճշմարիտ յեղափոխական ոգին պէտք է ցցուի անոր դէմ միայն՝ որ դէմ է յեղափոխութեան, դէմ է՝ ազգային ձգտումներուն: Բնականաբար կը խօսուէր անոր այս ուղղութեամբ, բայց միայն ընդունակ տարրին, անդին կար մեծագոյն զանգուածը որ հարկադրաբար ազատ կը մնար իր գործելու եւ շարժելու եղանակին մէջ, տշսինքն ան կը գործէր ինչպէս ինք կ'ուզէր, ինչպէս ինք կ'ըմբռնէր: Ահա թէ ինչու եզիպտական առաջին քայլը ազատագրութեան, սկսաւ թալլելով եւ կոտորելով:

Եւ այսպէս, մինչ բնիկ տարրը կը յարծակէր, կը թալլէր, նոյնիսկ կ'սպաննէր, անոր առջեւէն խոյս կուտար ժողովուրդը՝ ամէն բան թողլով անոնց քմահաճոյքին: Գտնուեցան մարդիկ սակայն, Հայեր, անգիտակցօրէն, Արաբ խուժանին դէմ, եւ յարծակելով անոր վրայ. կը խլէր անոր ձեռքէն գողօնը, ո'չ թէ յափըշտակելու դիտումով, այլ կառավարութեան յանձնելու համար:

Պէյն էլ Սուրէնի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին բակը լեցուած էր այդ կարգի իրերով:

Զարժեր խօսիլ այս խիստ ցաւազին դրութեան մասին: Խուժանը տեսնելով, այսպէս, մէկ քանի տասնեակ Հայերու ընդդիմութիւնը եւ նոյնիսկ իր ձեռքէն յափշտակումը գողօնին, զայրացած, զազանացած, կ'իյնար ուղղակի հայ տարրին վրայ, ո՛ւր որ ալ ըլլայ, անխնայօրէն: Կարելի՞ է դիմադրել: Եւ ահա կ'սկսի ամբողջ հայութեան փախուստը՝ խուժանին ձեռքէն, երեսի վրայ թողլով եւ տուն, եւ կարասի, ամէն ինչ, դէպի կեդրոն տեղերը, դէպի եկեղեցիին եւ վարժարանի շրջափակը, աւելի քան 5000 հոգի, եւ քիչ յետոյ՝ Հէլիօքօլիս բացուած մասնաւոր Բեմբը:

Ի՞նչ կ'ընէր սակայն Թորգոմ եպսկ. Դուշակեան, այս ընդհանուր հալածանքի պահուն, կողոպուտի եւ նոյնիսկ սպանութեան պահուն: Դէպի Բծր Սայիտ կը փախէր: Բնականաբար անտարբեր չ'մնաց ժողովուրդը իր առաջնորդին այս խիստ դատապարտելի ընթացքը իմանալով: Յաջորդ օրն իսկ, ղրկելով պատգամաւորութիւն մը, ետ կը դարձնէր ան՝ դէպի իր վտանգուած հօտը:

Իրա՛ւ է որ Թորգոմ Սրբազան ենթարկուեցաւ ժողովրդեան կամքին, բայց, անոր վերադարձը, յետոյ, շատ աւելի սուղի արժեց, երբ ան, Թորգոմ Սրբազան, իր քանի մը արբանեակներուն հետ համախորհուրդ, այնքան յոռի ու վնասակար քայլ մը կ'առնէր՝ «Ազգ. Միութիւնը» քայքայելով նախ, եւ յետոյ՝ տեղական իշխանութեան ներկայացնելով իրաւասու այն մարմինը, որուն պէտք էր յատկացնէր այն գումարը՝ որ որոշուած էր տալ իբրեւ հատուցում Հայերու կրած վնասներուն: Թորգոմ Սրբազան «յաջողեցաւ» իր այս առաքելութեան մէջ: Մինչեւ երեք հարիւր հազար ոսկի, որ կառավարութիւնը յանձնառու եղած էր տալ Ազգ. Միութեան՝ բաշխուելու համար վնասուած հայութեան, վերածուեցաւ քանի մը հազար ոսկիի:

Պէ՛տք է մեղադրանք մը բանահիւսել պատճառ եղողներուն հասցէին. կը կարծենք թէ աւելորդ է: Եւ սակայն իրաւունք թող տրուի մեզի զայրանալու կարգ մը այն մարդոց հասցէին, որոնք չեն վարանիր տակաւին գովքն հիւսել ենթակային:

*
* *
*

Օր մը, օրեր վերջ, երբ Տելէմաք Բարթողեան Աղեքսանդրիա կը գտնուէր ընտանեօք, կը հրաւիրուին Տօթթ. Վասիլեանի տունը:

Ներկայ կ'ըլլան նաեւ Երուսաղէմի միաբաններէն Գազազեան Ոլոր-
բազան (*) եւ Աղեքսանդրիոյ Սաաջն. փոխանորդ՝ Մամբրէ վար-
դապետ Սիրունեան:

Խօսք կը դառնայ Եգիպտոսի ընդհանուր կացութեան շուրջ,
մասնաւորապէս հայկական կացութեան: Բարթողեան, կ'ըսէ.

«Կրօնական ազգ մըն է հայութիւնը եւ կրօնականներով կ'ա-
ռաջնորդուի, բայց կրօնականներուն չէ տրուած իմաստութիւնը՝
ըստ պատշաճի կառավարելու իրենց հօտը: Կրօնական գիտելիք-
ներ կը կազմեն անոնց ամբողջական զարգացումը, եւ թերեւս
բանի մը օտար լեզուներ: Վարչական հմտութիւնը՝ բացարձակա-
պէս զանց առնուած է: Մեր կուսակրօն դասակարգին գործն է՝
գերազանցօրէն՝ զբաղիլ աշխարհական գործերով, նոյնիսկ դիւա-
նագիրտական: Ունի՞նք այս ուղղութեամբ պատրաստուած կուսա-
կրօններ, պարզ է որ չունինք, եւ եթէ մեր մէջ յայտնուած են
այդ ուղղութեամբ գործօն առաջնորդներ, բացարձակապէս ինք-
նաբեր ձիրք մը, ատիկա. ո՛չ երբեք պատրաստուած, այլ օժ-
տուած: Մեր կուսակրօնները պէտք է ըլլան, ամէն բանէ առաջ,
վարչական կարողութեամբ օժտուած անհատներ, ու նաեւ ճկուն
ու խօսուն, եւ մանաւանդ բարեհամբոյր: Ի՞նչ է անոնց մեծամաս-
նութեան երեւոյթը: Հպարտ, մեծամո՛լ, տիրակալո՞ղ, եւ նոյնիսկ
բռնապիտ: Ասիկա չէ իրապէս այն՝ որ կը պահանջուի իրենցմէ,
որ աղերս ունի իրենց պաշտօնին հետ, դժբախտաբար:

Աւելորդ է ըսել, ներկաները կը ծայրակցին, եւ կ'ընեն թելադ-
րանքներ, սրտցաւօրէն: Բայց արդի՞ւնք. բայց հետեւա՞նք: Ոչինչ:
Ահա թէ ինչո՞ւ հայ ազգը կը մնայ միշտ նկուն, միշտ ընկճուած,
եւ միշտ սխալանքներու ենթակայ:

Ամբողջացնելու համար այս շարքը, թող թոյլ տրուի մեզի յի-
շատակել դէպք մը եւս:

Հայ եկեղեցական պատմութեան մէջ իրաւ է որ ունեցած ենք
խիստ արժանաւոր ներկայացուցիչներ, ինչպէս օրինակ Խրիմեան
եւ Իգմիրլիան, բայց անոնք գերազանցօրէն զգայուն անհատներ
էին, զգացումով գործող, եւ ուրիշ ոչինչ: Միայն Օրմանեան Սրբա-
զանն էր որ օժտուած էր՝ բառին բուն նշանակութեամբ՝ իր պաշ-
տօնին, իր գործին առաւելութիւններով: Օրմանեան Սրբազան, ա-
մէն բանէ առաջ, դիւանագէտ մըն էր, եւ ճարտար դիւանագէտ

(*) Թորգոմ Սրբազան Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուած է, եւ
Գազազեան Սրբազան եկած է առաջնորդելու համար զայն:

մը: Եւ այս պէտք է ըլլայ ծիրքը, կարողութիւնը ամէն անհատներուն՝ որ պաշտօն ունին կառավարելու:

Եզիպտոսի վեթերան Ջաղլուլ փաշայի վարչապետութեան շրջանին, երբ Ջաղլուլ փաշա Գահիրէի կայարանը կը հասնէր՝ Աղեքսանդրիա երթալու համար, ուր կը գտնուէր երկրին վեհապետը, եւ ուր տեղի պիտի ունենար գահակալութեան ընդունելութիւնները, մահափորձի ենթարկուեցաւ ան, բայց զերծ մնաց աղէտէն՝ շնորհիւ իր շրջապատին հսկողութեան: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուելով մայրաքաղաքիս մէջ, կը մատնանշուէր թէ հայ մըն էր *սեռուիսը*: Իրականին մէջ եզիպտացի մըն էր, եւ եթէ հակազդեցութիւնը վայրկեանական չ'ըլլար, ճշմարիտ աղէտ մը կրնար դառնալ հայութեան գլխուն:

Երեսութապէս եզիպտացին էր որ կ'արտայայտուէր հայուն դէմ, բայց իրապէս տարբեր ուժ մըն էր որ կը մտրակէր զայն: Ժողովուրդները, ինչպէս եզիպտացիք, առհասարակ միամիտ տարր մը են, կը հաւատան բանի մը՝ որ իրենց կը մատնանշուի: Անշուշտ թէ իրենց մէջ ալ կը գտնուին վարձկաններ, ինչպէս ամէն ազգերու մէջ, բայց այդ շարժումին, ինչպէս նախորդ շարժումներուն, եւ ինչպէս գալով շարժումներուն ալ հեղինակը, պատճառը, Մէկ է:

Եւ ամբողջները, եւ ժողովուրդները որ չեն գիտեր եւ կամ կ'անգիտանան, չեն ճանչնար այդ վտանգին աղբիւրը, գոնէ՝ Թող գիտնան որ իրենց քայները, իրենց էութիւնը միշտ կը լրտեսուի, եւ դաւը, դաւադրութիւնը արթուն կը սպասէ դրան առջեւ: Վայ ենթարկուողին:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ Կ'ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԻ ՊՈԼՇԷՎԻԿՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

1919ին, ռուսական կարմիր բանակը, պոլշէվիզմը, յաղթահարած է արդէն ներքին բոլոր ընդդիմութիւնները եւ միահեծանօրէն կ'իշխէ: Սէվրի մէջ գումարուած պետութիւնները կը կազմեն, կը կազմակերպեն իրենց յաղթութեան կամ պարտութեան տետ-

բակները. նոյնիսկ Հայաստանն ունի իր ներկայացուցիչը հոն՝ Պ. Ահարոնեանի գլխավորութեամբ: — Պ. Լեւոն Շանթ կը գտնուի Մոսկուա, հրաւիրուած ըլլալով բանակցութիւններ կատարելու Պոլշէվիկ Ռուսիոյ հետ: Հայաստան կը գտնուի երկու սուրի մէջ՝ կամ դաշնակիցներու հետ եւ կամ պոլշէվիկներու: Դաշնակիցները կը խոստանան նախագահ Ուիլսոնի գծած սահմանները, բնականաբար թուղթի վրայ: Պոլշէվիկները կը խոստանան սահմաններու չես գիտեր ինչ յաւելում եւ նպաստի կարեւոր գումար մը՝ պայմանաւ որ Հայաստան ենթարկուի իր ըէժիմին, անկախ ըլլալով ներքին գործերու մէջ եւ կախեալ՝ արտաքին գործերու մէջ: Խնդիր պէտք է ընէ Հայաստան, ենթարկուի՞ Ռուսիոյ պայմաններուն թէ՞ դաշնակիցներուն: — Հայաստանի կառավարութիւնը ենթարկուեցաւ դաշնակիցներուն: Եւ յետոյ՝ գիտենք արդէն թէ ի՞նչ պատահեցաւ:

Այսպէս, մինչ հայկական կառավարութիւնը երկու հոսանքներու մէջ ինկած կը տարութեբերուէր՝ չգիտնալով թէ ո՞ր կողմը բռնէ, ըլլա՛յ Սէվր թէ Մոսկուա իր ներկայացուցիչները դրկած էր եւ կ'աշխատէր աւելի օգտակար ելքի մը յանգեցնել իր բանակցութիւնները: Բայց, ամէն մասամբ, պէտք է ըսել թէ Հայաստանի կառավարութեան հաւանութիւնը ուղղակի դաշնակիցներուն կողմը հակած էր. կը խուսափէր ան ոսկէ գնով պոլշէվիկներու ենթարուելէ:

Հայկական քաղաքական երկընտրանքի այս օրերուն, Գահրէէի Դաշնակցութեան Դօմիթէն հարցարան մը կ'ստանայ կեդրոնէն՝ խնդրելով որ իւրաքանչիւր մարմին պատասխանէ տրուած հարցին. — Հայաստանի կառավարութիւնը եւ կամ՝ ինչ որ նոյնն է՝ Դաշնակցութիւնը, ո՞ր կողմը պէտք է հակի, դաշնակիցներուն թէ՞ պոլշէվիկներուն:

Օրուան այս հրատապ հարցարանը ծանրօրէն մտահոգած էր Դաշնակցութիւնը: Կրցա՞ւ անիկա ուղիղ դատում մը ընել: Ո՛չ: Եւ Հայաստանի ենթարկուած ամբողջ դժբախտութիւններուն, անոր կրած ամբողջ վնասներուն՝ մարդկային, հողային թէ՛ նիւթական, պատճառը, ահա՛ այդ սխալը եղաւ:

Խնդրոյ առարկայ «Հայաստանին» ստացման օրերուն է, հանգուցեալ Ղազար Բոլաւո, առաջաւոր ընկերներէն մէկը Դաշնակցութեան, կուգայ Տիար Տիէմաք Բարթոլեանի տունը, եւ խնդիրը պարզելով, կը միտո՞ւէ կարծիքը Բարթոլեանի: Արդարեւ մտահոգիչ հարց մը՝ որ կը խռովէ նաեւ Բարթոլեանը: Զէ՛ կարելի

իճճական պատասխան մը տալ՝ առանց մտածելու, նոյնիսկ վիճարանելու: Տիկ. Բարթողեան, որ ներկայ է սոյն հաւաքութիւն, առանց այլ եւ այլի՝ կը պատասխանէ. — «Ի՞նչ, այսքա՛ն տառապանքէ, այսքա՛ն զոհերէ վերջ պոլշէվիթի ալ պիտի ըլլանք. չէ՛, չէ՛, անկարելի է...»:

«Պոլշէվիզմը ըէժիմ մը չէր, կարգ մը չէր, չէ՛ր այն դրութիւնը որ մարդ կրնար ենթարկուիլ: Անասնական, գոեհիկ, անբարոյ, մարդասպան, անաստուած իշխանութիւն մըն էր ան, որմէ զրգուանրով պէտք էր խոյս տար մարդկութիւնը»: — Այսպէս էր որ կ'ըմբռնէր ու կը դատէր մեծամասնութիւնը ամէն կարգի ժողովրդեան: Տիկ. Բարթողեան դէ՛մ էր պոլշէվիզմի՝ որպէս մէկ անհատը մեծամասնութեան՝ որոնց հոգիները այնքան ատելութիւն կ'զգային պոլշէվիզմի դէմ: Ի՞նչ փոյթ թէ քաղաքականութիւնը եւ կամ դիւանագիտութիւնը տարբեր ճամբաներէ կը քալէ, տարբեր տեսակէտ կ'ըմբռնէ, եւ տարբեր ակնոցով կը դիտէ իրերը. դպրոց մըն է ան եւ կամ ուղղութիւն մը՝ որ ո՛չ մէկ յարակցութիւն ունի կամ աղերս՝ գութի, գթութեան, մարդկութեան, նոյնիսկ արժանապատուութեան հետ: Վնաս եւ կամ շահ՝ կը կազմէ գործունէութեան առանցքը դիւանագիտութեան, եւ միշտ տրամադիր՝ զոհելու եւ կամ ենթարկելու անոր ի՛նչ որ պէտք է, անհրաժեշտ է, արդար է: Տիար Տելէմար Բարթողեան այս ըմբռնումով կը մօտենար հարցին, եւ մինչ ուրիշները կը խօսէին, կը վիճէին, ինք կը խորհէր ու կը մտածէր թէ ի՞նչն էր տրամաբանականը. հնարաւորը, եւ արդարութիւնը միանգամայն այն պատասխանին որ պէտք էր տար Հայութիւնը, հայ կառավարութիւնը՝ իր անկախութիւնը, իր ազատութիւնը դիմակայող երկու ուժերու՝ դաշնակիցներու եւ պոլշէվիկներու: Դաշնակիցները ուժ մըն էր՝ հեռաւոր, պոլշէվիզմը ուժ մըն էր՝ մօտաւոր. դաշնակիցներու խօսքը թուղթի վրայ, իսկ պոլշէվիզմի խօսքը՝ հրացանի ծայրը. դաշնակիցները կրնային կամենալ՝ կարենալ չի կրնալով, մինչ պոլշէվիզմը ամէն հնարաւորութիւն ունէր եւ կամենալու, եւ կտրենալու: Իրերու այս դրութեան մէջ ի՞նչ կրնար ընել հայկ. կառավարութիւնը, եթէ ո՛չ յարիչ ռուսական տեսակէտին, մանաւանդ որ գրեթէ ոչինչով կը տարբերէր անոր առաջարկները դաշնակիցներուն տուած խոստումներէն: Ճակատագրական քայլ մըն էր առնելիքը հայութեան:

Եւ Տիար Տելէմար Բարթողեան թուելէ ետք բոլոր թեր ու դէ՛մ տեսակէտները մէկ կամ միւս կողմին, վճռականօրէն կը յայ-

տարէր թէ՛ ամէն գնով, ամէն բան աչք առնելով, պէտք էր առաջնութիւն տալ ռուսական տեսակէտին, այլապէս՝ կարելի է տուժել ամէն բան, նոյնիսկ հայրենիքը:

Ի հարկէ, վրդովեցուցիչ յայտնութիւն մըն էր այս խօսքերը, եւ Հայութիւնը պիտի ուզէր անգամ մըն ալ նահատակուիլ՝ իր փայլուն երազներուն սիրոյն. միայն թէ ունենար ան միջոց մը, հնարաւորութիւն մը, ճար մը՝ դուրս գալու համար իր այս դժուարին կացութենէն: Պարտադրանք մըն էր սակայն իր այս տուրքը, եւ ուզեր թէ ո՛չ պիտի ենթարկուէր, պիտի ստիպէին որ ենթարկուէր:

Եւ սակայն աւա՛ղ, անգա՛մ մըն ալ սխալեցաւ Հայը, անգամ մըն ալ գործեց ան իր մտքը, եւ հետեւելով իր բնագդին, իր ունայն եսին, ենթարկուեցաւ դաշնակիցներու խորհուրդին:

Բայց, հարց է թէ, Հա՛յը դատապարտուած է միշտ միեւնոյն սխալները գործելու, տուժելու, եւ յետոյ իր ճակատագիրը ողբալու: Թողունք անցեալը, մօտաւոր անցքերու հոլովոյթն ալ միշտ նոյն ելքին կը ժամանեն:

Բնականաբար չենք խօսիր հայկական կառավարութեան վարած կամ ենթարկուած քաղաքականութեան մասին՝ գտնելով զայն ամենէն նպատակայարմարը, ամենէն խելացի միջոցը, այսինքն հզօրագոյնին հպատակութիւնը, բնականին ենթարկումը, եւ անխուսափելիին հրամայականը մանաւանդ: Կրնան գտնուիլ մեր մէջ մարդիկ որ կ'ուզեն անգիտանալ, նոյնիսկ ընդդիմանալ Հայաստանի ներկայ կացութեան: Անշուշտ, ներողամիտ ոգւով մը կը ներենք ոչ գործնական իրենց այս քայլը, ինչպէս կը ներենք անցելոյն մէջ յարգ ու պատիւ ստացած շատ մը իրենց նմաններուն կարծիքներն ալ, բայց, թող զիտնայ ամէն ոք, որ այլեւս թաղելով հինը՝ կ'ապրինք ներկային մէջ, եւ ներկան՝ ո՛չ մէկ կերպով կարելի է քննադատել: Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնը կ'ընէ այն՝ ի՛նչ որ հնարաւոր է, ի՛նչ որ կ'արտօնուի: Նոյն իսկ «անկախ» պետութիւններ՝ մեծ ու պզտիկ, ենթարկուած են նոյն հրամայական կարգախօսին:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Եզիպտոս կը ժամանէր 1920ին, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ՝ Պ. Ալեքսանտր Խատիսեան, փոխառութեան եւ կամ «Սսկի փօնտ»ի յանձնառութեամբ: Փառաւոր ընդունելութիւն մը կը կազմակերպուի: Կայարան կը փութան հազարաւոր Հայեր՝ ընդունելու Հայաստանի ներկայացուցիչը: Բացի պաշտօնական անձերէ՝ կայարան փութացած են նաեւ Հայ Աթոռներու խումբը: Երկաթուղիի զնացքը կ'ուշանայ սակայն, աւելի ճիշդը՝ այդպէս կ'ենթադրէ բազմամբոյս ժողովուրդը, շարունակ հետեւելով ժամացոյցի իւրաքանչիւր սլաքին, կը տրուի անոր սիրտը, կը հեւայ, կը սարսուայ, եւ միշտ շարժման մէջ է՝ աւելի յարմար, աւելի յառաջընթաց տեղ մը գտնելու համար: Դարերու երազն է որ կ'իրականանայ, հոգի ու մարմին կ'առնէ: Հայաստան, Հայաստանի ներկայացուցիչ, Հայաստանի նախարար. զրգուական ի՞նչ բառեր հոգեպարար: Եւ տակաւին որքան մեծ է անոնց թիւը՝ որ փողոցներուն մէջ եւ կամ տանիքներուն վրայ թառած՝ կը հեւան, միեւնոյն անձկութեամբ: Եւ ահա զանգակը կը ծայնէ կայարանին՝ զնացքին գալուստը աւետող: «Հուրա՛, կեցցէ՛» կ'աղաղակէ ժողովուրդը միաբերան. «Կեցցէ՛ Հայաստանի ներկայացուցիչը, կեցցէ՛ Խատիսեան»: Եւ ծայնական այս ընդհանուր մեղեդիին մէջ դանդաղօրէն կը յառաջանայ երկաթուղին. կ'երեւի հայ պատգամաւորը՝ իր կնոջը հետ կանգնած, զուխը բաց, եւ կ'ողջունէ ժողովուրդը. «Ողջոյն քաջաց, ողջոյն հայ ժողովրդեան»: Եւ ահա որոտումի նման կը պայթի պատասխանը ծայնեցին. «Ողջոյն Խատիսեանին», «Կեցցէ՛ Հայաստան»:

Մեծ էր ոգեւորութիւնը ու ցնծութիւնը հայ գաղութին: Բա-

նի մը խօսքն ընելով Պատիսեանի ժամանման, կը բաւականա-
նանք: Միայն սա չափը ըսենք որ Գահիրէի հայութիւնը երբեք
չէր ունեցած օր մը նոյնքան խանդաղատանքի, նոյնքան ցնծու-
թեան:

Այս նոյն ոգեւորութիւնը տեւեց այնքան օրեր՝ որքան մնաց
Գահիրէի մէջ Պատիսեան:

Հայաստանի պատուիրակութիւնը ի հարկէ նպատակ մը ու-
նէր,— փոխառութիւնը, որուն հետապնդման համար, նոյն օրե-
րուն, Պ. Աւետիք Լալաեանց՝ Տիար Տելէմաք Բարթողեանի զրա-
սենեակը գալով՝ Պատիսեանի ընկերակցութեամբ, կ'առաջարկէր
անոր աջակցիլ՝ փոխառութեան համար կազմուելիք յանձնախում-
բին: Բարթողեան կ'ընդունի: Փոխառութեան յանձնախումբին ա-
տենապետ կը նշանակուի Հապիպ պէյ Գառնուկ: Բարթողեանի
թիւր չի գար այս նշանակումը: Այո, Հապիպ պէյ Գառնուկ հա-
րուստ էր. բայց այդչափ միայն: Ժողովի երկրորդ նշանակումի
պահուն, արդէն մեկնած է Պատիսեան եւ նամակ մը թողած
Յանձնախումբի հասցէին: Անիկա կը խնդրէր Յանձնախումբէն
երկու անդամ եւս Ազգ. Միութենէն առնել: Կ'ընդունուի: Երրորդ
նիստին, Յանձնախումբին նախագահը կ'ուզէ չեղեալ նկատել նա-
խորդ նիստին առնուած որոշումը՝ Ազգ. Միութենէն երկու ան-
դամ առնելու: Ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառաւ: Պատճառ չկայ, օյդպէս
կ'ուզէ Պ. Ատենապետը: Բան մը փսփսացեր են ականջին մար-
դուն, եւ մարդը՝ առանց գիտնալու թէ ինչո՞ւ, կը գործադրէ:
Ժողովականներէն մաս մը կ'ուզէ անպատճառ իմանալ պատճա-
ռը: Բայց Պ. Ատենապետին բերնէն ուրիշ խօսք չելլար՝ եթէ ո'չ
պահանջումը որ յետս կոչուի տրուած որոշումը: Կրնային ժողո-
վականները յուզուիլ եւ կամ արտայայտուիլ. բայց Բարթողեանի
համար ո'չ մէկ նորութիւն, հետեւաբար ո'չ յուզում եւ ո'չ ալ ար-
տայայտութիւն՝ պաշտօնապէս: Միայն թէ՛ կողմնակի խօսակցու-
թիւն մը կ'ունենայ ան Կարօ Պալեանի հետ: Եւ հազիւ թէ քանի
մը վայրկեան անցած, Պալեան կ'արտայայտուի բռնա լեզուով մը՝
պնդելով այն օգտակարութեան մասին՝ որ կրնային ունենալ յա-
ւելեալ անդամները: Պ. Ատենապետը՝ Տիար Հապիպ Գառնուկ, կը
կրկնէ իր սովորական յանկերգը, այս անգամ թուրքերէն լեզուով՝
«Օլմագ, էֆէնտիմ, օլմագ»:

Անշուշտ թէ Փոխառութեան Յանձնախումբը կատարեց իրեն
վստահուած գործը, բայց յաջորդ օրն իսկ, Բարթողեան կը զրկէր
իր հրաժարագիրը՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

Գահիրե, 22 Սեպտ. 1920

Մեծայարդ Տիար Նախագահ
Փոխառութեան Յանձնախումբի

Աս

Տե՛ր Նախագահ,

Անհասական զարծեռու բերումով խիստ բազմազգաղ ըլլալով, եւ կարելի չըլլալով Յանձնախումբիդ օգտակար ծառայութիւն մը բերել, պիտի խնդրեի որ հանգիստ ընդունիլ հրաժարականս՝ Պա՛ս. Յանձնախումբիդ անդամակցութենէն:

Ընդունեցէ՛ք այս առթիւ, Տե՛ր Նախագահ, յարգանացս անկեղծ հաւաստիք՝

Յարգանքներով՝ Տ. Բարբողեան

Փոխառութեան Յանձնախումբը շարունակեց իր աշխատանքը. արձանագրուեցան ժողովրդային նուէրները. դրամատուն մը դըրուեցան. քայց տակաւին չփոխադրուած Հայաստան, ինկաւ Հայկ. Հանրապետութիւնը: — Եւ յետոյ, դրամները եւ կամ նուէրները վերադարձուեցան ժողովրդեան՝ ահագին դժուարութիւններէ ետք:

Պարագայ մը կայ որ կ'արժէ քանի մը խօսք ընել այդ ուղղութեամբ:— Պարզ է որ հայ ժողովուրդը, մեծամասնաբար, ոչինչ չէր հասկնար «Պետական փոխառութեան» լեզուէն. անիկա կուտար՝ որովհետեւ ուզողները Հայեր էին, Հայերու համար կ'ուզէին, եւ մանաւանդ Հայաստանի համար: Եւ ի՞նչ քան աւելի սիրուն, աւելի հմայիչ հայուն համար՝ քան Հայաստանը: Միայն փոքր մաս մը հայութենէն, գիտեր եւ կը հասկնար թէ «Պետական փոխառութիւն»ը վարկ մըն էր՝ որ պէտք էր ապահովութիւն ներշնչէր, այսինքն երաշխաւորուած ըլլային պետական համապատասխան տուեալներով: Իսկ այս հատուածն ալ, գիտնալով ամէն քան, առանց առարկութեան՝ կ'ենթարկուէր Հայաստանի փոխառութեան: Տալ Հայաստանի, կը նշանակէր՝ սիրել եւ գուրգուրալ. եւ ո՞ր հայն էր որ չէր կրնար սիրել Հայաստանը: — Ահա՛ թէ ինչո՞ւ, եւ գիպտահայութիւնը, իր ամբողջութեամբ, նուիրուեցաւ փոխառութեան գործին: Նոյնիսկ կիներ՝ քաջելով հանելով իրենց օղբըն ու մատանիները, տրամադրութեանը ենթարկեցին զանոնք Խատիսեանի, այնքան ենթարկուած էին անոնք օրուան կարգախօսին, Հայաստանի ծայնին:

Ազգ. Միութեան պառակտումը՝ Թորգոմ Սրբազանին եւ իր անմիջական քիթին կողմէ, աւելի վերջերը, իր ծրագրային յա-

ռաջընթաց գործերէն մէկը կ'իրագործէր՝ Հապիպ Գառնուկի միջոցով: — Փոխառութեան Յանձնախումբին կազմին մէջ չընդունիլ Ազգ. Միութեան ներկայացուցիչները:

Անշուշտ թէ ո՛չ մէկուն մտքէն կ'անցնէր դաւադրութիւն մը Ազգ. Միութեան դէմ: Բայց անոնք որ, մասնաւորապէս Տիար Տեղէմաք Բարթողեան, ճաշակած էին Ն. Սրբազնութեան դեղահատերը, զիտէին, եւ կամ կ'սպասէին դաւ մը՝ Հապիպ Գառնուկի Փոխառութեան Յանձնախումբին Ատենապետ նշանակումէն: Բարթողեանի հակառակութիւնը եւ կամ չկամութիւնը Հապիպ Գառնուկի՝ ատենապետութեան վրայէն կ'երկարէր դէպի այդ ուղղութեամբ:

Եւ իսկապէս, հազիւ թէ փոքր ժամանակ մը կ'անցնէր արծաճաղարուած այս դէպքերուն վրայէն, երբ արդէն ինկած է Հայաստանը եւ կամ անոր՝ Դաշնակցութեան՝ հովանաւորած կառավարութիւնը, եւ որ երկրին տիրապետող իշխանութիւնը՝ Ռուսիա, հայ նոր վարիչներ նշանակած, փակելով հինը եւ ընթացք տալով նորին, իշխանութիւն մը՝ որ մինչեւ հիմա կը շարունակուի եւ հընարաւոր բոլոր կարելիութիւններով կը յառաջանայ, մեզի, արտասահմանեան բոլոր Հայերուս վրայ մէկ տուրք կը ծանրանայ,— գնահատել ու յարգել զայն, առանց կարեւորութիւն տալու այս կամ այն վարկածին՝ որ կրնան յարուցուիլ այդ ուղղութեամբ: «Յեղային պահպանութիւն»ը մեր ազգային ամենէն մեծ խտէալը պէտք է ըլլայ, եւ ո՛չ թէ Բեմիսի մը այս կամ այն ձեւի պարբերութիւնը: Հայ ցեղին պաշտպանութիւնը եւ անոր ապահովումը կը կ'երաշխաւորուի, հոգ չէ թէ ի՞նչ միջոցով, ի՞նչ ըէժիմով պէտք է հպատակինք անոր: Մնաց որ պէտք եղածէն աւելի սերտած ենք արդէն, օրինակ, «Քրիստոնեայ» պետութիւններուն գուրգուրանքը՝ մեր տառապանքի օրերուն:

Կը խորհինք թէ, քաղաքական այն կուսակցութիւնը որ կը մարմնաւորէ գլխաւորապէս հակառակ կեցուածք մը Խորհրդային իշխանութեան դէմ, չի ներկայացներ հայ ժողովուրդը: Կը տեսնենք իր պոռթկումները յաճախ այս կամ այն ուղղութեամբ: Բընական ելոյթ մը, ասիկա, որ կ'սպասուի արդէն: Հայ ժողովուրդը իր բացարձակ մեծամասնութեամբ կողքին կանգնած է ներկայ հայ կառավարութեան:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ

1921ի տարեշրջանին, նշանակուած է Գահիրէի երեսփոխանական հերթական ընտրութիւն: Երկու ցանկ կայ հրապարակի վրայ,— Ռամկավար եւ Դաշնակցական: Դաշնակցական ցանկին վրայ կը գտնուի Տիար Տելէմար Բարթողեանի անունը, որուն հաւանութիւնը կանխաւ փնտռուած չէր: Երկու կողմի ցանկերուն մեծամասնութիւնը չէզոքներէ կը բաղկանար, եւ իւրաքանչիւր կողմը կը դնէր եւ կը գործածէր այն անձերու անունները որոնք այսպէս թէ այնպէս իրեն համակիր ըլլալ կը կարծէր: Պ. Բարթողեան ճանչցուած էր Դաշնակցական խմբակէն մարդ մը՝ որ ծանօթ էր ազգային շրջանակներու՝ որպէս Աղբառախնամի ատենապետ, քանի մը շրջաններ, եւ որպէս մէկը՝ խիստ վստահելի ու գործունեայ, մանաւանդ որպէս մէկը՝ որ Ռամկավար վերին շրջանակներուն մէջ ճանչցուած էր իրրեւ ո՛չ բաղձալի, եւ կամ մէկը՝ որուն ո՛չ մէկ գնով կարելի էր մօտենալ եթէ ո՛չ բացարձակ անկեղծութեամբ: Խոնջ էր ռամկավարներու տեսակէտը այս կարգի անձերու մասին: Չկամութիւն: Բարթողեան փնտռուած մարդը չէր իրենց համար: Յամառ ու գործունեայ, Բարթողեան, կ'առաջնորդէր իր գործը հոն՝ ուր կը յուսար գտնել ազգին շահը, ազգին օգուտը, եւ ո՛չ ընաւ իր անձին փառաւորումը: Ահա այս տեսակէտով, դաշնակցական ցանկին մէջ առնուած էր Բարթողեանի անունը:

Նոյն օրերուն, Բարթողեանի գրասենեակը կը ներկայանան դաշնակցական երկու անձեր, եւ կը խնդրեն որ նիւթապէս օգնէ ան ընտրութեանց աշխատանքին: Բարթողեան կը համաձայնի: Հազիւ շաբաթ մը վերջ, կրկին կը ներկայանան միեւնոյն անձերը, եւ ընտրական ցանկին յաջողութեան մասին բաւական մը ճառելէ ետք, կ'առաջարկեն նիւթական օգնութիւն: Բարթողեան կը համաձայնի կրկին: Քանի մը օր յետոյ՝ եւ դարձեալ: Դաշնակցութիւնը կը խոստանայ, ամէն գնով, արժեքնել իր ցանկը:

Եւ մինչ առաջ կը տարուի ընտրական պայքարը՝ դաշնակցա-

կաններու եւ ռամկավարներու միջեւ, յօդուած մը կ'երևի «Արեւ»ի մէջ՝ դաշնակցական ընտրելիներէն Պ. Թորգոմ Ֆիշէնկճեանի դէմ:

Թորգոմ Ֆիշէնկճեան. ինչպէս կը յիշուի, նոյն օրերու դատական սաստիկ պայքարի մէջ կը գտնուէր Ռամկավար մէկ քանի յայտնի Եկեղեցու դէմ՝ Մելգոնեան ժառանգական դատին առթիւ: Թորգոմ Ֆիշէնկճեան ներկայացուցիչն էր Արթարի Մելգոնեանի ժառանգական դատավարութեան՝ Կարապետ Մելգոնեանի դէմ: Եւ որովհետեւ հանրային կարծիքը լարուած էր Արթարի Մելգոնեանի դէմ, եւ անոր հետ նաեւ Ֆիշէնկճեանի դէմ, «Արեւ»ի խմբագրատունը յարմար առիթը գտած ըլլալ կը կարծէ յարձակելու Տ. Բարթողեանի դէմ, ընտրական մէկ ցանկի վրայ գտնուելուն համար Ֆիշէնկճեանի հետ: Հանրային կարծիքը այս կամ ասոր նման հարցերու շուրջ՝ սաստիկօրէն աշխատեցած էր, եւ սովորական բան մըն էր երէկուան պաշտելին՝ յաջորդ օրը խաչը հանելու: Բարթողեանի միակ յանցանքը՝ Ֆիշէնկճեանի հետ ընտրական մէկ ցանկի վրայ գտնուիլն էր:

Ֆիշէնկճեան գո՞ղ մըն էր, յափշտակի՞չ մը, եւ կամ վերջապէս անարժան մէ՞կը՝ ազգային երեսփոխան ընտրուելու համար: Ձենք կարծեր: Եւ եթէ ունեցած ըլլայ ան իբրեւ մարդ անախորժութիւններ, ո՛չ մէկ կասկած թէ անիկա ունէր նաեւ իր պաշտողները՝ ուղղակի այդ միեւնոյն «անախորժ» երեւցած բնաւորութեան համար: Եւ ունէր ալ:

Տիար Տելէմաք Բարթողեան կը պատասխանէ «Արեւ»ի յարձակողականին՝ հետեւեալ գրութեամբ.

ԲԱՏ ՆԱԽԱԿ «ԱՐԵՎ», Ի

«Դաճիրէի երեսփոխանական Ընտրութիւնները» խորագրով ձեր խմբագրականը կարդացի: Նպատակս Թորգոմ Ֆիշէնկճեանը պաշտպանել չէ՛, եւ ո՛չ ալ երեսփոխան ընտրուիլ անպատճառ, քանի որ լաւ գիտեմ թէ ազգին այդ «կակուղ» կարծուած աթոռները՝ շատ մը կարծի ելոյթներ ունին իրենց հետ:

Շնորհակալ եմ այն ամէն ազգայիններուն՝ որոնք պատիւը կ'ընեն ինծի ընտրելիներու ցանկին մէջ իմ անունս ալ գետեղելու, հոգ չէ թէ Թորգոմ Ֆիշէնկճեանի մը հետ: Եթէ Թորգոմ Ֆիշէնկ-

ճեան իսկապէս ազգամլաս մէկն է, ինչպէս կը դաւանի «Արեւ»ի Պատ. խմբագրութիւնը, եւ ինչպէս կարգ մը մարդիկ, ատիկա պատճառ մը չի կրնար նկատուիլ որ միւս թեկնածուներն ալ հանրային բարոյականի գիտակցութիւն եւ խղճի խայթ չունեցողներ նկատուին, մնաց որ՝ անդին տակաւին շատ մը կարծիքներ կան որոնք չեն բաժներ «Արեւ»ի տեսակէտը: Կարծեմ բաւական մը ծանր յարձակում ըրած կ'ըլլանք կարգ մը մարդոց վրայ՝ որոնք վաղը կրնան շատ աւելի օգտակար ըլլալ ազգին: Ինչո՞վ համոզուած էք թէ հակառակորդ կողմի թեկնածուները չունին անձնական արժանիքներ՝ իրենց վստահուած գործը յաջողցնելու: Նորէն կ'ըսեմ, ամենեւին միտք չունիմ Ֆիշէնկեհանը պաշտպանելու, այլ իբրեւ պարզ անհատ մը. ո՛չ կուսակցական հայ մը, պահ մը թոյլ տուէր մտածելու թէ՛ վաղոր, օրինակի համար, երբ կ'ընտրուի Դաշնակցական ցանկը եւ կը ծախողի Ռամկավար ցանկը, չպիտի գրտնուին եղեր անհատներ անոր մէջ՝ որոնք իրենց պատասխանատուութեան վրայ գտնուելով, պիտի անհունօրէն օգտակար ըլլան՝ կարգ մը ազգամլաս սողուններ վտարելով ազգային շրջանակէն:

Պ. Թ. Ֆիշէնկեհան, իր գործին բերումով, այսօր Արթարի Մեյգոնեանի դատը կը պաշտպանէ, իսկ վաղն ալ՝ ազգին տանը մէջ կրնայ ազգին դատը պաշտպանել:

Ուրիշ պարագայ մը եւս: — Ռամկավար-Սգատական կուսակցութիւնը, իր թեկնածուներու ցանկին մէջ, Պօղոս Նուպար փաշայի անունը դրած է, մէկը՝ որ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահն է, եւ քաղաքէս այ բացակայ: Կը խնդրեմ, բարեհաճեցէք ըսել, «Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահութիւն»ը ո՛ր եւ Գահիրէի թեմական անդամակցութիւնը ո՛ր...: Շիտակը, փաշային ներկայ բարձր պաշտօնին քով իրեն հրամցուած թեմականի աթոռը՝ շատ պզտիկցուցած կը գտնեմ ես զինքը: Զեմ ըսեր թէ երեսփոխանութիւնը պզտիկ պաշտօն մըն է, բայց նոյն պաշտօնը կըրնայ բարձրացում մը նկատուիլ, օրինակի համար, ինծի պէս մէկու մը համար, որ Աղքատախնամի երբեմնի ատենապետութենէն կը փոխանցուի երեսփոխանական ժողովի անդամակցութեան: Եւ յիշտոյ, երկու տարիէ ի վեր արդէն հեռացած է անկէ, եւ տակաւին. չես գիտոր բանի՜ 1 տարի եւս հեռու ապրիլ հաւանական թուած մէկը ի՞նչպէս կրնայ օգտակար ըլլալ: Տարբեր խնդիր, ի հարկէ, եթէ փաշան միջոցը գտնէ իր այնքան անզին խորհուրդները հաղորդելու երեսփոխանական ժողովին՝ անթելի միջոցով:

Կէտ մը եւս: — Հաւատտի աղբիւրէ կ'իմանամ թէ երեսփոխանական ներկայ պայքարին, կամ աւելի շիտակը, երեսփոխան ընտրուելու պարագային, տրամադիր եմ եղեր 200—300 ոսկի տրամադրել առ որ անկ է: Շիտակը, զարմանալի կը թուի մտածելով որ եթէ ամբողջութիւնը բռնուած մէկն ըլլայի, ո՛չ Աղբատախնամի ատենապետութենէ կը հրաժարէի եւ ո՛չ ալ վերընտրման պարագայի կը հրաժարէի:

Իմ հաւատքս եւ ցանկութիւնս՝ համեստ բաժինս տրամադրել է գործի մը կամ նպատակի մը՝ որ կրնայ օգտակար ըլլալ հանրութեան:

S. Բարթողեան

Վերջապէս, կը մօտենայ ընտրութեան համար նշանակուած թուականը: Եւ օր մըն ալ, հրապարակ կը դրուի ընտրելիներու նոր ցանկ մը՝ Դաշնակցութեան կողմէ.— Բարթողեան եւ Ֆիշէնկ՝ ճեան դուրս հանուած էին այդ նոյն ցանկէն: Խնչու, ի՞նչ պատճառաւ այդ չէ կարեւորը, այլ այն՝ որ ընտրութիւնը լրանալէն ետք, երբ ընտրական յանձնաժողովի անդամները՝ Առաջնորդարանի մէջ խաղաղօրէն կը պարապին քուէները ստուգելու աշխատանքով, խումբ մը Դաշնակցական հետեւորդներ, համոզումով թէ տարբեր միջոցներով, անցնելով ոստիկանական շղթան, կը խուժեն քուէախոյզ յանձնախումբին վրայ եւ կը փճացնեն ամբողջ քուէները:

Բարթողեան, իր ատենին, կը զգացուի թէպէտ Դաշնակցութեան իր անունը դուրս հանելուն ընտրելիներու ցանկէն, ինչ որ խոշոր կաճ մըն էր, եւ ամենեւին խօսքը չընելով իր մատուցած նիւթական ու բարոյական ծառայութիւններուն, ինքն իր մէջ եւ իրմով, կը նուազի իր համոզումը եւ հաւատքը՝ դէպի այն մարդիկը որ իրեն հետ սիրալիր բանակցութեան մէջն էին ընտրութեան շուրջ, եւ օր մըն ալ ամենեւին չերեւցան անոնք՝ մինչեւ ընտրութեանց լրումը:

Դաշնակցական գաղափարականութիւնը, անկեղծութիւնը, այդ օրէն ասդին, սկսաւ տեղի տալ, տակաւ առ տակաւ, Բարթողեանի միտքին առջեւէն՝ ըլլա՛յ դաշնակցական անհատներու, ըլլա՛յ դաշնակցական ուղղութեան մասին: Բայց, մինչեւ վերջնական ձեւի մը ստացումը Բարթողեանի նոր գաղափարականութեան տակաւին առ իթը ունեցան անոնք, դաշնակցականները, օգտագործելու զայն զանազան առիթներով, ինչպէս Շարա Կալալ փողոցին

վրայ ունեցած իրենց կեդրոնատեղիին պահպանման համար ամսական երկու ոսկիի բաժինը, որ տրուեցաւ իրենց աւելի քան տարի մը:

Յաւով կը յիշենք այս մանրամասնութիւնները, եւ ցաւ կը զգանք մանաւանդ անո՛ր համար, որովհետեւ կը խորհինք թէ Բարթողեան կրնար անհունօրէն օգտակար ըլլալ Դաշնակցութեան՝ բոլոր մանրամասնութիւններով, մանաւանդ զաղափարական գետնի վրայ:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԵՒ ՖԷՄԻՆԻԶՄԸ

Յուշագիր մը ըլլալու օահմանուած այս գրքին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի, օգտուած ենք Տիար Տելէմաք Բարթողեանի անձնական յիշատակներէն: Բարթողեան խնամքն ունեցած է պահելու իր անձնական գործի յիշատակներուն հետ՝ նաեւ հասարակական բազում դրուագներ՝ ըլլա՛յ յեղափոխական թէ հասարակական: Հազուագիւտ առիթ մը՝ որ երբեմնի կրնայ ունենալ մէկը: Պատմութիւն չենք գրեր, պատմականը կ'ընենք կեանքի մը՝ որ գերազանցօրէն յարաբերուած է նկարագրուած բոլոր դրուագներուն հետ՝ ուղղակի թէ անուղղակի:

Հայ կինը: Ի՞նչ կը ներկայացնէ հայ կինը՝ ներկայիս՝ հասարակական եւ ընտանեկան մարզին մէջ: Ունի՞ր ան տարողութիւն մը, չափ մը, կշիռ մը, որ արժեցնէր ինքզինքը, իր սեռը: Հազիւ թէ, եւ կամ նմանողաբար: Իսկ հայ մարդը: Կը խորհինք թէ արտայայտուիլ ջանալով հայ կնոջ բարոյական կշռոյթին մասին, ըստիպուած պիտի ըլլանք արտայայտուիլ նաեւ այր մարդուն բարոյական թէ գիտական կշռոյթին մասին ալ: Անջատել մէկը միւսէն՝ անհեթեթ պիտի ըլլար: Իրաւ է որ հայ մարդը՝ բաղդատաբար՝ կը ներկայացնէ արժէք մը՝ անհատապէս, բայց ասիկա չի բովանդակեր իր մէջ այն բոլոր տուեալները որ պէտք կ'զգացուի օրինակ ծառայելու: Հայ մարդը թերի է իր բոլոր առաւելու-

թիւներով բնութեանական բովանդակ աշխարհին մէջ: Իրաւ է որ տրուած է անոր ունենալ մտքի բարձրագոյն ներկայացուցիչներ, եւրոպական առումով, բայց հազիւ թէ նշմարելի. մեծագոյն ու ջախջախիչ մասն ըլլալով թերի կրթուած եւ դաստիարակուած:

Տասնրիններորդ դարու վերջերն էր որ ծագում առաւ հայ իգական սեռի զարգացումը՝ շատ սահմանափակ թիւով: Օտար կրթական հաստատութիւններ, ինչպէս Ամբրիկեան Պօրտ ընկերութիւնը եւ Սէօռերու զանազան դպրոցները, հետեւողաբար նաեւ Սկիւտաբի Մեզպուրեան վարժարանը, հայ իգական սեռին զարգացման նուիրուեցան: Բայց այս հաստատութեանց բոլոր սանուհիները, հազիւ բացառութեամբ, լրացնելէ վերջ իրենց ուսումը. զացին խառնուելու ամբոխին, եւ կամ իրենց ծնողքին կամ պարզաներուն, առանց երբեք հոգն ունենալու դուրսի եւ կամ իրենց շրջապատի խաւարը փարատելու: Մատի վրայ կը համրուին այսօր հայ գրագիտուհիներ՝ որոնք նուիրուած ըլլան հայ ցեղի զարգացումին: Իսկ անոնցմէ մեծ մասը ինքնահաւան ու գոռոզ, փոխանակ մտահոգուելու իրենց սեռին անմիջական պէտքերով, անոնց զարգացումին օժանդակելու, Ֆեմինիզմի քարոզիչներ եղան, եւ կիսատ ու չմարսուած րեօրներով, փոխանակ օգտակար ըլլալու, ա՛լ աւելի կնճռոտեցին հրապարակը: Ու ծայր տուաւ ընտանեկան անհամաձայնութիւններ, անախորժութիւններ, չմարսուած գիտելիքներու իրերամերժ հոսանքին մէջ:

Անշուշտ թէ իրենցը չէր այս շարժումին հեղինակութիւնը. դուրսէն կ'ատանային, բայց այն չափով՝ որքան ընդունակ էին իրենք, որքան կ'ըմբռնէին, կը հասկնային իրենց վարպետները:

Չպիտի խօսինք այդ ուղղութեամբ կատարած ջանքերը հայ Ֆեմինիզմին, որովհետեւ բոլորովին սնանկութեան դատապարտուած է այսօր երբեմնի քարոզութիւնները կինը կրթելու, բարձրացնելու համար: Մանաւանդ գերմանական դաստիարակութիւնը կնոջ, կատարեալ հակադրեցութիւնն է այն ուղղութեան՝ որ կը հրամցուէր: Կինը, կը դառնի ան, գերմանականը. տունին խնամակալն է, տունին պահապանը եւ սպասաւորը, տէրը եւ տիրականը, եւ իրմէ կախում ունի թէ՛ առտնին հոգերու խնամքը եւ թէ՛ կրթական բոլոր գիտելիքները՝ փոքրերուն: Կնոջ հոգաժութեան մաս կը կազմէ նաեւ մեծերուն, էրիկ մարդուն, անդրտնային զօրծերը, եւ անիկա կը մտահոգուի եւ կը ջանայ հարթել այդ ուղղութեամբ զգացուած բոլոր դժուարութիւնները: Ճշմարիտ տնօրէն մըն է

ան, կինը, առանին բոլոր զբաղումներուն եւ դաստիարակը՝ փոքրերուն, եւ խորհրդականը՝ մեծերուն:

Կինը, ուրեմն, բերել, կապել իբրեւ անդամ մարդկային ընկերութեան, հաւասար մակարդակի վրայ, կը նշանակէ չի ճանչնալ կնոջ դերը, փոքրացնել զայն: Կինը ամենէն հզօր անդամն է մարդկային բոլոր արարածներուն մէջ: Ինչ որ կ'ընեն Քէմլինիզմի նուիրուած մեր զրազիտուհիները, առանց այլեւայլի, չեն ճանչնար կնոջ սահմանուած դերը: «Կինն ու զինին» ըսած է մեր ամենէն բեղուն զրազէտներէն մէկը, կը կազմեն մարդկային ընկերութեան ամենէն գործօն ազդակները: Տեսակ մը ներգործական հեղուկ՝ զինին՝ երբ կ'ընկերանայ կնոջ, կարող է փշրել ան աշխարհ»: Այլարմական դարձուածք մը՝ որով կը բացատրուի կնոջական գերզօրութիւնը:

Ինչ է սակայն հայ կնոջ դերը, առանձնապէս, մեր մէջ: — Կամ սանձարծակ ազատութիւն ամէն բանի մէջ, եւ կամ սահմանափակ առանցք մը: Չանց ընելով խօսիչ երկրորդ դասակարգի մասին, քանի մը խօսք ընել կը պարտաւորուինք առաջին դասակարգի մասին: Կինը, կը նմանի անդեկ նաւի մը՝ որ կը տարուբերուի, կը շարժի, կը գործէ այն ուղղութեամբ՝ որ զինք կը մղեն հոտանքները: Բնականաբար կը ձգտի ան, կը կամի, կը ճշնի հանգրուանի մը հասնիլ՝ որ իր խոէալն է, իր ցանկութիւնը, այսինքն ամուսնութեան, բայց իր այս ընթացքը խոտոր ելքի մը կ'առաջնորդէ զինքը: Մինէմա, պար եւ խօլական արշաւ մը այս ուղղութեամբ, ազատ ու համարձակ վերաբերում մը ամենուն հետ, թէպէտ հաճելի կը դարձնեն զինք հասարակութեան, բայց ո՛չ որ կը համարձակի կապուիլ իրենց հետ: Հայ երիտասարդը կը խորշի իրենցմէ՝ երբ հարցը ամուսնութեան կուգայ, բայց ջերմապէս կը մօտենայ՝ երբ ազատ տեսակցութեան առիթը կ'ունենայ: Արդի՞ւնք: Հայ աղջիկը, իր բոլոր ճիգերուն մէջ, կը խափանէ իր ձգտումը: Գերի կ'ըլլայ ան երիտասարդին ձեռքը՝ փոխանակ տէր ըլլալու. փոխանակ դշխոյ մը ըլլալու՝ դժոխք կը դառնայ: Եւ իր դժբախտութեան մասնակից կ'ընէ նաեւ երիտասարդութիւնը:

Անշուշտ թէ ընկերային այս յոռի բարքերը սրբագրելու յաւակնութիւնը չունինք. կը նկարագրենք այն ինչ որ կը տեսնենք, կ'զգանք. պարզուած այս իրողութեան դարման մը տանելու կաշկեղութիւնը կը պակսի մեզի: Միայն թէ, հնարաւոր կ'ըլլար ան, եթէ իւրաքանչիւր կին փոքր ինչ մտածէր եւ իր առօրեայ գործե-

ըր յարմարցնել ջանար ուղիղ այն կերպին՝ որ այժմու իր ընթացքը չէ: Այս ուղղութեամբ տարուած ջանք մը, փոքրիկ կարելիութիւն մը, կրնայ օգտակար ըլլալ իրեն: Այլապէս, կորսուած է ան: Կորսուած է նաեւ այր մարդը:

Հնդիկ քանաստեղծ Թակոր կ'ըսէ. — «Աստուած մարդը ստեղծելու ատեն տակաւին վարժապետ էր, հրամաններով եւ սկզբունքներով փքացած, բայց երբ կարգը կնոջ եկաւ, արուեստագէտ դարձաւ եւ վրձին ու գոյն գործածեց միայն»:

Ճշմարիտ առեղծուած մը, արդարեւ: Երկու ստեղծագործութիւններ, մարդը եւ կինը, իրարու հետ ապրելու սահմանուած երկու տարրեր՝ իրարու հակառակ բնաւորութեամբ, ձգտումով կրաւորական ու ներգործական: Անկասկած գաղտնիք մը՝ որ պիտի տեսէ այնքան ատեն՝ որքան գոյութիւն կ'ունենայ մարդը եւ կինը:

Հայ կնոջ թեր ու դէմ բնաւորութեան մասին խօսած ատեննիս, ինկանք կին արարածին տիեզերական խառնարանին մէջ, եւ հազիւ թէ մօտեցած անոր, արդէն ինկանք քաօսի մը մէջ, եւ մեք խարխափումները տարին առաջնորդեցին մեզ ճշմարիտ անկի մը: Սխալ մըն էր մեր հոգածու մտերմութիւնը կնոջ, դիտուած անուղիղ կեցուածքն անոր մատնանշել, եւ բարի, օգտակար խրատներ եւ կամ թելադրութիւններ ընել: Այդպէս խորհուրդ կուտան մեզի աշխարհի իմաստունները: Եթէ ասիկա է ճշմարտութիւնը, ուրեմն պարապ բան է զբաղիլ կին արարածով:

Աշխարհի բոլոր իմաստունները միաբերան կը վկայեն թէ՝ «Մարդը կնոջ համար, եւ կինը մարդուն համար՝ ճշմարիտ գաղտնիք մըն է»: «Սակայն լաւ է այս անստուգութիւնը. մենք ուրիշին համար գաղտնիք ենք, ուրիշը մեզի համար գաղտնիք մը, եթէ այսպէս չըլլար, մենք անվրդով նպատակի մը հասնելու երջանիկ յոյսը չէինք ունենար»:

Բարի, այլ միամիտ հաւատք մըն է ասիկա: Կնոջական գերզօրութեան գաղափարը ուղղակի ծնունդ առած է քրիստոնէական նախնական թուականներուն: Քրիստոնէութիւնն է որ յեղաշրջելով հեթանոսական շրջանը, իրը պարտադրեց, դնելով կինը հաւասար մակարդակի վրայ՝ այր մարդուն քով: Կնոջ ներկայ դիրքը սակայն, ստացական է՝ որ յառաջ եկած է այր մարդուն դէմ սկսուած պայքարէն, պայքար մը՝ որ մինչեւ հիմա կը շարունակուի:

Մահմէտականութիւնը, սակայն, չընդունելով եւ մերժելով

կնոջական այս շարժումը, եւ անդրադառնալով հեթանոսական շրջանին, հիմը դրաւ իր հաւատքին, այսինքն՝ ենթակայ պահեց կինը այր մարդուն:

Ո՞րն է այս երկու գիտելիքներուն ճշմարիտը, քրիստոնէականը՝ որ հաւասար կը դաւանի կինը եւ մարդը, թէ՞ մահմէտականութիւնը եւ կամ հեթանոսութիւնը՝ որ սահման մը կը գծէ անոնց միջեւ:— Անկասկած մահմէտականութիւնը: Այսպէս չէ՞ նաեւ ամբողջ կենդանական աշխարհին մէջ՝ էգը ենթակայ արուին: Եւ ասիկա շատ բնական կերպով, քանի որ կնոջ կամ էգին տրուած չէ այն առաւելութիւնները՝ իմացական եւ կազմական՝ որ արուին յատուկ է:

Եւ այսպէս, մենք կը տեսնենք բազում գիտուններ, հանճարներ որ կը խօսին մեզի միեւնոյն ուղղութեամբ, միեւնոյն հոգեբանութեամբ: — «Ալլահ փԵՏԱԷ», կ'ըսէ Նարոյէօն Պօնաբարթ: Այսինքն կնոջ մատը փնտռէ ամէն գործի մէջ, մատ մը՝ որ մարդը կը մոլորեցնէ իր բնական ճամբէն եւ կը դնէ զայն վնասակար ուղղութեան մէջ:

Երկու հազար տարիէ ի վեր կը գրուի, կը խօսուի այս ուղղութեամբ, եւ այս ամբողջ գրուածքները կը հաստատեն միեւնոյն վէրքը, միեւնոյն ցաւը: Եւ մարդկային փիլիսոփայութիւնը մատնանշելով վէրքին ու ցաւին աղբիւրը, կը գտնէ ան բնական եւ նոյնիսկ օգտակար, քանի որ, այլապէս, «Մենք անվրդով նպատակի մը հասնելու երջանիկ յոյսը չէինք ունենար»:

Միամիտ հաւատք:

Անկասկած կին արարածը աւելի խորամանկ է, աւելի ճկուն: Անկասկած նաեւ այն՝ թէ բոլոր ճկուն ու խորամանկ արարածներն են տկարները: Զօրաւոր մարդը պէտք չունի ճկելու, խաբելու, խորամանկութեան դիմելու:

Ի՞նչ շահեցաւ կինը այր մարդուն հաւասար նկատուելով կամ ըլլալով: Ոչինչ: Եւ աւելի ոչինչ պիտի շահի ասկէ վերջն ալ: Զէ՞ք տեսներ կին արարածին վիճակը այսօր: Շուկայ իջած է ան, եւ կ'աշխատի օրն ի բուն, կողք կողքի, այր մարդուն, որպէսզի իր օրապահիկը շահի, եւ որպէսզի խեղճ ու լքուած չմնայ: Գործի ճամբաներուն վրայ աչքերը չորս կողմն են, որս մը, առիթ մը չփախցնելու համար: Կը խորհի թէ կը շահի ան, բայց իրականութիւնը այն է որ՝ մրցելով այր մարդուն հետ, նուազեցուց աշխատանքի արժէքը, եւ իր շահած դրամը ո՛չ թէ բաթրօնին գրպա-

նէն, այլ ուղղակի այր գործաւորին զրպանէն կը տրուի իրեն, իր եղբօր զրպանէն:

Ողբալի վիճակ, արդարեւ, այր մարդուն համար, ու նաեւ կընոջ համար, եւ եթէ այսպէս շարունակուի, եւ եթէ կինը իր ճշմարիտ կոչումին չենթարկուի, օր մը թերեւս անկարելի ըլլայ դարմանել ընկերային այս ախտը:

Կնոջ համար սահմանուած զբաղում մը կայ.— պարապիլ ընտանեկան գործերով, եւ մարդուն համար՝ նմանապէս՝ պարապիլ գործով: Երկուքը զիրար կը լրացնեն, զիրար կ'ամբողջացնեն:

Այս ուղղութեամբ կ'աշխատի գերմանացին, եւ անկասկած նաեւ քաղաքակրթուած մարդկութիւնը: Այս ուղղութեան մէջն է այր եւ կնոջ ճշմարիտ երջանկութիւնը: Եւ այս ուղղութեան մէջն է նաեւ հայ կնոջ ապագան:

Հոս կ'արտատպինք հետեւեալ գրութիւնը որ Տիար Տեյէմաք Բարթօղեան ուղղած է «Հայ Կին»ի խմբագրութեան, 1932 թուականին, ֆէմինիզմի մասին:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՆԱՅ ԿՆՈՋ ՄԱՍԻՆ

Ամբողջ 13 տարի ընթերցողն ըլլալով «Հայ Կին»ի, կարծեմ թէ բաներ մը սորվեցայ, եւ պատրաստ կ'զգամ իմ սորվածիս հաշիւը տալու «Հայ Կին»ի պատուարժան խմբագրապետուհիին:

Նախ, պէտք է խոստովանիմ թէ անվեհեր, քաջ, ռազմիկ կին մըն է Հայկանուշ Մառք՝ որ երբեք հանդիպած ըլլամ կամ երագած: Իր ոճը եւ նիւթի դասաւորութիւնները այնքան ճկուն ու ճարպիկ են, եւ անվախօրէն ու քաջօրէն կը շարայարէ ան որ, ճշմարիտ յարգանքի կը ստիպէ զինք կարդացողները՝ եթէ ո'չ համոզումի տեսակէտով, այլ իր համոզումները յառաջ քշելու խիզախ եղանակը զիտելով: Կը խոստովանիմ որ առաջին հայ կինն

է անիկա որ երբեք ճանչցած ըլլամ: Երեւակայիլ որ 12 տարիէ ի վեր հայ աշխարհին կը պատգամէ ան հայ կնոջ որ տղեղ չըլլայ, որ համարձակ ըլլայ, որ իր իրաւունքին տէրն ըլլայ, եւն եւն:

Այսպէս, ուրեմն, խօսելով, պատգամելով ֆէմինիզմի մասին, կուտայ այն տեսակ բացատրութիւններ՝ որոնց ընթերցումը կ'ըլլայ այն զիծը որուն ուղղութեան պարտաւոր է հայ կինը հետեւելու: Բայց, հարց է թէ, հայ կինը, հետեւելով «Հայ Կին»ի գծած ուղղութեան, ո՞ր կը յանգի, դէպի բարօրութիւն՝ ինչպէս կը քարոզուի. թէ՞ դէպի անկում, ինչպէս կը խորհիմ ես: Կը կարծեմ թէ, րիչ մը չափազանցուած ձեւերով է որ կը գործէ «Հայ Կին»ը՝ եւ յօնք շինկու տեղ՝ աչք կը հանէ:

Բայց ներողութիւն, ես այ իմ փաստերս ունիմ հակաճառելու: Օրինակ, համաձայն է «Հայ Կին»ը որ կինը, հայ կինը, ամբողջովին մերկ եւ կամ յստոր մօտ ձեւով մը հրապարակ գայ: Յետոյ, համաձայն է «Հայ Կին»ը, որ հայ կինը զրադի շուկայիկ գործով քան տնական: Վերջապէս, «Հայ Կին»ը կ'ուզէ՝ որ կնոջ եւ էրիկ մարդուն միջեւ գործի, զրադումի, պարտականութեան տարբերութիւն մը չկենայ եւ անոնք ձեռք ձեռքի կամ առանձին շուկայիկ գործերով պարապին: — Ձեմ կարծեր:

Որովհետեւ, եթէ առաջին շրջանին կնոջ զրադումը դիտուեցաւ շուկայի մէջ, թերեւ հարկադրաբար, աչքի չգարկաւ, բայց երբ կինը անբողջովին նուիրուեցաւ շուկայի ասպարէզին՝ մրցակից հանդիսանալով էրիկ մարդուն, բնականաբար ինկաւ աշխատութեան վարձքը, ինկաւ մանաւանդ էրիկ մարդունը: Եւ այսօր, մենք կը տեսնենք գործի մարդոց նախապատուութիւն տալը կնոջ քան այր մարդուն, կնո՞ջ, որ ո՛չ միայն աւելի աժան աշխատավարձ մը ունի, այլեւ հաճելի կ'ըլլայ ան թէ՛ իր բաթրօնին եւ թէ՛, քնականաբար, յաճախորդներուն ալ: Եթէ ասիկա է որ կը ցանկայ ֆէմինիզմը, եթէ ասկէ է որ կ'ախորժին կիները, ոչինչ ունինք ըսելիք. ընդհակառակը կը տարուինք մտածելու թէ՛ օր մը, երջանիկ օր մը, մեր աշխարհի այս ընթացքը հարկադրաբար պիտի ըստեղծէ մեր մէջ Թիպէթի այն օրինակը՝ ուր կինը կ'իշխէ եւ էրիկ մարդը կը հպատակի:

Մարդկութիւնը բնականաբար կը քալէ ո՛չ թէ Թիպէթի ուղղութեամբ, այլ Եւրոպայի:

Ֆէմինիզմը եւ իրեն պէս մտածողները կ'ուզեն որ արագ քալէ կինը, աւելի արագ, մինչեւ հանգրուանը, առանց դադարի եւ առանց երկուութեան, քաջօրէն...

Բնականաբար ես գործ չունիմ եւրոպայի եւ Ամերիկայի կնոջ հետ, կրնայ ըլլալ որ անոնք հասած են ֆէմինիզմի կատարելութեան, հետեւաբար պատրաստ ուզածնին ընելու:

Կը խորհիմ թէ, հայ կինը, տակաւին հեռու է ըմբռնելու այն գաղափարները զորս «Հայ Կին»ի կողմէ կը քաջալերուի առհասարակ: Պիտի առարկուի թերեւս որ կինը դաստիարակելու սխիթէմն է որ կը կիրարկուի, ուրիշ ոչինչ: Բայց նոյն այդ դաստիարակութիւնը եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, հեռու է տակաւին ֆէմինիզմի նշանաբանն ըլլալէ եւ կը միտի ուղղակի անբարոյութեան:

Իմացած էք Բուհնի աղանդաւորներու մասին: Պատմեմ: Բուհնիութիւնը աղանդ մըն է որ կը քարոզուի նաեւ հայուն: Այս աղանդին ենթականերէն կը պահանջուի կատարեալ հպատակութիւն: Անգամ մը որ կը հաստատուի կնոջ կամ էրիկ մարդուն կատարեալ Բուհնիութիւնը, այլեւս անոնք մտած եւ ելած կը համարուին այն աւագանէն՝ ուր մեղքը յաղթահարուած եւ հոգին սուրբը յաղթած է: «Մեղքը» գոյութիւն չունի այլեւս, եւ արդէն չի կրնար ըլլալ. ենթակաները կ'ապրին իրեն երկնային մոլորակներ՝ հեզ, խոնարհ, հլու կամակատար... յանձն ընէ: «Բուհ պանա տէյսի քի պու ազշամ...» այլեւս սովորական բաներ են:

Կատակ չէ որ կ'ընեմ. հշմարտութիւնը կ'ըսեմ՝ կարի սեղմ քառերով:

Ֆէմինիզմը քարոզել հայ կնոջ՝ մերկապարանոց, կը խորհիմ թէ բուհնիութեան երկրորդ օրինակի մը յայտնութեան հոմանիշ է, սատարեցողութեամբ որ՝ եթէ բուհնին կը գործէ կամ կ'ենթարկուի յանուն երկնային հրամանի մը, ֆէմինիզմի հետեւողները կը գործեն յանուն իրենց ցանկութեան, իրենց եսին, եւ... միսին:

Բայց, ներողութիւն: Նպատակ չունիմ երբեք ֆէմինիզմը եւ կամ «Հայ Կին»ը քարկոծելու. թերեւս անհրաժեշտութիւն մըն է ատիկ: Բայց...: Բայց հայ կնոջ ներկայ իմացականութեան ու բարոյականին չի պատշաճիր անիկա, հայ կինը՝ որ տակաւին շատ ետ կը մնայ կատարելապէս մարսելու յանուն ֆէմինիզմի իրեն տրուած դեղահատերը:

Հայ կինը, որքան որ զիտեմ, զիտէ՝ նաեւ ամէն հայ, տակաւին պէտք ունի քանի մը շապիկ փոխելու՝ կարենալ մարսելու համար ֆէմինիզմը: Հայ կնոջ ձեռքը քերական կայ, մինչդեռ քերականութեան դաս կը տրուի իրեն:

Հաւատացէ՛ք ինծի, Տիկին, անկեղծօրէն կը խօսիմ, երբեք դէմ

չեմ «Հայ Կին»ի գաղափարներուն: Որքա՞ն կը ցանկայի որ հայ կինը, ամբողջութեամբ, օր մը, կարենար մարսել իրեն տրուած դասերը ֆէմինիզմի նկատմամբ, կատարեալ ֆէմինիզմի:

Որովհետեւ, գիտենք թէ, Անգլիոյ եւ մանաւանդ Գերմանիոյ մէջ, աղջկանց դաստիարակութիւնը վերջին տարին, կը տրուի անոնց լոկ ներքին ընտանեկան դաստիարակութիւն մը՝ թէ ինչպէս պէտք է վերաբերուի հանդէպ իրենց ամուսիններուն, հանդէպ իրենց ըարեկամներուն, եւ ամենուն: Կը սորվին անոնք ընտանեկան ամբողջ գիտելիքները՝ կերակուրի, կարասիներու եւ ընտանեկան զանազան պիտոյքներու վերաբերեալ: Կը սորվին անոնք, մանաւանդ, լեսայողութեան կերպերը՝ առանց իրենց ամուսինին շահածը վատնելու եւ առանց ինքզինքնին զրկանքի ենթարկելու: Կը սորվին անոնք, վերջապէս, կին մը ըլլալ՝ առանց փնասելու հանրային բարոյականին:

Ես կը խորհիմ թէ հայ կնոջ դաստիարակութիւնը այս հիմնական գիծին վրայէն ընթանալու է, գոնէ առայժմ:

11/11/32

Տ. Բարթողեան

Փոքր ինչ յամենալով ընկերային այս հարցին շուրջ, դառնանք կրկին մեր մեկնակէտին:

Տիար Տելէմար Բարթողեանի ուշադրութիւնը կը գրաւէ ֆրանսական թերթերու մէկ հաղորդագրութիւնը, ըստ որում ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան ուշադրութեան ենթարկուած է հայ կանացի սեռին կողմէ կատարուած աշխատանքը՝ հայկական դատի վերաբերեալ: Բարթողեան, կարդալով սոյն տեղեկագրութիւնը, 1922 Սպրիլ 1 թուակիր նամակով մը ուշադրութեանը ենթարկելով զայն Հայուհեաց Միութեան, կ'առաջարկէ կազմել մարմին մը, եւ յետ խորհրդակցութեան, կազմել յիշատակազիր մը՝ մատուցանելու համար զայն Ամերիկայի Կանանց Միութեան, կցելով նաեւ իր հետագայ թելադրութիւնները՝ այդ ուղղութեամբ:

1 Սպրիլ 1922

Համաստափայլ Տիկին Ատենապետուհի

Պատ. Գործադիր Մարմնոյ

Հայուհեաց Միութեան

Աստ

Համաստափայլ Տիկին,

Բարեգի մէջ վերջերս Մերձաւոր Արեւելքի հարցին շուրջ, դաշ-

նակից պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն միջև տեղի ունեցած խորհրդակցութեանց առթիւ, անշուշտ Հայուհեաց Միութիւնը ունեցաւ խիստ դառն յուսախաբութիւն մը, հայկական ազատագրական խնդրոյն առթիւ, որքան անորոշ եւ նոյնքան անսպասելի տրուած որոշումը տեղեկանալով:

Պատեհառիթ եւ նպատակայարմար նկատելով, Հայուհեաց Միութեան կողմէ, այս առթիւ, Ամերիկայի Կանանց Միութեան հեռագրաւ դիմում մը ընելը, ներկայիս ձեր լուրջ նկատառման յանձնելով զայս, կը խնդրեմ որ, համամտութեան պարագային, գոնէ Ապրիլ 10էն առաջ, ձեռնարկուի այդ դիմումին, թուական՝ յորում ձէնովայի ժողովը տեղի պիտի ունենայ:

Ներեցէք, համեստափայլ տիկին, որ, դիմումին բանաձեւի մասին եւս իբր ատաղձ՝ իմ գաղափարներս տամ, զորս եթէ հաճիր կրնաք իւրացնելով՝ պատշաճօրէն խմբագրել ու անմիջապէս հեռագրել:

« — Ոգեկոչելով, մեծ Ամերիկուհիին՝ Հանրիէթ Պիլըր Սթօնի յիշատակը, որուն ձեռներէցութեամբն էր որ Ամերիկայի սեւերը զերութենէ ազատուեցան, խնդրել իւր Ամերիկայի ընկերուհիներէն, անոր օրինակին հետեւելով, ջատագով ըլլալ Հայ Ազգի ազատագրութեան, եւ աշխատիլ, իրենց հասարակական եւ քաղաքացիական միջոցներով, Ամերիկեան կառավարութիւնը համոզելու որ ձեռք առնէ Հայերու պաշտպանութիւնը»:

Ի՞նչ կ'ըլլայ վերաբերումը Հայուհեաց Միութեան վարչութեան սոյն դիմումին հանդէպ: — Բացարձակ անտարբերութիւն: Այո՛, դրական արդիւնք մը կարելի չէր սպասել անկէ, բայց գոնէ շարժում մը, բարոյական քայլ մը առնել պարտաւոր էր ան:

Թող ներուի ուրեմն մեզ կրկին՝ որ արեւին տակ ոչինչ կայ նորութիւն, եւ մեր բոլոր կիները, հայ իգական սեռը, այլասերած, աւելի կը հետամտի բախտախաղերու, աւելի կը հետամտի հաճոյքի եւ զրօսանքի, քան հաւաքական աշխատանքի՝ որ կրնար բարձրացնել իր սեռին պատիւը:

Անշուշտ թէ Հայուհեաց Միութեան անտարբերութեան մէջ կային նաեւ տարբեր պատճառներ, բայց, ամէն պարագայի, բուն պատճառը, կը կարծենք թէ, կը յառաջանայ այն գիծէն՝ եսասիրութենէն, որ յատուկ է ամէն մեծամիտ ու այլասերած կանանց:

Նախանձ բառին երկու նշանակութիւն տալ սովորութիւն եղած է,— չար նախանձ, բարի նախանձ: Ձէ կարելի հասկնալ թէ ի՞նչպէս բան մը կրնայ թէ՛ բարի ըլլալ եւ թէ չար միանգամայն: «Նախանձ» բառը, իր արմատական իմաստով, չէ կարելի ոեւէ խնամութիւն ունենալ թէ՛ բարիին եւ թէ չարին հետ: Նախանձը ուղղակի չարին ծնունդն է: Երբ մէկը կը նախանձի մէկէ մը, կը նշանակէ թէ նախանձի ենթական սա կամ նա առաւելութիւնն ունի, եւ որովհետեւ անկարելի է ոեւէ կերպով մրցիլ անոր հետ, նախ փափաքը կը ծնի, յետոյ նախանձը, եւ աւելի յետոյ՝ ատելութիւնը: Ատելութիւնը ծնունդ կուտայ զրգուութեան, զրգուութիւնը՝ ամէն չարիքի ուր կրնայ առաջնորդուիլ ենթական: Ձէ կարելի լաւատես ըլլալ, եւ ամէն բարի երեւոյթ՝ չար կը տեսնուի, չար կը գործադրուի: Եւ ասիկա համոզումով, ո՛չ թէ բռնազօրեակ ճիշդով: Ձէ՞ք հանդիպած յոռւտես մարդոց, նոյնիսկ իրենց անձին հանդէպ, իրենց գործին, եւ իրենց ապագային հանդէպ, նոյնիսկ կեանքին: Նախանձը ախտ մըն է՝ որ ուղղակի չարին ծնունդ կուտայ, դէպի չարը կը գործէ:

1597ին եգիպոս կուգայ Տիար Տելէմար Բարթոլեան. գործի կ'սկսի, կ'իյնայ կ'ելլայ եւ օր մըն ալ՝ հրապարակի վրայ անուն մըն է ինք արդէն: Կ'սկսի առարկայ ըլլալ նախանձի. կը խօսին, կը գործեն իրեն հետ, բայց նախանձը երբեք չհեռանար իրենցմէ: —Ահաւասիկ մէկը՝ որ երէկ ոչինչ չունէր, այսօր ունի. երէկ ոչինչ մարդ մըն էր, այսօր ամէն ինչ: Ամէն խօսքի յանկերգն է այս բառերը՝ իր անունին շուրջը յարուցուած: Ամենեւին չեն խորհրդ, չեն մտածեր թէ ի՞նչ միջոցներով դիրք մը շինած է ան: Կը խորհին ու կը խօսին շինուած դիրքի մասին միայն: Անշուշտ թէ կը խօսին գործի մասին ալ, բայց հարեւանցի: Գործը, գործաւորը չէ անոնց խօսակցութեան ենթական, այլ ունենալը, հարուստ ըլլալը: Ձէ՞ որ իրենք ալ կը գործեն, բայց չեն կրնար հարստանալ, դրամ չահիլ: Ինչո՞վ ետ կը մնան իրենք, եւ կամ ի՞նչ առաւելութիւն ունի ան իրենցմէ:—«Բախտ»: Եւ բախտին կը յաջորդէ նախանձը,

եւ յետոյ չարախօսութիւնը, քոտիթիւնը, ատելութիւնը, քրինախնդրութիւնը, եւ վերջապէս, բարկութիւնը, գայրոյթը: Առիթի կը սպասեն պոռթկալու, հայհոյելու, շնանալու: Եւ վա՛յ այն չարաբախտ առիթին՝ որ պիտի գրգռուէր ոեւէ մէկը: Աստուած գործ չունի անոր հետ:

Կարաւանը կը քալէ սակայն, եւ բոլոր չիլ նայուածքները, բոլոր գրգռութիւնները, բոլոր նախանձն ու ատելութիւնները կ'երթան քաղիսի պարապութեան մէջ:

Կարաւանը կը քալէ սակայն, եւ աշխատող, գործող, հնարող եւ արդիւնաբերող միտքն է յաղթական:

Տիար Տելէմաք Բարթողեան հրապարակին մարդն է, եւ ամէն մարդ կը խօսի իր մասին, բացի այն մէկէն, դիրքի տէր, որուն սիրտն ու հոգին լեցուած է խորունկ ատելութեամբ, եւ առիթի կ'սպասէ ան՝ պայթելու համար:

Բարթողեան գործի ու յաջողութեան նախնական վիճակին մէջն է: Օր մը, պէտք կ'ունենայ զնելու չորս հատ Սիւզէնիի մեքենայ: Կը դիմէ Օրօզտի Պաք վաճառատունը: Եւ որովհետեւ մասնավճարով կ'ուզէ գնել մեքենաները, տնօրէնութիւնը կ'ստիպուի Բարթողեանի վստահելիութեան մասին տեղեկութիւններ հաւաքել: Բնականաբար կը դիմէ հայերուն, հայու մը մասնաւորապէս: Ճիշդ նոյն հայը՝ որուն ակնարկութիւնն ըրինք, անցողակի: Պայմանադրուած ժամուն, Բարթողեան կը դիմէ Օրօզտի Պաք վաճառատունը: Կը մերժուի: Բարթողեան անակնկալի կը մատնուի: Ներքին պաշտօնեաներէն ղպտի մը, Կըրկիս էֆ. Միխայիլ անունով, կը պատմէ անցքը Բարթողեանի: Կըրկիս էֆ. լաւ կը ճանչնար զայն՝ յաճախ առիթը ունենալով դրամական փոխադրութեան՝ որ կը տրուէր իրեն՝ զանազան մարդոցմէ՝ զաւառներու մէջ: Պարզ էր որ չարախօսութիւն մը կար, բայց թէ որո՞ւ եւ կամ ո՞ր կողմէն, յայտնի չէր: Կըրկիս էֆ. յանձն կ'առնէ ստուգել: Կը պարզուի իրողութիւնը, միշտ նոյն մարդը՝ որուն ակնարկութիւնը ըրինք: Մասնաւոր գրգռութեան հետեւա՞նք, ատելութիւն, գրեթէ ո՛չ, այլ պարզապէս... նախանձ: Ինք արդէն դիրքի տէր, ունեւոր: Բայց նախանձը կը հրահրուի թէ շօշափելի պատճառներով. պարզապէս իբրեւ հաճոյք, եւ կամ իբրեւ տեսակ մը ունակութիւն, ախտ:

Աւելորդ է ըսել, Բարթողեան կը յաջողի վարկ ստանալ Օրօզտի Պաք հաստատութենէն՝ հակառակ չարախօսութեանց, ո՛չ թէ 4 մեքենաներու համար, այլ նոյնիսկ 14, եթէ ուզուի:

Գրեթէ նոյն օրերուն, Բարթողեան պէտք կ'ունենայ հնչուն դրամի: Կը դիմէ Պանք Օթօմանի տնօրէնութեան, ցոյց կուտայ իր մօտ գտնուած կարգ մը մուրհակները եւ կ'ուզէ զեղչել զանոնք: Վարկի մասին տեղեկութիւններ քաղելու համար պաշտօն կը արուի պանքայի պատկանեալ պաշտօնակային, եւ յաջորդ օրը՝ կը մերժուի Բարթողեան:

Եւ որովհետեւ Բարթողեան շուտով յուսահատողներէն չէր, եւ կ'զգար որ անպատեառ նորէն հայու մատ կար գործին մէջ, եւ իսկապէս, կը խնդրէ տնօրէնէն որ վարկային քննութիւն մը կատարուի նաեւ օտար շրջանակներու մէջ: Յանձնառու կ'ըլլայ պանքան: Ձարմանալի բան, մինչդեռ օր մը առաջ կը մերժուէր Բարթողեան, հիմա կ'ընդունուի:

Կ'արժէ յիշատակել հոս պանքային տնօրէնին խօսքերը՝ վարկային պաշտօնակային ուղղուած.— «Երբ հայու մը մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէ առնել մէկը, պէտք է հարցնել օտարին, ո՛չ երբեք հայերու: Ձեռք գիտեր որ հայերը իրարու մասին լաւ չեն խօսիր»:

Բարթողեան ներկայ ըլլալով պանքայի տնօրէնին այս խօսքերուն, որ հրեայ մըն էր, բռնելով անոր ձեռքը, կ'ըսէ.— «Արժանի էք ձեր դիրքին, ո՛չ թէ անհատներու, այլեւ ազգերու նկարագիրը ուսումնասիրած ըլլալնուդ համար»:

Բարթողեան կը յառաջանար, եւ իր յառաջացումին կ'ընկերանար նախանօր:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԿՈՒԶԷ ԶՆՁԵԼ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՏԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Կ'անցնին տասնեակ մը տարիներ՝ երբ արդէն քաշուած է Բարթողեան ամէն տեսակ բարենպատակ հաստատութիւններէ: Իր լուսն չի խնայիր սովայն, տեսակ մը հիւանդութիւն՝ որ կ'արթննայ իր մէջ ամէն անգամ որ կը տեսնէ կարօտութիւն մը,

պէտք մը: Բարթողեանի ուշադրութենէն չի վրիպիր նաեւ հասարակական պէտքերը, եւ երբ դէմ յանդիման կուգայ կատարուած իրողութեան մը՝ կը շարժի, կը գործէ:

1928-ի վերջերը, պարզուած էր կուսակցական - լրագրական պայքար մը՝ որ երթալով կը խորանար, կ'ընդարձակուէր, եւ եթէ առաջըր չառնուէր շղթայազերծուած այս ատելութեան, անշուշտ թէ հետեւեալը չափազանց ծանր պիտի կշռէր: Արդէն անծանաչ-րուած էին մատնութեան ու քսութեան դէպքերը, եւ նոյնիսկ դատեր՝ անուանարկութեան: Բարթողեան, այս ընդհանուր անախոր-ժութեան օրերուն, կ'ստիպուի զրել հետեւեալ նամակը՝ Քաղ. Ժողովի նախագահութեան.

Գահիրէ, 29 Դեկ. 1928

Գերապասիւ

Տ. Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան
Նախագահ Պաշկ. Քաղ. Ժողովի

ի Գահիրէ

Տէր Նախագահ,

Ժամանակէ մը ի վեր երկու Հայ կուսակցութիւններու օրկան՝ «Յուսաբեր», եւ «Արեւ», իրաւու դէմ անօրակելի սասկուքեամբ եւ ասելաւառ կիրքով պայքար կը մղեն այնպիսի խնդիրներու շուրջ, որոնց հրապարակումը օտարներու աչքին առջեւ, մեր ժողովուրդին համար ազգավնաս եւ անդասուաբեր ըլլալէ զատ, աղետաբեր դառնալու համեմատութիւնը կ'ստանայ հեզհեռէ: Մանաւանդ ի՞նչքան ջրգեղ եւ վնասաբեր է մեր հաւատական կեանքին գոյութեան համար, հիւրընկալ երկրի մը մէջ անհամդանձ ու գայրակալից կենցաղ մը ապրիլ:

Ուստի, վստահ ըլլալով Ձեր ալ սրջաւորեան այս ժխտելի երեւոյթներուն հանդէպ, կը համարձակիմ Պաշկ. Ժողովիդ նկատողութեանը յանձնել այս խելացնոր պայքարին ունենալիք վնասակար հետեւեալներ, եւ խնդրել որ բարեհաճ գտնուէիք պէտք եղած ազդեցութիւնն ու միջոցները գործադրել կասեցնելու համար սոյն աղետալի բնարացքը, որուն շարունակութիւնը կրնայ աւելի մեծ համեմատութիւններու հասնիլ՝ վնասգելով զաւուրիս խաղաղութիւնն ու բարօրութիւնը:

Մասշնով ի համբոյր

Ս. Ազոյդ

Մնամ խոնարհաբար

Տ. Բարթողեան

Քանի մը օր յետոյ, սոյն նամակին ի պատասխան, Բարթողեանի գրասենեակը կը ներկայանան Քաղ. Ժողովի անդամներէն Տեարք Կարապետ Սէֆէրեան եւ Սարգիս Տաւուր: Կարգ մը խօսակցութիւններէ ետք՝ խնդրոյ առարկայ հարցին շուրջ, Քաղ. Ժողովի երկու այս անդամները պաշտօն կուտան Բարթողեանի հետապնդել հարցը, ըստ էութեան, եւ յետոյ ներկայանալ Քաղ. Ժողովին, լրացուցիչ ձեւակերպութիւնները կատարելու: Բարթողեան գործի կ'սկսի: Կը հրահրէ իր մօտ, կարգաւ, կարգ մը դաշնակցական ազդեցիկ անհատներ, ինչպէս Տեարք Միհրան Չըրաքեան, Յակոբ Պալըզեան, Նշան Կարապետեան: Կը խօսի, կը պարզէ անոնց թերթերու խիստ անախորժ եւ նոյնիսկ վտանգաւոր պարունակութեան մասին, եւ կը խնդրէ, յանուն ազգային արժանապատուութեան, միջամտել, վերջ մը տալ ստեղծուած այս տխուր կացութեան: Դաշնակցական սոյն երեք անձերն ալ բաժնեկիւլ Բարթողեանի տեսակէտը, պատուոյ խօսք կուտան աշխատիլ տըրուած ուղղութեամբ, միայն թէ, Տիար Յակոբ Պալըզեան կ'առաջարկէ տեսակցիլ այս նոյն հարցերուն շուրջ, նաեւ Տիար Վահան Նաւասարդեանի հետ:

Բարթողեան, քաջայերուած իր այս տեսակցութենէն, կը հրահրէ նաեւ Տօթթ. Համօ Օհանջանեանը: Բայց չուզելով տեսակ մը ժամավաճառ ընել զայն, փափկանկատօրէն, կը հրահրէ զայն հիւանդութիւն պատրուակելով: Կուգայ Օհանջանեան, եւ քննութեան ենթարկելէ ետք Բարթողեանի առողջութիւնը, կ'ընէ կարգ մը առողջապահական յորդորներ:

Խիստ հաճելի մարդ մըն է իսկապէս Տօթթ. Օհանջանեան, եւ Բարթողեան պիտի ուզէր նոյնիսկ խօսակցիլ անոր հետ, օրինակի համար, հասարակական այլեւայլ հարցերու շուրջ: Բայց ան ունէր մասնաւոր միսիօն մը, որ կը պարտադրէր զինք մասնաւորապէս խօսելու անոր հետ, մնաց որ Տօթթ. Օհանջանեան չի կրնար մերժել զիմու մը՝ որ իրմէ կը խնդրուի: Եւ Բարթողեան ու Տօթթ. Օհանջանեան կը բաշտին ընդունելութեան սրահը:

Պայմանագրական կարգ մը խօսքերէ ետք, Բարթողեան կ'անցնի իր առձեռն նիւթին: Օհանջանեան մտիկ կ'ընէ ուշադրութեամբ, եւ կը բաժնէ բարթողեանի տեսակէտը՝ առանց այլեւայլի: — «Աղտոտ» մասը վերցնել լրագրական պայքարէն:

Կարգը կ'ուգայ Ռամկավար շէֆերուն: Աւելորդ է ըսել, կը հրահրուին անոնք ալ, Տեարք Տիգրան Հաճընլեան. Էօթէն Փուփազեան, Լեւոն Կօկանեան եւ «Արեւ»ի խմբագիր՝ Օննիկ Մահտեա-

եան, առանձին առանձին, Տիար Բարթողեանի գրասենեակը: Բոլորն ալ համակարծիք են «աղտոտ» պայքարը վերջնելու լրագրական պարունակութենէն:

Կը մնար միայն ընկեր Վ. Նաւասարդեան:

Բարթողեան կը հեռաձայնէ Նաւասարդեանի: Զի կրնար անձամբ գալ, որովհետեւ «չափազանց զբաղուած է»: Եւ խկապէս, թո՛ղ իր շատ զբաղած ըլլալը, Բարթողեան պէտք էր գիտնար որ իր խօսակիցը էր երբեմն նախարար եւ կամ խիստ առաջակալ մէկը՝ Հայաստանի նախկին կառավարութեան, եւ իբր այդ, անշուշտ թէ չէր կրնար ոտքին երթալ մի ոմն Բարթողեանի, մի կեդտոտ բուրժուայի: Բարթողեան ասանկ դասակարգային խնդիրներ մտքէն չէր անցըներ, իբրեւ պարզ մարդ մը, հայ մը, կ'ուզէր տեսակցիլ Նաւասարդեանի հետ, եւ եթէ ան զբաղուած էր եւ չունէր ազատ ժամ գալ տեսնուելու իրեն հետ, ի՞նք պատրաստ էր ոտքին երթալու անոր, առանց մտածելու թէ մասնաւոր նկատումներ կրնային ունենալ ուրիշներ: Եւ Բարթողեան ժամադրութիւն կ'առնէ Նաւասարդեանէ:

Յաջորդ օրը, պայմանադրեալ ժամուն, կը ներկայանայ Բարթողեան: Նաւասարդեան նստած է իր զրասեղանին առջեւ եւ կ'աշխատի: Օդը տաք է, եւ ան կ'աշխատի առանց ժաքէթի: Կարծեմ քաղաքավարական պարզ հասկացողութիւն մը պիտի բաւէր անոր գիտցնելու թէ անվայել բան մըն է ընդունել հիւր մը, երբ մանաւանդ կ'սպասուի ան, առանց ժաքէթի: Քաղաքավարական առձեռն եղանակ մը ասիկա, որ անշուշտ կը տարբերի քաղքենիին եւ ոչ քաղքենիին միջեւ, մնաց որ Ղարաբաղցի էր ընկեր Նաւասարդեան: Բայց անցնինք: Նաւասարդեան կ'ուզէ իմանալ թէ ի՞նչ կ'ուզէ Բարթողեան: Բարթողեան կը հարկադրուի խօսիլ իր այցելութեան շարժառիթի մասին, քիչ մը երկարօրէն, եւ իբրեւ վերջաբան, կը խնդրէ, յանուն ազգային շահերուն, արժանապատուութեան, զանց ընել լրագրական այն բանալիներ եւ այն լեզուն՝ որ կրնայ վնասակար ըլլալ հայութեան, ազգին: Բարթողեան յանդգնած էր «աղտոտ» բառով որակել լրագրական պայքարի մէկ մասը:

— Դուք ո՞վ էք, կը հարցնէ Նաւասարդեան:

— Ես, կարծեմ ձեզի շատ ծանօթ Տիւլէմաք Բարթողեանն եմ:

— Դուրս կորսուեցէք ասկէ, Ամերիկայէն մինչեւ Եւրոպա, եւ Ասիա, եւ Եգիպտոս, մենք պիտի շարունակենք պայքարը...

— Ամենեւին չեմ ցաւիր հոս գալուս համար, ու նաեւ ձեր այս

խօսարեւէն, քանի որ ընդունուած օրէնք է թէ ամէն մարդ իր աստիճանին կամ ըմբռնողութեան համաձայն ընդունելութիւն կ'ընէ: Միայն թէ, կը խնդրեմ, թոյլ տուէք ինծի ըսելու թէ, եթէ իմ քարքառօս անհասկնայի կը թուի ձեզի, կը խնդրեմ որ լաւ ուշադրութիւն ընէք ըսածներուս՝ ձեր ընելիքը ըստ այնմ կարգադրելու համար: Ես իրաւունք չունիմ, քնականաբար, ձեզի խորհուրդ տալու, եւ կամ արգիլելու ձեր գործին շուրջ, բայց կը կարծեմ թէ իրաւունք ունիմ ձեզմէ խնդրելու որ գոնէ հաճէիք պայքարին ադատօտ մասէն հրաժարելու: Դիտեմ որ չէք հանդուրժեր ուրիշներու խորհուրդին, բայց ազգին անունով ձեզմէ կը խնդրեմ որ բարի ըլլաք գոնէ՝ այս մասին մտիկ ընել ինծի:

Ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ Բարթողեանի սկսած այս խիստ կարեւոր միսիօնին վախճանը: Տրուեցա՞ւ իրեն պսակելու զայն արդիւնաւոր կերպով: Ո՛չ, քնականաբար: Յոգնութիւն մը, նոյնիսկ ցաւալի ընդդիմախօսութիւն մը եղաւ անոր աշխատութեանց վախճանը: Սկսուած գործ մը, եւ արդէն վստահութիւն եւ համակրութիւն շահած, կը վիժէր ապերասան վերաբերումի մը պատճառով: Նաւասարդեան մը կ'ընդդիմանար բոլորին, եւ ինք առանձին, կ'իշխէր բոլորին վրայ: Ո՛չ որ, նոյնիսկ այն անձը, անծերը, որոնց համամտութիւնը շահած էր Բարթողեան, իրաւունք ունէին առարկելու Նաւասարդեանի կողմէ ուղղութիւն տրուած անիւին թաւալման: Պէտք էր գրուէր, պէտք էր քանդուէր, պէտք էր ըլլար այն ամէնը՝ որ ինք կը բարեհաճէր, կը կամենար: Սարսափելի իրողութիւն մը՝ որ կրնայ երեւակայուիլ:

Եւ այս նոյն գիծին վրայէն կ'ընթանայ ան, Նաւասարդեանը, տասնեակ տարիներէ ի վեր, անարգել, արհամարհել, աւելի բուռն, աւելի կատաղի:

Օգո՞ւտ: Արդի՞նք: Դաշնակցութիւնը վե՛ր ամէն բանէ, վե՛ր՝ նաեւ Հայութենէն:

Եւ այս պայքարին տխուր հետեւանքները մէջտեղն են արդէն, որ կ'աւելնան, կը բարդուին ամէն օր:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ՆՈՒԷՐԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ընդհանուր պատերազմի վերջաւորութեան օրերուն է, 1918: Որբախնամ եւ Հայուհեաց Միութիւնները, որոնց կ'անդամակցին Տէր եւ Տիկին Բարթողեան: Այս երկու միութեանց կեդրոնատեղին է Շարա Կալալ, թիւ 6 շէնքը, ուր առանձին սենեակներ ունին նաեւ Դաշնակցականները եւ Հնչակեանները: Օր մը, Դաշնակցական հաւաքոյթ մը կար եւ ուր հրաւիրուած էր խօսելու հանգուցեալ Մէթր Տելէմաք պէյ Թիւթիւնեան, եւ ուր ներկայ է նաեւ՝ Տիար Տելէմաք Բարթողեան: Սրահը փոքր է, եւ բազմաթիւ ունկնդիրներ կան ոտքի վրայ: Մէթր Թիւթիւնեան, նկատի առնելով սրահին ծաւալը, կ'առաջարկէ ընդարձակել զայն, եւ հաշուելով ծախքը, 40 ոսկիի պէտքը կը տեսնէ: Մէթր Թիւթիւնեան կ'առաջարկէ ձեռք բերել այդ գումարը՝ ներկաներէն իւրաքանչիւրին սահմանելով որոշ գումար մը: Տիար Բարթողեան, նկատի առնելով որ 40 ոսկին անբաւարար է պահանջուած սրահը ունենալու համար, կ'առաջարկէ գոնէ 50 ոսկի եւ ծախքը ինք կը հոգայ ամբողջովին: Անակնկալի կուգան բոլոր ներկաները եւ խանդավառ ծափերով կ'ողջունեն Բարթողեանի այս ծեսը: Յաջորդօրը կը ներկայանայ մասնաւոր մէկը, Դաշնակցական, եւ կ'ստանայ 50 ոսկիի չէք մը:

Կ'անցնի մէկ քանի շաբաթ. ո՛չ մէկ շարժում: Կ'անցնի ամիս մը, երբ Բարթողեան պատահաբար հանդիպող երկու ականաւոր Դաշնակցականներու կը հարցնէ շինութեան յապաղման պատճառը: Դոհացում կը տրուի իրեն թէ շուտով պիտի սկսի: Կ'անցնի ամիս մը եւս, դեռ ո՛չ մէկ շարժում: Ամիս մը եւս, եւ դարձեալ լռութիւն: Եւ օր մըն ալ, երբ Բարթողեան երես երեսի գալով նոյն անձերուն որոնք խոստացեր էին իրեն թէ խիստ քիտ օրերը պիտի սկսի շինութիւնը, կ'ուզէ հասկնալ վերջապէս թէ ի՞նչ է իրենց յապաղման պատճառները:

Դէպքերը փոխուած են հիմա, եւ հասկնալու կարգը դաշնակցականներունն է՝ թէ ի՞նչ կ'ուզէ Բարթողեան:

— Արահին ընդարձակումը, կարծեմ... կը պատասխանէ Բարթողեան, շփոթած թէ արդեօք սխալ պահանջի՞ մը մասին էր որ կը խօսէր ինք:

— Արահին ընդարձակումը. այդ մի գործ է որ ուղղակի Դաշնակցութիւնը կը շահագորգո՞ւէ...

Քօմիտին վերջացած էր. Բարթողեան կ'անգիտանար որ ինք միայն տալու պարտականութիւնն ունէր եւ ո՛չ բնաւ պահանջելու:

Եւ իսկապէս, չէ՞ որ իրենք, դաշնակցականները, այնքան զոհեր տուած էին, ծովէ ծով Հայաստանի Հանրապետութիւնը հռչակած, եւ ահա մի զգուելի արարած, մի պուրժուա, որ դեռ խօսքը կ'ընէ իր տուած ճղճիմ մետաղին, երբ անդին կեանք է վատնել Դաշնակցութիւնը...

Աւա՛ղ, այս է՝ Դաշնակցութեան հոգեբանութիւնը՝ մասնաւորապէս Ռուսիոյ հատուածին: Անհանդուրժելի կեցուածք մը ասիկա, որ առնուազն անմարդկային է: Դժբախտաբար, սակայն, վարակուեցան այս նոյն ախտէն նաեւ Տաճկահայ հատուածը իրենց: Դաշնակցութիւնը Հայութեան մէջ եղաւ եւ է կուսակցութիւն մը որ բացի իր բնկերներէն՝ մնացեալներուն նոյնիսկ հայ ըլլալին կասկածելի կը թուի:

Բարթողեան երբ կը նկատէ իր տուած դրամին չես գիտեր Դաշնակցական ո՛ր մէկ որկորին կեր ըլլալը, կը դառնանայ, եւ ուրովհետեւ սխալը դարմանել անկարելի էր, կ'որոշէ քաշուիլ եւ Որբախնամէն եւ Հայուհեաց Միութենէն, զոնէ այս կերպով ազատ մնալու համար պաշտօնական կողոպուտէ:

Բարթողեան կուսակցական մը չէր, բայց շատ մօտ կ'ապրէր ամէն ազգօգուտ հաստատութեանց, եւ իր գաղափարական վերաբերումին հետ, նաեւ կ'օժանդակէր անոնց նիւթական պէտքերուն, առատօրէն, որքան թոյլ կուտային իրեն իր նիւթական միջոցները:

Փարան գնաց, պատը մնաց: Կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը:

ՈՒՐ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԿԸ ՊԱՇՏՊԱՆԷ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Պայքար մը շղթայազերծուած է Թորգոմ եպ. Գուշակեանի դէմ՝ Դաշնակցութեան կողմէ, Աղեքսանդրիոյ մէջ թէ Գահիրէի: Թո՛ղ լրագրական բաժինը պայքարին, ամէն կիրակի եւ տօնական օրերուն՝ Պէյն-էլ-Սուրէնի Ս. Աստուածածին եկեղեցին պատերազմի դաշտի վերածուած է: Բողոք, տրտունջք, զայրոյթ սովորական բաներ են: Մեծամասնութիւնը ժողովրդեան՝ անտարբեր է եւ կամ պարզ հանդիսական. խռովութիւն առաջացնելու համար մասնաւոր մարդիկ կան միշտ պատրաստ, որոնք առիթի կ'սպասեն գործելու: Վերջապէս, քանի մը շաբաթներ շարունակելէ վերջ խռովքի այս շարժումը, կիրակի օր մը, եկեղեցական արարողութեան պահուն, երբ կարգը կուգայ անուներու յիշատակութեան, եւ կ'սկսի յիշատակումը կարգաւ, յանկարծ, ժողովուրդին մէջէն ծայր մը կը բարձրանայ.— «Պէտք է յիշատակել անունը Գուշակեանի»: Խռովութեան ազդանշանը տրուած է, ամէն կողմէ ծայրներ, աղաղակ թեր ու դէմ: Պատարագիչ քահանային ծայր կը խեղդուի, եւ չէ կարելի ըսել թէ յիշե՞ց ան Թորգոմ Սրբազանին անունը թէ ո՛չ:

Ոստիկանները, որոնք կանխաւ ըրուած էին հաւանական խռովութիւնը կանխատեսելով, գործի կ'սկսին: Խուժում, ձերբակալութիւն, ծայնարկութիւններ, եւ ժողովրդեան մեծ մասին անիծելով, հայհոյելով փախուստը իրար կը խառնուի: Դաշնակցականները իրենց նպատակին հասած էին, ինչ փոյթ թէ յարձակողներէն զլիսաւորները ձերբակալուած տարուած ըլլային ոստիկանատուն:

Խռովքի մէջ կ'ապրի Առաջնորդարանը. պէտք է անպայման միջոցը խորհուի եւ պատժուին յանցաւորները: Թորգոմ Սրբազան, իր հետն ունենալով եկեղեցիին աւագանին, նամակներ կ'ուղարկէ ազգային բոլոր երեւելիներուն, մօտաւորապէս 50 հատ, կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ Առաջնորդարան գալու ստիպողականութեամբ, հետեւեալ կոչնագրով.

29 Նոյեմբ. 1927

Ազնիւ Տէր,

Կը խնդրեմ ստիպողաբար որ հաճիր այս երեկոյ, երեշարթի, ժամը հին անպատճառ ներկայ գտնուիլ Պէնի-Սուրէնի Ազգ. Առաջնորդարանը, ամենակարեւոր խորհրդակցութեան մը համար:

Առաջնորդ Հայոց Եզիպոսոսի
Թորգոմ Եպիսկոպոս

Առաջնորդական այս հրաւերին կը պատասխանէն 35 հոգի: Կը գումարուի հաւաքոյթը, ուր ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Տիար Տելէմար Բարթողեան:

Թորգոմ Սրբազան, բանալով հանդիսական սոյն նիստը, պատմականը կ'ընէ խռովութեանց, հրաւիրելով ներկաները պարտ ու պատշաճը ընել առ որ անկէ: Յետոյ կը մեկնի: Հաւաքոյթին ատենապետ կ'ընտրուի Պ. Վահան Թէքէեան:

Առաջին անգամ խօսք կ'առնէ մէկը, որուն անունը զանց կ'ընենք արծանագրել, պարզապէս խնայելու զինքը այն կարգ մը ցափռատրքներուն համար՝ որ պարզեց հող: Մարդը կատղած է. սոսկալիօրէն կատղած, եւ չի կրնար ինքզինքը զսպել, եւ կը պահանջէ, եւ կը հրամայէ, առանց այեւայի, քսորել տալ այն մարդիկը՝ որոնք յանդգներ էին Սրբազանը անարգելու: Եւ տակաւին չէ լրացած շարանը իր խօսքերուն, կ'ըսէ ու կ'ըսէ, կը պօռայ, կը կանչէ, մէկ խօսքը կրկնելով հարիւրերորդ անգամ:

Երախանէ՞ր էին ներկաները. ի՞նչ փոյթ, մարդը զայրացած է: «Դաշնակցականները, գողները, աւազակները, մարդասպանները, պէ՛տք է յանձնել կառավարութեան, պէ՛տք է արքսորել տալ զանոնք...»:

«Աւագանիներու ժողովը մտիկ կ'ընէ սակայն անվրդով, իբրեւ խիստ բնական եղելութիւն մը, երեւոյթ մը՝ աւելի ճիշդ: Վերջապէս մարդը բարկացած է, կրնայ ըսել:

Բարթողեան, սակայն, կը վրդովուի. իր հասկացողութեամբ չէր կարելի այդքան բուռն լեզուով մը արտայայտուիլ մարդոց մասին՝ որոնք լսուած չէին, եւ որոնք անշուշտ թէ բաներ մը կ'ուսնային իրենց ըրածը արդարացնելու:

— Մենք հոս հրաւիրուած ենք լսելու զանգատ մը, կ'ըսէ Բարթողեան, բողոք մը կարգ մը անհատներու մասին, եթէ կ'ուզէք Դաշնակցականներու մասին: Ձեմ առարկեր ինծմէ առաջ խօսողին ըսածներուն մասին, բայց ատիկա մեզի իրաւունք չի տաք:

երբևք բաժնեկու իր ըսածները: Մենք պարտաւորուած ենք նաեւ լսելու հակառակ կողմը: Յետոյ, ամէն պարագայի, ես համամիտ չեմ որ հայ ընտրանիի այս հաւաքոյթին մէջ ըլլան խօսքեր՝ որ ո՛չ մէկ կերպով պատիւ կը բերէ ռեւէ մարդու...

Բարթողեանի կողմէ արտայայտուած այս խօսքերուն ատեն, որ տեսակ մը ընդմիջուած ոտքի վրայ կը մնար միշտ առաջին խօսողը, անմիջապէս որ կը լրացնէ ան իր խօսքերը, կ'սկսի բառերու հեղեղ մը թափել աջ ու ձախ. առանց փափկանկատութեան, եւ աւելի համարձակ թօնով, պահանջելով միշտ որ... արտրոյին Դաշնակցականները:

Զարմանալի՜ բան, նոյնիսկ Պ. Ատենապետը, հաճոյք կ'զգայ կարծես այդ խօսքերէն:

Բարթողեան, համբերութիւնը սպառած, ոտքի ելլելով, կ'ազդարարէ՝ ըսելով. «Տեղդ նստէ»: Անկապ ու աննիղաշնակ խօսքերը այդ մէկին, իսկապէս ծանծրացուցիչ դառնալ սկսած էին ժողովականներուն, եւ մարդիկ՝ որ քիչ մը առաջ այնքան զայրացկոտ էին դաշնակցականներու հանդէպ, կ'սկսին ուղղակի խրաւովիլ, եւ արտայայտուիլ, որ բաւական էր: Դաշնակցականներու հասցէին այնքան անկշիռ ու շատախօս մարդուն կը պարտի հաւաքոյթը՝ իր առած որոշումը դաշնակցականներու մասին՝ ետքէն՝ այնքան տարբեր:

Տօբթ. Թագւորեան, կը ներկայացնէ գրութիւն մը՝ կառավարութեան ներկայանալի, որով կը պահանջէր դաշնակցականներու արտորդ: Երկրորդ մը խօսք առնելով, համակարծիք կը գտնուի Տօբթ. Թագւորեանի ներկայացուցած գրութեան:

— Ո՛չ, կը ծայնէ Բարթողեան, իմ խիղճս չարտօնէր ինձ որոշում մը առնել առանց երկու կողմն ալ լսելու:

Եւ որովհետեւ վիճարանութիւնը կրնար ընդլայնուիլ, երկարիլ, մէջ կը մտնէ Պ. Ատենապետը, եւ կ'առաջարկէ քուէի դնել Տօբթ. Թագւորեանի առաջարկը, եւ յետոյ՝ երբ պէտքը տեսնուի՝ նաեւ Բարթողեանինը: Ժողովականները մեծամասնութեամբ կը քուէարկեն առաջին բանաձեւը:

Բարթողեանի առաջարկը չէր ընդունուած, եւ սակայն ան զօրաւոր կերպով կը պահանջէ որ նախ քան Թագւորեանի առաջարկին, ի՛րը նկատի առնուի եւ միջոցը արուի լսելու ամբաստանեալ կողմը: Տիար Լեւոն Շալճեան կը ծայնակցի Բարթողեանի:

Անշուշտ չէր կարելի այդքան միակողմանի երեւոյթ մը պարզուիլ. ժողովականները կ'զգային որ բան մը ընել պէտք էր նախ

Պատանի ՌԱՐԹՈՂ ՌԱՐԹՈՂԵԱՆ

քան վճռական քայլ մը առնելը: Եւ այսպէս, պահ մը վիճաբանելէ ետք, վերջապէս իրաւունք տրուեցաւ Բարթողեանի եւ Շալճեանի, 48 ժամուայ ընթացքին, տեսնուիլ դաշնակցականներուն հետ:

Յաջորդ իրիկունն իսկ, Շալճեանի զրասնեակն է Բարթողեան, ուր հրաւիրուած էին նաեւ դաշնակցական ներկայացուցիչները: Պ. Պ. Վ. Նաւասարդեան եւ Տօթթ. Պաղտիկեան կը ներկայանան: Թեր ու դէմ խօսակցութեանց պահուն երբ դաշնակցական ներկայացուցիչները կը պատճառաբանէին թէ կատարուած ցոյցերը անոր համար են որովհետեւ, յայտնի զեղծումներ կային Առաջնորդարանին մէջ, վերջապէս հասկացողութեան կուգան եւ կը խոստանան ընթացք չի տալ իրենց վերաբերումին՝ Առաջնորդին դէմ՝ եկեղեցիին բակը, եւ սակայն կրնային բողոքել՝ թերթի միջոցով:

Բարթողեան եւ Շալճեան ուրախ են իրենց ձեռք բերած արդիւնքէն, եւ անոնք յաջորդ օրն իսկ կ'ընթային հաղորդելու արդիւնքը իրենց տեսակցութեան՝ Աւագանիներու Հաւաքոյթին:

Եւ Աւագանիներու Ժողովը կը հանդարտի, կը համոզուի, եւ չառնէր ոեւէ յախուռն քայլ՝ որ այնքան ցանկութիւնն էր կարգ մը մարդոց:

Եւ կը խաղաղի հրապարակը, եւ ո՛չ մէկ ցոյց այլեւս:

Բարթողեանի միջամտութիւնը անոր համար էր, որովհետեւ չէր կրնար, օրինական ալ չէր, դատապարտել մէկը, որ չէ լսուած: Օրինական այս ուղղութիւնն էր պատճառ իր ընդդիմութեան:

ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՏՔԸ

Ներքին գործերու տեսակէտէն, 1927 տարին խիստ խռովալից եղաւ Եգիպտոսի թեմը: Հագիւ դադրած եկեղեցիին մէջ եւ կամ Առաջնորդին դէմ ցոյցերը, պայքարի ճշմարիտ կռուանն եղան

թերթերը: — «Յուսաբեր» լեցուն է Առաջնորդին եւ Առաջնորդարանին շուրջ յարուցուած բողոքի եւ ամբաստանութեան անվիրջ նիւթերով: «Արեւ» կը պատասխանէ անշուշտ՝ կա՛մ խուլ մնալով եւ կա՛մ ետ մղելով զանոնք: Հրաբուխի վրայ նստած է եզիպտահայութիւնը:

Դաշնակցական օրկանը կ'ամբաստանէ թէ զեղծում կայ Առաջնորդարանի մէջ հազարաւոր ոսկիներու. կ'ամբաստանէ մահաւանդ ըսելով թէ՛ պարտքի տակ ինկած է ան՝ մինչեւ 18 հազար ոսկի: Պաշտօնական ո՛չ մէկ խօսք Առաջնորդարանի կողմէ. «Արեւ»ն է որ կը պատասխանէ՝ թէ սուտ են բոլոր ըսուածները, եւ թէ Առաջնորդարանը երբեք բաց-պարտք չունի: Եւ քանի մը անգամներ կրկնուելէ եւ հերքուելէ ետք թէ Առաջնորդարանը ո՛չ մէկ բաց պարտք չունի, օր մը, «Արեւ», որուն պատասխանատու խմբագիրն էր Պ. Վահան Թէքէեան, միանգամայն Բաղ. ժողովի ատենապետ, կը յայտարարէր թէ՛ Առաջնորդարանը պատրաստ էր իր տոմարները ենթարկելու բացառիկ քննութեան, պայմանաւ որ բացի մասին պնդողները կանխաւ 50 ոսկի տրամադրեն՝ տըրուելու համար թարնապատակ հաստատութեան մը՝ երբ հակառակ արդիւնք տայ քննութիւնը: «Յուսաբեր» լուռ կը մնայ: Պ. Վահան Թէքէեան, քաջալերուած այս լռութենէն, քանի մը օր յետոյ, կրկի՛ն կը զրէ միեւնոյն նիւթին շուրջ, եւ կրկին հրաւէր կը կարգայ որ քննութիւն պահանջող կողմը 50 ոսկի տրամադրէ կանխաւ: Ձեռնոցը ուղղակի եզիպտահայութեան երեսին կը նետուէր:

Կնճիւղը լուծուած էր. ճամբան հարթուած. ո՛չ մէկ խօսք պաշտօնական այս հրաւէրին շուրջ:

Թէքէեան երբեք հաշուի չէր առած, կարծեմ, ժողովուրդը՝ որ կը հետեւէր իր քայլերուն: Եւ ահա յանկարծ, կը յայտնուի մէկը այդ ժողովուրդէն՝ որ իր ծայնը կը խառնէ խօսողներուն: — Տիար Տելէմաք Բարթողեան, որ լուռ կը հետեւէր պայքարին, կը զրէ «Արեւ»ի, պատճէնը ուղարկելով նաեւ «Յուսաբեր»ի:

Դահլիշէ, 13 Դեկ. 1927

Պատ. Խմբագրութիւն «Արեւ»ի

Ներքինի կը գտնէք պատասխան մը ձեր ազգօգուտ հրաւէրին համար: Խնդրելով անոր հրատարակութիւնը, պիտի լիափառէի միանգամայն որ ճշդէ՛ր թէ ձեր ակնարկած տուգանքի գումարը, երկու կողմին ալ, ո՛ւր պիտի յանձնուի:

Դահիրէի հայ հասարակութիւնը վրդովուած է վերջին պայքարներէն: Ամէն սրտացաւ հայու բաղձանքն է, որքան կարելի է շուտով, վերականգնած տեսնել խաղաղութիւնը: Ամէն անհատ պէտք է աշխատի այս նպատակին իրագործման համար:

Արդ, նկատելով որ պայքարներու ծնունդ տուող մեծագոյն պատճառներէն մէկն ալ Դահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանի 18,000 բակի պարտքի խնդիրն է, փափաքելի էր որ այս կնճիռը լուսաբանուէր օր առաջ:

Առաջնորդարանը պարտ ունի՞ թէ ո'չ. ինչո՞ւ գոյացած է. կա՞ն մսխումներ թէ չկան: Ուրախ եմ որ, «Արեւ» օրաթերթը, քանի մը անգամ հերքեց նոյն պարտքի գոյութիւնը եւ հարցուց նոյնիսկ որ, եթէ չհաստատուի նոյն պարտքը, հակառակը պնդողները (50) յիսուն ոսկի պիտի յատկացնեն Աղքատախնամին կամ ունէ բարեփրական մարմնի մը: Առաջարկ մը, զոր կը կրկնէ «Արեւ» իր նոյեմբեր 15ի թիւով ալ:

Արդ, ստորագրեալս, ծառայելու համար իմովսանն վէճերու լուծումին, կը տրամադրեմ նոյն գումարը,

1.— Որ մարմնին որ կ'ուզէ «Արեւ» թերթը:

2.— Պայմանաւ որ հաշիւները քննուին բոլորին վստահութիւնը վայելող անկողմնակալ հաշուեքննիչներու կողմէ, եւ ո'չ թէ մէկ հոգիի:

Առ այս, իմ կողմէ կ'առաջարկեմ անունները Պ. Պ. Մ. Մակազեանի, Ա. Պետեւեանի եւ Թ. Ֆիշէնկեանի, եթէ ազգասիրաբար ստանձնեն այդ պարտականութիւնը կատարել, որոնք ո'չ միայն անկողմնակալ են, այլեւ իրազեկ ազգային գործոց: Պարզ է թէ թուանշաններուն քննութեան մէջ ունէ նկատուում չի կրնար գրուիլ:

3.— Եւ վերջապէս պայմանաւ որ եթէ հաստատուի Առաջնորդարանի պարտքերու գոյութիւնը, 50 ոսկի վճարուի առաջարկը բերողներուն գրպաններէն եւ ո'չ թէ ազգային սնտուկէն: Յոյս ունիմ, որ շուտով ընթացք կը տրուի այս համեստ առաջարկին, որուն նպատակն է փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանել օրուան կնճիռներուն լուծման:

Մնամք յարգանքներով՝ Տ. Բարթողեան

«Արեւ»ի 1927 Դեկտ. 14 համարին մէջ ուր Տիար Տելէմաք Բարթողեանի սոյն գրութիւնը հրատարակուած է, անոր կից կամ

նաեւ քանի մը տողեր՝ խմբագրութեան կողմէ: «Արեւ»ի խմբագրութիւնը, ընդունելով հանդերձ Առաջնորդարանի հաշուեքննութեան առաջարկը, կ'ընէ կարգ մը դիտողութիւններ՝ իր զծած ճամբան հարթելու համար, բայց եւ հարցը ա'լ աւելի խճողելու յայտնի դիտումով: Կը գրէ «Արեւ».

«Իրաւ է թէ նամակագիրը ո՛չ փափկանկատութեան եւ ո՛չ ալ անկախութեան ապացոյց մը կուտայ այդ կէտերուն մէջ, բայց որովհետեւ մենք կը պնդենք մեր ասկէ առաջ զրաժներուն վրայ, դարձեալ ուրախութեամբ կ'ընդունինք նամակագրին առաջարկը, հաւաստելով թէ Ազգ. Իշխանութիւնն ալ նոյնը պիտի ընէ»:

Եւ Պ. Վահան Թէքէեան պատեհութիւնը կ'օգտագործէ պնդելով եւ հաւաստելով թէ՝ «Առաջնորդարանը բաց պարտք չունի եւ պիտի պնդենք որ Ազգ. Իշխանութիւնը այս իրականութիւնը ճանչցնէ՝ զրպարտիչներու թեզը իւրացնող պարոնին» (Բարթողեանի):

«Արեւ»ի խմբագրութիւնը իր այս տողերուն կը կցէ նաեւ հետագայ տողերը, ըստ որում «Առաջնորդարանը, ճիշդ մէկ օր առաջ Բարթողեանի յայտնութենէն, որոշում կայացուցած է իր տնտրակները քննութեան ենթարկել տալ Պ. Արշակ Սեղըոսեանի (Տէօյէ Օրիանթ Պանքի շէֆ քօնթապլը). բայց ասիկա պատճառ մը չէ անշուշտ որ միայն ինքզինքին ճշմարտախօս եւ պարկեշտ համարողներու պահանջած քննութիւնն ալ չկատարուի», կ'եզրափակէ հարցը»:

Բայց նախ ըսենք որ Առաջնորդարանին հաշիւներուն քննութեան ենթարկուիլը Պ. Արշակ Սեղըոսեանի կողմէ, նորութիւն մը չէր, քանի որ Պ. Սեղըոսեան մէկն էր որ Առաջնորդարանի տարեկան հաշիւները քննութեան ենթարկելու պաշտօնն ունէր արդէն: Պահանջուածը բացառիկ քննութիւն մըն էր, հետեւաբար բացառիկ դէմքեր պէտք էր որ քննութեան ենթարկէին հաշիւները:

Պարզ է որ ճշմարիտ խաղ մըն էր Առաջնորդարանի տնտրակները բացառիկ հաշուեքննութեան մը ենթարկելու առաջարկը, բայց երբ սակայն լուրջի առնուելով որդեգրուեցաւ ան, դարձ դարձիկ հոլովումներէ վերջ, յայտնի եղաւ չկամութիւնը Առաջնորդարանի մարդոց:

Բայց դառնանք «Արեւ»ի պատ. խմբագրութեան կարգ մը դիտողութիւններուն: — Պ. Վահան Թէքէեան, Բարթողեանի վերոգրեալ նամակին մէջ, մասնաւոր դիտում մը կը ձշմարէ՝ հակիթին մէջ մազ փնտռելու ճիգ մը: Բայց Բարթողեանի համար նշա-

նակութիւն չի տրուիր ատենց, նկատելով որ մարդ ազատ է կասկածելու եւ վերագրելու ուրիշի մը այն տեսակ միտքեր՝ որոնք հոգ չէ թէ մտացածին ըլլան ըսողը: Կարելորդ, հաշուեցնուած թեան որդեգրումն է, եւ ատիկա կ'ընէ Պ. Թէքէեան, հակառակ նոյնիսկ երեսփոխանական ժողովին մետասաներորդ ժամու չկամութեան:

Եւ որպէսզի անցելոյն մէջ կատարուած այս գործերը յստակօրէն հասկնալի դառնան, աւելորդ չենք նկատեր մէջբերումներ ընել հոս, նոյնութեամբ, «Արեւ»ի նոյն համարէն, Բարթողեանի նամակին աւրնէր.

«Ուրախ ենք որ Պ. Բարթողեան «Յուսաբեր»ի կողմէ ընդունած է մեր առաջարկած պայմանը՝ պնդելով որ Առաջնորդարանը 18,000 ոսկի պարտքի տակ կը գտնուի»:

Ինչպէս կը տեսնուի, «Արեւ»ի պատուարժան խմբագրութիւնը ուղղակի կը մեղադրէ Բարթողեանը՝ իբրեւ «Յուսաբեր»ի բերանը եւ կամ գործիքը: Բարթողեան, սակայն, իրականին մէջ, ո՛չ մէկ տեսն «Յուսաբեր»ի եւ կամ ոեւէ մէկուն գործիքը կամ բերանը չէ եղած, եւ իր համոզումները եւ հաւատքը գիտէ վարել անկախօրէն, ինչպէս ծանօթ է բովանդակ եգիպտահայութեան: Գուցէ ստոյգ ըլլար այս վերագրումը, եթէ Բարթողեան առաջին իսկ կողին Թէքէեանի, հրապարակ գար:

Իսկ թէ իրա՞ւ էր Առաջնորդարանի պարտքի հարցը, եւ Տեւէմար Բարթողեան արդեօք մտացածի՞ն եւ կամ ասոր անոր հաշիւի երեւնալու համար էր որ հրապարակ կ'իջնէր: Ո՛չ: Անիկա լաւ գիտէր որ Առաջնորդարանի հաշիւները, հինէն ի վեր, բաց ունէին: Այո՛, իրաւ է որ Պ. Արշակ Սեղբոսեան, եւ իրմէ առաջ՝ Պ. Էտկար Փափագեան, տարուէ տարի Առաջնորդարանի հաշուեկշիռը կը հանէին, բայց ի՞նչ տուեալներով. ասիկա է հարցը, որ պէտք է գիտնայ ժողովուրդը: Տիար Տեւէմար Բարթողեան, իբրեւ առեւտրական մարդ, եւ իբրեւ հաշիւի մարդ, կ'ենթադրէ.

«Երկու տեսակ պարտք կայ,— արտաքին եւ ներքին: Գահիրէի Առաջնորդարանին պարտքը միայն ներքին ըլլալու է, ըստ «Արեւ»ի հաւաստումին: Առաջնորդարանը ունի մէկէ աւելի կտակային տրամադրութիւններ, եւ ամէն անգամ որ բաց կ'ունենայ եւ կամ տալիք, ուղղակի կ'օգտուի կտակային այդ անձեռնմխելի գումարներէն: Տարիներու ընթացքին, ճիշդ այս կերպով, իր ելեւտուքը հաշուեկշռուած է, նուազեցնելով, միանգամայն, կտակային եւ կամ այլ տրամադրութեամբ իրեն յանձնուած դրամներուն

քանակը: Առաջնորդարանը, մէկ խօսքով, իր պատիանը կրծած է՝ մինչեւ մերկանալը, եւ այսօր, մերկացած է»:

Գծելով, ուրեմն, Գահիրէի Առաջնորդարանի ելեւ մտական պատկերը, այլեւս աւելորդ կ'ըլլայ խօսիլ այդ ուղղութեամբ, միայն թէ՝ որպէսզի պատկերը կատարեալ ըլլայ, խօսինք, խտացեալ ձեւերով, մեր առաջադրած նիւթին վերջին երևույթներուն մասին ալ:

Եւ այսպէս, մինչ Տիար Բարթողեան կ'սպասէ հաշուերննութեան հրաւերին, Գահիրէի Առաջնորդարանը լուռ կը մնայ եւ ո՛չ մէկ շարժում կամ խօսք այդ ուղղութեամբ:

Անշուշտ թէ չէ կարելի ընդունիլ որ Պ. Վահան Թէքէեանի հրաւերը լոկ իր ցանկութիւնն էր, եւ անշուշտ թէ Առաջնորդարանն ալ՝ իր յարակից բոլոր մարմիններով, համաձայն էին իրեն, բայց երբ յայտնուեցաւ մէկը իրենց առաջարկը ընդունող, յանկարծ ընկրկում մը, չկամութիւն մը բոլորին կողմէ: Գահիրէի Առաջնորդարանը սխալ հաւատք ունեցած էր ժողովրդական բազկերակին մասին: Եւ փոխելով իր դիրքը, անգամ մըն ալ խօսքը չըրաւ ան հաշուերննութեան:

Վրդովուած է սակայն հանրային միտքը. ամէն գլխէ առաջարկ մը եւ ամէն շեղուէ ձայն մը կը բարձրանայ: Թո՛ղ Գահիրէի թեմը, Աղեքսանդրիոյ թեմն ալ մատնուած է խիստ յուզումի: Դաշնակցական վարչութիւնը տապալած, պլո՛քն է որ իշխանութիւնը ձեռքն անցուցած է: Եւ կատարուելիք ժողովրդական ընտրութիւնը ծանրօրէն կ'զբաղեցնէ ամբողջ հասարակութիւնը:

Գահիրէի մէջ կազմուած է ժողովրդային «Անկախ Գործադիր Ժողով»ը՝ իր գլուխն ունենալով աչքի զարնող անձնատրութիւններ, ինչպէս Տեառք Տ. Բարթողեան, Լեւոն Շալեհան, Ս. Սէֆէրեան, Ե. Բաշալեան, Յակոբ Յակոբեան, ու Նաեւ Մ. Ղազարոսեան, յայտնի դէմք մը՝ Գահիրէի Առաջնորդարանին խիստ մօտիկ: Հորաւէր կը կարդան անոնք հրապարակաւ եւ կ'ունենան ժողով մը՝ խորհրդակցաբար ելք մը տալու համար ազգային այս կնճռին: Կ'ունենան թեր ու դէմ տեսութիւններ, եւ յայտնի կը տեսնուի մատը Առաջնորդարանին՝ այս հաւաքոյթին մէջ: Մ. Ղազարոսեան, ատենապետ ժողովին, յայտնապէս կ'ընդդիմանայ բոլոր ներկաներուն՝ առաջ քշելով Առաջնորդարանին տեսակէտը միայն: Ու անիկա կ'առաջարկէր ուժ տալ եւ միանալ Առաջնորդին եւ Քաղ. Ժողովին, մինչ ամբողջ ժողովականները, ընդունելով հանդերձ Ղազարոսեանի առաջարկը, սահման մը կը գծէին Առաջնորդարանին

և ժողովրդային տեսակէտներուն միջև: Մասնաւորապէս Տ. Բարթողեան չի բաժնիք Ղազարոսեանի տեսակէտը, եւ ժողովականներուն ալ, եւ կը քաշուի ժողովէն: Եւ ինչպէս յայտնի է, իրաւունք ունէր ան լքելու ժողովը, քանի որ աչքի փռչի փչելու սահմանուած խաղ մըն էր եղածը: Որովհետեւ Բարթողեան կ'ուզէր զիտնալ նախ թէ՛ Առաջնորդարանը՝ իր յարակից մարմիններով՝ ի վիճակի չէ՛ին ինքզինքնին պաշտպանելու: Ատենապետ Մ. Ղազարոսեան հաստատական պատասխան կուտար:

— Ուրեմն, կը պատասխանէ ժողովականներէն Պ. Ս. Կօշկարեան, եթէ իրապէս Քաղ. ժողովը եւ Առաջնորդարանը ի վիճակի չեն ինքզինքնին պաշտպանելու, լաւագոյն ձեւն է հրաժարիլ...

Եւ սակայն Առաջնորդը՝ իր յարակից բոլոր մարմիններով՝ կը մնայ իշխանութեան գլուխը, եւ Վահան Թէքէեանի այնքան յոխորտ հրաւէրը՝ հաշիւները քննուելու, մոռացութեան կը մատնուի, եւ կամ կը մերժուի ուղղակի Թեմական ժողովի կողմէ: Եւ Առաջնորդ ու ժողովականը, ձեռք ձեռքի տուած, կը շարունակեն երգել՝ «Քայլ մը առաջ, քայլ մը ետ, ապա դառնանք տեղերնիս...»:

1927ի շրջանին յայտնուած ժողովրդային այս պոռթկումը ահա այս ձևով կը վերջանայ: Եւ տրուած է եղեր որ անիշխանական այս վիճակը պիտի յաւերժանար տարիներ ու տարիներ, մինչեւ լրումը, երբ այլևս չէր կարելի ծածկել այն բոլոր խաղերութիւնները՝ որ այսօր կ'երեւին:

Եւ որպէսզի ամէն բան կատարեալ ըլլայ, եւ յայտնուի իրողութիւնը այս խիստ լուրջ եւ միանգամայն խիստ զանաւարտական երևոյթին, մէջ բերենք նաեւ պատասխանը «Արեւ»ի միջոցով որ կը տրուէր Տիար Բարթողեանի վերջին հրաւէրին՝ «ԻՄ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՍ» խորագրով.

«Երէկ ստացանք Պ. Տեղեմաք Բարթողեանէ՝ «Իմ վերջին պատասխան», որուն «Յուսաբեր»ի եւս ուղղուած ըլլալը կը ծանուցանէ: Այս պատճառաւ մենք աւելորդ կը համարենք անոր բառացի հրատարակութիւնը, թէեւ Պ. Բարթողեան խմբագրական, վիճաբանական եւ փաստաբանական փայլուն կարողութեամբ մը զրի առած է զայն:

«Իսկ պարտքը «Ինչու գոյացած է, կա՞ն մսխումներ թէ չկան»ի հարցը կը պնդենք թէ հաշուեքննիչներու բննութեան առարկայ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ 1. Կր վերաբերի Թեմ. Ժողովին իրաւասութեան. 2. Հաշուեքննիչին անձնական գնահատութեանէն կախում պիտի ունենայ եւ կրնայ վէճի դուռ բանալ. 3. Կապ չունի 18,000 ոսկի պարսֆ կա՞յ թէ չկայի իրողութեան հետ»:

Եւ յետոյ, իրրեւ հուսկ բանք, կ'աւելցնէ «Արեւ».

«Պ. Բարթողեան պատրաստ է սա պարունակութեամբ համաձայնագիր մը ստորագրելու. «Համաձայնութեամբ նշանակուելիք երեք հաշուեքննիչներ պիտի քննեն եւ տեսնեն՝ թէ Առաջնորդարանը 18,000 ոսկի բաց պարտքի մը ներքեւ կը գտնուի՞, ինչպէս կ'ըսէ Բարթողեան, եւ որուն ըսածը կը հերքէ «Արեւ»։ Պ. Բարթողեան, եթէ իր պնդումը չհաստատուի, 50 ոսկի պիտի վճարէ Աղբատախնամին»:

«Արեւ»ի պատ. խմբագրապետը, ինչպէս կը տեսնուի, պարզապէս կը լիզէ սակէ առաջ իր բոլոր գրածները՝ չինական պարիսպներ քաշելով Բարթողեանի ամէն ըսածներուն դէմ: Եւ մտածե՛լ որ պաշտօնական մարդոց հետ էր որ խօսքի կամ վէճի բռնուած էր Տիար Բարթողեան:

Եւ այսպէս, մօտաւորապէս դար մը ետք, Ճէփահիրեան եւ պիսկոպոսի ձեռք բերած հսկայական կալուածները, կը հայտնին, կը կորսուէին՝ իրմէ ետքը եկող Առաջնորդներու օրով, հրապարակը թողլով մանկկաւիկներու: «Արքան կ'զբօսնու»:

Ի՞նչ է կացութիւնը այս թեմին. այս հարուստ թեմին: — Հասցեյները տարուէ տարի նուազեցան, եւ կտակային տրամադրութիւնները գրեթէ ջնջուեցան: Եւ ան կը քալէ կաղնի կաղ, ամէն վայրկեան իյնալու հակամէտ: Թէ պիտի կրնա՞ն բարւոքել եւ տանիքի վիճակ մը ստեղծել եկող գացող վարչութիւնները: — Չենք գիտեր: Բայց, ամէն պարագայի, դժուարին հարց մը, գուցէ դժբախտ, որ կրնայ իր լուծումը գտնել այն ատեն, երբ Առաջնորդարաններու ղեկավարները կ'ընտրուին պարկեշտ անհատներէ, որոնց սեփական գործերու ընթացքը զրաւականն է իրենց կարողութեան եւ պատուաւորութեան:

Առաջնորդարաններու ղեկավարութիւնը պէտք է յանձնուի

ուղղակի այս կարգի մարդոց ձեռքը, եւ ո՛չ թէ կուսակցական եւ կամ խնամիրական պիտակը կրող անձներու: Ըսել չենք ուզեր թէ կուսակցականներու մէջ կը պակսին գործին պահանջած ուղղամիտ ու կարող անհատներ, այլ թէ՛ պէտք է հրաւիրուին գործելու չէզոք մարդիկ՝ որ կարող են եւ որ աղերս ունի գործը անոնց:

ՈՒՐ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ Կ'ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒՄ ՀՐԷՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Տիար Տելեմաք Բարթողեան, այս գաղութին մէջ, բացառիկ դէմք մըն է: Առհասարակ իր գործին հետ, դուրսի հայ կեանքն է՝ եկեղեցական, կուսակցական, եւ անհատական եւ հաւաքական՝ որոնցմով կ'ըզրադի ան: Բազմաթիւ թերթեր եւ հանդէսներ՝ իր սեղանին վրայ են, եւ ամէն անգամ որ ազատ ժամանակ կ'ունենայ, կը կարդայ զանոնք, կ'ուսումնասիրէ, կը վերլուծէ, ինք եւ իր շրջանակն ալ միասին, յաճախ:

Շատ կը հետաքրքրուի հրեայ ազգով, եւ կը դաւանի զայն՝ ամենէն ընդունակ, ամենէն գործօն եւ ամենէն ուշիմ ու խելացի ազգը, եւ իր ուղղութիւնը՝ յաճախ՝ կը ձեւաւորէ հրեայ ազգին նմանողաբար: Հրեան, հրէութիւնը՝ մատեան մըն է՝ որ ինք կ'ուսանի շարունակ: Ըստ իրեն, հրեան մականակէտն է մարդկութեան, ու նաեւ հանգրուանը անոր: Բարթողեան կը պաշտէ հրեան՝ իր անգերազանցելի կարողութեամբ:

Անշուշտ, ըսել չէ թէ իբրեւ բարոյական տիպար կը դաւանի հրէութիւնը, բայց չի կրնար ժխտել անոր իմացական ուժը, կարողութիւնը: Եւ աշխարհը, եւ մարդկութիւնը՝ իմացական բարձրագոյն խաւերուն մէջ՝ պարզապէս հետեւող մը, ներշնչուող մըն է Հրեայ ազգին հանճարին: Հրեան, կարելի է նմանցնել նաւու մը, որ շալկած տիեզերական մարդկութիւնը, կը տանի հոն՝ ուր որ կ'ուզէ, եւ ուր որ իր շահը կ'ամ հաշիւը կը պահանջէ: Կամ պէթթա, ֆրանսացի մեծանուն դէմքը, հրեայ մըն էր: Լօրտ Պի-

քօնսֆիրտ (Տիգրայէլ) անգլիացի մեծ դիւանադէտը, նշնպէս հրրեայ մըն էր: Այնչեթայն՝ հրեայ մը: Եւ վերջապէս տիեզերական շքախումբը բեմին՝ Հրեաներ են, առանց այլեւայլի:

Հայն ալ, իբրեւ մէկ անդամը այս մոլորակին, քնականաբար ինկած է հրէութեան ազգանին մէջ: Յեղափոխական մեր ամենէն գործունեայ կուսակցութիւնը, Դաշնակցութիւնը, կը պարծի ըսելով թէ ինք անդամն է «Բ. Միջազգայնական»ին: Մ. Վարանդեան, Դաշնակցութեան ղեկավար շարքերէն, կ'ըսէ. «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ հիմնուած է 43 տարի առաջ, եւ յարած, 28 տարի է ի վեր, Բ. Միջազգայնականին...»: (7 Դեկ. 1933, «Յուսաբեր»):

Հայութեան կրած բոլոր ծախսորդութեան պատճառը ահա՛ այս «յարումին» մէջ կը գտնուի:

Կրնա՞նք մեղադրել Վարանդեանը եւ կամ Դաշնակցութիւնը՝ յարած ըլլալուն համար Բ. Միջազգայնականին: Ձենք զիտեր, եւ կամ չենք ուզեր գիտնալ: Բայց, ամէն պարագայի, մեր ազգը աւելի կը սիրենք՝ քան ոեւէ Վարանդեաններ, Դաշնակցականներ, եւ կ'առաջարկենք իրենց արտայայտուիլ, խօսիլ՝ թէ ի՞նչ շահեցաւ եւ կամ կրնայ շահիլ ազգը Միջազգայնականներուն յարելով: Միջազգայնականները՝ առաջին, երկրորդ եւ կամ երրորդ՝ համադրանք մըն են տիեզերական խմբակցութիւններու, որոնց գլուխը կը գըտնուի Հրէութիւնը: Եւ Հրէութիւնը չի կրնար կազմել հաստատութիւն մը՝ բացի իր օգուտէն: Հայութիւնը, հոս, պարզապէս գործիք մըն է Հրէութեան ծնոքը, ինչպէս բոլոր ազգերն ալ, եւ բոլոր Վարանդեանները, առնուազն, օժանդակ գործօններն իրենց, տեսակ մը գործակալները:

Ոստի՞նք դեռ այս ուղղութեամբ: Բայց լաւ է որ լռենք: Ոստելու պատեհութիւնը ունենանք թերեւս օր մը, ո՛վ գիտէ:

Ուումը մը Հայեր, Պասրայէն, կը հեռագրեն անգլիական կառավարութեան, որ իրենց տեղ մը յատկացուի քնակութեան:

Թուրք հրապարակագիր մը, կը խռովի այս առաջարկութեանէն, եւ կասկածելով թէ քաղաքական ոտնձգութիւն մը, դաւ մըն է եղածը, կը գրէ Պոլսոյ «Վազըք» թերթին, Հայերու կազմակերպած ենթադրական այս «դաւին» շուրջ:

Տիար Տելէմաք Բարթոլեան, կարդալով թարգմանութիւնը այս գրութեան՝ «Արեւ»ի մէջ, կը պատասխանէ, որ լոյս կը սփռէ ճշմարտութեան մասին:

Գահիրէ, 18 Յունիար 1929

Բաց նամակ
առ Հազգը Զուհա պէյ

Կ. Պոլիս

Տեղւոյս «Արև» օրաթերթին 3016 թիւին մէջ մեծ զարմանքով եւ խորին ցաւով կարդացի ձեր «Լազըթ»ի մէջ «Հայրենիքի Մտորացկանները» խորագրին տակ յայտնուած զաղափարները:

Ինչպէս կը գրէք, խնդրոյ առարկան Պասրայէն մի քանի հայերու կողմէ Անգլիա քաջուած հեռագիր մըն է, որով անոնք հայրենիք կ'ուզեն յիշեալ կառավարութենէն:

Ձեր յիշեալ գրութեան պարունակութիւնը նախ մեծ զարմանք պատճառեց ինձ անոր համար որ, քանի մը հայերու կողմէ արտայայտուած խօսք մը, ամբողջ հայ ազգին կը վերագրէք. երկրորդ՝ խորին ցաւ պատճառեց ինձ սա պարզ պատճառաւ թէ, այսպիսի սխալ հետեւութեամբ մը ամբողջ հայ ազգը վարկաբեկելու անպատուել կը նկրտիք, սեւ մուր քսել փորձելով անոր ճակատին:

Յարգելի յօդուածագիր, ուեէ գրութիւն մը ցորչափ չի կրեր պատկանեալ ազգին իրաւաստւ անձնաւորութեանց ստորագրութիւնները եւ ազգային պաշտօնական կնիքը, ազգային եւ հետեւաբար պաշտօնական ուեէ հանգամանք մը չեն ներկայացներ. այդպիսի գրութիւն մը լոկ անհատական կարծիքներու անպաշտօն մէկ արտայայտութիւնն է, զոր իբր փաստաթուղթ համարելով կարելի եւ թոյլատրելի չէ երբեք ամբողջ ազգ մը անպատուել եւ վարկաբեկել:

Ա՛րդ, Պասրայի մէջ զտնուող հայերը ամբողջ հայ ազգը չեն ներկայացներ, հետեւաբար յիշեալ հեռագրին ամբողջ հայ ազգին կողմէ պաշտօնապէս քաջուած չլլալն ալ դուք իսկ կ'ապացուցանէք զրելով թէ «Պասրայէն հեռագիր քաջող հայերը անծանօթ են, եւ տեղացի հայերն իսկ կը զարմանան թէ որոնք են անոնք»:

Անհատի մը, եւ կամ մէկ քանի հոգիներու գործած թերութիւններէն ամբողջ ազգը պատասխանատու չէ երբեք, որով անհատական յանցանքները ամբողջ ազգին վերագրելը կարծեմ թէ շատ խոշոր եւ աններելի սխալ մըն է, քանի որ յանցաւորը մէկ կամ մէկ քանի հոգի է, մինչդեռ ազգը բոլորովին անմեղ է. ուստի, կրնանք ըսել թէ, գէշ ազգ չկայ, այլ գէշ մարդ կայ:

Բոլոր թերթերուն մէջ երեւցածին համաձայն, մի քանի թուրքերու (որոնց դատաւարութիւնը մօտերս տեղի ունենալով, անոնց արդար պատիժը պիտի տան թուրք անաչառ դատաւորները) կողմէ վերջերս գործուած ծանօթ ցաւալի դաւադրութեան համաձայն կարելի եւ ներելի՞ է միթէ դատապարտել ամբողջ թուրք ազգը իբր դաւաճան, անշուշտ ո՛չ:

Ուրեմն, կը խորհիմ թէ արդարութեամբ շարժիլ ու գործել կը պարտաւորուինք, լաւ կարդանք ու ըմբռնենք թուրք ներկայ արդարադատ կառավարութեան հրատարակած նոր օրէնքները, ինչպէս նաեւ Մեծ Կազինին հետեւինք քայլ առ քայլ, նմանօրինակ մեծ եւ աններելի սխալներ չգործելու համար:

Ննդրոյ առարկայ սոյն սխալը անհատական եւ լոկ անձնական խորհրդածութիւններու արդիւնքը ըլլալուն, յուսով եմ թէ ուրիշ առթիւ այսպիսի սխալներ չեն գործուիր այն անհատներուն կողմէ՝ որոնք ներկայիս կ'ապրին նոր եւ բոլորովին քարեփոխեալ արդար կառավարութեան մը հովանիին տակ, որպիսին է նոր Թուրքիան:

Ի մասնաւորի պիտի խնդրէի յօդուածագրէն, ինչպէս նաեւ ամբողջ թուրք յօդուածագիրներէն, որոնք իբր հրապարակագիր կ'աշխատին իրենց զրչովն յօգուտ հանրութեան ազգային խնդիրներու շուրջ, աւելի խորհելով շարժէին, պահպանած ըլլալու համար ազգերու միջեւ գոյութիւն ունեցող փոխադարձ սէրն ու վստահութիւնը. ահա՛ կենսական պարտականութիւնը հրապարակագիրներուն:

Տ. Բարթողեան

Պարզ է որ, երբ ուրիշներու սխալները կը դիտուին, նոյնիսկ մեր հայերուս կողմէ, չտրուեցաւ մեզի ունենալ առողջ հրապարակագրութիւն մը:

ՈՒՐ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆԻ ԿԸ ՎՍՏԱՀՈՒԻ

Պ. Ս. Փ. ԱԶԳ. ՆԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ

ՕԺԱՆԴԱԿԻ ՄԸ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1929, Փետրվարի առաջին օրերուն, Գահիրէ կը ժամանէ Գէորգ Արքեպ. Ասլանեան, Հապէշիստան, Տիար Գէորգ Մուրատեանի կողմէ կառուցուած եկեղեցիին հիմնարկէքը կատարելէ ետք:

Տիար Տելէմաք Բարթողեան պատիւը կ'ընէ հրաւիրելու Սրբազանը թէյասեղանի մը՝ իր բնակարանին մէջ, ուր ներկայ կ'ըլլան նաև շրջանակ մը՝ Բարթողեանի մտերիմներէն: Գէորգ Արքեպ. Ասլանեան, թէյասեղանին ամենէն տաքուկ շրջանին, կ'առաջարկէ Տիար Բարթողեանի կազմել մարմին մը՝ Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցին ի նպաստ, իր իսկ գլխաւորութեամբ:

Անակնկալ, բայց սրտի մօտ առաջարկ մըն էր եղածը: Բարթողեան, քաշուած ազգային բարենպատակ բոլոր մարմիններէն, ուր երբեմն այնքան եռանդով նուիրուած էր, չէր կրնար մերժել առաջարկութիւն մը՝ երբ մանաւանդ կուգար ան խիստ յարգելի եւ բարձրաստիճան եկեղեցականի մը կողմէ: Սկզբունքով կ'ընդունին ան, բայց կ'ուզէ լիազօրութիւն ունենալ գործելու եղանակին մէջ: Դէս ու թէն բաւական մը զաղափարի փոխանակումէն ետք, կ'ընդունի, անշուշտ բաւարարուած իր տեսակէտներուն մէջ: Բարթողեան չէր կրնար կանոնական ընթացիկ գործօն մը ըլլալ, եւ սակայն կրնար գործել, անկախօրէն, նպատակի մը համար, առանց ռեւէ կաշկանդումի, ազատօրէն: Գմահաճոյք մը չէ ասիկա եւ ո՛չ ալ անձնասիրութիւն, այլ բնական գիծ մը՝ ամսականաւոր եւ ոչ-ամսականաւոր գործօններու յատուկ: Անշուշտ թէ բացառութիւններ կրնան ըլլալ, բայց, յամենայն դէպս, իրաւական տեսակէտ մըն է ասիկա՝ որ կը տարբերի անհատէ անհատի:—Գէորգ Արքեպ. Ասլանեան, ամէն հաւաստիք կ'ընծայէ Բարթողեանի թէ պիտի յարգուին իր բոլոր պահանջները:

Ու կը մեկնի Սրբազանը Պոլիս, եւ հազիւ քանի մը շաբաթներ անցած, Բարթողեան կ'ստանայ հետեւեալ պաշտօնագիրը՝ Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան կողմէ:

Ազնուաշուք Տիար
Տելեմաք Բարթոլեան

Գահիրէ

Ազնիւ Տիար,

Ծանօթ է ձեր ազնուութեան թէ, Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցը իր դարաւոր գոյութեան ընթացքին մի միայն ներկայ շրջանին է որ, ըլլայ քաղաքէս, ըլլայ գաւառներէն գունդագունդ դիմող զաղթականներու դարման ու ապաստան հայթայթելով, կը կատարէ սփոփարար դեր մը, այսու արդարացնելով իր մեծանուն բարերարներուն ամէն կարգի յոյսերն ու ակնկալութիւնները:

Կերականցապէս մարդասիրական այս նպատակը իրագործելու համար, Հոգաբարձութիւնս ենթարկուած ծանրածանր դժուարութիւնները տանելի դարձնելու հոգածութիւն մը ցոյց կուտան, մանաւանդ արտասահմանի մեր բարեկեցիկ եղբայրները:

Հոգաբարձութեանս դիմող խլեակներու քիչ մը աւելի մխիթարութիւն եւ սփոփանք տալու կարելիութիւններ ստեղծելու համար, կը դիմէ Ձեր Ազնուութեան, որպէս կարեկիր ու սրտցաւ ազգայինի, յանձին ձեր գտնելու յոյսով իրեն օժանդակող հուժկու ձեռք մը:

Ուստի, ներկայիւս կուգայ խնդրել Ձեր Ազնուութենէն որ հաճի, օգտուելով իր շնորհալի Տիկնոջ գործակցութենէն, կազմել տեղւոյդ մէջ Հիւանդանոցի Օժանդակ Մասնախումբ մը՝ բարեսէր եւ եռանդուն երկսեռ ազգայիններէ, տարեկան հացազինի յատկացումներ հաւաքելու համար ի նպաստ բազմակարօտ հաստատութեանս:

Հոգաբարձութիւնս վստահ ըլլալով որ Ձեր Ազնուութիւնը պիտի բարեհաճի հետեւանք տալ իր այս խնդրանքին, այժմէն կը տեղեկացնէ Եգիպտոսի Սրբազան Առաջնորդին՝ Ձեզ վստահուած նուիրական գործը:

Հիւանդանոցի կեանքին տեղեակ պահելու համար, Հոգաբարձութիւնս Ձեր Ազնուութեան կը դրկէ 1929ի Տարեցոյցէն օրինակ մը՝ իրեն հաւաստիքը կանխայայտ երախտագիտութեան իր հարիւրաւոր խլեակներուն:

Ակնդէտ սպասելով Ձեր պատասխանին, եւ յայտնելով մեր խորին շնորհակալութիւնները, Մնամք յարգանօք

ի դիմաց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան
Ատենադպիր՝ Ս. Կիւլպէնկեան, Ատենապետ՝ Ա. Բաշալեան

Ստանալով սոյն գրութիւնը, Բարթողեան կը պատասխանէ.

Գահիրէ, 26 Մարտ 1929

Ազնուաշուք Ատենապետ

Պ. Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան

Ի Կ. Պոլիս

Ազնիւ-Տիար,

Ստացայ ձեր 27/2/29 թուակիր եւ համար 36 նամակը՝ ներփակեալ տեղւոյս Ս. Առաջնորդ. Հօր ուղղեալ նամակով: Ստացայ նաեւ մէկ օրինակը 1929 Տարեցրոյցին, որուն համար անկեղծ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ:

Սոյն նամակին պարունակութեան ընդփոյթ հետեւանք տալու եւ գործի սկսելու նպատակաւ, Ս. Առաջնորդին դիմեցի, եւ որուն յանձնելով իրեն ուղղեալ նամակը, խնդիրը պարզեցի իր մանրամասնութիւններով, որոնց վերահասու ըլլալէն վերջ, սիրայօժար ընդունեց իր բարոյական աջակցութիւնն ընծայել կազմուելիք Օժանդակ Մասնախումբիս, խոստանալով, միեւնոյն ատեն, Հոգաբարձութեանդ ընթած սոյն առաջարկը յանձնել Պատ. Քաղ. Ժողովոյ նկատառման:

Սլօժ հաճոյքով կուգամ տեղեկացնել ձեզ թէ, տեղւոյս Առաջնորդարանէն վերջերս նամակ մը ստացայ, որով ինձ կը հաղորդուի թէ Պատ. Քաղ. Ժողովը իր 19 Մարտի նիստին մէջ նկատողութեան առնելով Հոգաբարձութեանդ պաշտօնագիրը եւ ըրած առաջարկը, որոշեր է տեղւոյս Ազգ. Իշխանութեան Պետին պատուակալ նախագահութեան տակ կազմել հինգ այր անդամներէ բաղկացեալ Օժանդակ մասնախումբ մը, հրաւիրելով զայն առաջին նիստին:

Ինչպէս կ'երեւի, այս կազմով գործի սկսած, առայժմ մի միայն այր հինգ բարեսէր ազգայիններէ կազմուած մասնախումբս ընտրուած եւ վաւերացուած ըլլալով, մտադիր եմ կազմել նաեւ քաղաքիս զանազան արուարձաններուն մէջ ալ տիկնանց Օժանդակ մարմիններ, իսկ ապագային ալ մասնախումբս վերածել երկսեռ ազգայիններէ բաղկացած մասնախումբի մը: Ս. Զատիկի տօնական օրերու պատճառաւ, յարմար դատեցինք մասնախումբիս առաջին ժողովը յետ Զատիկի ձգել, որուն տալիք որոշման համաձայն իսկոյն գործի սկսելով, պէտք եղած դիմումները ի գործ պիտի դրուին, որոնց մանրամասնութիւնները հետզհետէ պիտի հաղորդեմ Հոգաբարձութեանդ:

Մնամք յարգանքօք

Տ. Բարթողեան

Հազիւ կարճ շրջան մը, Տիար Տելէմաք Բարթողեան, 21 Մալիս թուակիր պաշտօնագրով մը կը հաղորդէ Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան՝ Օժանդակ Մասնախումբի կազմը, հետեւեալ առումներով.

Պ. Պ. Տելէմաք Բարթողեան՝ Ատենապետ,
Վահան Զարդարեան՝ Ատենադպիր,
Արշակ Սեղբոսեան՝ Խորհրդական,
Թագևոր Թագևորեան՝ Խորհրդական,
Վահրամ Թէմպէքիճեան՝ Դանձապետ:

Եւ այսպէս, հազիւ կազմուած Օժանդակ Մարմինը, եւ հազիւ երկու նիստ ունեցած, կը պառակտուի, եւ Օժանդակէն քաշուող գործօն անդամ մը, մանաւանդ ընկերակից ունենալով Առաջնորդարանի գլխաւոր պաշտօնեաներէն մէկը, կը սկսի՝ գաղտնօրէն՝ խաչածեւել գործը, տեսակ մը երկուութիւն ստեղծելով սկսուած գործին մէջ, որ յայտնի կ'ըլլայ ետքէն:

Տիար Բարթողեան, հեռացած կամ հրաժարած անդամներուն տեղ, կը յաջողի ընտրել նորեր, — Մարգար Երկանեան եւ Կարապետ Պաթմանեան, զանձապետութիւնը յանձնելով առաջինին, իսկ նախորդ զանձապետ Պ. Վ. Թէմպէքիճեանը կոչելով իբրեւ առաջնադպիր:

Թէ ի՞նչ գործունէութիւն ունեցաւ Օժանդակ Մասնախումբը, բաւական է ըսել թէ իր կարճ պաշտօնավարութեան շրջանին, անիկա կրցաւ Ազգ. Հիւանդանոցին փոխանցել 150 ոսկի անգլիական, եւ անկասկած՝ անիկա պիտի կրնար աւելի արդիւնաւորել իր գործունէութիւնը՝ եթէ ազգային իշխանութեանց եւ նոյնինքն Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան կողմէ խոչընդոտներ չյայտնուէին իրեն դէմ:

Ինչպէս ակնարկեցինք, Ազգ. Հիւանդանոցին ի նպաստ սկսուած այդ շարժումը կը խափանուէր երկու անհատներու կողմէ, որոնք՝ այսպէս թէ այնպէս անձնական շահեր ունէին Հիւանդանոցի գրեթեական հրատարակութեանց վերաբերեալ: Տիար Տելէմաք Բարթողեան չէր կրնար հանդուրժել որ ոտնձգութիւններ ըլլային իր գործունէութեան դէմ, եւ անիկա պահանջեց արգելումը այդ կարգի շարժումներու, եւ պահանջեց կեդրոնացումը Հիւանդանոցի ամբողջական գործերուն՝ Օժանդակ Մարմինին ձեռքը: Բայց դժբախտաբար անկարելի եղաւ: Տեսակ մը օրինականացած անիշխանական դրութիւն, որուն կ'օժանդակէր Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը: Չէ՞ որ, վերջապէս, մեծ տարբերութիւն մը չունէր թէ ո-

ընդ միջոցով կը բարերարուէր ան, Հիւանդանոցը, կը բաւէ որ իր օգտին ծառայեն, եւ վաճառեն իր հրատարակութիւնները:— Տիար Բարթողեան ահա՛ ճիշդ այս կէտին համաձայն չէր կրնար ըլլալ Հոգաբարձութեան հետ, ու կը պահանջէր Հիւանդանոցին վերաբերեալ ամէն զործառնութիւն, ամբողջ եզրկտոսի մէջ, Օժանդակ Մարմինն սեփականացնել, իրեն օրէնք: Եւ երբ դէս ու թէն երկար թղթակցութիւններէ վերջ, անկարելի կ'ըլլար հեռացնել յայտնուած այս կարգի անախորժութիւնները, կը ներկայացնէ ան իր պատճառարանեալ հրաժարականը՝ հետեւեալ նամակը ուղղելով Պ. Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան.

Գահիրէ, 14 Յուլիս 1930

Ազնուաշուք
Տիար Ատեհապետ

Պ. Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան

Ի Կ. Պոլիս

Ազնիւ Տիար,

Մասնախումբս, 2 Յուլիս 1930ի նիստին մէջ տուած որոշման համաձայն, ի ստորեւ խորին ցաւով կը պարզէ Պատ. Հոգաբարձութեանդ իր սոյն հրաժարականին զլիսաւոր պատճառները.

Ա.— Մասնախումբիս կողմէ Պատ. Հոգաբարձութեանդ դրրկուած 1/1/30 թուակիր յանձնարարեալ նամակին, 20/1/30 թուակիր նամակով խիստ անորոշ եւ խուսափողական պատասխան մը տրուած ըլլալու պարագան.

Բ.— Պատ. Հոգաբարձութիւնդ վերոյիշեալ նամակը իբր պատասխան անգոհացուցիչ եւ ընդհակառակը կերպիւ իւր վիրաւորիչ նկատուած ըլլալուն պատճառաւ, Մասնախումբիս Տիար Ատեհապետին կողմէ Պատ. Վարչութեանդ ուղղեալ 19/2/30 թուակիր յանձնարարեալ նամակին մինչեւ ցարդ ոեւէ պատասխան մը տրուած չըլլալու պարագան.

Գ.— Մասնախումբիս ձեռնարկութեամբ Աղեքսանդրիոյ մէջ կազմուելիք Մասնաճիւղը, առանց մեր գիտակցութեան Պատ. Հոգաբարձութեանդ կողմէ եղած հրաւերին համաձայն, փոխանակ մեզի ենթակայ մասնաճիւղի, ուրոյն Մասնախումբի մը վերածուած ըլլալու պարագան.

Դ.— Աղեքսանդրիաբնակ ազգայիններէն Տիար Գ. Իփէքեանի հաստատութեանդ համար իր յօժարակամ նպաստը խնդրող մեր 3/2/30 թուակիր յանձնարարեալ նամակին ի պատասխան, յիշեա-

լին 9/2/30 թուակիր գրութեամբ, իր նպաստը արդէն ուղղակի Պատ. Հոգաբարձութեանդ ղրկած ըլլալը յայտարարած ըլլալու պարագան.

Ե.— Պատ. Հոգաբարձութիւնդ, առանց Մասնախումբիս լուր տալու եւ ղրկելու, Հիւանդանոցին ի նպաստ սպառուելու համար, ըլլա՛յ Աղեքսանդրիա, ըլլա՛յ Գահիրէ եւ այլ արուարձանները թէ անհատներու եւ թէ Մարմիններու՝ տարեկան օրացոյցներ եւ տա-
րեցոյցներ ղրկած ըլլալու պարագան, (գործ մը՝ որ ուղղակի Մաս-
նախումբիս կը պատկանի՝ իրր Եգիպտոսի լիազօր ներկայացուցիչը
մարդասիրական հաստատութեանդ, եւ որ Մասնախումբիս գոր-
ծունէութեան արգելք հանդիսանալէ զատ, նպաստահաւարումի
պահուն զանազան անարգանքներու ալ ենթարկուելու պատճառ
եղաւ):

Արդ, ցաւալի է մեզ յայտարարել թէ ուղղակի Պատ. Հոգա-
բարձութեանդ կողմէ ստեղծուած վերագրեալ պատճառները Մաս-
նախումբիս արժանապատուութիւնը վիրաւորելէ զատ, անոր ա-
զատ եւ արդիւնաբեր գործունէութեան մեծ արգելք հանդիսացած
են:

Մասնախումբս, որուն մինչեւ ցարդ ցոյց տուած գործունէու-
թիւնը, իր մտադրած մեծ ծրագրին մէկ նախաքայլն էր, եւ որ իր
այդ նախաքայլի ջրջանին՝ ուրախ է յայտարարելու թէ ուրիշ մար-
միններու արտադրածին եռապատիկ արդիւնքը, որ է 150 անգլ.
ոսկի յոնց Պատ. Հոգաբարձութեանդ՝ իրր հացագին մեր թշուառ
արեւակիցներուն, վերոյիշեալ պատճառներու հետեւանօք, դժբախ-
տաբար, կարող չըլլալով այլեւս գործել, եւ իր մտադրած գեղեցիկ
ծրագիրն ալ գործադրել ամբողջ Եգիպտոսի մէջ, ստիպեալ եւ
սրտի մեծ ցաւով կը փութայ մատուցանել Պատ. Հոգաբարձու-
թեանդ իր սոյն պատճառաբանեալ հրաժարականը՝ ստանձնուած
ազօգուտ գործէն, եւ խնդրել որ հաճիք ընդունիլ զայն...:

Մնամք յարգանքօք

Պ. Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Եգիպտոսի
Օժանդակ Մասնախումբ

Ատենադպիր՝ Վ. Թէմպէքիեան Գանձապետ՝ Մ. Երկանեան .
Ատենապետ՝ Տ. Բարթոլեան

Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը, անյապաղ, կ'ուղարկէ
նամակ մը Բարթոլեանի՝ խնդրելով շարունակել գործը: Ի՞նչ ի՞նչ
կէտերու մէջ թէպէտ կը փութայ ան գոհացում տալ Օժանդակ

Մասնախումբին, բայց բառարար չնկատուելով, Բարթողեան, վերջնականապէս, հետեւեալ հրաժարագիրը կ'ուղարկէ.

Գահիրէ, 22 Հոկտ. 1930

Ազնուաշուք Տիար Ատենապետ

Պ. Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան

ի Կ. Պոլիս

Ազնիւ Տիար,

Մասնախումբս՝ իր 20/10/30ի նիստին մէջ, մանրակրկիտ կերպով նկատի առնելով Պատ. Հոգաբարձութեանդ 29/7/30 թուակիր եւ 631 համար գրութեան պարունակութիւնը, ցաւով կը փութայ տեղեկացնել ձեզ թէ, իր 14/7/30 թուակիր եւ 98 համար հրաժարագրին, զոհացուցիչ չգտնելով զայն, կարծեաց երկար փոխանակութիւնէ եւ խորհրդակցութիւնէ վերջ, միաձայնութեամբ տուած որոշման համաձայն հրաժարելով իր ստանձնած գործէն, կազմալուծուած է:

Ըստ այս վերջնական որոշման, խորին ցաւով ներկայս կը յըզենք Պատ. Հոգաբարձութեանդ՝ իրր հրաժարագիր մեր ստանձնած գործին:

Պատ. Հոգաբարձութեանդ վերոյիշեալ 29/7/30 թուակիր գրութեան կցեալ հրահանգին համաձայն, Մասնախումբս որոշեց իր գույքերն ու հաշիւները յանձնել տեղւոյս Ս. Առաջնոր Գեր. Տ. Թորգոմ Արքպ. Գուշակեանի:

Մնամք յարգանք

Պ. Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի Եգիպտոսի

Օժանդակ հրաժարեալ Մասնախումբ

Ատենադպիր՝ Վ. Թէմպէքիճեան Գանձապետ՝ Մ. Երկանեան

Ատենապետ՝ Տ. Բարթողեան

Եւ այսպէս, վերջ գտնելով Ազգ. Հիւանդանոցին ի նպաստ այս գեղեցիկ եւ օգտակար շարժումը, թո՛ղ հանրութեան զգացած վիշտը, «Արեւ» թերթն ալ սկսաւ մեղադրել Օժանդակ Մասնախումբը՝ թէ ան չափազանց խիստ գտնուեցաւ, եւ պէտք էր, յանուն գործին, ըլլար քիչ մը ներողամիտ, չէ՞ որ փոքրիկ ոտնձգութիւնները, վերջապէս, ուղղուած էին միեւնոյն նպատակին, եւ եթէ անոնց մէջ անձնական նկատումներու գիծ մը կար, բայց նոյն ատեն կար նաեւ յաւելեալ վաստակ մը՝ ի նպաստ Հիւանդանոցին:

Տեսակէտ մըն էր ասիկա՝ արտաքին դիտողի մը համար թերեւս հանդուրժելի: Տիար Տելէմար Բարթոլեան, անշուշտ թէ ներողամիտ պիտի գտնուէր այդ քիչ մը անախորժ քայլերուն, եթէ անոնք իր ստանձնած գործը անելի ենթարկելու ընոյթը չունենային: Չէր կարելի հրապարակել այդ անախորժ քայլերուն դրդապատճառը, մանաւանդ որ անոնց մէջ կար համախորհուրդ ոտնձգութիւն մը... Նաեւ Ազգային Իշխանութեանց դէմ: Ահա այս պատճառներով, Տիար Տելէմար Բարթոլեան, ուղղակի «Արեւ»ի խմբագրատունը երթալով, եւ պատմելէ ետք ամբողջ անցուդարձերը, կը խնդրէր որ չստիպեն զինքը ամէն բան ըսելու, հրապարակաւ: «Արեւ»ի խմբագրապետը բաժնեկոյ՛լ Բարթոլեանի տեսակէտը, կը գրէր հետեւեալ խմբագրականը.

«Գրած էինք թէ Կ. Պոլսոյ Ս. Փ. Ազգային Հիւանդանոցին Օժանդակ Մասնախումբը հրաժարած է իր եւ Պոլսոյ Հոգաբարձութեան միջեւ տեղի ունեցած վէճի մը հետեւանքով: Այդ առթիւ մենք այն կարծիքը յայտնած էինք թէ հրաժարեալ Մասնախումբը պէտք չէ ձեռնթափ ըլլայ եւ երեսի վրայ թողու գործ մը որ այնքան մարդասիրական եւ ազգասիրական է եւ արժանի ընդհանուր համակրութեան:

Պ. Տ. Բարթոլեան լուսաբանելու համար Օժանդակի հրաժարման պատճառները, մեր տրամադրութեան տակ զբաւ ժողովին թղթածրարը եւ տուաւ անհրաժեշտ բոլոր տեղեկութիւնները, որոնցմով կը հետեւցուի թէ Մասնախումբին եւ Հոգաբարձութեան միջեւ վէճը պարզապէս իրաւասութեան խնդիր մըն է, որ ծագում առած է Օժանդակի կազմութեան օրէն իսկ, երբ Հոգաբարձութիւնը պաշտօնապէս լիազօրութիւն տուած է Պ. Բարթոլեանի եզրիպտոսի մէջ Օժանդակ Մարմին մը կազմելու՝ Ս. Առաջնորդ Հօր նախազահութեան եւ Ազգ. Իշխանութեան հակակշռին տակ:

Այդպէս ալ եղած է: Մակայն, վերջէն պատահած են կարգ մը դէպքեր որոնց մէջ Հոգաբարձութեան ընթացքը չի համաձայնիր Օժանդակին տրուած լիազօրութեան: Այս պարագան, նոյնինքն Պոլսոյ Հոգաբարձութիւնը կը հաստատէ իր նամակներով, որոնցմէ մին, սակայն, կը հասկցնէ թէ ինք տարբեր կերպով կ'ըմբռնէ Օժանդակին տուած լիազօրութիւնը:

Նկատելի է որ այս ճշդումը շատ ուշ մնացած է եւ ան պէտք էր տեղի ունեցած ըլլար առաջին օրէն իսկ, երբ կը կազմուէր «Եզրիպտոսի Օժանդակ Մասնախումբը», որուն անո՛ւնն իսկ ցոյց կու-

տայ թէ ամբողջ եզիպտոսի համար սահմանուած մարմին մըն է ան՝ լիազօր իրաւաստութիւններով:

Սա որոշ է թէ Պոլսոյ Հոգաբարձութեան մէջ տեսակէտի փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած է Օթանդակ Մասնախումբի իրաւաստութեանց մասին: Անշուշտ կարելի է ըսել թէ Հիւանդանոցի գերագոյն մարմինը՝ որ է Հոգաբարձութիւնը՝ իրաւունք չունի փոփոխութեան ենթարկելու իր ստորադաս մարմինն տուած իրաւաստութիւնը: Բայց ա՛ս այ ճիշդ է թէ ատոր մէջ մեղադրելի է նեղիգտահայ Օթանդակը, որ ինրզինք վերաւորուած կ'զգայ եւ անկարող շարունակելու իր պաշտօնը նոր պայմաններու տակ:

Այս տրամաբանութեամբ, եզիպտահայ Օթանդակը, փակած է իր գերծունէտութիւնը եւ կատարած իր համարատուութիւնը:

Տիար Տելէմար Բարթողեան, 31 Հոկտ. 1930 թուակիր ընդհանուր հաշուեկշիռ մը հանելով, կ'ենթարկէ Գահիրէի Առաջնորդարանը, վերջ տալով, այսպէս, Օթանդակ Մարմնի գործողութեանց:

Մօտաւորապէս հինգ տարիներ անցած են Ազգ. Հիւանդանոցի ք նպաստ կազմուած եզիպտահայ գործունէութեան շարժումի օրերէն: Անշուշտ թէ՛ բաղդատելով անոր կարճ շրջանի արդիւնաւորութիւնը, եթէ չըլլային այն յոռի ու փնտաւար ոտնձգութիւնները, եւ եթէ ըլլար մէկ մարմին մը միայն յանուն Հիւանդանոցին գործող, ո՛չ մէկ կասկած թէ անիկա ո՛չ միայն պիտի կրնար աւելի լայն օժանդակութիւն մը ընծայել իր նպատակին, այլ եւ պիտի յաւերժանար՝ իբրեւ գթութեան գործ մը՝ եզիպտահայ հասարակութեան մէջ: Եւ մտածել որ՝ խափանարար այս գործունէութեան առանցքը ուրիշ բան է՛ր, այլ միայն ցաւալի է ըսել՝ Հոգաբարձութեան կողմէ յարուցուած, եզիպտոսի Մասնախումբին գործունէութիւնը ամլութեան մատնող լուրջ ընթացքը, եւ յետոյ՝ անձնական շահ մը, քանի մը հարիւր կամ հազար դրուշի միջնորդէ՛ք մը. ու նաեւ Ազգային Իշխանութեան քիչ մը յոխորտ կիցուածքը՝ ամէն բան ընել միայն եւ միմիայն իր անսահման հեղինակութեան երկրպագութեան գնով, բան մը՝ որ երբեք է՛ր կրնար հաշտուիլ Բարթողեանի խառնուածքին հետ:

Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը, ցաւալի է ըսել,

չկրցաւ գնահատել օգտակարը եւ օրինականը, եւ տարուեցաւ, թերեւս միամտօրէն, խօսքերէն այն մարդոց, որոնք պատրաստ էին, միմիայն իրենց անձնական եսին ու շահուն չարաշահել հասարակական գործ մը, որպիսին է Ազգ. Հիւանդանոցը:

ԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝ ՂՐԿՈՒԱԾ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈԶՆԱԿ»ԻՆ

Տիար Տելէմաք Բարթողեան, 1930 Ապրիլ 7 թուակիր հետեւեալ գրութիւնը կը ղրկէ «Հայաստանի Կոչնակ» շաբաթաթերթին, խնդրելով հրատարակութիւնը անոր: Շահեկան գտնելով անոր ծանօթացումը աւելի լայն շրջանակի, կը հրատարակենք նաեւ այս գիրքին մէջ, այն յոյսով թէ պիտի կրնայ ան իր որոշ ազդեցութիւնն ունենալ ազգային – քաղաքական որոշ շրջանակներու մէջ:

Տիար Բարթողեան, ինչպէս յայտնի է, կը սիրէ գործել այս ուղղութեամբ՝ զոր կը կարծէ օգտակար ըլլալ իր ազգին, թէպէտ՝ ցաւալի է ըսել՝ հայ ազգը, մեծամասնութեամբ, կը հետեւի անոնց՝ որոնք իրենց խօսքերուն մէջ գգուելի բառեր կ'ունենան միշտ Հայուն կամ Հայաստանի մասին:

Բարթողեան, ինքն ալ, երբեմն, տարուած այդ ուռուցիկ այլ թափանցիկ խօսքերէն, կուգայ այսօր, աւելի փորձուած ու գիտակից, ըսելու խօսքեր՝ որոնք չունին թէպէտ շողշողուն ու սլացիկ ֆրագներ, բայց ո՛չ մէկ կասկած թէ դրական ըլլալու ամէն ատաղձ կը կրնն իրենց մէջ: — Նուպար փաշան, Պիրլինի դաշնադրութեանց կնքուած օրերուն, ջանաց որ Հայութիւնը իր խորհուրդներուն հետեւի, բայց ան, Հայը, տարուած ըլլալով երեւոյթական տեսիլներով, մտիկ չըրաւ իր խօսքերուն, յորդորներուն, եւ հետեւեցաւ «քաղաքակիրթ» ազգերու ցոյց տուած ուղղութեան: Հետեւանքը գիտենք թէ ի՞նչ եղաւ: Ահա Բարթողեանի գրութիւնը.

Յարգելի Տօրթ. Ա. Գոյումենանի, «Հայաստանի Կոնակ»-ի զանազան թիւերուն մէջ երեւցած գրութիւնները հաճոյքով կը կարդամ, նամանաւանդ սոյն շաբաթաթիւերթին թիւ 10ի մէջ երեւցած «Ասալ կը մեկնեն», խորագրին տակ գրուած տողերը մեծ հաճոյքով կարդացի, որուն համար իմ անկեղծ շնորհաւորութիւններս կը յայտնեմ յիշեալին:

Ազգիս օրէ օր դէպի անէացում առաջնորդուիլը տեսնելով, խիստ մեծ ցաւ կ'զգամ, որով այս ահաւոր վտանգին առաջը առնելու ոգով գրուած եւ իմ զաղափարներս պարունակող գրութիւններ տարածելու նպատակաւ, թերթերու եւ պարբերաթերթերու բաժանորդագրուելու թիւը բարձրացուցի մինչեւ տասնի: Եւ ահա այսօր, խիստ ուրախ եմ որ Տօրթ. Գոյումենանի գրութիւնը կուգայ զիս սիրովիւ եւ յուսադրել, մտածելով թէ ինծի պէս զեռկան եղեր ուրիշ մտածողներ: Բայց ցաւալի է ըսել, որ աշխարհիս չորս կողմը ցիրուցան եղած անպաշտպան ազգի մը առջեւ այսքան դժուարին րեզ մը պաշտպանելու եւ անոր գործադրութեան մասին ճիգեր թափելու համար չեն ըսեր մէկ երկու գրիչներ: Բայց, ինչ որ ալ ըլլայ, էականը այն է թէ գոյութիւն ունեցող սխալը հասկցող մէկ քանի հոգի կը գտնուի: — Ճշմարտութիւնը ի յայտ բերելու նպատակաւ յարատեւ կերպով յայտնուած ողջմիտ գաղափարները՝ հետզհետէ տարածուելով ազգին զանազան խաւերուն մէջ՝ ժամանակի ընթացքին, այլեւս ըմբռնուած եւ հետեւաբար ստուգուած պիտի ըլլայ թէ այդ սխալը վտանգաւոր է ազգին, եւ թէ պէտք է թողուլ զայն եւ ճշմարտութեան յարիլ:

Մեր յիշած սխալը՝ ի հաստատութիւն Տօրթ. Ա. Գոյումենանի յայտնած գաղափարներուն, Հայ Ազգին մէջ ներկայիս գործի վրայ եղող ըլլոր կուսակցութեանց գոյութեան պահպանումին խնդիրն է: Այո՛, ես ալ կը կրկնեմ թէ՛ սխալ մըն է որ կը գործենք, եւ այս սխալը կը գործենք ո՛չ թէ սխալելով, ինչպէս կ'ըսէ յարգելի Տօրթօքը, այլ սխալ մեկնել ուզելով: Որովհետեւ, ըստ իմ կարծեաց, հակառակ արտայայտուող կուսակցական գրողներ կամ առաջնորդներ ո՛չ թէ սխալ կը մեկնեն ճշմարտութիւնը, այլ սխալ մեկնել կ'ուզեն: Որովհետեւ, հակառակ արտայայտուող կուսակցական գրողներ, լաւ հասկցած եւ մարսած են Տօրթ. Ա. Գոյումենանի

Տեանի գրածներուն ոգին, քանի որ կարելի է ներուակայել երեք թէ զարգացած անձինք այսքան տարրական բան մը չհասկնան. անոնք լաւ կը հասկնան, բայց դժբախտաբար չհասկնալ կը ծեւացնեն եւ սխալ մեկնել կ'ուզեն, որ բոլորովին տարբեր խնդիր մըն է, այսինքն՝ պիտի կրնանք ըսել թէ իրենց այս շարժակիրաւը ուրիշ բան է, բայց եթէ ցոյց տալ թէ իրենց պաշտպանել ուզած քեզը ճշմարիտ է եւ հակառակորդինը՝ սխալ:

Երկար տարիներ զանազան կուսակցական հատուածներու պատկանելով, առանց երկարելու, փորձառապէս եւ զործնականապէս խօսելով, կ'ըսեմ եւ կը պնդեմ թէ այլեւս պէտք է, եւ անհրաժեշտ է, որ ամէն նկատում մէկ կողմ թողլով, եւ օտարնեւորու դիմելու զաղափարէն ի սպառ հրաժարելով, ամբողջ Հայ Ազգը մէկ սիրտ եւ մէկ մարմին պէտք է գործէ, եւ գործէ այնպէս՝ ինչպէս թոյլ կուտայ մեզի կառավարական կամ պետական օրէնքը:

Ձեմ ուզեր ըսել թէ ազգի մը կուսակցութիւնները վնասակար են միշտ, բայց մեր կուսակցութիւնները, իրենց մինչեւ ցարդ ցոյց տուած գործունէութիւններով դժբախտաբար այնպիսի մթնոլորտ մը ստեղծեցին որ, անկէ դուրս զանուողները ազգին զաւակը չըլլալին կարծես, այսինքն՝ ոեւէ կուսակցութիւն իրեն շարքերուն մէջ չգտնուողներուն հանդէպ տեսակ մը թշնամական կամ հակառակորդ զգացումներ կը տածէ: Այս պարագան աւելի սուր հանգամանքով կը տեսնուի երկու տարբեր կուսակցութիւններու միջեւ, որով այս գոյավիճակը թէ՛ ծիծաղելի եւ թէ՛ ամօթալի ըլլալուն, եւ որուն վնասակար եւ աւերիչ հետեւանքները այսօր գործնականապէս կը տեսնենք ու կը կրենք: Պէտք է իսպառ ջնջենք, այսինքն առանց ոեւէ կուսակցական անունի, պէտք է գործենք հաւաքաբար, համերաշխ եւ ինքնագիտակից ոգով:

Յաւով ստիպուած եմ հոս յայտնել թէ կուսակցութիւնները, անցեալին թէ ներկային մէջ, միշտ սխալ ճամբու հետեւած են եւ կը հետեւին: Արդիւնքը, առանց մանրամասնութեան մէջ մտնելու, մեր սա խնդն ազգին այսօրուան ճղճիմ քանակն է, որ ուրիշ բան է, բայց եթէ իր նախկին մեծ քանակին մէկ բեկորը: Հայ Ազգը այսքան տարիներ իր մէջ կուսակցութիւններ ունենալով ապրեցաւ եւ տուժեց, քիչ մըն ալ թող Տօթթ. Ա. Գույումեանի եւ մեր յայտնած զաղափարներով ապրի, տեսնենք թէ ինչ պիտի ըլլայ արդիւնքը:

Ընդունուելէ վերջ գործադրութեան ալ դրուիլ կարելի

է վերջնոյս զաղափարները: Կը մնայ երկրորդ կէտ մը, որ է չդիմել երբեք օտարին, որովհետեւ նախ, այն որ ինքզինքին տէրը չէ եւ չի կրնար արժանիք մը ցոյց տալ, օտարը ի՞նչ ընէ: երկրորդ, այսքան տարիներէ ի վեր քանի՜ քանի՜ անգամներ որ օտարներու դիմեցիմք, եւ ի պահանջել հարկին իրենց համար արիւն ալ թափեցինք, ի՞նչ եղաւ արդիւնքը. ոչինչ: Ո՛չ թէ միայն ոչինչ, այլ նաեւ մեր արեան զնով օգտուեցան անոնք, եւ մեզի ալ իբր վարձատրութիւն, զրաւոր հրապուրիչ խոստումներ տրուեցան, որոնցմէ ո՛չ մին մինչեւ այսօր չէ՝ յարգուած եւ յարգուելիք ալ չունի: Յիշենք այդ խոստումներէն ամենափայլունը եւ ամենէն վերջինը, որ է՝ եւրոպական մեծ պետութիւններու կողմէ ստորագրուած Սէվրի համալուար որդաշնագիրը, որուն մէջ Հայերու Հայաստանը տրուելու խնդիրն ալ զբուեցաւ, եւ որու համաձայն յատակագծի պատրաստութեան՝ պաշտօնն ալ յանձնուեցաւ Ամբրիկայի նախորդ նախագահներէն Ուիլսոնի: Ի՞նչ եղաւ այս, այնքան ստորագրութիւններու տակ կնքուած պաշտօնական դաշնագրին արդիւնքը: Կարծեմ թէ ամէն որ տեղեակ է անոր: Ի հաստատութիւն այս խնդրոյն, եւ իր պարունակութեան շահեկանութեան պատճառաւ, կ'արժէ 1899ի «Հայաստան»ի 7-8 թիւին մէջ երեւցած Միւնիխի համալսարանի ուսուցիչներէն Ֆրանց տը Հօլտէն-տօրֆի նոյն թերթին ուղղեալ մէկ գրութիւնը, որուն պատճէնը ի ստորեւ կը յանձնենք ընթերցողին լուրջ ուշադրութեան:

Միւնիխ, 21 Յունվար 1889

Մեծարգոյ Տնարք,

Պարտ անձին կը համարեմ իմ ջերմ շնորհակալութիւնս յայտնել ձեզ՝ «Հայաստան» լրագրոյ մասին, զոր բարեհաճած էիք ինձ յղել:

Համոզեալ եղէք որ ուշադրութեամբ եւ համակրանքով կը հետեւիմ հայ ժողովրդեան մէջ ծագում առած ոգեւոր շարժման: Վստահ եմ թէ Գերմանիոյ գիտական մասն որքան որ քաղաքական ընդունակութիւն ունի եւ կ'զբաղի արեւելեան խնդիրներով, բարեխնամ ուշադրութիւն կ'ընծայէ այդ ջանից որոնց նպատակն է ազգային վերածնութիւն ի Հայաստան:

Մեր, գերմանացիք, վարժ եմք առաւել քան զայլ ազգս, դաւերու օտար ազգաց ապագան, ոչ թէ նիւթական շահուց համար, այլ այդ զգացման ծառայելով, զոր մարդասիրութիւն եւ քաղաքակրթութիւն կը հարկադրէ մեր վրայ, եւ այս վերջին նպատա-

կակէտով է որ գիտեմք շատ լաւ գնահատել թէ ինչ նշանակութիւն ունի Հայաստանի պատմութիւն ի միջին դարուն, թէ ինչպիսի ընդունակութեամբ նախախնամութիւն օժտած է իր ժողովուրդին եւ թէ ինչպիսի ծառայութիւնը կրնար ընել այս ժողովուրդին քաղաքակրթութեան յառաջդիմութեան, եթէ Հայաստան կարող լինէր ազատօրէն զարգացնել իւր ոյժերն:

Յաւօք սրտի կ'ըսեմ թէ արդի քաղաքական պարագայից մէջ ձեր դատին մօտակայ յաջողութեան արտաքոյ կարգի աննպաստ կը տեսնեմ: Հարկ չեմ տեսներ հոս մի առ մի խուել այդ պատճառներն որք կը մղեն զիս այդ դատողութեան, դոքա ցարդ ամենայնի եւ: Յեւրոպական պետութեանց որք ուղղակի շահեր ունին ի Փոքր Ասիա եւ Ռուսիա, Տաճկաստան եւ Անգլիա, Հայաստան կրնայ ակնկալել այս պետութեանց միոյն ազդու աջակցութեան: Ասի կէտ մըն է յորմէ ոչ որ կարող է գուշակել զապագան:

Այսօրուայ Հայաստանն պէտք չէ որ ինքզինք քաջալերեալ կարծէ եւ ոչ իսկ յուսահատի արտաքին քաղաքականութեան ալիւսալլ երեւոյթներէն կամ մի յաջող դէմքի պարագաներէն: Առայժմ, ահաւասիկ էականն. վստահ ի նախախնամութեան, առանց վհատութեան եւ վարանման, յարատեւ եւ խոհուն աշխատութեամբ պատրաստուեցէք լաւագոյն ապագայի մը պայմաններն, որ անցեալ պատմութենէն քաղեցէք այդ էջերն որք կը հաստատեն ի սիրտս հայ ժողովրդեան՝ պատմութեան մէջ կատարած եւ կատարելիք պաշտօնի հաւատքին:

Նախ քան զամենայն, անհրաժեշտ է որ այդ Հայերն որ իրենց ընդունակութեամբ եւ տաղանդօք կը հռչակուին, աշխատիլ մշակել վաճառականական, գիտական եւ ընկերվարական յարաբերութեամբ, որք պիտի միացնեն զծեղ Եւրոպիոյ քաղաքակրթեալ ազգաց հետ:

Այն անձն որ տեսած է, ինչպէս ես, Գերմանիան եւ Իտալիան յիսուն տարիներէ ի վեր, որոնց վերածնութեան այդ ատեն անկարելի տեսած է, ի ներկայութեան այս փոփոխման որ տեղի ունեցաւ նոյնիսկ հայրենեաց մէջ, հաստատապէս կրնամ յուսալ լաւագոյն վիճակ մը ձեր ազգին համար:

Յր. տը Հօլտէնտօրֆ

Եզրակացնելով, կը մաղթենք ի բոլոր սրտէ որ Տօբթ. Ա. Գումմենանի նման ուրիշ հազարաւոր անկեղծ գրիչներ եւս շարժին

յետ աչսու յօգուտ եւ ի պաշտպանութիւն հայ ազգին այն ար-
գար քեզին, որուն ըմբռնումը եւ գործադրութիւնը երանի թէ
յուշանար:

Գահիրէ, 7/31/30

Տ. Բարթողեան

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԻՆ ՆԵՏ

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան, մեծահարուստ հայը, Բարեգոր-
ծական Միութեան Նախագահ ընտրուած էր՝ յաջորդելով Վսեմ.
Պօղոս Նուպարի: Այս ընտրութիւնը, ո՛չ մէկ կասկած, թէ ամե-
նայաջող քայլն էր Բարեգործականին վարչական վերին մարմին-
ներուն, եւ զրաւականը՝ անոր ընթացիկ գործերուն բարւոքման:
Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի երեւումը Բարեգործականին կազ-
մին մէջ՝ իբրեւ Նախագահ, ինչպէս Բարթողեան գնահատած էր
իբրեւ տնտեսագէտ, պարզ էր որ պիտի ազդէր Բարեգործականին
զեկավար մտայնութեան վրայ: Իր նախորդը, Պօղոս Նուպար, իր
յոռաջընթաց կեանքի տարիներուն, հազիւ թէ կրնար իր փորձ
ազդեցութիւնն ունենալ Բարեգործականին ընթացիկ գործերուն
վրայ, մնաց որ Բարեգործականը՝ իր նախնական քայլերուն՝ հազիւ
թէ կը տարբերէր քարեսիրական ոեւէ համեստ հաստատութենէ
մը: Եւ յետոյ, իր վերջին տարիներուն, անիկա, Պօղոս Նուպար,
հազիւ թէ ֆիզիքական կարողութիւնն ունէր գործելու այնպէս՝
ինչպէս կը պարտադրէին նոր կարգերը, եւ նոր ուղղութիւնները:
Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան «ճիշդ մարդն էր՝ ճիշդ գործին հա-
մար», ինչպէս կ'ըսեն Անգլիացիները:

Եւ աակայն, աւա՛ղ, հազիւ տարի մը բոլորուած, Տիար Գա-
լուստ Կիւլպէնկեան կը թողուր նախագահական պաշտօնը՝ պա-
տրուակելով, ինչպէս կ'ըսեն, իր բազմազբաղ վիճակը:

Ընդհակառակը, կը խորհինք թէ, Կիւլպէնկեանի հրաժարումը
իւր լուրջ պատճառներն ունէր: Անիկա ուզեց որ Բարեգործականը

առաջնորդուի նոր մտայնութեամբ եւ նոր գործունէութեամբ՝ Բարեգործական Միութեան գործունէութեան սիւստէմը հինգած էր։ Դրամը առնել եւ պամքան դնել՝ անշարժօրէն փոխադրելով մը փոխարէն, չէր համապատասխաներ ներկայ իրականութեան։ Եւ կամ՝ ռուէ անշարժ կալուած թողուլ այն վիճակին մէջ որ կ'ուզէ եւ որ կը կամի նուիրատուն, մինչեւ վերջը, ճիշդ ու ճիշդ իսլամական վազֆ կալուածներու պէս, առնուազն յիմարութիւն էր, եւ կամ ո'չ գործնական։ Որովհետեւ, պանքան կրնայ սնանկանալ նախ, եւ յետոյ՝ վազֆի եթակայ ամբողջ կալուածները փծանալու դատապարտուած են ուշ թէ կանուխ։

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան, ճիշդ ահա այս անպատեհութիւնները նկատի առնելով, ինչպէս կը հաւաստեն, կ'առաջարկէ նոր ուղղութիւն եւ նոր գործունէութիւն։ — Բարեգործականին բոլոր շարժուն եւ անշարժ հարստութիւնները կ'ուզէ վերածել անհնչուն դրամազուլիսի մը, եւ կիրարկել զայն ռուէ ֆինանսական շահաւէտ գործերու, անխտիր։ Իրաւ է որ, կրնայ երբեմն, հակառակ պարզատեսութեան, վնասուիլ, բայց, յամենայն դէպս, կրնայ օգտուիլ այնչափ՝ որ հաշուի չ'առնուիր փոքրիկ վնասները որ կրնայ ունենալ ան։

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի առաջադրումն էր ասիկա, Բարեգործականին, որ կ'երեւի անկարելի ըլլալով ընդունիլ տալ, կը բաշուէր ան գործէ։

Բայց թողունք այս պարագաները, եւ դառնանք մեր առաջադրած նպատակին։

Ինչպէս ըսինք, Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանին Բարեգործականին նախագահ նշանակուիլը բւրախութեամբ դիտուելով նաեւ Տիար Տելէմաք Բարթօղեանի կողմէ, եւ հաշուելով որ Բարեգործականը պիտի ունենայ իսկապէս փայլուն ղեկավար մը, վարիչ մը, որ ո'չ թէ միայն տալու եւ կամ ողորմելու պիտի ծառայեցնէ ան, այլ նաեւ անոր ունեցած դրամազուլիսը պիտի շահարկէ իբրեւ մեծ տնտեսագէտ մը, գաղափարը կը յղանայ դիմել Կիւլպէնկեանի եւ կամ Բարեգործականի վերին վարչութեան, Գահիրէի մէջ ունեցած իր երկու կալուածները, 70 հազար ոսկի արժէքով, եւ թարկել Բարեգործականին, օրինական ճամբով, եւ ստանալ 15 հազար եգիպտական ոսկի, 12 տարիէն վճարելի եւ 5 0/0 տոկոսով։ Եւ յետոյ, 12 տարի ետք, երբ արդէն լրացած կ'ըլլայ իր ամբողջ պարտքը, վազֆի վերածել իր երկու շէնքերը, եւ անոնց ընդհանուր հասոյթէն 50/0 վճարել Բարեգործականին։ Եւ հակա-

ռակ պարագային՝ նթէ ուզէ ծախել կալուածները, միանուազ 1000 ոսկի եզրկտական վճարել Բարեգործականին:—Բարթողեան, ահա՛ այս տրամադրութեամբ, նամակ մը կ'ուղարկէ Բարեգործականի նախագահութեան:

Եւ Բարեգործականի նախագահը ստանալով Տիար Բարթողեանի նամակը, պաշտօն կուտայ Դահլիշէի Շրջանային Ժողովին ընթացք տալ գործին:

Շրջանային Ժողովէն երկու հոգի կը ներկայանայ Բարթողեանի գրասենեակը, եւ վեր վար կը սկսին հաշուել, եւ յետոյ՝ բնականօրաբար՝ կը տեղեկագրեն իրենց քննութեան արդիւնքը կեդրոնին: Եւ ահա Բարթողեան կը ստանայ հետեւեալ նամակը՝ Բարի՛ղի կեդրոնէն.

Բարիղ, 2 Յունիար 1931

Մեծայարգ
Տ. Տ. Բարթողեան

Դահլիշէ

Յարգելի Տիար,

Պատիւ ունեցանք ստանալու Ձեր 24 Դեկտեմբերի նամակը զոր ուղղած էիք մեր յարգելի նախագահին՝ Տիար Դալուստ Կիւլպէնկեանի, որ, զգածուած իր նախագահական ընտրութեան առթիւ ձեր արտայայտած ազնիւ զգացումներէն, կը փութայ յայտնել ձեզի իր անկեղծ շնորհակալիքը:

Ձեր զոյգ նորակառոյց գեղեցիկ շէնքերուն մասին ձեր մտածումը իսկապէս գնահատութեան արժանի է, քանի որ անոր մէջ կը խտացնէք նաեւ ազգասիրական բարձր բմբռնում մը:

Թէեւ ձեր առաջարկը սկզբունքով ընդունելի է, բայց անհրաժեշտ է որ յարակից պայմանները ձեր կողմէ՝ ճշդուին, որպէսզի կարելի ըլլայ Կեդր. Ժողովին պաշտօնական հաւանութիւնը ձեռք բերել եւ ձեզի հաղորդել: Այդ առթիւ դիտելի է որ Եզիպտոսի մէջ անշարժ կալուածները վաղձ չեն կրնար ըլլալ, այդ պատճառաւ է որ Միութեան նուիրուած կալուածները ուղղակի իր անուան կ'արձանագրուին: Այս կէտը փաստաբանի միջոցաւ կրնաք կարգադրել եւ, հարցը լրջօրէն ուսումնասիրելէ ետք, մեզի հաղորդել արդիւնքը, որպէսզի ըստ այնմ գիտակցաբար ձեզի պատասխանելու կարող ըլլանք:

Աւելորդ է ըսել որ սիրայօժար պատրաստ ենք տրամադրելու մեր անվերապահ աջակցութիւնը իրագործելու համար ձեր գեղեցիկ ծրագիրը. ի հարկին կրնաք ուղղակի յարաբերուիլ նաեւ Մի-

ութեանս Գաճիրէի Շրջան. Յանձնաժողովին հետ, որուն զրելէ առաջ պիտի սպասենք ձեր հաւանութեան:

Խորին յարգանքներով
Վարիչ-Պատուիրակ
Մ. Մալէգեան

Հ. Բ. Ը. Միութեան Վարիչ - Պատուիրակին կողմէ ստորագրուած սոյն նամակը կուգայ հիմնովին շրջել սկսուած բանակցութիւնները: Բարեգործականին Վարիչ - Պատուիրակը, ընդունելով Բարթողեանի «ազգասիրական բարձր ըմբռնումը», եւ զնահատելով զայն, կ'ըսէ թէ... «վազ» չի կրնար ըլլալ անշարժ կայուած մը, եզրկատական օրէնքով, եւ կ'աւելցնէ թէ՝ «Միութեան նուիրուած կայուածները ուղղակի իր անուան պէտք է արծանագրուին»՝ ձիշդ հոս ալ կը վիժի այն բանակցութիւնները որ կ'ըլլային Բարթողեանի եւ Բարեգործականին միջեւ:

Ձենք գիտեր թէ՝ «վազ» չի կրնար ըլլալու պարագան մասնաւոր դիտումով բռնուած է թէ ո'չ: Բայց, ամէն պարագայի, չէ կարելի պատասխանատու անծի մը գրութիւնը եւ կամ մտայնութիւնը կասկածի ենթարկել:

Տիար Բարթողեանի համար թէպէտ որոշ էր սխալը Բարեգործականի Վարիչ-Պատուիրակին, բայց, ամենայն դէպս, անգամ մը եւս ճշդելու համար թէ վազն րնել կարե՞լի է թէ ո'չ, կը դիմէ մասնագէտներուն, որոնք կը հաստատեն իր տեսակէտը:

Եւ հիմա. որ արդէն 3-4 տարիներ ըլլորում է այս եղելութեան վրայէն, հարց է թէ, արդեօք ի՞նչ տեսակէտ խառնուած է Բարեգործականին Կեդրոնական եւ կամ Շրջանային Ժողովին մըտայնութեան մէջ: Ձէ կարելի անվստահութեան վերագրել զայն, բանի որ, համեմատաբար կայուածներու արժէքին, շատ փոքրիկ դրամ մըն էր որ կը պահանջուէր Բարթողեանի կողմէ, եւ չէ՛ կարելի ընդունիլ թէ ի վիճակի չէր Բարեգործականը պահանջուած գումարը տալու: Տարբեր մտայնութիւն մը, որը հասկնալ եւ կամ ըմբռնել մեր կարողութենէն վեր է, եւ կամ չենք ուզեր զանազան ենթադրութեամբ տարուիլ, մեզի կը մնայ կա՛մ ողբալ Բարեգործականին ղեկավար հոգեբանական դրութեան վրայ՝ որ իր գործերուն կը միացնէ խիստ աղքատ ու խիստ միամիտ անձեր, որոնք իրենց անձնական տեսակէտը միշտ կը շփոթեն հասարակական տեսակէտին հետ:

Ամէն պարագայի, խնդիր չէ թէ Բարթողեանի հետ չկրցաւ

համաձայնիլ Բարեգործականը, բայց եթէ այս մտայնութեամբ գործէ ան, դժուար է ընդունիլ որ անիկա կրնայ հայ ժողովուրդին, եւ օտարներու ալ. բարոյական վարկն ունենալ իրեն հետ, մինչեւ վերջը:

Անշուշտ թէ դժուար չալտի ըլլար մեզի համար թուել նաեւ շատ մը ուրիշ փաստեր՝ Բարեգործականին մարդոց մտայնութիւնը հաստատող: Կը խնայենք զանոնք, պարզապէս զիրենք տեսնելու յոյսով այնպէս՝ ինչպէս կ'ուզէր որ ըլլար ան, Բարեգործականը, Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան:

Եւ յետոյ, կը սիրենք յուսալ թէ՝ Բարեգործականին վարիչները բլլան աւելի շրջահայեաց եւ աւելի կենցաղագէտ, եւ մանաւանդ ըլլան թիչ շատ օրէնքէ հասկցողներ, եւ չ'ըլլան՝ մանաւանդ՝ «Հայկական մտայնութեամբ՝ տողորուած մարդիկ»: — Եւ եթէ այս ուղղութեամբ առաջնորդութիւն անոնք, եւ եթէ՝ մանաւանդ՝ սրբազրին ինքզինքնին, կարելի է յուսալ փայլուն ազազայ մը իրենց առաջնորդած գործէն:

Եւ յետոյ, վերջապէս, կայ պարագայ մը որ առնուազն անբժրունի կը թուի մեզի: Բարեգործականին պաշտօնական թղթակցութիւններուն տակ կը գտնուի ստորագրութիւն մը՝ «Վարիչ-Պատուիրակ» անունով: Կարելի՞ է ըսել թէ Բարեգործականի «Կեդրոնական ժողով»ը պարզ խամաճիկ մըն է եւ գործերը ամբողջովին թողած է «Վարիչ-Պատուիրակին» ձեռքը: Անշուշտ թէ ո'չ. բայց մեր զիտցածը, ինչպէս ընդհանուր օրէնք է, ժողովի մը դիւանին կողմէ կը կնքութիւն ամէն պաշտօնական գրութիւն: Անվըստահութեան հարց չէ ասիկա, այլ օրէնքի պահանջ:

ՊԶՏԻԿ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1928ի շրջանին եւ մինչեւ վերջն ալ, ատենը մէյ մը, «Յուսարեր» խորհրդակցութեան նիւթ կը դարձնէ Բարեգործականին Վարիչ-Պատուիրակին առած ամսականը, ութսո՞ւն թէ հարիւր ոսկի, օրուան շաւիմին համաձայն: Խառնուածք մըն է ասիկա՝ որ կը ցուցադրէ «Յուսարեր»՝ ամէն անգամ որ յարձակիլ կամ քննա-

դատել կ'ուզէ Բարեգործականը: Անշուշտ թէ Վարիչ - Պատուիրակին առած ամսականը չէ զրելու կամ քննադատելու շարժառիթը «Յուսաբեր»ի, այլ՝ հարուածելու եռանդը Բարեգործականի: Թէ ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառաւ: Խնայողութիւնը չի կրնար պատըրւակ ծառայել, եւ ո՛չ ալ՝ բնականաբար՝ ծակաչքութիւնը, նախանձը: Որովհետեւ, եթէ սա մի քանի տարին է որ Բարեգործականը իր մէկ բարձր պաշտօնեային բարձր ամսական կը վճարէ, Դաշնակցութիւնը տասնեակ տարիներէ ի վեր է որ իր մէկէ աւելի «բնկեր»ներուն կը վճարէ նոյնքան եւ աւելի գումարներ՝ Միջազգայնականներու մէջ իբրեւ ներկայացուցիչ, եւ որոնք գիտենք թէ այնքան ճեմրվմեօրէն կեանք մը կ'ապրին Փարիզի մէջ եւ այլուր, եւ օր մը օրանց միտքերնէն չեն անցնիր թէ ֆէտայի կազմակերպութեան մը կը պատկանին իրենք: Հելալ թող ըլլայ իրենց, եւ հելալ թող ըլլայ նաեւ Վարիչ-Պատուիրակին առածը: Եւ որովհետեւ երբ տուողը չի գանգատիր, եւ կ'ուտայ հելալօրէն, դուրսը գտնուողներուն խօսքը կամ տրտունջը պարզապէս նախանձի արդիւնք կը համարուի, եւ կամ տեսակ մը աւելորդաբանութիւն: — Բայց, եթէ անգամ մը հաշուի նստէինք մեր «փրկիչ»ներուն հետ, եթէ անգամ մը տրուէր մեզի այդ իրաւունքը, արդեօք ի՞նչ հրաշալի արդիւնքներ ձեռք պիտի բերէինք, եւ ի՞նչ «հերոս»ներ պիտի մէջտեղ ելլէին՝ պարզապէս հոն Կոստանու արժանի: Լաւ է որ լուռ անցնինք այս կարգի խորհրդածութիւններու վրայէն: Չարին մասին միշտ խօսիլը լաւ չէ. պէտք է բարիին ուղղէ մարդ իր հայեացքը: Այո, Բարեգործականը ունի իր սխալները, որոնց մասին եթէ ըլլային քննադատութիւններ, շատ աւելի սիրուած գործ մը պիտի ըլլար ան՝ հանրութեան համար:

Տիար Տելեմաք Բարթոլեան, մէկէ աւելի անգամներ կարդալով «Յուսաբեր»ի մէջ Մալէգեանի ստացած ամսականի մասին տրտունջները, «Արեւ»ի կ'ուղղէ հետեւեալ թղթակցութիւնը.

ԱԶԳԱՎՆԱՍ ՊԱՅՐԱՐ ՄԷ

Վերջերս տեղւոյս «Յուսաբեր» թերթը Հ. Բ. Ը. Միութեան դէմ բռնուի պայքար մը սկսած է մղել, որովհետեւ ան, Բարեգործականը, Պ. Վահան Մալէգեանը «Վարիչ - Պատուիրակ»ի պաշտօնին կոչած է բարձր ամսականով մը, եւ Ռամկավար թերթերուն ալ

մեծ գումարներ կը վճարէ բրօքականտի համար: Մանաւանդ պարտադրելու համար Միութիւնը իր որոշումները փոխելու, «Յուսարեր» կը հրաւիրէ Բարեգործականին ընդ որ անդամները որ դադրեցնեն իրենց վճարումները:

Բանդերը շատ դիւրին է, նոյնքան դիւրին է արդեօք շինելը: Երկրորդ Բարեգործական մըն ալ ունի՞նք որ ժողովուրդը անոր տար, որպէսզի հոգացուն որբանոցներն ու դպրոցներն:

Եթէ իրօք «Յուսարեր» անկեղծ է իր քննադատութեան մէջ, եւ մտահոգ ազգին դրամին գործածութեան համար, սրտցաւօրէն իր բողոքը կը յայտնէ Բարեգործականին, ինչո՞ւ սակայն օր մըն ալ խմբագրականին նիւթ չընեն Բարեգործականի անուրանալի գործերէն ու ծառայութիւններէն գէթ մէկ հատը եւ չի հրաւիրեն ժողովուրդը անվերապահօրէն անոր անդամագրուիլ:

Պ. Մալէզեանի, մէկ ամսականը եթէ այնքան սաստկօրէն քննադատելու արժանի եղաւ՝ խմբագրական երկար սիւնակներով, Պօղոս Փաշայի դեռ այս օրերս կատարած երկու իշխանական նուիրատուութիւններ՝ 50,000 եզիպտական ոսկիի, չէ՞նք արժեք գնահատանքի երկու տող: Հաստատութեան մը երբեմնի սխալ նկատուած կարգադրութիւնները թոյլ կուտան՝ որ ուրացունին անոր հանրօշուտ ծառայութիւնները:

Ու յետոյ, ո՞վ է յանցաւորը: Պ. Վահան Մալէզեան պաշտօնի կոչուած եւ համաձայնած է Բարեգործականի Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ: Եթէ սխալ մը կայ, Վարչութիւնն է պատասխանատուն, որուն պէտք էր անհատական գրութիւններով մատնանշել եւ դիտողութիւններ ներկայացնել՝ յանուն անդամներուն: Եթէ այս միջոցներով կարելի չէր գոհացում գտնել, ո՞վ ըսաւ թէ ներկայ կերպով կարելի է նպաստաւոր արդիւնքի մը յանգիլ: Շատ մը հինաւուրց հաստատութիւններ, հարստութիւններ, կտակներ կորսնցուցինք: Միակ հաստատութիւնն է որ մնացած է մեզի, հայութեան ծով կարօտութիւններուն մասամբ օգնութեան հասնելու. ա՞ս ալ քանդենք:

Մեղք չէ՞ այս ազգին: Ի՞նչ է այս հալածանքը մենք մեզի դէմ: Ինչո՞ւ չխորհինք թէ ինչ որ Հայը եւ Հայութիւնը ունի, ամենուս կը պատկանի: Գուրգուրանք մեր ունեցածին վրայ:

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

ԽԵՂՃ ՀԱՅԵՐՈՒ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

1931 թուականին, եգիպտական թէ՛ սուրիական թերթերէն տմանք, աննպաստ գրութիւններ կը պարունակէին Հայերու հասցէին՝ իբրեւ պոլշեիկեան շարժման հեղինակներ: Դատելով սոյն թերթերուն գրութիւններէն, չէ կարելի ըսել թէ հրապարակագրական պարզ տեղեկութիւն մըն էր որ կը կատարեն անոնք, ընդհակառակը, կը խորհինք թէ, մասնաւոր նպատակ մը կը հետապնդէին, քանի որ տրուած տեղեկութիւններուն մէջ պարզապէս ամբողջ Հայութիւնը ենթակայ կ'ընեն յանցանքի, թերութեան մը, որ երբեք ներելի չէ:

Այո՛, չենք ժխտեր թէ իրենց վրդովումը արդարացնող պատճառներ ունէին անոնք, բայց յանցանքը տարածել ամբողջական Հայութեան հասցէին, առնուազն միամտութիւն է: — Ազգի մը մէջ կը գտնուին անուղիղ եւ յանցաւոր մարդիկ, բայց ազգի մը նկարագիրը դատել այս կարգի անհատներու ցուցմունքով, սխալ մը պիտի ըլլար: Իմաստասիրութիւն մը չէ որ կ'ընենք, այլ իմաստուն խօսքի մը կրկնութիւնը:

Իր ատենին, Տիար Տեղէմաք Բարթողեան, ծանրապէս վրդովուած այս կարգի գրութիւններէն, որոնք ամէն մասամբ վտանգաւոր հանգամանք մը ունէին Հայութեան համար, յօդուած մը կը գրէ՝ Գահիրէի ազդեցիկ թերթերէն «Ժուրնալ տը Բէռ»ի, *Le Rôle joué par les Arméniens en Egypte* խորագրով, որուն թարգմանութիւնները երեւցան Պոլսոյ «Նոր-Լուր»ի եւ Աղեքսանդրիոյ «Արաբս» թերթերուն մէջ եւս: Բարթողեան, իր այս գրութեամբ, կուգայ հաստատելու որ սխալ պիտի ըլլար երեւցած քանի մը անախտ ղէպերուն կամ անծնուն պատճառաւ՝ ամբողջ ազգ մը մեղադրել, երբ նոյն ազգին բազմաթիւ բարձր գործերն ու անձերը տարբեր գնահատանքի արժանացած են նոյն իսկ այս երկրին մէջ:

Բայց, ինչպէս միշտ, փոքրիկ ազգերու մէջ տատնութեան որոմ ցանողները միշտ են ու կ'ըլլան մեծ ազգերու պատկանող կարգ մը գործօնները, ինչպէս Հավասի եւ Բլեքէրի հեռագրական գործակալութիւնները, որոնք ենթակայ կ'ընեն իրենց՝ զանազան մի-

ջոյներով՝ տկար ու ցաւազար մարդիկ:

Եւ որպէս փաստ մեր սոյն վերագրումներուն, կ'արժէ առաջ քննել նոյն թուականներուն երեսն ելած իրողութիւն մը:

Պոլշեփիկեան զաղափարները տարածող թուցիկ մը շրջաբերութեան կը դրուի Սուրիոյ մէջ, հայերէն լեզուով, եւ հայերու ձեռքով: Կառավարութիւնը կը ձերբակալէ թուցիկները ցրուող հայերը, եւ երկար քննութիւններէ յետոյ, կը յայտնուի հրեայ մը՝ իրրեւ հեղինակ սոյն թուցիկներուն: — Ահա փաստ մը՝ թէ ինչ ազդեցութիւններու շնորհիւ կը գործեն խնդճ ու տկար հայերը:

ՀԱՅԵՐՈՒ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Արեւելքի գործերուն իրազեկ եղողները զիտեն թէ Հայերը մասնաւորապէս ինչ դեր կատարած են Թուրքիոյ մէջ, ուր կէս դար մեծ մասամբ իրենց ձեռքն ունէին վաճառականութիւնը, հարտաբարուհտը ու ելեւմուտքը:

Ինչպէս յայտնի է, քաղաքական դէպքերու հետեւանքը եղող իրերայաջորդ աղէտներ հիմնովին տակնուվրայ ըրած են իրերու վիճակը, ու Հայերուս զաղթը դէպի Եգիպտոս՝ պատճառ եղած է որ անոնք այդ երկրին նուիրեն իրենց գործունէութիւնը: Ամէն ոք զիտէ թէ անոնցմէ առաջ, ուրիշ երեւելի Հայեր, մէկ դարէ ի վեր մեծ ծառայութիւններ մատուցած են Եգիպտոսի:

Հետեւաբար, Եգիպտոսս ունէ տրտունջ չէ ունեցած հայերու մասին, մինչ այս վերջինները ամենամեծ երախտագիտութիւնն ունին այն վեհանձն ասպնջականութեան համար, որուն առարկայ եղած են մեծ փորձանքներու ատեն:

Անցողակի, ըսելէ յետոյ ասիկա, մեծ հաճոյքով կը հաստատեմ որ Հայերուն գաղթը դէպի Քանանի երկիրը, այսինքն Եգիպտոս, ի փոխարէն մեծ բարիք մը ընծայած է այս երկրին՝ ընկերային գործունէութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ: Հայերու զանգըրուածային ազդաւորումէն յետոյ Եգիպտոսի մէջ, անոնք ցոյց

տուած են իրենց գործունէութեան անժխտելի ապացոյցը՝ հոն ներմուծելով կարգ մը արուեստներ, որոնք մինչեւ այդ թուականը գրեթէ անծանօթ էին Նեղոսի ափերուն վրայ:

Կարգ մը արհեստներու կիրարկումը Հայերու կողմէ, մեծ ազդեցութիւն գործած է եզիպտական հրապարակին վրայ, քանի որ Հայերու շինած ապրանքներուն շնորհիւ, ներածումը նուազած է մեծապէս: Այդ ապրանքներէն կարելի է յիշել գլխու թաշկինակները, այսինքն եազմա, կօշիկ, ներկուած նիւթեր, հիւստւածեղէն, ոսկերչական առարկաներ ու կարուած հագուստ:

Պէտք է ծանօթացնել անունները այն անձերուն, որոնք առաջին անգամ պատիւն ունեցան եզիպտոս ներմուծելու այդ արհեստները:

Առանց կեղծ համեստութեան, պէտք է աւելցնեմ որ եազմալի ճարտարարուեստը եզիպտոս ներմուծելու տրժանիքը այս տողերը գրողին կը պատկանի: Ո՛չ միայն ներմուծած, այլ եւ շատ մը Հայերու եւ բնիկներու սորվեցուցած է եազմալի պատրաստութիւնը, որուն բոլոր գաղտնիքներուն տեղեակ են հիմա անոնք: Իբր քարեքստիկ իրողութիւն, կրնանք ըսել թէ ներկայիս եզիպտոս առաջուն պէս մեծ քանակութեամբ եազմա չի ներածել Պոլսէն, այլ տեղին վրայ կը պատրաստէ, եւ նոյնիսկ արտասահման կ'արտածէ, ինչ որ արհամարհելի բան մը չէ իբր ապրուստ գործաւորի եւ իբր հասոյթի աղբիւր երկրին:

Եզիպտոսի մէջ կօշկակարութիւնն ալ Հայերը տարածած են, կատարելագործութեան հասցնելով զայն, ինչ որ շահեկանութենէ զուրկ չէ: Ենթադրելով որ օտար երկիրներ ուզեն կօշիկ ղրկել եզիպտոս, դարձեալ այս երկիրը կրնայ շատ լաւ գոհացնել պէտքը տոկուն կօշիկներու շինութեամբ: որոնց ձեւը կարելի է բազմաթիւ ուրիշ տեղ շինուածներու հետ, առանց նկատի առնելու արժանիքը: Պէյն-է-Սուրէն բազմամարդ թաղը տրուած այցելութիւն մը կը բաւէ զօրաւոր համոզում մը ներշնչելու ամենէն թերահաւատներուն:

Դարձեալ Հայեր եզիպտոս ներմուծած են ներկարարութիւնը: Ատենօք արտասահմանէն կը ներածէին հիւսուածոնի եւ անոնց ներկուածները: Շնորհիւ երկու Հայերու նախածնունդութեան, ներկարարութեան երկու գործարաններ հաստատուած են Մահմաքալի մէջ, ուր կ'աշխատին հայրենակիցներ եւ բնիկներ, հոն, հիմա, կը յաջողին ուզուած զինով ներկել հիւսուածոնի: Տեղին վրայ պատրաստելու համար զանոնք, քնականարար նախանիւթերու

պէտք ունին, զոր կարելի է հայթայթել եզրիպտոսի մէջ: Յետոյ կուգան հիւսուածեղէնները: Մինչեւ 1896, վաղեջական եւ խեղճուկ միջոցներով հիւսուածեղէններ կը պատրաստուէին Մէհալէ Գէպիրի մէջ կամ այլուր: Պրուսացի Յակոբ անուն հայ մը նախ աշխատեցած է Հայեր ու տեղացիներ՝ կտաւ եւ մետաքս պատրաստելու Ձլֆրէ միլ եւ Գաֆֆէ միլ դրութիւններով: Այսօր եզրիպտոս նորը եւ ճաշակաւոր հիւսուածեղէններ կը հայթայթէ:

Ոսկերչութեան պէս դժուար արհեստի մը մէջ է որ Հայերուն ճարտարութիւնը ի յայտ կուգայ լրիւ: Կարելի է ըսել թէ վարպետի համբաւ հանած են անոնք: Ոսկերչական հրապարակը զրեթէ անոնց ձեռքն է, առանց չափազանցութեան: Արդարեւ օտար երկիրներէ ներածուած կամ հրապարակի վրայ ծախու հանուած զոհարեղէններու եւ թանկագին քարերու իրական արժէքը հասկնալու համար՝ յաճախ հայ ոսկերիչներու կը դիմեն, յուսալսար չըլլալու համար:

Իբր փաստ պէտք է յառաջ բերել սա իրողութիւնը թէ՛ Խտիվ Ապպաս Հիւմի փաշայի ոսկերչագետը հայ մըն էր, Օհանէս պէյ նախնուի անունով: Մնաց որ, Վէքեայէթ էլ Կէվահրկիէն բազմամարդ թաղին մէջ հայ ոսկերիչներուն թիւը այնքան շատ է որ աւելորդ պիտի ըլլար մանրամասնութիւններ յառաջ բերել:

Հայերը դերձակութեան մէջ եւս ճարտար են: Անոնց շնորհիւ դերձակութիւնը շատ տարածուած արհեստ մըն է: Կարելի է շատ մը անուններ թուել Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ:

Բացի վերոյիշեալ արհեստներէն, Հայերը, ծխախոտի ճարտարագործութեան մէջ ալ շատ յառաջադէմ դիրք մը զբաւած են: Վերջապէս կա՞յ արհեստ մը, արուեստ մը, որոնց մէջ ընդունակութիւն չունենայ Հայը:

*
* *
*

Ձեռք ուզեր աւելի ծանփանալ այս իրողութիւններուն վրայ, որոնք ինքնին բաւարար են հայ ժողովուրդը դնելու ամէնէն քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մէջ: Մարդ ընազդաբար կը հպարտանայ խորհելով որ ուրիշ դասակարգի Հայեր, փախստականներու ներգաղթէն առաջ, իրենց երկրորդ հայրենիքը դարձած եզրիպտոսի մատուցած են նշանաւոր ծառայութիւններ՝ դիւանագիտու-

թեան, ֆինանսի եւ այն նախարարութեանց մէջ, ուր զերազդեցիկ պաշտօններ կը վարէին:

Առաջին կարգին վրայ կ'երեւի «Ֆէլլահներուն Հայրը» կոչուած Նուպար փաշա, իր կատարած դերովը՝ Խառն Դատարաններու կազմութեան մէջ: Կարելի է յիշել նաեւ ուրիշ անուաններ, ինչպէս Տիգրան փաշա, Յագուպ Արթին փաշա, Թագուր փաշա Հէքիմեան եւ Պօղոս փաշա Նուպար, որ Հելլեպոլիս մեծ արուարձանը հաստատեց եւ որ նշանաւոր դարձաւ իր բարձր հայրենասիրութեան բազմաթիւ օրինակներով՝ իր ազգակիցներուն հանդէպ:

Սակայն մետալին միւս կողմը դարձնենք: Ինչպէս նախկին Եգիպտացիներուն մօտ, Թիֆօն մերթ կը յաջորդէ Հէրմանիւպիսի, այնպէս ալ ամէն ազգերու բարեմնունդ, ընտրեալ մարդոց առընթեր, ափսո՛ս. կը գտնուի դասակարգ մը որ իր գոյութեամբ, առհասարակ, աղէտ մը ու վտանգ մը կը դառնայ հանրային ապահովութեան տեսակէտէն:

Հայերը բացառութիւն չեն կազմեր այդ կանոնին: Իրենց կրած տառապանքներուն, զրկանքներուն եւ թշուառութեան հետեւանքով անիշխանութեան համակիր դարձած դասակարգ մը կայ որ պէտք է կրթուի պարկեշտ մարդոց եւ բարի կառավարութեան մը ջանքերով: Արդարեւ, համայնավարական բրօքականտ եւ անիշխանութիւն, ընկերային սոսկայի տազնապի մը կը մատնեն աշխարհը, բան մը որուն հետեւանքները ո՛չ որ կրնայ կանխատեսել: Ամէնէն յափրացած մարդիկն իսկ տեղեկնուն վեր կը ցատկեն՝ երբ կը խորհին թէ յանկարծական յեղաշրջումներ կրնան յառաջ գալ:

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ ՄԸ ԿԱՌՈՒՑԱՆԵԼՈՒ

ՀԱՐՑԸ

Աղերսանողրոյ «Արարս» շարաթաթերթը, 1932 ի շրջանին լուր մը կը հաղորդէ՝ թէ հայ մը կայ որ Եգիպտոսի մէջ հիւանդանոց մը կառուցանելու համար 6000 ոսկի կը խոստանայ տալ։ — «Արարս» վստահութիւն չունի թէ կրնայ ստոյգ ըլլալ լուրը, բայց կ'ընէ իր կողմէ թելադրութիւններ։ Եւ որովհետեւ հիւանդանոց մը ունենալու հարցը Տիար Տելէմար Բարթոլեանի յղացումն է եւ իր ցանկութիւններէն մէկը եղած է, եւ յետոյ՝ այդ առթիւ շատ մը աշխատանք տրամադրած է ան՝ առանց կարենալ հասնելու իր նպատակին, երբ նոյն հարցը կրկին խնդիր կ'ըլլայ մամուլի մէջ կ'ընէ կարգ մը թելադրութիւններ՝ «Արարս»-ի միջոցով։

ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ ՄԸ ՌԵՆԵՍԱՆՈՒ

ԱՌԱՋԱՐԿԻՆ ԱՌԹԻՒ

Ուշագրաւ յօդուած մը կը նուիրէ «Արարս» Եգիպտոսի մէջ ազգային հիւանդանոց մը ունենալու պէտքին՝ անծանօթ բարերարի մը տրամադրած 6000 ոսկիին առթիւ։

Յօդուածագիրը, Արսամ, նախ հաւատք չընծայէր ատանկ գումար մը տրամադրուած ըլլալուն։ Հաւատք ընծայելու իսկ պարագային, անբաւարար կը գտնէ զայն, տրուած ըլլալով որ հիւանդանոց մը կառուցանելու համար նուազագոյն հարիւր հազար ոսկի պէտք է։

Ուստի, որովհետեւ անկարելի է որ պահանջուած գումարը կարենանք ձեռք բերել, յօդուածագիրը, անդրադառնալով 6000 ոսկի գումարին, դիտել կուտայ թէ սոյն գումարով կարելի է շէնք մը շինել եւ հասոյթը տրամադրել նպատակին, այսինքն՝ հիւանդանոցուն, որոնց թիւը քստ իրեն, 15—20ը չանցնիր։

Յայտնուած սոյն միտքերուն մասին թեր ու դէմ ունէ կար-

ծիր յայտնել չուզելով, եւ լոկ գործին օգտակարութիւնը նկատի ունենալով, թող ներուի ինծի առաջարկ մը ներկայացնել:

Իրաւ է որ նախ լայն չափերով եւ ծաւալով հիւանդանոց մը չենք կրնար կառուցանել եւ անոր այլեւայլ ծախսերուն բաւարարութիւն տալ. բայց կրնանք կը կարծեմ, գործին մօտենալ եւ ապահովել զայն՝ դիրքին համեմատ:

Այս հարցը, 25 տարիներէ ի վեր հետապնդուած է նաեւ Գահիրէի մէջ, եւ ցաւալի է ըսել՝ չէ յաջողած, եւ որուն մասին «Սարկաւագին Տարեցոյց»ին մէջ անցեալ տարի ընդարձակօրէն թուած եմ պատճառները:

Արդ, քանի որ իրաւ կամ ո՛չ, փոյթ չէ, 6000 օսկի նուիրող մը կայ, ես պատրաստ եմ ենթարկելու իրեն յատակագիծ մը՝ Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ երկու դարմանատուներ ունենալու առթիւ պատրաստած եմ յատակագիծս, հիմ ունենալով, անշուշտ, այն գումարը՝ որ կը խոստացուի նուիրել:

Ուրեմն, եթէ իսկապէս գոյութիւն ունի ատանկ բարերար մը, եւ եթէ կը փափաքի Թէօք մը ընել ան՝ որով իր անունը անմոռաց պիտի մնայ այս գագութին մէջ, պատրաստ եմ բարոյապէս օգտակար ըլլալու իրեն լայն չափերով, որով Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ Հայութիւնը պիտի յիշէ եւ յաւերժացնէ իր անունը որդւոց որդի:

Գահիրէ, 23/11/32

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Ինչպէս ըսինք, Տիար Տելէմար Բարթոլեանի հիմնական գաղափարներէն մէկն ալ, փնչպէս յայտնի է, հայկական սեփական հիւանդանոց մը ունենալու հարցն է: Երկար ատեն անիկա աշխատած է այդ ուղղութեամբ, բայց վերջապէս յուսահատած, ո՛չ անոր համար որովհետեւ անկարելի էր, այլ որովհետեւ անկարելի ըրին:

Նգիպտոսը կազմող գլխաւոր ազգերն ունին իրենց սեփական հիւանդանոցները: 2½ կարելի ըսել թէ Հայը պէտք չունէր հիւանդանոցի, եւ կամ չէր կրնար ունենալ: Կրնար, այո՛: Բայց եզիպտահայուն տրուած չէ, դժբախտաբար, ազգային այդ պէտքին ընդառաջելու բարի ցանկութիւնը: Իրաւ է որ հայը կը մնայ այս երկիրը տեւապէս, եւ ան այլեւս յոյսը չունի վերադառնալու իր հայրենիքը, բայց իր կեդրոնական մտայնութիւնը չի փոխուիր: Տեսակ մը հիւր կը նկատէ ինքզինքը եւ չուզեր խառնուիլ ազգա-

յին գործերու: Բնականաբար պիտի գտնուին տարբեր մտայնութիւններ՝ որոնք տրուած առիթէն պիտի ուզէին օգտուիլ: Եզիպտոսի թեմին ղեկավարութիւնը այս կարգի մարդոց մենաշնորհն է: Եւ եթէ գտնուեցան բարի ու նախանձախնդիր մտայնութիւններ, անոնք ալ անտեսուեցան եւ նոյնիսկ հալածուեցան: Եզիպտահայութեան եթէ տրուէր իմաստուն եւ ազգասէր առաջնորդներ, ինչպէս երբեմն Գաբրիէլ Եպս. Ճէվահիրճեան, եւ եթէ տրուէր իրեն ունենալ նախանձախնդիր վարիչներ, անկասկած կրնար ունենալ ան ո՛չ միայն իր սեփական հիւանդանոցը, այլ եւ կրնար խիստ նկատելի դիրք մը զբաւել՝ իր բոլոր տունայնորով: Քսան հազար ոսկի եկամուտ մը ունէր ան, Հայք, եւ ո՛չ մէկ կասկած թէ անոր պիտի տրուէր զիմագրաւելու իր բոլոր պէտքերը:

Տիկին Սաթենիկ Չաբրը, որ ճշմարիտ յայտնութիւն մը եղաւ հայ կանացի սեռին, մէջ, զիմաւորելով հանդերձ բազմապիսի աշխատանք մը հայ կարօտութեանց ի նպաստ, նուիրումի իր եռանդը կը նուիրէր նաեւ ազգային հիւանդանոց մը ունենալու վսեմ գաղափարին: Խանդավառուած է ինք եւ նոյնիսկ չընդունիր ռեւէ տարհամոզում այդ ուղղութեամբ: Չէ՞ որ բոլոր Ժողովուրդը մըն ենք, չէ՞ որ այլազգի հիւանդանոցներու կը վճարենք, եւ վերջապէս չէ՞ որ ազգային սեփական եկամուտները պիտի կրնային բաւարարութիւն տալ հիւանդանոց մը ունենալու գաղափարին: Մնաց որ՝ տեսակ մը բարոյական վարկ ունենալու առաւելութիւնն ալ ունէր ան յաջս օտարներու:

Տիկին Չաբրը չէր գիտեր անցեալը եւ կը դատէր ներկան:

Անշուշտ թէ թերի էին իր գնահատումները, եւ հայ համայնքը չունէր իր երբեմնի փառաւոր զիրքը, այսինքն զրկուած էր ան՝ Առաջնորդարանը՝ իր հասոյթներու կարեւոր մասէն, ո՛չ անշուշտ միւսած ըլլալուն համար, այլ երկրին մէջ տիրող տնտեսական տագնապին հետեւանքով: Հարուստ ու փարթեմ այս գաղութը աղքատացած էր եւ հագիւ կը բաւարարուէր՝ ահագին աշխատանքով հոգալու իր պէտքերը:

Հաւաքոյթի մը պահուն Տիկին Չաբրըի տան մէջ, ուր կը գտնուէր նաեւ Տ. Բարթողեան, նիւթ կ'ըլլայ հիւանդանոց մը ունենալու հարցը: Բնականաբար Տիկին Չաբրը կ'արտայայտուի խիստ եռանդով մը, բայց Բարթողեան կ'աշխատի տարհամոզել զայն, համոզիչ փաստերով, որ անկարելի է ատիկա: Եւ որովհետեւ չէր կարելի երկարօրէն բացատրուիլ, Բարթողեան կը զրէ՝ յետոյ՝ հետեւեալ բացատրագիրը՝ Տիկին Չաբրըի ուղղեալ, ո՛չ

անշուշտ յուսահատեցնելու համար զայն, այլ տեսակ մը յորդորագիր թէ ինչո՞ւ չէ տրուած Եզիպտահայուն ունենալ իր սեփական հիւանդանոցը:

Գահիրէ, 23/4/1932

Ազնուափայլ

Տիկին Սաթենիկ Զաքըր

Աստ

Անցեալ Կիրակի (17/4/32) օր Զեր սարքած թէյասեղանին գտնուած ատենս, զանազան խօսակցութիւններու կարգին, տեղւոյս մէջ հայոց համար հիւանդանոց մը հիմնելու մասին Զեր յայտնած անկեղծ զգացումներուն ջերմ շնորհաւորութիւններս յայտնելէ վերջ, ազգասիրական սոյն ձեռնարկին գէթ առ այժմ անկարելիութեան մասին արտայայտուած էի, պարզելով այս առթիւ գոյութիւն ունեցող լուրջ պատճառները: Յարգելի Տիկին, արդարեւ այս խնդրոյն մասին Զեր կրած զգացումները ամէն գովեստէ վեր են, ուստի պիտի մաղթէի որ Զեզ նման ուրիշ ազնիւ եւ ազգանուէր Տիկիներ եւ այրեր ձեռք ձեռքի տալով, յաջողէին հիմնել հոս այնքան փափաքուած հայկական հիւանդանոց մը: Սակայն թոյլ տուէք ինձ դիտել տալ Զեզ թէ, հիւանդանոցը հիմնել չբաւէր միայն, այլ եւ պէտք է ապրեցնել զայն:

Ես ալ Զեզի պէս խորհած ըլլալով, եւ տեսականէն գործնականի անցնել ուզելով, նախնական միջոցներու սկսայ դիմել, բայց ի վերջոյ՝ գործնականապէս յուսախաբ եւ համոզուած եղայ թէ՛ գէթ առ այժմ, անկարելի է մեզ համար հիւանդանոց մը հիմնել եւ ապրեցնել զայն: Ահա՛, կազմած սոյն համոզմանս ստուգութեան մասին լիովին գաղափար մը կազմելու համար, Զեզ կ'ողարկեմ 1932 տարուան «Սարկաւազի Տարեցոյց» էն օրինակ մը, ուր պիտի գտնէք այս առթիւ ունեցած գրութիւնս՝ 171 որդէջին վրայ:

Հասնցէք ընդունիլ, Յարգելի Տիկին, ամենախորին յարգանացս անկեղծ հաւատարին:

Մնամ յարգանքօք

Տ. ԲԱՐՔՈՂԵԱՆ

ԿԵՆՑԱՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Նախորդ էջերուն վրայ խօսեցանք, մեր փորքիկներուն, եւ առ հասարակ պատանիներուն դաստիարակութեան մասին, եւ թերի զանկողով զանեմ, ջանացինք որքան կարելի է, բանաւոր միջոցներ թելադրել այդ ուղղութեամբ: — Այս գլուխը կը յատկացնենք մեծերուն:

Թորգոմ Արք. Գուշակեան, Երուսաղէմի Պատրիարք նշանակուած է: Գահիրէի աւագանին որոշած է թէյասեղան մը սարքել տեղոյս Բոնթինանթալ պանդոկին սրահներուն մէջ: Այս առթիւ կը հրաւիրուի նաեւ Տիար Տելէմար Բարթողեան, ընտանեօք:

Եւ որովհետեւ՝ բիշ առաջները, նմանօրինակ թէյասեղան մը սարքուած էր նոյն սրահներուն մէջ, եւ որովհետեւ՝ թէյասեղանի հրաւիրման առեւն՝ ներկաները՝ տեսակ մը խուժած էին սեղաններուն շուրջը՝ առանց ունէ ցուցմունքի եւ առաջնորդութեան, եւ Տիար Տելէմար Բարթողեան եւ իր պարագաները՝ քաջուած անկիւն մը՝ չէին գիտեր թէ ո՞ր սեղանը կրնային զբաւել. այս նոյն անպատահութիւնը ներկորդ անգամ չկրկնուելու համար, կը զրէ՛ Բարթողեան Բաղ. Ժողովի Վարչութեան՝ հետեւեալ նամակը.

Գահիրէ, 14 Նոյ. 1931

Ազնուաշուք Տիար Ատենապետ

Ազգ. Վարչութեան Պատ.

Քաղաքական Ժողովոյ

Աստ

Վիճակիս Առաջնորդ Ամեն. Տ. Թորգոմ Ս. Արքեպ. Գուշակեանի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Առաքելական Աթոռի Պատրիարք ընտրութեան եւ իր մեկնումին առթիւ, ամսոյս 22 ին ի պատիւ Ն. Ամենապատուութեան Բոնթինանթալի մէջ սարքուելիք թէյասեղանին մասնակցելու համար Պատ. Ժողովիդ 12 Նոյեմբեր 1931 թուակիր հրաւիրագիրը ստացայ:

Այս առթիւ ցուելով կը փութամ տեղեկացնել Ձեզ թէ, նոյն նպատակաւ, նոյն վայրին մէջ, անցեալ Գշ. օր Հ. Բ. Ը. Միութեան

կողմէ սարքուած թէյասեղանին՝ որոն ներկայ էի ընտանեօր, կարգադիր մասնախումբի մը չգոյութեան հետեւանքով բոլոր հրա- իրեալները շուաքած կեցած էին իրենց տեղերը գրաւելէ առաջ, ի վերջոյ տեսնելով որ առաջնորդող մը չկայ, ստիպեալ զացինք զրաւեցինք սեղան մը, առանց գիտնալու թէ որո՞ւ յատկացուած էր ան: Սոյն թերութիւնը մեր վրայ շատ զէշ ազդեցութիւն գործեց:

Արդ, լիայոյս եմ թէ այս անգամուան թէյասեղանին այդ թերութիւնը չկրկնուելու նպատակով, նախապէս ընտրուած կարգադիր յանձնախումբ մը պիտի բարեհաճի ապահովել հրաժեշտ- ներու հանգիստը՝ հիւրասիրելով զանոնք մօտեքի պահուն:

Ընդունելով խորին յարգանաց անկեղծ հաւաստին՝

Մնամք յարգանօք

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Անշուշտ թէ, մէջբերելով Տիար Բարթողեանի այս փորձիկ պատահարը, նպատակ չունինք ընաւ այս ու այն շարժառիթով սարքուած թէյասեղաններու յիշատակութիւնն ընել եւ կամ անոնց մասին դիտողութիւններ հրամցեն: — Տարբեր հանգամանք մըն է մեր շարժառիթը:

Նախորդ էջերուն վրայ խօսեցանք մեր նոր սերունդի պատ- րաստութեան մասին՝ երկաշօթէն: Պարզ է որ մեր ներկայ չափա- հաս սերունդը դժբաղդաբար օգտուած չէ, չէ տրուած իրեն այն դաստիարակութիւնը՝ որ նոր սերունդին տրուելու կանխահոգու- թիւնն ունեցան: Ըսել է՝ ուզենք, թէ մեր ներկայ չափահաս սե- րունդը՝ մեծով ու պզտիկով, ուսնալ կամ թերուս, պաշտօնական կամ անպաշտօն, կենցաղագիտութեան մասին ամենատարրական զաղափարն իսկ չունի, մանաւանդ տեղ մը, ուր հրաժեշտ է ան: Աղմուկ, ժխոր, ծիծաղ, կատակներ, սովորական քաներ են: Կատարեալ արեւելեան քաղնիք մըն է կիներու:

Բնականաբար կը բաւականանանք միայն առձեռն անպատե- հութիւններով, տակաւին ինչեւր, որոնց հանդիսութիւնը կրնար սարքուիլ այլուր, եւ ոչ ընաւ հաւաքոյթի մը մէջ՝ ուր վերջապէս կը գտնուին կենցաղագէտ ու պատուաւոր հասարակութիւն մը:

Ի հարկէ չէ կարելի պահանջել որ ամէն հրաժեշտի տրուած ըլլայ բաղադրաբարութեան գիտելիքը լիովին յարգելու պէտքը, բայց գոնէ պէտք է գիտնայ ամէն որ թէ՛ չէ՛ կարելի վրդովել այս ու այն անհատին հանգիստը: Մարդկօրէն ազատութեան սահմա-

ներ՝ անձնիր տրամադծին մէջ միայն ներելի է: Հասարակական գիտելիք մըն է ասիկա, որ իւրաքանչիւր անհատ պէտք է գիտնայ, պէտք է սորվի: Այլապէս՝ պէտք է յարգէ իր սահմանը: Յաւայի է որ նոյնիսկ մշակուած մարդիկ ինքզինքնուն թոյլ կուտան խառնուելու ոչ-բարեկիրթ այս ընթացքին: Ուսում, գիտութիւն տարրեր ճաշակ ունի, եւ տարրեր ճաշակ՝ կենցաղագիտութիւնը: Եւ ան որ չի յարգեր ուրիշին իրաւունքը, կը նշանակէ զուրկ է տարրական կենցաղագիտութենէ:

Անշուշտ դեռ կարելի է խօսիլ այս ուղղութեամբ, կարելի է նոյնիսկ նմոյշներ յիշել, բայց ամէն պարագայի, մեր ըսածը կըրնայ օգտակար ըլլալ ա՛յն մարդոց համար՝ որոնք ընդունակ են քիչով շատ բան հասկնալու:

ԵՐԿՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՐՑԵՐ

Կարճ, այլ խիստ ուշագրաւ վիճաբանութիւն մը ծայր կուտայ, 1931 շրջանին, Տիար Տելէմաք Բարթոլեանի եւ «Արեւ»ի Պատ. Խմբագրութեան միջեւ:

Տիար Բարթոլեան, խորապէս մտահոգ Պոլշեիկեան շարժումներէն, որ կը յայտնուի հայկական ամբողջ գաղութներուն մէջ, եւ այդ շարժումին լծուած Հայերը՝ ուսեալ կամ անուս, դատարկապօրտ, անօթի ու թշուառ, եւ գիտակցելով մանաւանդ՝ որ այդ շարժումին արտաքին ազդակները ուղղակի ոչ-հայեցի շրջանակներ են, կ'ուզէ, աւելի շիտակը՝ կ'առաջարկէ հիմնական դարման մը՝ դուրս գալու համար այս անպատեհութիւններէն: Կրնայ ըլլալ որ թերի ըլլան իր առաջարկած միջոցները, բայց ցոյց տրուած նպատակը, ամէն մասամբ գնահատելի ըլլալէ չի դադրիր եւ կ'արժէ մտածել այդ ուղղութեամբ: Եղածը եղած է, եւ եթէ չէ կարելի դարման մը մտածել ներկայ չափահաս սերունդին համար, գոնէ յատաջիկայ սերունդին համար կրնայ օգտակար ըլլալ: Տիար Բարթոլեան կը գրէ «Արեւ»ին.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽՈՍԻՐ
Ս.Զ.ԴԱՅԻՆԸ ԵՒ Ս.Ն.ՀԱՅՏԱԿԱՆԸ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ
ՏՆՕՐԷՆՈՒԹՅԱՆՑ

Ընդունուած անհերքելի ճշմարտութիւն մըն է թէ, ազգի մը տեւական զոյութեան եւ յառաջացման կարեւոր ազդակներէն մինն դպրոցն է, ուր մանկտիք կ'ուսանին ու կ'աւելանան, հոնկէ է որ երիտասարդը դուրս կ'ելլէ պէս պէս հմտութիւններով օժտուած ու կեանքի գործնական ասպարէզը նետուելով՝ կ'աշխատի իր եւ իրեններուն ապրուստը ապահովել, եւ յետոյ իսպասս դնելով իր զարգացումը յօգուտ իր ազգին՝ կը դառնայ յաճախ անոր վարիչ ու ժերէն մին:

Արդ, քանի որ բնականօրէն ազգի մը յոյսը եւ լոյսը դպրոցէն կը բշխի, եւ քանի որ կ'զգանք այսօր թէ, Հայ Ազգին, ըլլայ անհատներուն, ըլլայ մանաւանդ զայն կառավարող վարիչներուն միջեւ միաբանութիւնը, այսինքն՝ հաւաքականութեան ոգին եւ ճիւղիւնը, պզտիկին դէպի մեծին յարգանքը, զգայիւրէն կը պակսի, կէտ մը՝ որուն չզոյութիւնը գրեթէ ամբողջեան կը դատապարտէ միաբանութեան եւ ճիւղիւնի ոգիէ զուրկ անհատի մը միւս բոլոր առաւելութիւնները, աւելորդ չպիտի համարուէր, կարծեմ, յետ այսու, վարժարաններու ուսուցման մասին մասնաւոր դասընթացք մը, իբր ամուր հիմ աւանդուելիք միւս զանազան ուսմանց եւ գիտութեանց:

Հետեւաբար, այնպէս կը կարծեմ թէ, առարկութիւն մը ընող չպիտի գտնուի, երբ պնդելով առաջարկեմ թէ, պէտք է խիստ լուրջ ուշադրութիւն եւ կարեւորութիւն տրուի վերոյիշեալ երկու կարեւոր կէտերուն աւանդութեանց մասին, որպէսզի ազգին զաւակը երբ դուրս գայ վարժարանէն՝ ուսմանց եւ գիտութեանց վկայականը ի ձեռին, միաբանութեան եւ ճիւղիւնի ոգով ալ տոգորուած նետուի կեանքի ասպարէզը, ու հոն՝ զուգահեռաբար՝ միւս գիտութեանց՝ գործադրէ իր ստացած այս թանկագին ուսումը: Այսպէսով, ահա, որոշեալ շրջանէ մը ետք, օր մը արդէն բերկրութեամբ պիտի տեսնենք թէ, այսօր զգացուած անմիաբանութեան եւ ճիւղիւնի չզոյութիւն ըսուած երկու ահաւոր ազգային թերութիւնները ջնջուած են, եւ անոնց տեղ զբաւած է այն ինչ որ բաղձացուածն է, այսինքն՝ միաբանութիւն եւ ճիւղիւն, որոնց պակասն է մեր՝ Հայերուս՝ սկիզբէն մինչեւ այսօր, յառաջացման եւ բազմացման արգելքը:

Գահիրէ, 22/4/31

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

ձիշդ այս գրութեան ներքեւ, խմբագրական յաւելուածով,
հետեւեալ ծանօթութիւնը կ'երեւի.

Ծ. Խ. — Հրատարակելով այս առաջարկը, կ'սպասեմք որ Բրոձ.
Տ. Բարբուկեան նաեւ ներկայացնել աւանդուելիք «Միաբանու-
րեան եւ Տիսիբլիքի դասընթացքին» ծրագիրը, — Ի՞նչ դասանիւր, ուր-
կի՞նք սկսելով եւ ո՞ւր վերջացնելով, քանի՞ դասաւրանի եւ շաբաթական
քանի՞ ժամով պիտի աւանդուի մեր ազգային եւ անհասկան վարժա-
րաններու առակերտութեան: Աւելորդ չե՞ այս կէտերը զիջեալ:

Տիար Տեյէմար Բարթողեան կ'ստիպուի երկրորդ գրութեամբ
մը աւելի ընդլայնել իր առաջարկը՝ «Սրբե»ի ուղղելով հետեւեալ
գրութիւնը:

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԷ՝ «ԱՐԵՎԻԻ» ՊԱՏ. ԽԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Արեւ»ի 3721 թիւին մէջ հրատարակուած «Երկու Խօսք ազ-
գային եւ անհատական վարժարաններու տնօրինութեանց» խորա-
գրով գրութեան ներքեւ «Արեւ»ի Պատ. Խմբագրութեան կողմէն
եղած հարցումներուն ի պատասխան, կը ըստականանամ միայն
ըսելով թէ՛ յայտնուածը նիւթ մըն էր եւ կ'առաջարկուէր այդ
նիւթին աւանդութեան մասին ալ ուշադրութիւն եւ կարեւորու-
թիւն ընծայել:

Ներուի ինծ դիտել տալ թէ, ամէն որ զիտէ թէ՛ վարժարան-
ներու ուսուցմանց ծրագիրներու պատրաստութեան եւ անոր գոր-
ծադրութեան խնդիրը անհատի մը չպատկանիր երբեք, այլ այդ
գործը ձեռնհաս մարմիններն են որ կ'ուսումնասիրեն եւ պարտն
ու պատշաճը տնօրինելով պէտք եղած հրահանգը կը հաղորդեն
վարժարաններու տնօրէններուն. որով, նիւթը տրուելէն վերջ,
անոր աւանդութիւնն ալ, որոշուած եղանակին համաձայն, շատ
ընական հետեւութեամբ վարժարանաց տնօրէններուն անկ է,
որոնք ընտրուած ու կոչուած են այդ նուիրական պաշտօնին ու
պարտականութեան՝ շնորհիւ իրենց մանկավարժական ու կրթա-
կան բազմակողմանի հմտութեանց եւ կարողութեանց:

Հետեւաբար, նիւթը տրուելէն վերջ, հանրութիւնը կրնայ վըս-
տանք ըլլալ անոր աւանդութեան մասին, որուն գործադրութեան
կ'սպասուի այլեւս:

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Երկրորդ այս զրութիւնն ալ իր վրայ կը հրաւիրէ «ծանօթութիւն խմբագրութեան» մը: «Արեւ»ի խմբագրապետը, կ'ընդունի, այս անգամ, թէ այո՛, կարելի է վարժարաններու մէջ ընդունիլ «Միաբանութեան ու Տիսիբլից»ի յատուկ դասընթացք մը, միայն թէ ինչպէս կ'ըսէ ան, «Առանձին դաս մը կ'ընայ քեզու Սորպոնի մէջ հաստատուիլ իբրեւ ընկերաբանութեան մէկ նիւղը, բայց նախակրթարաններուն մէջ. ո՛չ, կարելի չէ»:

«Արեւ»ի Պատ. խմբագրապետը, ինչպէս կը տեսնուի, լուսաբանուած է, բայց տրուած հարցին գործադրութիւնը անկարելի կը համարի մեր ազգային վարժարաններուն մէջ, որովհետեւ ... Սորպոնի յատուկ դասընթացք մը կրնայ ըլլալ եղեր ան: Ըսելիք չունինք. կը բաւէ որ սկզբունքով կ'ընդունի ան թէ՛ «Միաբանութեան եւ Տիսիբլիցի յատուկ դասընթացք» մը ունենալ կարելորդ է: Միայն թէ, ըստ «Արեւ»ի Պատ. խմբագրութեան, այդ կարեւոր պէտքը չպիտի կրնանք ունենալ, որովհետեւ, «Սորպոն» մը չունինք մենք: Ճիշդ հոս ալ կ'սկսի կաշիք: Բայց աւելի լաւ է խօսքը Բարթոլեանի տանք:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍԻՐ «ԱՐԵՎ»Ի ՊԱՏ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԵՏԸ

«Արեւ»ի 3724 թիւին մէջ հրատարակուած «Պատասխան «Արեւ»ի Պատ. խմբագրութեան» խորագրով զրութեանն ներքեւ յիշեալ խմբագրութեան կողմէ տրուած ծանօթութեան եւս, կը փութամ վերջին պատասխանս տալ՝ ըսելով թէ, «Միաբանութեան եւ Տիսիբլիցի» մասին վարժարաններու մէջ, ամենուս ծանօթ, ցարդ գործածուած այդ եղանակները անբաւական ըլլալուն պատճառաւ, սպասուած արդիւնքը չեն տուած մինչեւ այսօր, որով ինչպէս ըսուած է արդէն, հոս կը կրկնեմ դարձեալ ըսելով թէ, այս նիւթին ուսուցման մասին պէտք է լուրջ եւ մասնաւոր կարեւորութիւն տալ, այնպէս որ անոր արդիւնքը տեսնուելու է ուշ կամ կանուխ: Գալով այդ ուսուցման արդիւնաբեւ եղանակներուն ու միջոցներուն որոշման եւ անոր գործադրութեան ձեւին՝ ասոնք ալ, ինչպէս նախապէս ըսի, կը պատկանին ձեռնհաս մարմիններուն:

Իսկ այդ առթիւ մինչեւ Սորպոն երթալու ընաւ հարկ չկար կարծեմ, քանի որ նիւթը զուտ ազգային ըլլալով, անոր ուսուցումն ալ միմիայն հայ ուսուցիչն է որ կրնար տալ մեր զաւակներուն, եւ ո՛չ թէ օտար դաստիարակը:

Տ. ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

Բարթողեանի այս վերջին գրութեան ներքեւ, «Արեւ»ի Պատ. խմբագրութիւնը կ'եզրափակէ հարցը՝ հետեւեալ տաղերով. — «Արդարեւ հարցը մեզի համար ալ փակուած է»:

Արդարեւ, ուշագրաւ հարց մը, եւ նոյնքան ուշագրաւ փնտա-
րանութիւն մը, Տիար Բարթողեանի եւ «Արեւ»ի Պատ. խմբագրու-
թեան միջեւ: — Բարթողեան առաջարկ մը կը ներկայացնէ: «Ա-
րեւ»ի խմբագրութիւնը նախ լուսաբանութիւն մը կը պահանջէ,
յետոյ՝ կ'առարկէ, եւ էն վերջը՝ տեղի կ'ուսայ:

Բարթողեան կրցա՞ւ համոզել, եւ կամ իր առաջարկին համա-
ծայնութիւն մը ապահովի՞ց: Ինչպէս կ'երեւի, ո'չ բնաւ: Պ. Թէ-
րէեան, պարզապէս տեղի կ'ուտայ՝ հարցի մը շուրջ՝ որ թէպէտ
բանասեր, բայց անտեղի: Անտեղի անոր համար, որովհետեւ ...
Սորպոն չունի Հաթ Ազգր, եւ որովհետեւ ազգային մեր միջակ
վարժարաններուն մէջ չի կրնար դասաւանդուիլ առաջարկուած
նիւթերը:

Պ. Թէրէեան կրնայ լաւ եւ զգայուն բանաստեղծ մը ըլլալ,
զրազէտ եւ հրապարակագիր, բայց մանկավարժ՝ երբեք: Ի հարկէ
մանկավարժութիւնը ուսում մըն է, բայց այդ ուսման եթէ ո'չ
կիրարկումը, գէթ հասկացողութիւնն ունի հասարակութեան
փորրիկ մասը, եւ կամ զոնէ կ'զգայ ան՝ որ բան մը պակաս է մեր
ազգային վարժարաններէն: Ազգային վարժարաններէն շրջանա-
ւարտ ռեւէ տղայ, այո՛, կրնայ համբարել իր մէջ բաներ մը, բայց
երբեք չի կրնար փորրիկ գաղափար մը ունենալ կենցաղագիտու-
թեան մասին: Ի՞նչ է կենցաղագիտութիւնը, եթէ ոչ միաբանու-
թիւն եւ ռիսիքի: Անտաշ մետաղ մըն է, աշակերտութիւնը, որ
իր յղկումը կ'ունենայ մասամբ վարժարանին մէջ եւ առաւելապէս
երբ դուրսը կը գտնուի վարժարանէն: Եւ բնական է որ ենթա-
կան իր ուղղութիւնը կամ ներշնչումը պիտի ստանայ իր շուրջին-
ներէն, եւ պիտի նմանի անոնց, առնուազն:

Տաւալի է որ մէջտեղ դրուած հարցով երեք չեն զբաղած մեր
ուսուցիչները, եւ թողած են ան յօդուածագրի մը եւ խմբագրու-
թեան: Անշուշտ թէ կարդացին: Շօշափուած նիւթը՝ որ ուղղակի
իրենց կը պատկանէր, չգտնուեցաւ զոնէ հատ մը իրենցմէ, հոգ
չէ, նոյն իսկ հակառակ ուղղութեամբ պատասխանէր, խօսքի խառ-
նուէր: Եւ հոս է արդէն մեծ ցաւը:

Դաստիարակութիւնը երախայէն սկսեալ մինչեւ պատանին,
երիտասարդն ալ, նախնական դրութեան մէջն է մեր մէջ. ամենե-

ւին չենք հետաքրքրուիր թէ ի՞նչպէս պէտք է մեծնան ու դաստիարակուին անոնք: Կ'զգանք այդ ուղղութեամբ պակաս մը. բայց գոնէ օրինակ առնենք դաստիարակուած ազգերէն: «Ութիւններ սորվիր կամ սորվեցնելը բաւական չէ: Եւ կը համարձակինք ըսել թէ նոյնիսկ աղօտ զաղափարը չունին, այս ուղղութեամբ, մեր դաստիարակներէն շատերն ալ: Ուսուցիչը կը հետաքրքրուի՞ վարժարանէն դուրս աշակերտին կեանքով: Գոհ է ինք՝ երբ վարժարանին մէջն է եւ կ'աշխատի: Իսկ դո՞ւրսը: Ստիկա իր գործը չէ: — Ահա հայ ուսուցիչներուն մտայնութիւնը. պէտք է բարեփոխել ասիկա: Միաբանութեան եւ տիսիրլիի դասաւանդութիւնը կրնայ օգտակար ըլլալ նաեւ ուսուցիչներուն համար:

Գեղեցիկ պատկեր մը կուտայ մեզի Տիար Բարթողեան՝ որ ականատես եղած է ինք Եւրոպա ըրած իր մէկ համարողութեան միջոցին, 1923 թուականին: — Գերմանիա է, օր մը կ'այցելէ ծըննդաբերութեան հիւանդանոցը: Աւելի քան 500 կիներ կը զըտնուին հիւանդանոցին մէկ մասին մէջ, առանձին, իսկ երախաները նոյնպէս: Հրեշտակի մը պէս կը քնանան նորածինները: Իսկ երբ կարգը կուգայ ղիեցնելու՝ կը տրուին անոնք իրենց մայրերուն: Ժամ մը միայն, եւ երախաները դարձեալ իրենց տեղերը կը տարուին, քնանալու եւ աճելու համար: Եւ զարմանալի բան, 500 մայրեր եւ 500 երախաներ, ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ ողբ ու լաց: — Երախան կըթուած է:

Համեմատեցէք այս պատկերը մեր մայրերուն եւ իրենց փոքրիկներուն հետ: Հայ մայրերը կը տառապին շարունակ դիեցնելով՝ որպէսզի չի լայ պզտիկը, որպէսզի ինք հանգիստ ընէ, քնանայ. եւ սակայն փոքրիկները շարունակ կը տանջեն ու կը տանջուին:

Ի՞նչ կ'ըլլայ վերաբերումը փոքրիկներուն երբ արդէն կաթէն կտրուած են: Կատարեալ վայրենի մը: Եւ ա՛լ ծնողները գործունին անոնց իւրաքանչիւր քայլափոխին հետ: Երախան կը մեծնայ, կը մեծնայ նաեւ իր յոռի ընաւորութիւնները:

Հայ վարժարանները ահա՛ այս կարգի սերունդ մըն է որ կոչուած են դաստիարակելու, մարդ ընելու: Միաբանութիւն եւ Տիսիրլիճ, երկու գերագանց ուսում, վարժարաններէն կ'սպասուի: Եւ այսպէս միայն մենք կ'ունենանք սերունդ մը՝ որ ամէն կերպով արժանի կ'ըլլայ իր նմանները զարգացնելու եւ կըթելու:

ՈՒՐ ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

ԿԸ ՇԵՌԱՆԱՅ ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄԷՆ

1931 թուականին, երբ Տիար Տիվմաք Բարթողեան Հայկ. Աղ-
քատախնամ Ընկերութեան ընդհ. ժողովի Դիւանի ատենապետն է,
պաշտօնական գրութեամբ մը՝ Աղքատախնամի Գործադիր ժողո-
վին կողմէն կը հնդորդուի իրեն թէ՛ Ազգ. Պատ. Քաղ. ժողովը,
յիշեալ ընկերութեան 56 հատ Քռլտի Ֆօնսիէ արժեթուղթերը, ու-
րոնք աւանդ կը մնային իրեն մօտ, զրաւի դրած է սեղանաւորա-
կան հաստատութեան մը մօտ՝ իրրեւ երաշխաւորութիւն, եւ փո-
խառութիւն կնքած, առանց կանխաւ իմաց տալու բուն տէրե-
րուն: Տիար Բարթողեան սաստիկ վրդովուած սոյն նամակին պա-
շտօնակութենէն, հետեւեալ պատճառարանեալ հրաժարագիրը
կ'ուղղէ Մամբրէ Ծ. Վ. Սիրունեանի, իրրեւ նախագահ Թեմական
ժողովի:

Բարթողեանի գայրոյթը անոր համար մանաւանդ, որ Քաղ.
Ժողովի ի պահ դրուած այդ արժեթուղթերը ունէ կերպով եւ
ունէ միջոցով գործածելու իրաւունքը միայն տրուած է Աղքատա-
խնամի ընդհ. ժողովին: Այս պարագան մասնաւոր յօդուածով մը
մատնանշուած է Աղքատախնամի կանոնագրին մէջ՝ որ հետեւ-
եալն է.

«Յօդ. 22.— ընկերութեանս ընդհանուր հասոյթին 5 0/0ը եւ-
զիպտական Գրէտի Ֆօնսիէ արժեթուղթերու վերածուելով, իրրեւ
պահեստի գումար, ի պահ կը դրուի առաջնակարգ դրամատան
մը մէջ, Ազգային Առաջնորդարանի միջոցաւ, ապագային չնախա-
տեսուած կամ ստիպողական պէտքերու գործածելու առաջադրու-
թեամբ:

Սոյն պահեստի գումարին գործածութիւնը ընդհանուր ժողո-
վով միայն կ'որոշուի եւ որոշումը կ'ենթարկուի Քաղաքական Ժո-
ղովոյ զրաւոր հաստատութեանը»:

Գերապատիւ
Տ. Մամբրէ Մ. Վ. Սիրունեան
Նախ. Պատ. Թեմական Ժողովոյ

Աստ

Տէր Նախագահ

Ներկայիւս կը փութամ տեղեկացնել Ձեզ թէ, Հայկ. Աղբ. ընկերութեան Գործադիր Ժողովը իր համար 463 եւ 24/12/31 թուականիւր պաշտօնագրով կը հաղորդէ ինձ թէ, առանց յիշեալ ընկերութեան գիտակցութեան եւ հաւանութեան, իրեն պատկանող 58 հատ Բռէտի ֆօնսիէ արժեթուղթերուն վրայ փոխառութիւն կընքուած է պատկան իշխանութեանց որոշման համաձայն, զոր գործադրուած է Պատ. Քաղ. Ժողովոյ կողմէ՝ ըստ իր առ Հայկ. Աղբ. Ընկերութեան Գործադիր Ժողովոյ ուղղեալ 27/10/31 թուականիւր պաշտօնագրին:

Արդ, ստորագրեալս, կատարուած իրողութեան առջեւ զրոնուելով, խստիւ բողոքելէ ետք պատկանեալ իշխանութեանց տուած վերոյիշեալ ապօրէն որոշման եւ գործադրութեան դէմ, ներկայիւս ցաւելով կը փութամ տեղեկացնել Ձեզ թէ, պաշտօնապէս ընտրուած իրաւասու ընկերութեան մը իրաւունքները գիտակցաբար բռնաբարուած տեսնելով, եւ նկատի ունենալով թէ՝ իրաւասու պաշտօնական ստորագրաս մարմին մը ստիպուած չէ երբեք գերագրաս մարմիններու կողմէ գործուած բռնաբարումներու եւ առ այդ տրուած ապօրէն որոշումներուն ենթարկուիլ, ակամայ կը հրաժարիմ Հայկ. Աղբ. Ընկերութեան Մայր Դիւանի Աւտենապետութեան պաշտօնէս, յայտարարելով թէ, իրը խղճամիտ ազգային, իրաւունքները բռնաբարուած եւ ապօրէն որոշումներու ենթարկուած ընկերութեան մը ատենապետութեան նման վաւիճակ պաշտօն մը չիմ կարող ստանձնել:

Հետեւաբար, ընդունելով ներկայս որպէս պատճառաբանեալ հրաժարականս Հայկ. Աղբ. Անկերութեան Մայր Դիւանի Ատենապետութեան պաշտօնէս, հաճեցէք ընդունիլ նաեւ խորին յարգանացս անկեղծ հաւաստին:

Մնամ յարգանք
Հայկ. Աղբ. Ընկերութեան
Մայր Դիւանի հրաժարեալ ատենապետ
Տ. Բարթոլեան

Տ. Մամբրէ Ծ. Վ. Սիրունեան, ստանալով սոյն պատճառաբանեալ հրաժարագիրը, որ հակառակ Թեմական Ժողովի ուղղեալ ըլլալուն, Քաղ. Ժողովի ուշադրութեան ենթարկելով զայն, կը փութայ հետեւեալ նամակը ուղղել Տիար Բարթողեանի, իբր ատենապետ Մայր Դիւանի.

Դահիրէ, 22 Փետր. 1932

Ազնիւ Տիար
Տելէմար Բարթողեան

Աստ

Ձեր 30 Դեկտ. 1931 թուակիր նամակը Պատ. Քաղ. Ժողովը իր 20 Փետրուարի առաջին նիստին մէջ նկատողութեան առաւ:

Պատ. Քաղ. Ժողովը կը խորհի թէ նպատարնալ աղքատներու դրամ տալու համար նախորդ Քաղ. Ժողովը պարտաւորուած էր կատարել այդ փոխառութիւնը, նոյնիսկ Աղքատախնամի մատակարարութենէն խնայուած դրամով զնուած այդ արժեթուղթերուն վրայ:

Իսկ գալով ձեր հրաժարականին, անոր մասին կարծիք յայտնել իր ձեռնհասութենէն դուրս համարեց, նկատելով որ Ձեր Ազնութեան Ատենապետական ընտրութիւնը կատարուած է Աղքատախնամի անդամական Ընդհ. Ժողովին կողմէ եւ անոր անկէ զայն ընդունիլ կամ մերժել:

Ողջունիւ սիրոյ

Մնամք աղօթարար

Առաջն. փոխանորդ Հայոց Եգիպտոսի
Մամբրէ Ծ. Վ. Սիրունեան

Ստացուած սոյն պատասխանը, ընականաբար զոհացուցիչ չէր, մանաւանդ Բարթողեանի համար, որ ամէն բանէ առաջ կը պահանջէր գործնականութիւն եւ ո՛չ երբեք զգացական առարկութիւն: Բայց Տիար Բարթողեան, նկատելով որ անկարելի պիտի ըլլայ ռուէ կերպով հասկացողութեան գալ Քաղ. Ժողովին հետ, կ'որոշէ Աղք. Ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովին ենթարկել հարցին լուծումը:

Կ'անցնի փոքր շրջան մը եւ Տիար Տելէմար Բարթողեան նիստի կը հրաւիրէ Աղքատախնամի Ընդհանուր Ժողովը: Դիւանը՝ իբրեւ օրակարգ՝ ունի երեք հարցեր, — Գործադիր Ժողովի ընտրութիւն, Քուէտի Ֆոնսիէներու հարց եւ Դիւանին հրաժարականը:

Ժողովը գումարուելով, եւ Քաւտի Ֆոնսիէները իրր երաշխաւորութիւն՝ Քաղ. Ժողովի կողմէ աւանդ ձգուած ըլլալու պարագան բաւական մը զբաղեցնելէ ետք ներկաները, կ'որոշուի, ստիպեալ, ազգային ներքին փոխառութեան արժեթուղթերով փոխարինել զանոնք, եւ այս որոշումը կը հաղորդուի պատկանեալ իշխանութեան:

Եւ որովհետեւ Քրէտի Ֆոնսիէներու հարցը բարոք եղանակով վերջացած էր, Բարթողեան աւելորդ կը համարէ օրակարգի երրորդ հարցը՝ հրաժարականը Դիւանին՝ ենթարկել Ժողովին: Ժողովը կ'անցնի Գործադիր Ժողովի ընտրութեան եւ կ'ընտրուին 4 անդամներ, ընտրելի երեք անձերու նշանակումը թողլով, ըստ կանոնի, Քաղ. Ժողովի հաւանութեան:

Ազգ. Քաղ. Ժողովը թէպէտ կը հաղորդէ իր ընտրութեան ցուցակը, բայց որովհետեւ մէկը ատոնցմէ անդամ չէր Աղքատախնամին, կը մերժէ Դիւանը, իսկ մնացեալ երկուքը՝ իրենք չեն ընդունիր: Դիւանը հաղորդելէ ետք Քաղ. Ժողովին ընտրութեանց ապարդիւնութիւնը, խորհուրդ կ'ստանայ այս վերջինէս որ նիստի մը մէջ, հաւաքաբար, ընտրութիւն կատարուի, միասնաբար: Եւ կը կատարուի:

Տիար Կարապետ Սէֆէրեան, Ատենապետը Քաղ. Ժողովին, ընտրութեան պարագան լրանալէ ետք, ակնարկելով Տիար Բարթողեանի, կ'ըսէ թէ բողոքադիր մը ստացուած է Մայր Դիւանին մասին, որը թէպէտ բխսեւ եղած է, բայց աւելորդ չի համարիր կարգաւ զայն: Տիար Բարթողեան կ'առարկէ՝ ըսելով թէ «գրութիւն մը որ բխսեւ եղած է, չի կրնար կարգացուիլ, ըստ օրէնքի»: Սէֆէրեան կը պնդէ: Բարթողեան տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլայ արժեցնել օրէնքը, կը լռէ: Կը կարգացուի նամակը: Զբոսարտական գրութիւն մը՝ Տիար Բարթողեանի հասցէին, Աղքատախնամի ընթացիկ գործերու մասին:

Տիար Բարթողեան սաստիկ վրդովուած այս ծրի զրպարտութեան դէմ, կը պահանջէ որ գրութիւնը ենթարկուի Աղքատախնամի Մայր Դիւանին: Քաղ. Ժողովը կը մերժէ:

Կ'արժէ արձանագրել նաեւ երկրորդ սպառնազիր ժը, անստորագիր, որ կը ստանար Բարթողեան, Աղքատախնամի Ընդհ. Ժողովի նիստի օրերուն, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Տիւնմար Բարթողեան պէտք է որ Աղքատախնամի Մայր Դիւանի ատենապետութենէն անմիջապէս հրաժարիս, եթէ Ապրիլ

30ին ընդհանուր ժողովի զաս, աղուոր դաս մը ունիս առնելիք»:
19 Ապրիլ

Տիար Բարթողեան, բնականաբար արհամարհելով այս կարգի սպառնալիքները, ինչպէս ըսինք, կը վարէ Աղքատախնամի Ընդհ. ժողովը, չմոռնալով, զգուշութեան համար, պէտք եղած օրինական միջոցները ձեռք առնել:

Կը բոլորուի կարճ շրջան մը, եւ որովհետեւ Դիւանը անպատուութեամբ էր Աղքատախնամի անդամներէն մէկ քանիին կողմէ, եւ որովհետեւ Քաղ. ժողովը տեսակ մը կը հովանաւորէր զանոնք՝ չեա գիտեր ինչ պատճառներով, Դիւանի կողմէ ընդհանուր նիստի կը հրաւիրուի Աղքատախնամի անդամները:

Նախ քան ընդհանուր ժողովի գումարումը, Բարթողեան, հետամուտ կ'ըլլայ թէպէտ Քաղ. ժողովին ենթարկուած եւ իր հասցէին ուղղուած ամբաստանագիրը ձեռքն ունենալ, չի յաջողիր, այն ատեն կ'որոշէ զոնէ անոր պատճէնն ունենալ, ինչ որ, երկար խօսքերէ վերջ, կը տրամադրուի իրեն: — Երկար նամակ մըն էր այդ, ծանօթ գռեհիկ մարդոց ստորագրութեամբ, որ կ'ամբաստանեն, կը դատեն, եւ մեղաւոր կը հռչակեն Մայր Դիւանի ատենապետը, Բարթողեանը:

Ընդհ. ժողովի օրն է, ներկաներու թիւը ենթադրուածէն աւելի: Դիւանի օրակարգն է, ինչպէս յայտնի է, վերոգրեալ գրութիւնը: Կարգացուելով սոյն գրութիւնը, յանկարծ կը յայտնուի մէկը՝ որ յուզուած ոտքի ելլելով, բռնէ բառերով կ'արտայայտուի անոնց դէմ՝ որոնք իր ստորագրութիւնը խառնած էին իրենցինքն հետ, բան մը՝ որ ինք կ'անգիտանար:— Պ. Նղիա Մինասեանն էր ան, որ կը պահանջէր, խստիւ, որ Դիւանը հետամուտ ըլլայ իր ստորագրութիւնը շահագործող մարդոց հանդէպ: Լեւոն Խնտամեանէ, որ մէկն էր սոյն զրպարտական զանգատագիրը ստորագրողներէն, կը պահանջուի բացատրութիւն: Խնտամեան կը լռէ: Վերջապէս, բաւական համարելով այս նիւթով զբաղիլը, եւ արդէն բաւարարութիւն տրուած ըլլալով նաեւ Բարթողեանի՝ ժողովը, ստուար մեծամասնութեամբ, դէմ արտայայտուելով խնդրոյ առարկայ գրութեան, կը մնար փակել հարցը: Բայց, ժողովականներէն Պ. Պ. Պողիկեան եւ Ալպոյաճեան, ինքզինքնուն թոյլ

կուտան արտայայտուիլ նոյն նիւթին շուրջ, ամբաստանելով եւ կամ մեղադրելով Դիւանին ատենապետը՝ Տիար Բարթողեանը: Մէկ խօսքով, այս երկուքը, Պօղիկեան եւ Ալաօյաճեան, հակառակ ժողովին մեծամասնութեան կամքին, այնքան կը խօսին, կ'ազմկեն, որոնց դէմ արտայայտուիլ չէր կրնար Տիար Բարթողեան, տկար ըլլալուն համար: Վերջապէս, սակայն, Բարթողեան ոտքի ելլելով, եւ հազիւ մէկ երկու խօսք ըսելէ ետք, յուզուած, կը թողու աթոռը եւ կը մնկնի. «այս տեսակ ժողովէն նողկանքով կը հեռանամ» ըսելով: Զրպարտիչները ուրախ էին, ատիկա էր արդէն իրենց ուզածը:

Յաջորդող մէկ քանի օրերու ընթացքին, շրջաբերութեան կը տրուի հետեւեալ թռուցիկը, «ՆԵՐԿԱՅ ՄԸ» ստորագրութեամբ.

ՓՈԹՈՐԿԱՎԻՅ ՆԻՍՅ ՄԸ

Նպատակս՝ ժողովի մը ատենագրութենէն տեղեակ պահել չէ յարգոյ հասարակութիւնը, եւ ո՛չ ալ տեղեկատուութիւնը ընել այն ժողովին, այսինքն տեղւոյս Աղքատախնամին անցեալ Մայիս ամսոյ կիրակի օրը Առաջնորդարանի մէջ տեղի ունեցող Ընդհ. Ժողովին, որուն ներկայ էի իբր անդամ:

Այլ, նպատակս է, յայտարարել եւ փաստել հրապարակաւ թէ, ինչպէս դժբախտաբար ամէն ատեն եղած է, նմանապէս եւս, ներկայ Աղքատախնամին բարւոք պահպանման համար անձնուիրաբար աշխատող խղճամիտ եւ անաչառ պատուական ազգայիններ յանիքաւի կ'անարգուին կարգ մը անհատներու կողմէ, որոնց ազգային հանգամանքին եւ պաշտօնին հետ բոլորովին խոտոր կը համեմատի իրենց այդ ընթացքը:

Յիշեալ ժողովը դեռ չբացուած, երբ տեսայ ՏՕԻ մօտ ազգայիներ, որոնք եկած էին իբր ժողովական, մեծ հրճուանք մը ըզգացի թէ եւ, քայց չեմ գիտեր ի՞նչ նախազգացում մը անհանգիստ կ'ընէր զիս՝ ուզելով փոխել հրճուանքս տրտմութեան: Սակայն, այդ զգացումս նկատելով լոկ նախապաշարեալ գաղափար մը, առանց այլափոխուելու, մնացի լաւատես:

Ժողովը բացուած կը յայտարարուի Տ. Ատենապետին կողմէ: Նախորդ նիստին ատենագրութիւնը կարդացուելէ ետք, Տ. Ատեն-

նապետին կողմէ կը հարցունի ժողովականներուն թէ՞ դիտողութիւն ունեցող մը կա՞յ: Այս հարցման ի պատասխան, Պ. Ա. Պօզիկեան կ'ընէ կարգ մը անտեղի դիտողութիւններ, կը տեսնեմ որ յիշեալը բաւական կրքոտ կը խօսի: Յետոյ ծայն կ'առնէ Պ. Ալպօյանեան, որ կը ձայնակցի առաջինին. յետոյ դարձեալ առաջին ժողովականը, Կրկրորդը միասնաբար, եւ այսպէս շարունակաբար, ցանցառ. կերպով միայն ընդմիջուելով ուրիշ ժողովականներէ:

Պահ մը կարծեցի թէ այս երկու ժողովականները մասնաւոր մենաշնորհ մը ունին իրարու դէմ դիմաց տրամախօսելու Դիւանին դէմ: Ապշեցայ մնացի, երբ տեսայ թէ միւս ժողովականներուն մեծագոյն մասը լուռ ու մունջ նստած կ'ունկնդրէ՝ որպէս հլու ու հնազանդ հպատակներ իրենց տէրերուն: Այս այսպէս: Անցնինք մեր նպատակին:

Յաւախօրէն դիտելի է թէ, այդ երկու ժողովականները, բառին բուն առումովը, ուզեցին զրպարտել Դիւանը մանաւանդ, ինչ որ ըստ օրինի աններելի է, անձնականութեան դպելով անխղճօրէն յարձակեցան Տ. Ատենապետին վրայ՝ ճշմարտութեան բոլորովին հակառակ յայտարարութիւններով:

Ատենապետը, Տ. Բարթողեան, հակառակ իր անհանգիստ վիճակին սիրով եկած էր ժողովին, տուաւ պէտք եղած օրինական պատասխանները, եւ դարձեալ օրինական պատասխաններ եւս տրուեցան նաեւ Տ. Ատենապետին կողմէ, համոզուած եմ թէ այդ երկու ժողովականները բնաւ իրաւունք չունին, իրաւունք չունին մանաւանդ անձի մը հետ զբաղելու:

Օրակարգի առաջին խնդրոյն կ'անցնին, որ է քննութիւն քանի մը ազգայիններու կողմէ ստորագրուած եւ Պատ. Քաղ. ժողովոյ ուղղեալ գրութիւն մը, որ Աղքատախնամի վերջին ընդհանուր ժողովին կը վերագրէ ապօրինութիւններ:

Այս գրութեան ընթերցումէն յետոյ, ժողովականներէն մին ցատքելով տեղէն, կ'ուղղուի Տ. Ատենապետին քով, եւ բարձրածայն եւ բարկաճայթ կը յայտարարէ թէ, իբր ստորագրող կարդացուած ստորագրութիւնը ԿԵՂԾ է, թէ ինք երբեւիցէ այդպիսի գրութեան մը տակ երբեք չէ՝ ստորագրած: Խստիւ կը բողոքէ եւ կը պահանջէ որ բերուի իր ստորագրութիւնը եւ ստուգուի խնդիրը:

Այս անակնկալ յայտարարութեան վրայ, խլրտումը կ'սկսի ժողովականներու որոշեալ մէկ շարքին մէջ. թէ՛ Տ. Ատենապետին եւ թէ ուրիշ ժողովականներու կողմէ կը պահանջուի որ այդ զը-

րութեան տակ ստորագրողներէն մեծագոյն մասը որ ներկայ է, բացատրութիւն տան յիշեալ բողոքողին եւ ժողովին: Այս որ կը պատասխանէ: Գերեզմանային լռութիւն: Դարման մը պէտք էր, եւ ան ալ՝ անխուսափելի դարման մը: Եւ այդ դարմանը պատրաստուած է եղեր: Լռութիւնը բացայայտ պոռթկումով մը կը խզուի Տ. Ա. Ալպօյաճեանի կողմէ, որ կը յայտարարէ թէ այս գրութեան քննութիւնը այս ժողովին չի պատկանիր: Տ. Ա. Պօղիկեան եւ իր հետեւորդները կը ծայնակցին այս յայտարարութեան, խնդիրը խառնաշփոթութեան մատնելով, եւ խեղդելով սոյն խնդրոյն, մանաւանդ կեղծ ստորագրութեան քննութիւնը պահանջող ժողովականներու ծայնը, եւ Տ. Ա. Ալպօյաճեանի կողմէ կ'առաջարկուի քուէի դնել այս պարագան: Քուէարկութիւնը կ'սկսի իսկոյն, շատ մը մատներ կը տեսնուին բարձրացած. նախապատրաստուած մեծամասնութիւնը գոյացած էր, եւ ՕՐԻՆԱԿԱՆ յաղթանակը տարուած:

Ողորմելի յաղթանակ. բայց ո՞ւր թողունք ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ յայտնուած ստորագրողին կողմէ, որ իր անաչառ հետապնդող ունի, այսինքն՝ Արդարութիւնը:

Ջերկարենք, ազնուութիւնը եւ անձնուիրութիւնը անարգուած էր յանիրաւի, փաստ, վերոյիշեալ ընդգծուած բառը:

Ամէն բան հասկցուած էր. քանզի պարկեշտութեամբ եւ օրինաւորութեամբ ընթացող գործ մը, յանձնելու համար զայն ՀՈՍԱՆՔԻ մը:

Դահլիշ, 3 Յունիս 1933

ՆԵՐԿԱՅ ՄԸ

* *

Արդ, թուականէս ասդին, Տիար Բարթողեան, կը դադրի, ինքնաբերարար, ո՛չ միայն Աղքատախնամին պատասխանատու իր գործէն, այլեւ, ցաւալի է ըսել, առհասարակ բոլոր ազգային գործերէն, ինչպէս յայտարարած է ան թերթերու միջոցով:

Դիւրին է ըսել. թէ կը քաշուի Բարթողեան գործելէ, օգտակար ըլլալէ հանրութեան: Բայց դժուար է, մանաւանդ Տիար Բարթողեանի համար, իբրեւ հայ չմտածել, չգործել: Դառնութեան օրերը կ'անցնին, կուգայ խաղաղ շրջանը, եւ ինք, որ ո՛չ մէկէն կախում ունի, եւ կրնայ ոտնգծել իրեն համար հաճոյքի եւ զքօսանքի առիթներ, եւ իր դիրքն ու ճաշակը ունեցող եւ կամ ունե-

նայ փափարոզները այսպէս անձնատուր պիտի ըլլային անձնական փայլերի եւ հանգիստի, կը վրդովուի ան, կը զայրանայ, եւ ահա՛ կը յայտնուի դարձեալ նախկին Բարթողեանը՝ բողոքող անիրաւութիւններու դէմ, բողոքող՝ ազգային մարմիններու դէմ, եւ բողոքող՝ նոյնիսկ թերթերու դէմ: Լեցուն է իր կեանքը այս կարգի դուռացներով, սկիզբէն մինչեւ հիմա, եւ պարզ է որ՝ պիտի ըլլայ նաեւ մինչեւ իր կեանքի վերջն ալ: Թերեւս մօլութիւն մը, թերեւս հիւանդութիւն մը, ասիկա: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, մոլութիւն կամ հիւանդութիւն, անիկա զերին է իր խառնուածքին: Բարթողեան հարուստ պիտի մնունի իր փառքով, բայց աղքատ՝ զգացումով: Այսինքն՝ ըսել կ'ուզենք՝ իր զգացումներուն, իր դատողութիւններուն, իր կամեցողութիւններուն, եւ իր ջանքերին ջանկութիւններուն յիւ գեհացում չգտնելով պիտի մնունի:

Թողունք այսեւայլ դրուագներու յիշատակութիւնը՝ որ մասամբ գրի առինք աշն գրքին մէջ, թողունք այդ ամէնը: Բայց երբ Բարթողեան յանձն կ'առնէ ժողովրդային ամենէն փափուկ ու զգայուն գործի մը ղեկավարութիւնը, աղքատներուն հոգալու պաշտօնը, եւ իր այնքան եռանդուն ու անձնուէր գործունէութեան կը միացնէ նաեւ իր միտքն ու քսակը, եւ Աղքատախնամի հասոյթի ազդիւրները կ'առատացնէ անհամար չափերով, եւ մասնաւոր վիճակահանութեան տոմսերու արժէքը ամսական 30 ոսկիէն կը բարձրացնէ 100—125 ոսկիի, երբ այնքան չարաշահութեան կ'ենթարկուէր ան առջի տարիներուն, նոյնիսկ պաշտօնական եւ պատասխանատու անձերու գիտակցութեամբ եւ կամ մեղսակցութեամբ, եւ երբ, կ'ուզէր ան, կ'աշխատէ՛ր աւելի՛ ու աւելի՛ արդիւնաւորելու գործը, ահա՛ յանկարծ, իր դէմ կը ջցունի մարդիկ, պաշտօնական մարդիկ, որ կ'սկսին խժրել, առարկել, ու յարձակիլ իրեն դէմ, անխմատ բառերու մթերքով մը, եւ վիրաւորելով զայն, կը հեռացնեն ասպարեզէն, միանգամ ընդ միշտ: Եւ իրեն, Բարթողեանի վարձատրութիւնը կ'ըլլայ, հոսանքներու դատապարտութիւնը ո՛չ անոր համար որովհետեւ չէր ըմբռներ իր ստանձնած գործին արդար կամ բնական պահանջը, ո՛չ, այլ որովհետեւ չէր ենթարկուեր հոսանքներու պահանջին, շահուն:

Բայց անշուշտ թէ չէ կարելի շարունակել այսպէս, չէ՛ կարելի հոսանքներու կամքը պարտադրել մեծամասնութեան, եւ անշուշտ թէ պիտի զայ օր մը երբ պարզուելով հորիզոնը, պիտի մէջտեղ ըլլայ չարը բարիէն զանազանելու առիթը, եւ այս գաղու-

թին պիտի տրուի աւելի արդար, աւելի մարդկային, եւ աւելի բարեխիղճ տարրերու ղեկավարութիւնը՝ ազգային գործերու վերաբերեալ:

Փակելէ առաջ այս գլուխը, կ'արժէ առաջ բերել հետեւեալ նամակը Բարթողեանի նախկին պաշտօնակիցներէն մէկուն կողմէ գրուած, միշտ շօշափուած հարցերու շուրջ, որ կուտայ գործնական գիտելիքներու լեզուով փաստեր:

Գաճիկէ, 23 Յունիս 1923

Անծայարգ

Տիար Տելէմաք Բարթողեան

Առտ

Ստացայ տարօրինակ թռուցիկ մը՝ որ շատ գէշ ազդեց վրաս: Մեր ազգին մէջ զարշելի հիւանդութիւն մը կայ՝ որ դժբախտաբար կարելի չըլլար առաջն առնել: Համիտը վերցաւ. Թալէաթն ալ վերցաւ. հայն ալ վերցաւ, եւ հիմա մեզի դէմ կ'ելլեն, մեզի դէմ կը զինուին: Հայը՝ հայուն դէմ:

Կը յիշէք անշուշտ ժամանակին երբ Աղքատախնամին անդամ էինք միասին: Այն ատեն լօրաբիլիի գործը 30 սակիի փոխարէն տրուած էր՝ ամբողջ 15 տարի՝ Պ. Մերտինեանի եւ հրեայի մը: Շահագործում: Բնականաբար: Երբ մենք ձեռք առինք Աղքատախնամի գործերը, լօրաբիլիի նոյն քիւրաժը ամսական 75-100 ոսկի շահ մը արտադրեց հետզհետէ: Գալուստեան վարժարանի փոխադրութեան ծախսը՝ որ իւրաքանչիւր տղու 40 դահեկան կ'արժէր, 20ի իջեցուցինք, եւ այսպէս կարելի ըրինք աղքատ եւ չունեւոր տղոց յաճախումը: Եւ տակաւին ինչե՛ր, որոնց մի առ մի յիշատակութիւնը խիստ երկար պիտի ըլլար: Ո՛վ որ չի հաւատար, կրնայ ստուգել սակայն, զանոնք:

Բայց դժբախտաբար, երբ ես, օրինակի համար, անձնական զբաղումներու պատճառաւ գործէն քաշուեցայ, իսկ դուն կը շարունակէիր մինչեւ երէկ, ի՞նչ քաջայերութիւն ունեցանք, օրինակ, նոյնիսկ Թորգոմ Սրբազանէն, որ մեր գործին, մեր շահէն եւ մեր հանգիստէն զոհելով՝ նուիրուեցանք Աղքատախնամին: Դոնէ շնոր-

հակադեմոկրատիկական գիծը մը: Կը ցաւիմ որ կ'աշխատիս տակաւին, եւ կը վարձատրուիս՝ թշնամանքով:

Սիրելի բարեկամս, թուրքելէն առած մը կայ որ կ'ըսէ. «Աւերը պիտէ՞զ սէ՞ պալըզ պիլիը»: Մերինները, մեծէն պզտիկը, մէյ մէկ ալ բնիկ են:

Ձերդ

Նշան Գալսէրլեան

Եւ այսպէս, Բարթողեան կը հեռանայ իր իսկ հիմնած այնքան սիրելի գործէն, Աղբատախնամէն, որուն նուիրած էր այնքան յոգնութիւն, եռանդ, աշխատանք, 35 տարիներէ ի վեր, եւ որուն ծառայել իր փափարն էր, իր ցանկութիւնը, եւ որուն ընծեռած ըագմադիմի օգուտները տեսնելով՝ ճշմարիտ վայելք մը կ'զգար: Աղբատին, չքաւորին, հիւանդին օգտակար ըլլալ, ի՞նչ մխիթարանք իրեն համար:

Եւ կը քաշուի ա՛ն, կը հեռանայ, կը դառնանայ՝ տեսնելով անոր մէջ ծուարած տարր մը՝ որ չուզեր, չի հանդուրժեր մէկը՝ որ իսկական փափարն ունի օգտակար ըլլալու, եւ չենթարկուիր իրենց մութ հաշիւներուն:

Բայց աշխարհի մէջ, մարդկութեան մէջ, աւելի մեծ է թիւը այն իսկապէս շինարար եւ օգտակար մարդոց՝ ասոնք պահ մը գործելէ ետք, եւ փառաբանուելէ ետք, կը թողուին, կը լքուին, եւ նոյն իսկ կը հալածուին:

Բարթողեանի ճակատագիրը նոր բան մը չէր: Եւ ո՛չ ալ իրեն հակառակօրդներու:

* *

Դ՞նչ կը մնար այլեւս Բարթողեանի համար, եթէ ո՛չ քաշուի մէկուսանալ, եւ նոյն իսկ հեռանալ ազգային բոլոր գործերէն, եւ եթէ վարելի է՝ ազգէն ալ: Այնքան դառնացած էր ան: Իր բոլոր աշխատանքը, բոլոր կամեցողութիւնները չէր գնահատուած, չէր քաջայնորւած, եւ ընդհակառակը ամէն տեսակ արգելքներ, խոչընդոտներ, չկամութիւններ կը լարուէին իր գործունէութեան դէմ, եւ կ'ուզէին հեռացնել զինք, ամէն գնով: — 1931 տարին նահանջի շրջանն էր, եւ տիրապետող տարրը սօփալի ներկայացուցիչները: Տիար Տելեմար Բարթողեանի առաջին գործը կ'ըլլայ, խիստ բնականօրէն, հետեւեալ ազդարարութիւնը հրատարակել տալ՝ թերթերու միջոցաւ:

Յ Ա Ն Տ Ա Ր Ա Բ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ներկայիս հրապարակաւ կը ծանուցանեմ բոլոր բարեսիրական կամ կրթական եւ այլ մարմիններուն եւ անհատներու թէ, թուականէս սկսեալ դադրեցուցած եմ դրամական ամէն տեսակի յատկացումներս, եւ թէ՛ յետ այսու՝ քաղաքէս կամ արտասահմանէն բօսթով կամ նամակատուփս ձգուած տոմսակ, հրաւիրագիր, զիրք եւ այլն բացարձակապէս անընդունելի են: Դրկուածները, առանց նկատի առնուելու իրենց ներկայացուցած արժէքը, իսկոյն պիտի ջնջուին, ուրկէ առաջ գալիք ամէն տեսակ պատասխանատուութենէ այժմէն ազատ կը կացուցանեմ ինքզինքս:

Գահիրէ, 8 Յունիս 1933

Տ. Բարթողեան

Հազիւ թէ թերթերու միջոցով սոյն ազդարարութիւնը տրուած «Յուսաբեր», 13 Յունիս 1933, լոյս կը տեսնէ հետեւեալ ահազդեցիկ խմբագրականով:

Մ Ա Հ Ա Ջ Պ . . .

Այսօր, մեր 4րդ էջին երրորդ անգամն ըլլալով կը հրատարակենք ծանուցում մը, ըմն Տ. Բ. ստորագրութեամբ, տարօրինակ, այլանդակ բովանդակութեամբ:

Ըսենք անմիջապէս որ ծանուցումը ստանալու առեն՝ վարանեցանք նախ, թէ պէտք էր տպել զայն, նոյնիսկ իբրեւ ծանուցում, այնքան վարկաբեկում, այնքան բարոյական անկում եւ այնքան անմտութիւն պահուած էր հոն, իւրաքանչիւր տողի մէջ: Բայց, այսինքն, մտածելով թէ մէկը իրաւունք ունի հասարակութեան ծանուցանելու իր գործերուն ու վճարումներուն խանգարումը, իր խանութին կամ սրտին փակումը, իր սնանկութիւնը, կործանումը, այնպէս՝ ինչպէս կը հրատարակենք մահազդ մը:

Մահազդ մը, ճիշդ ու ճիշդ, բարոյական վերագիրով միայն:

Ըստ երեւոյթին պարզ եւ անմեղ «Յայտարարութիւն» մըն է եղածը. մարդը կը յայտարարէ թէ կը դադրեցնէ եղեր «թուականէս սկսեալ» «դրամական ամէն տեսակ յատկացումներ», եւ թէ արտասահմանէն եւ կամ Գահիրէէն իրեն դրկուած տոմսերը, հրաւիրագիրները կամ զիրքերը «բացարձակապէս» անընդունելի են:

Եւ այս բոլորը ուղղուած են «բարեսիրական» կամ «կրթասիրական եւ այլ մարմիններու ու անհատներու»...

Ուրեմն, կը նշանակէ, հասկցնել կ'ուզուի թէ մեր «բարերարը», մասնաւոր «յատկացումներ» ունի եղեր «բարեսիրական կամ կրթասիրական» մարմիններու եւ նոյնիսկ տոմս, «հրաւիրագիրներ» կը դրկուին եղեր, որոնք մինչեւ այժմ կ'ընդունուին եղեր, բայց «թուականէս» սկսեալ ա'լ պիտի չընդունուին, «բացարձակապէս»...

Ի՞նչ դժբաղդութիւն հայ ազգին համար ...

Բայց ատկէ առաջ՝ ի՞նչ անմիտ սնապարծութիւն. երեւակայի թէ համաշխարհային «ազգային» բարերար մըն է ինք, որ այսօր, յանկարծ, կը դադրի, քէն ըրած, խորախորհուրդ պատճառներով:

Մեզ պիտի չհետաքրքրէին անշուշտ, անհատի մը ցնորական կառուցումները, ստուերներու ետեւէ անոր վազքը եւ հասարակութիւնը իրմով զբաղցնելու ծիծաղելի միջոցներն ու սադրանքները, եթէ հերոսը առանձին ըլլար իր տեսակին մէջ, եւ չխօսէր դասակարգի մը կողմէ, որ երթալով կը ստուարանայ:

Արդարեւ, քիչ չէ թիւր այն հարուստներուն, իրական կամ երեւակայական, որոնք առիթը կը գտնեն ու կը ստեղծեն իրենցմով զբաղցնելու հանրութիւնը: Անոնք, իբրեւ «բարերարներ» կը ներկայանան, այդ համբաւը կազմած են իրենց շուրջը, անոր համար որ մէկ երկու թերթ կը ստանան Եգիպտոսէն կամ արտասահմանէն, տարեկան քանի մը տոմս կ'առնեն, մէկ քանի զիրքի փոխարժէքը կը վճարեն հազար զիմումէ ետք եւ վերջապէս կը բարեհաճին ներկայ գտնուիլ ազգային հանդիսութեան մը: Ուստի ու փրացած իրենք իրենց մէջ, զուրկ գաղափարական շունչէ, զուրկ ազգային զգացումէ, եւ զուրկ հայ ժողովուրդին ու անոր մշակոյթին հանդէպ հասարակ ծանօթութենէ եւ յարգանքէ, «մենձ» բան մը ըրած կ'ըլլան իրենց ջնջին ու արհամարհելի «նըւէր»ներովն ու «յատկացումներովը: Այս տիպարները մարդեր են սակայն, որոնք կը սոնքան ազգային շրջանակներէ ներս, բայց մեծ հաճոյքով ու խոնարհ զգացումով, քծնանքով նոյնիսկ ընդառաջ կ'երթան օտար զիմումներու, ներկայ կը գտնուին օտար հանդէսներու եւ ներկայացումներու: Չտեսներ եւ անյատակ տըզէտներ ասոնք, բարեգործութեան, ողորմութեան սահմանին մէջ կը տեսնեն հայկական ծեռնարկի մը, հայ թերթի, զիրքին, հանդէսին ու ներկայացման աջակցիլը, առանց զիտնալու թէ ատով, այդ աջակցութեամբ, եթէ իրապէս կ'ընեն, իրենք մարդկային

կերպարանք կը ստանան, կ'ազնուանան եւ իրենց ազգային միջավայրին ու ծագումին շահագործման փոխարէն ջնջին հատուցում մըն է որ կ'ընեն: Ձեն անդրադառնար, որ իրենց այդ աննշան «յատկացում»ներովը զբոս կը շահագործեն հիանալի փարտաութեամբ, միամիտ հասարակութիւնը կը խաբուի եւ պէտք եղածէն շատ մեծ յարգանք ցոյց կուտայ իրենց աւծին:

Մարդիկ, շատ է թիւը ասանկներուն, կը յայտարարեն թէ իրենք մեռած են բարոյապէս. հայ հասարակութեան կը մնայ թաղել զանոնք, արհամարհել անոնց մասնակցութիւնը, անոնց նպաստը, անոնց անունն ու ճասցէն, անոնց բա՛րձր ներկայութիւնը. մինչեւ որ անոնք կա՛մ գոսանան ու չքանան հայ հանրային կեանքէն, որուն արատ կը բերեն միայն եւ կամ ազնուանան չափով մը, հայանան ու արժանի դառնան իրենց ժողովուրդին:

Մահազդները կարգալէ ետք, հայ հասարակութեան պարտականութիւն է մասնակցիլ յուղարկաւորութեան եւ փակել իր հաշիւը անոնց հետ:

Եւ հոս է ցաւը: Յանցաւորը երբեք նկարագրով հիւանդ, փառատենջ անձերը չին, որոնք ընդունակ են ամէն բանի. յանցաւորը հասարակութիւնն է, որ տարուած յաճախ անհիմն զրոյցներէ եւ շլացած՝ անարժէք ու անիրական «յատկացում»ներէ, յարգ ու կարեւորութիւն կ'ընծայէ մարդոց, որոնք արժանի են միայն ու միայն արհամարհանքի, մոռացումի եւ ուրացումի:

Եւ մտածել թէ այս տիպարները դեռ հանրային պաշտօններու ալ կը հրաւիրուին, փոխանակ մոռացութեան եւ արհամարհանքի փոշիին տակ թաղուելու:»

*
** *

Ձեռնոցը նետուած էր: Տիար Բարթողեան, երեք օր վերջ, հետեւեալ թուուցիկը կը հանէ շրջաբերութեան՝ իբրեւ պատասխան «Յուսաբեր»ի:

Երբ տակաւին որոշումս տուած չեմ չուելու այս աշխարհէն, «Յոսարեր», իր 13 Յունիս 1933 թիւին մէջ հապճեպ փութկոտութիւնը ունեցած է Մանսղղս զետեղելու:

Զգարմացայ, սրբոհեալու Դաշնակցութիւնը իր 40 տարուան տխուր գործունէութիւնովը միայն գերեզման փորել սորված է, հետեւաբար չի կրնար հանդուրժել ներկայութիւնը իր մօտ անձերու՝ որոնք անբասիր գործունէութիւն մը ունեցած են ազգին մէջ ու կ'ապրին:

Ուրիշները սեւցնել ուզելէ առաջ, պարոնայր Յուսաբեռեանք թող մարբեն նախ իրենց ճակատը, այն ատեն թերեւս կը զգան լրբենիութիւնը Գրենց շարունակական յարձակումներուն, որոնց առջեւ զգուած, քանած, երբ որոշում կուտամ քաշուելու ազգային գործերէն՝ 50 տարուան քարոյական եւ նիւթական զոհողութիւններէս (տըր, կ'ելլեն կը խծրծեն, որովհետեւ նպաստներուն դադարման գէշ հոտը առած են:

Որպէ՛զոք արժանի բլլան պատասխանի, կը պահանջեմ լուսաբանութիւն մը այն 50 ոսկիի մասին զորս մէկ անգամէն իրենց տրամադրեցի նախասարդ Սրահին մէջ՝ ողբացեալ Թիւթիւնեան պէյի մէկ բանախօսութեան միջոցին: Ինչպէս կը յիշուի, Թիւթիւնեան պէյ նախասարդ Սրահի պատին վերացման համար 40 ոսկիի հանգանակութիւն մը բանալ առաջարկած էր, այդ հանգանակութիւնը կանխելու համար տրամադրութիւն ցոյց տուած էի միանուազ 50 ոսկի վճարել՝ զորս ինծմէ գանձուեցաւ որոտընդօտ ծափերէ ետքը՝ յաջորդ օրն իսկ: Անկէ ետքը ո՛չ պատը քակուեցաւ տեղէն եւ ո՛չ ալ բեւէ հաշիւ մը ներկայացուեցաւ սոյն 50 ոսկիի մասին: Ապահովաբար գնաց հանգչելու հո՞ն՝ ուր ազգին միլիոնները խրեցան եւ որոնց համար հաշիւ չտալով կը փայլի Դաշնակցութեան ճակատը: Ինչո՞ւ չյիշեմ նաեւ այն երկրորդ 50 ոսկին զոր վճարած էի սիրայօժար հայկական կառավարութեան նութրուելիք սաւառնակի հաշւոյն, գումար մը՝ որ գիտեմ թէ նոյնպէս իր նպատակին չժառայեց եւ մնաց անժանօթ գրպաններու մէջ:

Այլեւս խօսքը չեմ ըներ ուրիշ առիթներով իրենց տրամադրուած գումարներուն: Ուստի նպատակին չհասած գումարները ինծ վերադարձուի թէ ո՛չ, ատիկա խնդիր չէ, միայն կը փափա-

քիմ Գաշնակցութիւնը տեսնել զոնէ մէկ անգամուան համար պարտաճանաչութեան գծին վրայ, եւ այն ատեն պիտի ըսեմ թէ որո՞ւ հասցէին պէտք էր ուղղել մահազգը:

Դաշնակցութիւնը, երբ իր տխուր գործունէութիւններով, 40 տարուան մէջ 40 անգամ մեռած է, չի կրնար թաղուիլ առանց մահազգի:

«Անամօթներն ալ Աստուծոյ ծառաներն են», կ'ըսէ առածը:

Այս հակիրճ գրութիւնովս կը յայտարարեմ միանգամ ընդ միշտ թէ՛ յետ այսու չպիտի պատասխանեմ «Յուսարներ»ի գրութիւններուն՝ ինչ որ ալ ըլլան անոնց ընդթիւր:

Գահիրէ, 16 Յունիս 1933

S. Բարթողեան

* * *

Ձեռք ուզեր ծանրանալ անցեալի այս իրադարձութեանց մասին: Անշուշտ թէ ունեցաւ Բարթողեան խռովայոյզ շրջան մը, բայց արդէն մարած է ան ներկայիս: Դաշնակցութիւնն եւ Բարթողեան: Մին կուսակցութիւն մը, միւսը՝ անհատ մը: Մին թերթերու եւ հետեւորդներու տէր, երկրէ երկիր, իսկ միւսը՝ մինակ, վերջապէս մէկուն գործը, զբաղումը, արհեստը, իսկ միւսին՝ «հայ» մը ըլլալու առաւելութիւնը միայն: Ինչպէ՞ս կարելի է համեմատուիլ: Եւ Բարթողեան պարտեցաւ. կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը: Ուր տեսնուած է որ անհատ մը կարենայ ճակատել ամբոխի մը դէմ. առնուազն քաշուիլ, լռել, մեկուսանալ կը մնայ իրեն՝ եթէ չուզեր իր մորթին գնովը փոխարինել պայքարը: Իրերու տխուր այս շրջանին՝ դատաւորը միայն ժամանակն է:

Հաշիւ կը պահանջէ Բարթողեան: Հաշիւ: «Մահազգ» մը, եւ ամէն հաշիւ վերջացաւ. փակուեցաւ:

Ձեռք ուզեր Դաշնակցութեան դամբանականը կարդալ այս տողերուն մէջ. ատիկա մեր աշխատութեան աղերսը չունի երբեք, եւ թերեւս ունէ մէկուն ալ: Դաշնակցութեան «տայիկը» «Միջագոյնական»ներն են, եւ կամ այն տարրը՝ այն ազգը՝ որուն կագմակերպած տիեզերական դաւերուն զոհն է աշխարհ: Միջայնի վարանդեան, առաջակալ դէմքերէն Դաշնակցութեան, կրնայ պարծիլ ըսելով թէ՛ «28 տարիէ իվեր Դաշնակցութիւնը յարած է Բ. Միջագոյնականին»:

Կը խորհինք թէ, Տիար Տիւէմար Բարթողեան, իր տուած դրամներուն հաշիւը պահանջելով Դաշնակցութենէն, սխալ մը ըրաւ:

Ինք անհատ մը, իր հակառակորդը կազմակերպութիւն մը, կազմակերպութիւն մը մանաւանդ, որուն դայնակը, ինչպէս ըսինք, հայ մը չէ: Պէտք է հաշտի առնել այս պարագան: Եւ կը խորհինք թէ՛ ամբողջ հայ ազգը, որ արորուած, ցզմուած եւ անհետանալու դատապարտուած է, չի կրնար օժիքէն ըռնել զինք մահացնող այս պատուհասին, Դաշնակցութեան: Ճակատագիր: Մղձաւանջ մըն է առիկա, այո՞, կ'ընդունինք, ճակատագրական մղձաւանջ մը սակայն:

Եւ վերջապէս, կը խորհինք թէ, ինչպէս անհատի վերջ մը սահմանուած է, նոյնպէս ամէն ցեղի ճակատագիր մը զծուած է, որ կը ծնի, կը մեծնայ, եւ յետոյ կը մեռնի:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հայ ցեղին ճշմարիտ յուղկահարն եղաւ:

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԲ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄԸ

Պոստյ «Նոր Լուր» օրաթերթը, իր մէկ խմբագրականին մէջ, 14 Դեկտ. 1931, կը խօսի ձեռնարկուած Միութեան մը մասին՝ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ, Գանիրէի մէջ:

Այս լուրը պատրուակ ըռնելով, «Յուսաբեր» կը գրէ խմբագրական մը՝ «ՀԱՅԱՆՈՒՆ ԹՈՒՐԲԵՐԸ» խմբագրով, իր 22 Դեկտ. 1931 թիւին մէջ:

Աւելորդ կը համարինք խօսիլ «Յուսաբեր»ի խմբագրապետին եւ կամ անոր զրաժ խմբագրականին մասին՝ իբրեւ մէկը, որ պարզ Տօն-Քիշօթ մըն է պարզապէս, այն տարբերութեամբ որ Հայ Տօն-Քիշօթին զրչին տակ կը պարեն, շարունակ, դաւաճան, սինյբոր, մատնիչ, ազգադաւ, սրիկայ, բորենի, փողոց եւն բառերը: Զգուսի՛ր՝ զրիչ: Ո՛վ է այս մարդը որ իր ախտաւոր նկարագիրը կը փռէ շարունակ հայ բնմբու վրայ: Կագ ու կռիւ, հայհոյանք՝ աջ ու ու ձախ, եւ նենգ ու քսու ակնարկութիւններ՝ ամենուն դէմ, ամենուն հասցէին: Բայց այսքանը բաւական է, արդէն յորդած է, եւ պէտք է անպայման հեռացնել յործունքը ուռած այս մար-

զը, եթէ կ'ուզուի որ հրապարակը մաքրուի, խաղաղի, փրկուի:

Տիար Տեղէմար Բարթողեան, որ ինքն էր «Նոր Լուր»ի հաղորդողը հայ-թուրք մերձեցման մասին, կարդալով այդ պարզ հաղորդագրութեան մասին այնքան ապաշնորհ արտայայտութիւնը «Յուսաբեր»ին, կը գրէ՝ «Արեւ»ի միջոցով կարճ պատասխան մը:

ՀԱՐԱԳԻՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱՆ ՄԷ

Ինչպէս ողջամիտ ազգակիցներս, նմանապէս ես զարմանրով ու արգահատանքով կարդացի «Յուսաբեր»ի 257 թիւին «Մամուլ» բաժնին մէջ լոյս տեսած «ԲՆԱԿԱՆ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆ...» ՆԵՐՔԻՆ ԹՈՒՐԲԵՐԸ խորագրով մութ տողերը: Որովհետեւ Մեցսոքի յիշուած գրութեան միայն մէկ երկու մասերը կը տեսնուին հոն, որով ո՛չ հանրութիւնը եւ ո՛չ ալ «Յուսաբեր»ի ընթերցողները չեն կարող եւ չեն ալ կրցած կարծեմ որոշ գաղափար մը կազմել յիշեալ թերթին կողմէ արտայայտուած հատուկտոր եւ զիրար հակասող գաղափարի մասին, ցորչափ խնդրոյ առարկայ գրութիւնը ամբողջութեամբ փափաքուած չէ հրատարակել:

Հետեւաբար, թէ՛ մամուլ սոյն պակասը լրացուցած ըլլալու, եւ թէ՛ ընթերցողներու այս առթիւ կազմած անորոշ գաղափարները լուսաբանելու նպատակաւ, կը խնդրուի «Յուսաբեր»էն Մեցսոքի այդ պատասխանը ամբողջութեամբ հրատարակել:

Գահիրէ, 13 Փետր. 1932

ՄԵՆՏՈՐ

Եւ որոհետեւ գոհացում չի տրուիր «Յուսաբեր»ի կողմէ, շատ քնականորէն, «Մենտոր», եւ կամ նոյն ինքն Բարթողեան, հետեւեալ գրութիւնը կ'ուղարկէ Պոլսոյ «Նոր Լուր»ին, որպէսզի հասարակութիւնը կարենայ իր գաղափարը կազմել՝ թէ ի՞նչ է գրուած:

ՊԱՅՄԱՆԱՆ ՄԷ

Տեղւոյս «Յուսաբեր» թերթը իր Դեկտեմբեր 22ի թիւին մէջ խմբագրական մը ունէր՝ «ՀԱՅԱՆՈՒՆ ԹՈՒՐԲԵՐԸ» խորագրով:

Իրաւ է թէ ամէն մարդ եւ կամ թերթ իրաւունք ունի ուզածը խօսելու կամ գրելու, բայց կան բաներ որոնց մասին գրելէ կամ խօսելէ առաջ, մտածելու է նախ: Այս մտայնութենէն ա-

առջնորդուած, կը խորհինք թէ «Յուսաբեր», մեղանչած է ընդունուած այդ կանոնին դէմ՝ «Հայաւնորմ Թուրքեր», յօդուածով:

Եւ որովհետեւ, ըլլա՛յ տեղւոյս մէջ եւ թէ այլուր, ամէն ոք «Յուսաբեր» չի կարդար, քանի մը խօսքով պարզենք իրողութիւնը: Պոյսոյ «Նոր Լուր»ին մէջ գրութիւն մը կ'երեւայ Հայ-Թուրք բարոյր յարաբերութեան մասին: «Յուսաբեր» նիւթ ընելով զայն, իր հասկցած կամ հասկնալ ուզած եղանակով, աջ ու ձախ կ'սկսի յարձակիլ, ըլլա՛յ յայտնուած միտքին, ըլլա՛յ այդ միտքը տարածողներուն հասցէին, առաջնորդուելով, ինչպէս իր սովորութիւնն է, կիրքէ քան բանականութենէ:

Ամենեւին միտք չունինք վիճարանութեան բռնութիւն «Յուսաբեր» հետ. բայց կ'արժէ քանի մը խօսք ըսել այդ մասին անոնց՝ որոնք, կը խորհինք թէ, մեր ըսելիքները ըմբռնելու կարողութիւնն ունին: Իսկ թէ մեր խօսքերը ա՛լ աւելի կը բռնկցնէ եղբւր մեր հակառակորդները, ասիկա ալ իրենց զիանալիք բանն է:

Առ հասարակ ընդունուած երկու տեսակէտ կայ, մէկը դէմ, իսկ միւսը՝ թեր: Գործելու եղանակը՝ «Նոր Լուր»ին՝ եւ կամ իր համախոհներուն, այս խնդրին մասին, ո՛չ դէմ է եւ ո՛չ թեր, այլ ընական չգիծ մը լոկ՝ երկու կողմին (հայուն եւ թուրքին) ի նպաստ: «Նոր Լուր»ի եւ կամ իր համախոհներուն ուզած եւ կամ հետապնդածը, համերաշխ գործակցութիւնն է հայուն եւ թուրքին:

Ինքնին հասկնալի է որ այս միտքը կը բաժնենք նաեւ մենք: Մեզի կը բաժնէ նաեւ ամբողջ իմացական աշխարհը: Հո՞ն ուր կուի չկայ, ինքնին խաղաղութիւնը կը տիրէ:

Զենք խօսիր այն մասին թէ, սխալ կամ շիտակ է գործելու այդ եղանակը. բայց երբ տտիկա է ընդունուած եղանակը գործելու, կը կարծենք թէ առնուազն տգիտութիւն է ժխտական միտք յայտնել այդ մասին, մանաւանդ երբ հարցը կը դառնայ Թուրքիոյ եւ արաւսասիականի մէջ զոնուող մեր ցեղակիցներուն շուրջ:

Եւրօպական տէրութեանց բարեկամական փոխադարձ յարաբերութեանց վրայ նետուած պարզ ակնարկ մը կը բաւէ հաստատելու մեր հայ եւ թուրք բարեկամական յարաբերութեանց մասին կազմած համոզման ճշդութիւնը: Հակիրճ կերպով թուենք հոս, այդ տէրութիւններէն մէկ քանին: — Ֆրանսա՝ Գերմանիոյ, Պուլկարիա՝ Սերպիոյ, եւ Յունաստան՝ Թուրքիոյ հետ: Այս բոլոր տէրութեանց Թուրքիոյ հետ կնքած առեւտրական եւ սննտանդ բարեկամական դաշնագիրները միթէ մէյ մէկ կարկառուն վկայութիւնները չեն մեր հետապնդած զաղափարին վաւերականութեան:

Առնենք ամենէն վերջին փաստը: — Դեռ երէկ Թուրքը եւ Յոյնը իրարու հետ ողջունուեցան, իրենց խոհուն վարչապետները: Վէնէզէլուս եւ Ըսմէթ փաշա, իրարու փոխադարձ այցելութիւններ տուին. յետոյ հաշտութեան եւ բարեկամութեան դաշինք մը կընքեցին, փակուած համարելով անցեալը, եւ սկսելու համար խաղաղութեան նոր շրջան մը: Ինչու այս հանդիսութիւնները. որպէսզի խաղաղութեան խարխիւրը դրուի եւ ամբանայ Թուրքիոյ եւ Յունաստանի միջեւ, որպէսզի Յոյնը եւ Թուրքը իրարու բարեկամ դառնան, եւ որպէսզի անոնք սիրով ապրին իրարու հետ:

Իսկ ի՞նչ կը վերաբերի Թուրքիոյ եւ արտասահմանի մէջ գըտնուող Հայերուն, մենք ալ, «Նոր Լուր»ի գրածին համաձայն, որոշած ենք փակուած համարել անցեալը, որովհետեւ կ'ուզենք տեսականապէս շարունակել մեր նախնիքներուն անցուցած խաղաղասէր կեանքը եւ ապրիլ Թուրքերուն հետ: — Ահա մեր միակ փափաքն ու հետապնդած գաղափարը:

Ահաւասիկ այս հաստատ հիման վրայ է որ մեր համոզումը կ'ընկերանայ «Նոր Լուր»ին հետ, եւ կը խորհինք թէ տարբեր տեսակէտ մը խոտոր կը համեմատի Թուրքիոյ եւ արտասահմանի մէջ գտնուող Հայուն բնական եւ իրական համոզման հետ:

Իսկ թէ կը գտնուին եղբւր տարբեր միտք յայտնուներ, ատոնց մասին մեր արգահատանքը միայն կը բաւէ յայտնել: Որովհետեւ, կը կարծենք թէ, վերջապէս բանականութիւնն է որ պէտք է գործէ մեր մէջ, ուղղութիւն տայ:

ՄԵՆՏՈՐ

Հազիւ թէ Գահիրէ հասած սոյն գրութեան արծազանգը, «Յուսարեք»ի ծանօթ խմբագրապետը կ'աճապարէ նիւթ ընկել զայն: «Մամուլ»ի բաժնին մէջ: Եւ արտատպումներ ընկուեւ անկէ, կ'ընդիմախօսէ, չմոռնալով որակել հեղինակը տրուած լուրին՝ իր շատ սիրած «Թումաճեան Էֆէնտի» անունով, եւ նշնխիսկ «դաւաճան» մակդիրով:

Մենք չենք խօսիր այն տեսութիւններուն եւ կամ վերլուծումներուն մասին որ ենթարկուած է «Մենտոր»ի գրութիւնը՝ որ ... «պարզեւ» կուտայ Հայը՝ Թուրքին: «Լեզուն ոսկոր չունի»: «Յուսարեք»ի գրողը խիղճ ու բանականութիւն ալ չունի, որպէսզի գոնէ ըլլար այնքան համեստ, այնքան բարեխիղճ, որ իր ուզած ձեւով մակնարանելու չմիտեր պարզ գաղափար մը:

Հայ-Թուրք մերձեցումը հարց մըն է՝ որ կրնայ իր թեր ուղեմ կողմերն ունենալ: Բայց այն ձևով՝ ի՞նչ ձևով որ կը ներկայանայ «Յուսարեր»ը, կը կարծենք թէ առնուազն մոլորանդ տշխույթեան արդիւնք է: Օրինակ, մէկ միլիոն Հայերու սպանդը Թուրքերուն ձեռքով, պատերազմի ընթացքին: Ի հարկէ կը ցարինք այդ զարհուրելի կերտատին համար, բայց քանի որ ո՛չ մէկ օգուտ ունի շարունակ խօսիլը այդ ուղղութեամբ, պէտք է լռենք: Լուսթիւնը չենթադրեր քնաւ թէ մոռցած ենք զանոնք, ընդհակառակը: «Յուսարեր»ի խմբագրութիւնը, որ կը խօսի շարունակ նոյն նիւթին շուրջ, կա՛մ տղէտ մըն է եւ կամ մասնաւոր միտում մը ունի:

Անշուշտ թէ կարելի է շատ մը փաստեր յիշել, եւ ապացուցանել թէ Դաշնակցութեան եղբրամարտերու ողբը՝ արուեստական է: Բայց մեզի թող րսնն անոնք, Դաշնակցութեան շէֆերը, թէ Ատանայի ջարդը միթէ նուա՞զ ողբալի էր՝ երբ Դաշնակցութեան մամուլը, գլխաւորապէս «Ազատամարտ», խոհեմութիւն համարից լուկ, բնականաբար չգրգռելու համար Իթիթհատը, որուն հետ այն քան սիրայիբ կենակցութիւն մը ունէին անոնք, երբեմն:

Եւ յետոյ, Քիւրտը: Դարերու ընթացքին Քիւրտը հալածեր, գողցեր, յափշտակեր, մեռցուցեր է Հայուն ստացուածքը, Հայը: Իսկ այսօր մենք կը տեսնենք սիրալիբ զիրկընդխառնում մը անոնց հետ, Դաշնակցութեան կողմէ:

Համեմատելով 1915ի շրջանին Հայութեան ենթարկուած կացութիւնը՝ 600 կամ աւելի տարիներու անոր ենթարկուած դառն վիճակին հետ, քիւրտին կողմէ, անշուշտ թէ նմանութեան եզր մը կայ՝ տարողութեամբ ու ծաւալով: Թուրքը սպաննեց մէկ անգամէն, մինչ Քիւրտը՝ աստիճանաբար: Անշուշտ թէ այնքան տրգտէտ չենք չհասկնալու, չըմբռնելու աստիճան Թուրքին եւ Քիւրտին կատարած նախնիներուն տարբերութիւնը, բայց վերջապէս սահման մը կայ, դատողութիւն մը կայ, ուրկէ անդին պէտք չէ անցնիլ: Դժբախտաբար «Խմաստուն» միջոցը ասիկա է: Մնաց որ, ազգերը, ցեղերը տակաւին շատ տարիներ, երկա՛ր տարիներ ալս միեւնոյն ընթացքով պիտի շարունակեն՝ զիրար կոտորել: «Խմաստութիւն» կոտորելուն մէջն է: Որքան շատ՝ այնքան լաւ: Վա՛յ կոտորուողին: Յաւ մը, վիշտ մը, բողբ մը: Այսքան: Այս չէ՞ միթէ տրուած բազմահարիւր օրինակները, դասերը: Այլապէս կը կարծենք թէ, մասնաւոր դիտում մը ունին այն բերանները որոնք շարունակ կը կրկնեն միլիոններու կարուստը, եւ հակառակ

արտայայտողները կ'որակեն, առնուազն «դաւաճան» մակդիրով:

Եթէ կ'ուզեն որ ուղիղ խօսինք, այսինքն աւելի հասկնալի ըլլանք, թէ ինչո՞ւ այս դժբախտութիւնները մեր զլխուն, Հայութեան զլխուն, կ'ըսենք.— Այս էջերուն վրայ, աղօտ կերպով ցոյց տրուած հասցէին կրնան դիմել հասկնալու համար ցեղային այս դժբախտութեանց բուն պատճառը:— «Միջազգայնական»ները, եւ կամ «Միջազգայնական» անուան տակ ծուարած այն թաքուն, խորաթափանց հաստատութեան ներկայացուցիչներուն: Եթէ կ'ուզեն, եթէ կ'ուզուի, կ'ըսենք նաեւ թէ Թուրքը ո՛չ մէկ ատեն յանցաւոր է Հայութեան դառն ճակատագրին համար, Թուրքն ալ իր կարգին գործիք մըն է, զո՞հ մըն է ծանօթ հաստատութեան ձեռքը, որուն մէկ անդամն է նաեւ Դաշնակցութիւնը ինչպէս կը խոստովանի արդէն Մ. Վարանդեան, եւ որուն անցողակի ակնարկութիւնը ըրինք նախապէս:

Ծանրակշիւ ամբաստանութիւն մը կ'ընենք, այո՛, ահաւոր դառնութիւն մը կ'արձակենք Դաշնակցութեան դէմ: Եւ մե՛նք, հաւատացէք, կը սոսկանք մեր որակումէն: Կարելի՞ է (մղաղբել մեզ. իրե՛նք եղան պատճառը: Բայց մենք կը տարուինք այն միամիտ մտածումին թէ՛ Դաշնակցութիւնը անմեղ է, անզիտակից է, եւ իր կարգին զո՞հ մըն է «Միջազգայնական»ութեան ձեռքը, ինչպէս զո՞հ մըն է՝ ամբողջ մարդկութիւնը, տիեզերքը:

Քիւրտերու հետ միաբանութիւնը Դաշնակցութեան, Դարա Պէքիրի հետ համաձայնիլը Աղեքսանդրաքոլի մէջ, Թաթար եւ Վըրացի փախտականներու հետ սիրալիր յարաբերութիւնները եւրոպայի մէջ, շատ բնական կը գտնենք՝ քաղաքական գետնի վրայ, բայց Դաշնակցութեան հակաթուրք ելոյթը, այսինքն թուրքատեաց քաղաքականութիւնը, միլիոն մը Հայութեան կորստեան իբր պատճառ, ո՛չ: Քաղաքական կուսակցութիւն մը, ինչպէս Դաշնակցութիւնը, պէտք չէր երբեք տարուեր ամբոխային տրամաբանութեամբ: Ամբոխը կը խօսի, կը զայրանայ, կ'ամբաստանէ. բայց քաղաքական կուսակցութիւնները պէտք չէ երբեք տարուին այդ միեւնոյն տրամադրութեամբ: Մեր խօսքը բանականութեան տէր կուսակցութիւններուն համար է: Այլապէս, լի՛նչ է տարբերութիւնը ամբոխին եւ կուսակցութեան: Եւ սակայն միշտ կը կրկնենք, պարտաւորուած ենք կրկնելու, թէ մեզի համար միշտ առեղծուած մը կը մնայ Դաշնակցութեան միանալը միջազգային պլօքին, «Միջազգայնական»ներուն:

Անշուշտ թէ խաւարը պիտի փարատի վերջապէս, եւ մարդ-

կութիւնը պիտի ճանչնայ իր բուն դահիճը. բայց մինչեւ ձեռք բերուիլը ճշմարտութեան, մեղք, հազար անգամ մեղք, որ մենք կորստուցանք, կոտորուեցանք՝ նոյն այդ անծանօթ դահիճին ահա-
ւոր սաղրանքներուն պատճառաւ:

Կը խորհինք թէ, վաբազայրին մէկ փոքրիկ ծալքը բանալու մեր այս աշխատանքը, օգտակար կ'ըլլայ զանազան Դաշնակցա-
կաններու:

ՀԻՆ ԵՐԵՒԵԼԻ ԴԷՄՔ ՄԸ

Ինչպէս յայտնի է, Տիար Տելէմար Բարթողեան, խիստ շատ կը փափարի Հայուն պատմական փառքը պրպտել, երեւան հա-
նել, ու զանոնք հրատարակութեան տալ՝ զանազան առիթներով Բարթողեանի նախանձախնդիր ոգին կանգ կ'առնէ Գազազ Ար-
թին փաշայի ուղղութեամբ, եւ վերլուծելով անոր կեանքը, կուտայ
յաջող արդիւնք մը:

Մանաւանդ մեր ներկայ դժբախտ օրերուն, պէտք ունինք
առելի քան ծանօթանալու մեր ազգային մեծամեծ դէմքերուն հետ,
որոնց կատարած գործերը այնքան օրինակելի կրնան դառնալ
մեզի, Հայութեան համար, եւ մանաւանդ կրնան ցուցանիշն ըլ-
լալ անոնք՝ մեր ցեղին ուշիմութեան, ազնուականութեան:

Գազազ Արթին, Սուլթան Մահմուտի թագաւորած շրջանին,
աննշան հայ մը, կը համարձակի երկրին վեհապետին հետ տե-
սակցիլ, բան մը ըսել անոր, խորհուրդ մը, զաղափար մը թելա-
դրել: Համոզուած է ինք՝ որ պիտի ընդունուի, բայց ինչ դժուա-
րութիւն: Վերջապէս կը յաջողի, կ'ազատէ մայրաքաղաքը սովէ,
եւ կը գնահատուի: Կ'անցնի շրջան մը. երբ Օսմանեան տէրու-
րութիւնը դարձեալ անել ղրութեան մը կը մատնուի: Գազազ
Արթին հոն է սակայն:

Կ'ուզենք որ գիտցուին եւ չմոռցուին Հայերու կատարած ծա-

ռայութիւնները Թուրքիոյ: Հայը միշտ նոյն հայն է, եւ թէ տարուեցան ոմանք խաւ ու անխորհուրդ զաղափարներէ՝ ցեղին վրա՛ հրաւիրելով թշնամանք, այդ չի նշանակեր սակայն թէ անոր բաղկացուցիչ ստուար հատուածը՝ կը բաժնէր կեցուածքը իր փոքրամասնութեան, ընդհակառակը:

Եթէ այս կարգի գիտելիքներ, անցեալի կամ ներկայի մասին, հասնին Նոր Թուրքիոյ սահմանները, այն համոզումն ունինք թէ կրնանք ունենալ ա՛յն օգուտը՝ որ կ'աշխատցուի ձեռք բերել:

**Հայ մը՝ որ երկու անգամ բանկագին
ծառայութիւններ կը մատուցանէ:
Օսմանեան կառավարութեան**

1827 Յուլիս 6ին Լոնտոնի մէջ կը կնքուի դաշնագիր մը՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ. սոյն դաշնագրով օրուան Սուլթան Մահմուտէն կը պահանջուէր Յունաստանի ազատութիւնը: Սուլթան Մահմուտ մերժեց դաշնակիցներուն այս պահանջը, ոտըն-ծառութիւն մը համարելով իր հպատակաց հետ վարուելու անկախութեան մասին: Այն ատեն, երեք դաշնակից պետութեանց միացեալ նաւատորմիդը, հրամանատարութեամբ Անգլիացի Ծովակալ Քորտինքթընի, գնաց պաշարեց Թուրք-եգիպտական հսկայ տորմիդը, որ Մօրայի արեւմտեան կողմը՝ Նափարինի ծոցին մէջ խաւրարած էր: Սակայն դաշնակիցները իրենց այս ցոյցով վերջին փորձ մըն ալ կ'ուզէին ընել իրենց առաջարկը ընդունել տալու, եւ այս նպատակաւ պատգամաւորներ ղրկեցին Օսմանցի Ծովակալին, որ մօտեցող նաւակը թշնամական նպատակի մը վերա-գրելով՝ հրացանի բռնել տուաւ: Դարձեալ կ'ըսուի թէ՝ Իպրահիմ փաշա բանակցելու զացող պատգամաւորները կայմերէն կախել տուաւ: Երկու տորմիդներուն մարտնաւերուն մէկէն առանց հրամանի արծակուած թնդանօթի մը հարուածը կ'ըլլայ պատմական այս ծովամարտին պատճառ:

Դաշնակից նաւատորմը անմիջապէս սկսաւ ահռելի եւ միօրինակ ռմբակոծութիւն մը, որ երեք ժամուան մէջ Օսմանեան նաւերէն 60էն աւելին հրդեհեց, ընկղմեց եւ 6000 զինուորներու հետ փնացուց: Այդ միջոցին հազիւ երկու նաւեր կըցան հողոյպրիլ հրեղէն շղթային մէջէն, եւ սոսկալի աղէտին լուրը Պոլիս փոխադրեցին 20/10 1827ին:

Մինչդեռ Ֆրանսայի Կարոլոս Ժ. Թագաւորը ջերմագին շնորհատուութիւններ կ'ընդունէր այս մեծ յաջողութեան համար, ընդհակառակը՝ Անգլիոյ Ճորճ Դ. Թագաւորը «Ալիտալի դիպուած» անունով կ'որակէր Օսմանեան նաւատորմին կրած այս ջախջախիչ հարուածը՝ որ Թուսիոյ հացին իւղ պիտի բսէր:

Սուլթան Մահմուտ, իր նաւատորմին կործանման զոյժն առնելով թէպէտ անհուն փիշո գգաց, սակայն ո՛չ միայն յանձն չառաւ Յունաց անկախութիւն տալ, ինչպէս կը պահանջէին դաշնակիցները, այլ եւ անոնց դէմ պատերազմի պատրաստուեցաւ:

Ռուսի երբ մէկ կողմէ Անգլիական եւ Ֆրանսական տորմիզը Յունաստանի ջուրերուն մէջ Օսմանցիներուն դէմ կը պատերազմէին, անգին, 14 հազար կամաւոր կանոնաւոր զինուորներէ բաղկացած Ֆրանսական բանակ մը՝ Մէզոն զօրավարին հրամանատարութեամբ, Պէլոպոնէս ելլելով, Նաւարինի եւ ուրիշ քաղաքներու կը տիրէր, 100 հազարէ բաղկացած Ռուսական բանակ մըն ալ՝ Մէնչիբոֆի եւ Տօրոնցով զօրավարներու առաջնորդութեամբ Փրութ գետն անցնելով, մինչեւ Վառնա կը յառաջանար: Իսկ Դէպիւզ զօրավարն ալ՝ Շումլա եւ Սիւդդէ բերդաքաղաքները զրաւելով, անարգիւ կը մտնէր Էտիրնէ: Ասիոյ կողմն ալ Փաքէվիզ զօրավարը Կարինն ու Բաբերդը զրաւելով՝ կը յառաջանար Տրապիզոն: Աս բաւական չէր, Անգլիական տորմիզ մըն ալ կ'ուզայ կը պաշարէ Չանաքքայէ նեղուցը, որով մայրաքաղաքը արտաքին ամէն հազորդակցութիւններէ զրկուելով, ահաւի սովի մը կ'ենթարկուէր:

Մինչդեռ տէրութեան աւագանին շուարած եւ յուսահատ, ի զուր ամէն միջոց ու դարման կը փնտռէր՝ մայրաքաղաքին բռնակշռութիւնը սովամահ կորուստէ փրկելու համար: Այդ դարմանը գտնել անկարելի կ'ըլլայ, ու միակ միջոց մը կը մնայ, որ էր դաշնակիցներուն պահանջումներուն զոհացում տալ: Ահա՛ այդ հզնաժամային օրերը, Գազազ Արթին Պէզնեան, կ'ուզէ ներկայանալ Սուլթան Մահմուտի: Եւ որովհետեւ այդ ատենները թագաւորի մը ներկայանալու համար ահագին դժուարութիւններու կը յախէին անհատները, Գազազ Արթին ամէն խոչընդոտ յանձն առնելով, պալատին դրան առջեւ պահակ սպասող զինուորին կ'ազաւէ, կը պաղատի որ անգամ մը զինքը Սուլթանին ներկայացնեն, յայտարարելով թէ Ն. Վեհափառութեան եւ երկրին օգտին համար ծրագրուած մեծ ծառայութեան մը գործադրութեան համար Սուլթանին հետ հինգ վայրկեանի տեսակցութեան մը պէտք

ունի: Մէկ քանի անգամներ վռնտուելէ եւ անարգուելէ վերջ, պալատական մը երբ պալատին դրանը առջեւ տեղի ունեցող այդ միջադէպը կը նշմարէ, խնդիրը հասկնալու համար կը մօտենայ Արթինին: Գազազ աղերսանօք կը խնդրէ պալատականէն, որ հինգ վայրկեանի համար զինքը իր Վեհաբար Տիրոջը ներկայացնէ, երկրին եւ Տիրոջը օգտին համար: Պալատականը կը դիմէ Սուլթանին, եւ հաղորդելով ու պարզելով Արթինին խնդրանքը, կ'ըսէ թէ իրմէ հինգ վայրկեանի խիստ կարեւոր ունկնդրութիւն մը կը խնդրէ: Սուլթան Մահմուտ, երբ կը լսէ Հայու մը դիմումը, զայն արցած, «Իմ ամբողջ պալատականներս եւ նախարարներս չկրցան ռեւէ դարման մը գտնել, ուրեմն ո՞վ է այդ հայը որ այսպիսի արնել մէկ վայրկեանիս անհանգիստ կ'ընէ զիս», ըսելով կը մերժէ Արթինի ունկնդրութիւնը: Երբ պալատականը կուգայ կը հաղորդէ Արթինին Ն. Վեհափառութեան այն մերժողական պատասխանը, Պէզեհան կ'սկսի արտասուել ու պաղատիլ. ան կը խնդրէ դարձեալ, յանուն Աստուծոյ, որ անգամ մըն ալ ներկայանայ Սուլթանին եւ բարեխօսէ իրեն որ անպատճառ զինքը ընդունի:

Պալատականը, այս անգամ, Արթինին այսբան անկեղծ պընդումներուն մէջ անխուսափելի օգուտ մը նշմարելով, երկրորդ անգամ Սուլթանին կը ներկայանայ, եւ ինքն ալ իր կողմէ աղերսով կը խնդրէ որ ընդունի այս Հայը: Ասոր վրայ Սուլթանը կը հրամայէ որ Արթինը իր ներկայութեան բերնէ:

Երբ Սուլթանը կը հրամայէ Արթինի թէ ի՞նչ բանի համար է որ կ'ուզէ օգտակար ըլլալ, Գազազ սապէս կը պատասխանէ — «Ինչպէս որ Օսմանցիները ներկայիս կը տառապին Մայրաքաղաքի այս սովի սպառնալից կացութեան մէջ, նոյնպէս մենք Հայերս անոնց հետ կը տառապինք, որով այս կացութենէն փրկուելու համար միակ դարման մը գտած եմ, որ է Ձերդ Վեհափառութեան անմիջական մէկ իրաւեօով, իսկոյն մօտակայ զաւառներէն ցամաքի ճամբով եւ առանց մաքսատուրքի արմտիք եւ այլ նպարեղէններ փոխադրել Պոլիս»:

Սուլթան Մահմուտ Արթինի այս խորհուրդը բանաւոր եւ օգտակար տեսնելով, անմիջապէս կը հրամայէ որ գործադրուի յիշեալին այդ առաջարկը, որուն հետեւանքով քիչ օրէն՝ մայրաքաղաքը կը փրկուի մահացու պատուհասէն:

Սուլթան Մահմուտ, անհունապէս գոհ մնալով իր անձնուէք հպատակին՝ Արթինի մատուցած այս թանկագին ծառայութենէն, անոր կը շնորհէ ականակուռ պատուանշանը:

Մէհմէտ Ալի փաշա 1865ին Սուլթան Մէլիմ Գէն փաշայութեան աստիճանով կ'անուանուի եգիպտոսի կուսակալ: Երբ Մէհմէտ Ալի փաշա կուսակալութեան պաշտօնը ստանձնեց, առաջին գործը եղաւ եւրոպական դրութեամբ բանակ մը կազմել ու եգիպտոսը օժտել Արեւմտեան քաղաքակրթութեան բարիքներով, այնպէս որ Սուլթան Մէլիմ Գի եւ Սուլթան Մահմուտի նման երկու մեծ վեհապետներու ղերագոյն իտէալը եղող վարչական եւ զինւորական վերակազմութեան կենսական յեղաշրջումը այս անուանի Ալպանացին իրագործեց Օսմն. պետութեան մէկ նահանգին Ափրիկէի Դոհար երկրին մէջ:

Այսպէս, Մէհմէտ Ալի իր նորակազմ եւ կանոնաւոր բանակին շնորհիւ է որ կարողացաւ բնաջինջ ընել Վեհապիները, տիրել Ալքարիոյ, Նուպիոյ, Մենաարի, եւ ի վերջոյ՝ հզօրապէս օգնել Սուլթան Մահմուտի, յունական ապստամբութեան շրջանին: Իրաւ է որ այս վերջին պարագային, իր նաւատորմը եւ բանակին կարեւոր մէկ մասը վրայ տուած էր, թէպէտ Սուլթան Մահմուտ խոստացած էր սոյն ծառայութեան փոխարէն Մօրան նուէր տալ իրեն, սակայն կրէտէն միայն կրցաւ ստանալ: Միայն թէ այս խորամանկ Ալպանացին, Սուլթանին մղած այս պատերազմներուն մէջ, շոշափելի կերպով տեսած եւ համոզուած էր թէ զինուորական տեսակէտով յօրքան տկար էր Օսմն. Պետութիւնը՝ կարենալ ընդարձակ կայսրութեան մը ներքին եւ արտաքին թշնամիներուն դէմ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Ահաւասիկ այս պարագան մեծ քաջալերութիւն մը եղաւ փառասէր Մէհմէտ Ալի փաշայի համար, որ առիթը սրանչելի գտաւ տարիններէ ի վեր մտադրած իր նպատակը գործադրելու, այսինքն՝ եգիպտոսը ընել Օսմն. Պետութենէն բոլորովին անկախ նահանգ մը եւ ինքն ալ ըլլալով անոր բացարձակ եւ ժառանգական վեհապետը:

Բայց որովհետեւ ժամանակի դիւանագիտութիւնը վճռած էր թէ առանց Սուրիոյ կարելի չէ եգիպտոսի տէր ըլլալ, քաղաքական այս սկզբունքին հետեւելով, որոշեց Սուրիոյ տիրել, ինչ որ յայտնի ապստամբութիւն մը կը նշանակէր Օսմն. Պետութեան դէմ:

Մէհմէտ Ալի փաշա եգիպտոսէն դասալիք Մէմլուքներու Աքեաշի կառավարիչ Ապտուլլահ փաշայի կողմէ ապաստան տրուիլը

պատրուակ բռնելով, 30,000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը կը յանձնէ իր Իպրահիմ փաշա որդիին, որ Սուրիայ անցնելով, Եսֆա ու Գազա քաղաքները պաշարմամբ առնելէ ետքը, Աքեսա բերդաքաղաքն ալ կը պաշարէ:

Սուլթան Մահմուտ, այդ ժամանակ ապստամբ Մէհմէտ Ալիին դէմ զրկեց սպարապետ Աղա Հիւսէին փաշան, որ հակառակ իր ունեցած թուական առաւելութեան, չարաչար յաղթուեցաւ Եզիպտական կիրթ ու քաջամարտ բանակէն: Ասկէ քաջալերուած, եզիպտական բանակը սկսած էր յառաջխաղացքը: Դամասկոսի տիրելէ ետք, վերջին անգամ ալ Սուլթանին կողմէ զրկուած Մէհմէտ Բաշիտ փաշայի ստուար բանակն ալ ջախջախելէ յետոյ, յաղթական կը մտնէ Գոնիա (21/12/1832):

Օսմն. Պետութիւնը ամենամեծ վտանգի մէջ կը գտնուէր: Անգլիա եւ Աւստրիա կ'ուզէին ու պէտք ունէին անոր գոյութիւնը պահպանելու, մինչդեռ ռուսական փառասիրութիւնը առիթն օգուտ քաղելով, Սեփաստարօյլէն տորմիդ մը ճամբայ կը հանէ դէպի Վոսփոր: Սակայն Ֆրանսական դեսպան-ծովակալ Ռասէլի բողոքը ըողոքներուն վրայ, Ռուսական նաւատորմը ետ կը դառնայ: Այն ատեն Ֆրանսա ամէն ճիգ կը թափէ որպէսզի Մէհմէտ Ալին համաձայնութեան մը բերէ: Իսկ այս վերջինը ո՛չ միայն յանձն չառնէր ոեւէ զիջում, այլ եւ իր տուած հրահանգին համաձայն, Իպրահիմ փաշա կը շարունակէ իր յառաջխաղացքը դէպի Փոքր-Ասիոյ արեւմտեան սահմանները եւ կ'սպառնայ Պոլսոյ:

Ահա այս դժուարին կացութեան մէջ, Սուլթան Մահմուտ զինու զորութեամբ իր ապստամբ կուսակալին յաղթելէ յուսահատ, երկրորդ անգամ Ռուսիոյ Նիքօլա Ա. կայսեր օգնութիւնը կը խնդրէ: Մուրավիեվ զօրավարին հրամանատարութեամբ նաւաբաժին մը եւ 5000 զօրք Օտեսայէն կուգան Վոսփոր եւ Պէլքոզի մօտ Հիւսէեֆա Իսկէլեսի դաշտին մէջ կը բանակին (1833):

Մինչդեռ Պոլսոյ մէջ այս դէպքերը տեղի կ'ունենային, Իպրահիմ փաշա իր յաղթական ընթացքով կը յառաջանար, եւ տիրելով Բէօթահիա, Պալքէսէր, Մանիսա, Պիլէնիկ եւ Սյոռն քաղաքներուն, կը հասնէր Զմիւռնիա: Ահա այն ատեն Անգլիա եւ Ֆրանսա, Ռուսիոյ զինեալ միջամտութենէն վախնալով, ստիպեցին Մէհմէտ Ալին որպէսզի իր վեհապետին հետ համաձայնութեան գայ: Ուստի Սուլթանին կողմէ բանազնաց կը զրկուին մեծ հաշրենաաւէր եւ երեւելի քաղաքագէտ Մուսթաֆա Բէշիտ էֆ. (Սուլթան Մէհմետի օրով եւրոպական համբաւ վայելած), որ Իպրահիմ

փառայի հետ կը կնքէ Քէօթահիայի համաձայնութիւնը, որով Սուրիոյ եւ Ատանայի կուսակալութիւնները Մէհմէտ Ալիի կը տրուին:

Այս կարգադրութիւնէն յետոյ, մայրաքաղաքին մէջ ռուսական զօրաց ներկայութիւնը աւելորդ կը դառնար այնչափ: Սակայն Ռուսիա օգուտ քաղել ուզելով, Կ. Պոլիս պատուիրակ կը դրկէ Օրլով կամար եւ Բ. Դրան հետ կը կնքէ Հիւնքեար Իսկէլէսիի դաշնագրութիւնը, որով երկու տէրութեանց միջեւ կը հաստատուէր պաշտպանողական եւ յարձակողական եօթնամեայ համաձայնութիւն մը:

Ռուսիա յանձն կ'առնէր, պէտք եղած առեւն, իր նաւատորմով օգնութեան փութալ Սուլթանին, իսկ այս վերջինն ալ. ծովու կողմէն Ռուսսիոյ դէմ յարձակում մը եղած պահուն, Տարտանէլի եւ Վոսփորի նեղուցները պիտի փակէր թշնամի տորմիզներուն դէմ (12/7/1833):

Միայն թէ ռուսական բանակը Պոլսէն մեկնելու համար պատերազմական ծախք կը պահանջէր, մինչդեռ պետական զանձը դրամ չկար:

Ահաւասիկ այս առթիւ է որ Օսմն. Պետութիւնը եւ անոր պատուախնդիր վեհապետը այսքան ճշնաժամային կացութիւնէ մը ազատողը կ'ըլլայ Յարութիւն Ամիրա Պէզենեան, որ բովանդակ նախարարութեան մը անկարող եղածը ինքն առանձինն կը յաջողի ի զլուխ հանել, շնորհիւ իր հիանալի հնարամտութեան եւ վաշխած համազգին համբաւին ու վստահութեան:

Կացութիւնը երբ իրաց այս վիճակին մէջն էր, ահա Սուլթան Մահմուտ անմիջապէս կը կանչէ Պէզենեանը իր մօտ որ դարման մը խորհի: Պէզենեան Ամիրա անմիջապէս Պոլսոյ մէջ գտնուած եւրոպացի եւ տեղացի առաջնարդ սեղանաւորներէն մեծաքանակ փոխառութիւն մը կը կնքէ ինչպէս նաեւ քրիստոնեայ հասարակութեանց եկեղեցիներուն մէջ գտած արծաթեղէնները հաւաքել տալով, արծաթազօծ Սուլթան Մահմուտ «Պէշլիկ» եւ «Մէթալիք» դրամները կտխելով, իսկայն կը վճարէ պահանջուած պատերազմական ամբողջ ծախքը, այնպէս որ, Վոսփորի ղիթական ափերէն չափազանց հմայուելով փառաւորապէս տեղաւորուած Ռուսերուն ուրիշ բան չէր մնար ընել, բայց եթէ առաջատները պարզելով դէպի Սեւ Ծով անմիջապէս ճամբայ ելլել:

Ահա այս անգամ Սուլթան Մահմուտ անհուն երախտադիտութեամբ լցուած, իր ձեռքովը կը կախէ Թաալիքի Հիւմայուն

ամենաբարձր պատուանշանը անձնուիրութեան տիպար անմահ Պէզճեանի կուրծքէն:

Այսպէս, ինչպէս նախորդ յօդուածին մէջ յիշած էի, Յարութիւն Ամիրա Պէզճեան, երկրորդ անգամ ըլլալով կը փրկէ Օսմն. Պետութիւնը այս անիւ վիճակէն:

Գահիրէ, 6-19 Ապրիլ 1932

Տ. Բարթողեան

ԿՈԿՈՐԴԻԼՈՍԻ ԱՐՑՈՒՆՔ

Կրկին անգամ կը բռնուի բանավէճի «Յուսաբեր»ի դէմ, Տիար Տելէմաք Բարթողեան:

«Յուսաբեր», իր 31րդ թիւին մէջ, 1932 Մայիս 10. կը գրէ խմբագրական մը՝ «ԲԱՌՍԸ» խորագրով, ուր կը կարդացուն գաղափարներ՝ որոնց մասին, գործնականապէս, միշտ դէմ եղած է Բարթողեան, բայց տեսականապէս՝ թեր: Ըսել կ'ուզենք՝ համեմատելով զործակցութեան մասին:

Ինչպէս կը յիշուի, եւ ինչպէս նոյն նիւթին շուրջ գրուած գլուխ մըն ալ կայ այս գիրքին մէջ, Տիար Տելէմաք Բարթողեան, երբ «Յուսաբեր»ի խմբագրատունը կ'երթար համերաշխ գործակցութեան գաղափարով, ո՛չ միայն մտիկ չէր ըլլուեր, այլ նոյնիսկ տեսակ մը հաւատաքննական հարցաքննութեան կ'ենթարկուէր: Աւա՞ղ, այս է ճշմարիտ պատկերը մեր յեղափոխական կարգ մը վարիչներուն, դժբախտաբար:

Տիար Տելէմաք Բարթողեան յուսահատողներէն չէ, կը գրէ, կը խօսի, կը դիմէ միշտ՝ միեւնոյն ուղղութեամբ, հոգ չէ թէ զինք չընդունին, մերժեն, եւ նոյնիսկ արհամարհեն: Խաւարի ներկայացուցիչները բնականաբար չեն կրնար հանդուրժել Լոյսին:

Կը պատասխանէ՞ «Յուսաբեր». բնականաբար ո՛չ: — Որովհետեւ անիկա գրած է իր խմբագրականը ո՛չ թէ քառօր փառատելու, այլ հաստատելու միտքով:

ԴԱԻԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝

ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄԻ ՄԱՅՐ ԴԻԻԱՆԻՆ ՇՈՒՐՁ

«Ձկայ գաղտնիք մը՝ որ չյայտնուի», կ'ըսէ առածը:

Տիար Տելէմար Բարթողեան երբ չէր հրաժարած Աղքատախնամի Դիւանի ատենապետութենէն, եւ Աղքատախնամի Ընդհ. Ժողով կատարելու ձեռնարկ եղած էր, Մամբրէ Եպիս. Սիրունեան, Տէր Յարութիւն եւ Տէր Արշալիր քահանաները արդէն երրորդութիւն մը կազմած՝ կը խորհրդակցին եւ կը գործեն: Իրենց գործունէութիւնը լծուած է այն գաղափարին շուրջ թէ՛ պէտք է ամէն գնով տապալեն Մայր Դիւանը, այսինքն՝ Բարթողեանը, ամէն գնով: Տէր Արշալիր հարց կը բաբժրացնէ Թեմական Ժողովին մէջ թէ Աղքատախնամը չի գործեր եւ կամ գեւ կը գործէ: Տէր Յարութիւն մութին մէջն է, ինչպէս նաեւ Մամբրէ Եպիսկոպոս: Բարթողեան կը պատասխանէ «Արեւ»ի միջոցով՝ Աղքատախնամի շուրջ եղած բննադատութեանց՝ Թեմականին մէջ: Նկատողութեան առնուեցա՞ւ Բարթողեանի պատասխանը: Ձենք զիտեր: Բայց ստիպեց իր հակառակորդները աւելի խստանալու իրենց նկատումներուն մէջ: Դայր պատրաստուած էր եւ կը վիճակուէր Աղքատախնամի Ընդհ. Ժողովին գումարման՝ ուր երեւան պիտի բերուէր:

Խօսեցանք Ընդհ. Ժողովին մասին, խօսեցանք հոն յայտնուած կարծիքներուն մասին, ու նաեւ յարուցուած զրպարտական նամակի մը մասին, որ կը կազմէր պատրոյգը՝ յարուցուելիք հրդեհին:

Եւ երբ, Տիար Տելէմար Բարթողեան, կը նշմարէր ինքզինքը պաշարուած նշմարիտ պլօքի մը կողմէ, որոնք աջ ու ձախ կը քննադատեն Մայր Դիւանը՝ առանց երբեք կշիռ տալու իրենց խօսքերուն, եւ առանց երբեք խղճահարութիւն ունենալու ճշմարտութեան հանդէպ, գործին հանդէպ, եւ երբ ընդհանուր այս ժխտքին մէջ Բարթողեան ընկեռուած եւ մանաւանդ զրկուած խօսելու հնարաւորութենէն՝ կը թողուր ժողովը եւ կը հեռանար՝ նողկանքի ու գայրոյթի քանի մը խօսքեր ըսելէ հտըր, Մամբրէ

նպս. Սիրունեան, որ կը նախագահէր նիստին, առանց երբեք կա-
րեւորութիւն տալու Բարթողեանի մեկնումի շարժառիթին. կը
զրաւէր ատենապետական աթոռը ևւ ընթացք կուտար ժողովին:
Իր այս կոչիթը, չըսելու համար դատադրական, առնուազն ցոյց
կուտար ընթացք մը՝ որ ո՛չ մէկ պարագայի կրնայ պատշաճիւ
իրեն, իր գիրքին, ևւ ի նորոյ իր ուխտին. եպիսկոպոսացման:

Ի հարկէ, այնքան անխիղճ չենք դատապարտելու համար մէ-
կը որուն բարոյական ուժը կը պակսի: Կը նկարագրենք պարզա-
պէս այն երևույթը՝ որ ունեցաւ Աղքատախնամի սոյն Ընդհ. Ժո-
ղովը ևւ Մամբրէեպիսկոպոսին կոչիթը: Կրնանք առնուազն մեղք-
նալ իր վրայ, խորապէ՛ս մեղքնալ: Մամբրէեպիսկոպոս կրնայ
խիստ հագուազիւտ Առաջնորդ մը ըլլալ, ևւ իր առաջատները
պարզիւ այն ուղղութեամբ՝ որ կը թելադրուի իրեն, աջ ու ձախ,
տարբերութիւն չընէր:

Եւ որպէ՛սզի մեր ընթերցողներուն աւելի յստակ ևւ որոշ գա-
ղափար մը տրուի Աղքատախնամի Մայր Դիւանին դէմ կատար-
ուած դատերուն մասին, մէջ կը բերենք հոս Բարթողեանի այն
գրութիւնը որ երևցաւ «Արև»ի 28 Յունիս 1932ի համարին մէջ:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ս Ի

Աղքատախնամ Ընկերութեան Գործադիր Ժողովոյ կողմէ
«Արև»ի թիւ 4080ին մէջ հրատարակուած սրտցաւ գրութիւնը
կարգաւորով, իրր եզրակացութիւն իմ մտածումներուս, ևւ հիմնուե-
լով յետագայ տուեալներուն վրայ, կրնամ ըսել թէ Արժ. Տ. Ար-
շաիր Քահանայ Զօր կողմէ յիշեալ բարեսիրական ընկերութեան
հասցէին ուղղուած ամբաստանիչ քննադատութիւնը ճիշդ ևւ ար-
դար չէ:

Յիշեալ Տէր Զօր՝ անցեալ Մայիս ամսոյ 20ին, Պատ. Քեմա-
կան Ժողովոյ վիճարանութեանց պահուն Աղքատախնամի գործու-
նէութեան մասին ըրած քննադատական վերաւորիչ խօսքերը մի
առ մի վերլուծելով՝ ապացուցինք հարցը:

Քննադատ Հայրը կ'ըսէ. «Աղքատախնամը ուրիշ ատեններ
հանդէսներ սարքելով յաջողած է ահագին գումարներ ժողովել:
Ներկայ Աղքատախնամը քաւականացաւ նամակներով դիմումներ

ընել, հանգանակութեան տոմսեր ղրկել, որոնք ամէնքն ալ նոյնութեամբ ետ կը վերադարձուն...»:

Այս խօսքերուն կը պատասխանենք ըսելով թէ, ինչպէս ուրիշ մարմիններ, Աղքատախնամ ընկերութիւնն ալ ուրոյն բարեսիրական մարմին մը ըլլալով, ըստ օրինի բացարձակապէս ազատ է է իր գործունէութեան եւ գործառնութեանց մէջ: Ան, Թեմականի եւ Քաղաքանի նման, իր ժողովներն ունի, որոնց ընթացքին իր որոշումները կուտայ եւ կը գործադրէ զանաւր: Ուեւ ժողով, նկատի առնելով օրուան կացութիւնը, խնդրոյ առարկայ նիւթին մասին, կուտայ իր յարմար նկատած որոշումը: Ուրիշ ատեն մը նոյն ժողովը ազատ է նաեւ, այդ շրջանին կացութիւնն աչքի առջեւ ունենալով, նախկինէն տարբեր որոշում մը տալ:

Արդ, Աղք. Ընկ.ը, արդարեւ, ասկէ առաջ, հասոյթի ապահովութեան համար, հանդէսներ սարքելու որոշումներ կրնայ տուած ըլլալ, բայց աս ըսել չէ թէ, Աղքատախնամը միշտ հանդէսներ տայ: Ան, այս անգամ, տիրող տնտեսական տագնապը նկատի առնելով, աւելի յարմար դատեց ուրիշ միջոցի մը դիմել եւ աս այդ իր որոշումը տուաւ:

Օտար մը երբեք կարող չէ տեսնել եւ զգալ ռուս բարեսիրական ընկերութեան մը կարիքը այնպէ՛ս, ինչպէս կը տեսնեն եւ կ'զգան նոյն ընկերութեան անդամները: Ահա այս պատճառաւն է որ, տարբեր ժողովի անդամներ, յաճախ սխալ քննադատութիւններ կ'ընեն, ինչպէս ըրած է այս անգամ Տէր Արշաւիր Հայրը: Դարձեալ, այս պատճառաւ է որ, նոյնիսկ վերին իշխանութիւնները, որոնք երբեմն միջամտած են Աղք. Ընկերութեան գործառնութեանց, մեծ վնասներ պատճառած են յիշեալ Ընկերութեան:

Արդա՞ր է արդեօք տկարին վրայ յարձակիլ՝ զանազան անտեղի քննադատութիւններով, իսկ անդին աւելի զօրաւոր, գերադաս մարմիններու կողմէ գործուած ցաւալի եւ վնասակար սխալները չեն քննադատուիր: Ինչո՞ւ արդեօք այս պարագային Տէր Արշաւիր Հօր պէս նախանձախնդիր քննադատներ մէջտեղ չեն ելլեր:

Առնենք Տէր Հօր քննադատականին երկրորդ մասը, ուր կ'ըսէ. «եթէ մեր հոգաբարձուները իրենց պաշտօնին զիտակ (հայրենասէր անձինք) չեն եւ չեն ուզեր աշխատիլ ու ժամանակ զոհել, պէտք չէր որ պաշտօն ընդունէին»:

Տէր Հօր այս խօսքերը, ցաւալի է ըսել, թէ ճշմարտութեան հակառակ են, որովհետեւ, կարծեմ ամէն ոք զիտէ եւ կը վկայէ

թէ, եթէ կայ ամենադժուարին գործ մը, ան ալ Աղքատախնամ Ընկերութեան կատարած նուիրական գործն է: Անոր գործը, աղքատ, ծեր եւ հիւանդներուն հետն է, եւ անոնց պէտքերուն գոհացում տալու համար, մարդ ամէնէն համբերատարն ու ազգասէրը, ամէնէն աշխատասէրը եւ պաշտօնին ալ ամէնէն զիտակից մէկը եղած բլլալու է, եւ մենք կը տեսնենք այսօր թէ Աղք. Ընկ.ը ինչպէս անցեալին մէջ, նմանապէս սա տնտեսական տազնապալի շրջանին, իր գործը կը վարէ խղճմտօրէն, քիչ թէ շատ գոհացուցիչ կերպով, զիշերը ցերեկին միացնելով՝ տքնաջան եւ տաղտկացուցիչ ծանր աշխատութեամբ մը, որ ամէն զնահատանքէ վեր է:

Աղքատ քննադատութիւն մը միշտ ընդունելի է եւ արդիւնաւոր: Աղքատախնամ Ընկերութիւնը միշտ պատրաստ է, յօգուտ իր գործին եղած օգտակար առաջարկութիւնները ընդունելու եւ գործադրելու երբ յարմար դատէ:

Հետեւաբար անտեղի քննադատութիւններով չկապտենք եւ չի ջլատենք Աղքատախնամի գործունէութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ ամեն տեսակ ուժերով, օգնենք եւ նեցուկ կանգնենք այս ամենակարեւոր ընկերութեան, որ առաջին կարգին վրայ կը գտնուի, քանի որ անոր տեսած գործը, ամէն օր ղիմող, մեր թշուառ արեւնակիցներուն զանազան ցաւերը եւ պէտքերը ամօքելուն մէջ կը կայանայ:

Գահիքէ, 23/6/32

S. Բարթողեան

***

Եւ որովհետեւ այս ամէն խօսքերը, հրաւերը, աղաչանքները ո՛չ մէկ օգուտ կ'ընեն փափաքուած համերաշխութեան զոյն եւ ձեւ տալու, եւ որովհետեւ Բարթողեան ապրեւս քաշուած, հեռացած է իր ազգային գործօն գերէն, եւ որովհետեւ՝ վերջապէս՝ գործի վրայ են «ազգական» վեթերաններ՝ իրենց ... առաջնորդով, մեզի կը մնայ ընկիւր քան մը միայն, — ոգեկոչել փաղանգը մեր երեւելի առաջնորդներուն, ինչպէս կը կոչուի՞ն անոնք. — Խրիմեան Հայրիկ, Իգմիրլեան, Խորէն Նար-Պէյ, Գարեգին Սըրուանծտեանց, եւ այս ընտրելագոյն շարքին ամէնէն աչքառուն՝ Օրմանեանը, որոնց հետ առնչութեան մէջն էր Բարթողեան՝ սկըսած փոքր տարիքէն, եւ յետոյ՝ երիտասարդ, եւ որոնց խոհական ու իմաստուն առաջնորդութիւնն ունեցաւ՝ իր հասուն տարիքին մէջն ալ:

Իսկ հիմա՞: Անշուշտ թէ կան ականաւոր դէմքեր, անշուշտ թէ կան խղճամիտ դէմքեր, առաջնորդներ: Բայց որովհետեւ մեզի պակսեցաւ անոնցմէ հատ մը, եւ կը պակսի տակաւին, մաղթանքէ զատ սւրիշ միջոց չի մնար մեզի կառչելիք, թէ վերջապէս պիտի տրուի այս գաղութին «սիրելի» առաջնորդ մը եւ «սիրելի» օգնականներ իրեն:

Եգիպտոսի հայկական այս գաղութը կը կառավարուէր իշխանութեամբ մը՝ որուն շնորհիւ դատարկուեցաւ իր այնքան արդիւնաբեր հասոյթներէն եւ կը կառավարուի հիմա՝ տարուէ տարի աւելի անծուկ վիճակով: Եւ ան կը մնայ այսպէս՝ եթէ կրնայ եւ կարելի է անխռով յարատեւել:

«ՄԵՐ ՑԵՂԱՅԻՆ ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ»

«Մեր ցեղային թերութիւնները» խորագիրն է գրութեան մը՝ զոր գրի առած է Պ. Մանփան Շահպազ, «Նոր - Լուր»-ի համար, 1932 ին:

Պ. Շահպազ, ցեղային թերութիւններու ամէնէն վատթարը կը համարի «ողորմասիրութիւնը», որուն ենթակայ եղբայրներուն պիտի չտրուի առաքինական յատկութիւն մը՝ որ կը տրուի այլ մարդոց, որոնք գիտեն, կ'արժեցնեն իրենց յուման տարբեր ուղղութեամբ, միշտ բարեփոխական կալուածին մէջ:

«Նոր Լուր»-ի խմբագրապետ պ. Արտաշէս Գալբազեան, ներշնչուելով պ. Շահպազի գրութենէն, եւ հաստատելով այդ յոռի սովորութիւնը — ողորմութիւնը — որ ունի Հայը, կ'առաջարկէ, իբր դարման, հեզ տանիլ վարժարաններու մէջ՝ մեր ցեղային այդ թերութենէն միանգամընդմիշտ ազատուելու, սրբազրուելու համար:

Տիար Բարթողեան, ներշնչուելով այս երկու գրութիւններէն, կը կրէ հետեւեալ տողերը՝ նոյն թերթին մէջ.

«Նոր Լուր»-ի 15 Սեպտեմբր թուակիր եւ պ. Արտաշէս Գալբազեանի կողմէ գրուած յօդուածի մը խորագիրն է որ փոխ կ'առնեմ,— «Մեր ցեղ այլիմ բերութիւններ»:

Պ. Գալբազեանի սոյն յօդուածը ներշնչուած է Աղեքսանդրիայէն զրկուած պ. Շահպազի մէկ գրութենէն՝ «Ողորմասէր ժողովուրդ մը» վերնագրով, որուն անդրադարձիկ յիշողութիւնը կ'ընէ պ. Արշամ, քանի մը օր յետոյ գրած իր մէկ յօդուածին մէջ:

Պ. Շահպազի խնդրոյ առարկայ գրութիւնը նուիրուած է Հայուն ունեցած եւ կամ ունենալ կարծուած մէկ խոր «թերութեան», այսինքն՝ ողորմասիրութեան մասին այնպէս՝ ինչպէս դժբախտաբար հայ գրողներունը եղած է մեծամասնաբար, թէ Հայը եղած է եւ է ... «ողորմասէր ժողովուրդ մը» միայն, եւ անոր չէ տրուած այն մեծ առաքինութիւնը՝ որ յաջողած ազգերունը եղած է ընդհանրապէս: Ուրեմն հաստատելով պ. Շահպազի կողմէ արտայայտուած այդ միտքը, կ'առաջարկուի դարմանել զայն . . . ի նորոյ:

Բնականաբար, եթէ իսկապէս ցեղային այդ յոռի սովորութիւնը կամ ունակութիւնը տրուած է Հայուն, շատ դժուար, թերեւս ո՛ւր ալ պիտի ըլլար դարմանել զայն: — Բայց ես համակարծիք չեմ, աւելի շիտակը՝ չեմ ուզեր ըլլալ համակարծիք:

Այո՛, կ'ընդունիմ որ մասամբ ճիշդ է գոյութիւնը Հայուն վերադրուած այդ թերութեան: Բայց ճիշդ է նաեւ ան՝ որ Հայը կը սրբազրուի այդ թերութենէն . . . չտալով, չողորմելով, այլեւս: Զէ՞ք կարծեր որ օր մը, քիչ օրէն, այդ թերութեան իսկ աղերսն ունենայ մեր ազգը:

Եւրոպական ազգերը, որոնց տրուած է սրբազրութիւնը այդ սովորութեան, մեզի չէ տրուած դժբախտաբար, զանազան պատճառներով: Բայց պէտք է ընդունինք թէ ողորմասիրութիւնը տիեզերական առաքինութիւն մըն էր մարդկութեան կողմէ, դարեւրու ընթացքին: Բայց Հայուն չտրուեցաւ պատեհութիւնները, դժբախտաբար, սրբազրուելու այդ ուղղութեամբ, ինչպէս նաեւ դրացի կարգ մը ազգերուն ալ:

Ակադեմական վիճաբանութիւն մը ընել չէ միտքս, մանաւանդ շատ ուր պիտի ըլլար ատիկա եւ անօգուտ՝ հարցին մօտենալու համար այդ ոգւով: Քննադատութիւնը միշտ յաջողութեան չառաջնորդեր. գնահատանքի մէջ է յաջողութիւնը: Այս մասին է որ պէտք է արտայայտուին «Նոր Լուր»ի խմբագիրները եւ առ հասարակ ամէն անոնք՝ որոնք կը բաժնեն մեր միտքը:

S. Բարթողեան

Բարթողեանի միտքը: — Ուղիղ հակառակը եղած է արտայայտուած միտքերուն: Անիկա բաւականացած է միայն տալով այն գաղափարը՝ որ Հայուն ողորմասիրութիւնը ցեղային յոռի նկարագիր մը չէ, եւ ամէն ազգի ալ տրուած է նոյն նկարագիրը: Իսկ գալով ողորմութիւն ստացողներուն նկարագրին, ատիկա ընական հետեւանքն է իրենց դասակարգին մտայնութեանը, — դժգոհանք, տրտունջք, գանգատ, եւ աւելին ստանալու համար յաճախ քիրտ եւ ագահ, եւ նոյնիսկ ոճրագործ:

Իսկ եթէ «ցեղային» այս նկարագիրը սրբազրելու, նոյնիսկ բառնալու համար մասնաւոր դասընթացք մը ստեղծել առաջարկեն, բոլորովին սխալ մեկնակէտ մը՝ ասեւս, որ կ'առաջարկուի «Նոր Լուր»ի խմբագրութեան կողմէ:

Ողորմութիւն տալը եւ ստանալը՝ ընական հետեւանքն է մարդկային բարբերուն: Մարդ մը կը հարստանայ, կը բարգաւաճի,

և մարդեր՝ կ'աղքատանան կարօտ կ'ըլլան: Ո՞վ է պատասխանատուն, պատճառը: Ո՛չ որ և կամ ամէն որ: Եթէ մէկը հարուստ է՝ որովհետեւ ժառագած է, իսկ մէկը որ հարստացած է՝ իր ցարպիկ և իմաստուն ըլլալուն պատճառաւ միայն: «Բախտ» ըստ ոմանց: Իրաւ է թէ բախտը գոյութիւն ունի, օրինակ՝ վիճակահանութեան մէջ, բայց հարիւր, թերեւս հազար հարուստներուն մէջ հազիւ թէ մէկ հոգի գտնուի բախտով հարստացած: Մեծագոյն մասը հարուստներուն՝ ունին աշխատանքի, հեռատեսութեան, ցարպիկութեան առաւելութիւնները: Անշուշտ կայ նաեւ շրջապատի ազդեցութիւնը:

Խօսելով ընդհանուր աղքատութեան մասին, ամենեւին անբնական երևոյթ մը չէ առիկա: Իրաւ է թէ կեանքի կամ միջավայրի ազդեցութիւնը թեր ունի մարդու մը աղքատ կամ հարուստ, երջանիկ կամ ապերջանիկ ըլլալուն, բայց մենք կը խօսինք բնական տուեալներու մասին:

Եւ յետոյ, ինչո՞ւ չայնքան ծանրանալ Հայուն ողորմասիրութեան վրայ: Եթէ չքաւորութիւնը կայ, ողորմութիւնն ալ պէտք է ըլլայ: Ողորմութիւն տալը տեսակ մը հոգեկան խառնուածք է: Մարդ կայ որ հաճոյք կամ հեշտութիւն կ'զգայ ողորմութիւն տալով, և մարդ ալ կայ՝ որ պարզապէս կուտայ՝ առանց երբեք գութի բնէ շարժառիթի: Այս վերջին դասակարգին կը պատկանին անոնք՝ որոնց համար առնելը և տալը տեսակ մը գործ, տեսակ մը ծանուցում է, բեկլամ:

Հարցին այս կերպ ուսումնասիրութիւնը մեզի հեռունները պիտի առաջնորդէր, ատոր համար կը գոհանանք միայն ըսելով թէ՝ հայկական ողորմասիրութեան սահմանը շատ քնքին է՝ բաղդատմամբ եւրոպական կամ ամերիկեան ողորմասիրութեան: Առէք, օրինակի համար, Եգիպտոսի բարեսիրական հաստատութիւնները՝ հիւանդանոց, անկեղանոց, կուսանոց և մայրանոց, բոլորն ալ պիտակուած իբր մարդասիրական գործ մը, բայց իրականին մէջ, այդ միայն շողշողուն անուններուն ներքեւ ծածկուած է նոյն ինքն շահագործումը աղքատին ու չքաւորին: Չենք ըսեր բոլորն ալ, բայց մեծ բաժին ունին շահագործողները:

Աղքատին օգնելու համար կազմուած հայ մարմինները շատ աւելի համեստ են, քան եւրոպական և ամերիկեան նոյն ուղղութեամբ գործող մարմինները:

Ահա այս կէտն է որ ուզած է հասկցնել Տիար Բարթողեան:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐԱԿԱՆ

ՏԱԳՆԱՊԸ

Կաթողիկոսական ընտրութեանց նախընթաց օրերուն է. գոնէ ճշդուած է թուականը որ պիտի վերջապէս կատարուի ընտրութիւնը: Արդէն կը լսուին պաշտօնական տեղեկատուութիւններ՝ պատգամաւոր ընտրելու մասին: Ֆրանսահայերը ընտրած են իրենց պատգամաւորները եւ ճամբայ հանած զանոնք: Յունաստան, Պուլկարիա եւ Բուլմանիա կը վարանին: Երուսաղէմ եւ Անթիլիաս նոյնպէս: Ամերիկայէն բնաւ յոյս չի կայ: Եգիպտոս ընտրած է իր պատգամաւորները՝ վաղուց, եւ կ'ապասնն առիթի՝ մեկնելու համար: Պ. Սրչակ Ալպոյաճեան՝ աշխարհական քանտիտա, Մամբրէ Մ. Վ. Սիրունեան՝ հոգեւորական: Առաջինը մինչեւ Բիրէա հազիւ հասած, արդէն կը լրանայ ընտրութիւնը: Ալպոյաճեան ետ կը դառնայ, իսկ Սիրունեան վարդապետ՝ կը շարունակէ իր ճամբան դէպի Էջմիածին: Գոնէ այս ճամբորդութիւնը իրեն, Սիրունեանի, արժեց, եպիսկոպոս ձեռնադրուելով նորընտիր կաթողիկոսին կողմէ:

Ինչպէս յայտնի է, կաթողիկոսական ընտրութիւնը երկար ժամանակ խլեց՝ մինչեւ վերջնական կատարումը: Մեզի չի վերաբերիր գիտնալ թէ ինչո՞ւ այսպէս, — բայց անպատճառ քաղաքական նկատումներ եղան անոր յապաղման պատճառները:

Տիար Տելէմար Բարթոլեան, ընտրական յապաղման օրերուն, կը գրէ հետեւեալ յօդուածը՝ ի դիւրս կաթողիկոսական ընտրութեան:

Կաթողիկոսական ընտրութեան թուականը կը մօտենայ եւ տակաւին ո՛չ մէկ յորջ աշխատանք այդ մասին: Պոստջ Պատրիարքարանի մասնակցութիւնը գիտենք թէ խափանուեցաւ պետական արգելքով: Երուսաղէմցիներէն ո՛չ մէկ յայտարարեց իրենց անհրաժեշտութիւնը: Յունաստանի Հայոց մասնակցութիւնն ալ տարակուսելի է՝ «Մագլումեան Եպիսկոպոսին ենթարկուած ըլլալուն Պոստջ Պատրիարքութեան»: Իսկ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հայոց ներկայացուցչական աշխատանքին մասին տրուած յորերը չունեցան տակաւին իրենց գործնական արդիւնքը:

Թէ ի՞նչ կ'ընէ տեղւոյս Ազգային Իշխանութիւնը, այդ մասին որոշ եւ յստակ ոչինչ գիտենք տակաւին: Հաւանաբար իրենք ալ չեն գիտեր եւ կամ իրենց ձեռքը չէ գիտնալ: — Այսպէս կը հաւատալ մեզի Առաջնորդարանի գլխաւոր պաշտօնեաներէն մէկը, անցեալ օր: Ուրեմն, ընդհանուր անտրոշութիւն:

Մեր կարծիքով, կը խորհինք թէ, արտասահմանի հայութիւնը եւ եկեղեցական դասակարգը ո՛չ մէկ հնարաւորութիւն պիտի ունենայ տեղէն շարժելու եւ կաթողիկոսական ընտրութիւնը տեղի ունենայ միայն ու միայն տեղական ներկայացուցիչներու միջոցաւ, կրօնական թէ՛ աշխարհական: Կը կարծենք թէ արտասահմանեան հայութիւնը պատրաստ էր այս տեսակ վախճանի մը:

Եւ ասիկա շատ բնական է: Որովհետեւ, տրուած ըլլալով Հայաստանի կառավարութեան վերաբերմը էջմիածնոյ գահին եւ անոր զահակային հանդէպ, կ'ենթադրենք թէ՛ կաթողիկոսական ընտրութիւնը տեսակ մը ձեւական հանգամանք պիտի ունենայ միայն՝ բոլորովին զուրկ ազգային շահեկանութենէ:

Իրաւ է թէ մօտալ կացութիւն մըն է ասիկա, բայց անցելոյն մէջ էջմիածնայ կաթողիկոսական գահը զբաւած են շատ մը գահակալներ՝ ո՛չ հայեցի ցանկութեամբ: Կ'երեւի թէ հիմա ալ նոյնը պիտի ըլլայ: Այլապէս, եթէ հակառակ մեր այս տեսութեան ընթանան գործերը, այսինքն արտասահմանի Հայութիւնն ալ կարենայ մասնակցել կաթողիկոսական ընտրութեանց, անկարելի է սակայն սպասել որ ընտրութեանց յատկացուած պատուիրակները կարենան եկեղեցական բարեկարգութեանց հարցին ընթացք տալ

այնպէս՝ ինչպէս կը յուսանք մենք, եւ ինչպէս կը կարծենք թէ ընդհանուր Հայութեան ցանկութիւնն ալ է:

Ատոր համար ո՛չ մէկ վրդովմունք. ազատ թողալ պէտք է բոլոր պատահարներուն: Որովհետեւ, եթէ Հայուն տրուած է մընալ իր հաւատքին մէջ անխախտ, առ ի՞նչ պիտի չտրուի անշուշտ անոր հոգեկան այս վերելքին գործնականացման: Առ այժմ անսլիք չունինք եւ պէտք է սպասենք աւելի բախտաւոր օրերու:

Ուրեմն, տունալ պարագաներու տակ, եթէ կաթողիկոսական ընտրութեան համար պատուիրակներ ընտրուին արտասահմանի մէջ, անոնք իրենց ծայնը կրնան լսելի ընել մէկ իրաւասութեամբ, — ընտրել կաթողիկոս մը՝ առանց ոեւէ յաւելեալ ծրագրի, եկեղեցական բարենորոգմանց շուրջ:

Գահիրէ, 18 Հոկտ. 1932

Տ. Բարթողեան

* * *

Ինչպէս յայտնի է կաթողիկոսական ընտրութեան կցուած էր նաեւ եկեղեցական բարենորոգման հարցը: Դժբախտաբար տեղի չունեցաւ ոեւէ խորհրդակցութիւն: Եւ պատգամաւորութիւնը կաթողիկոս ընտրելէն հտքը, ցրուեցաւ: Պարզ է որ իշխանութեան կողմէ՛ յարմար չի նկատուեցաւ ատանկ հարցի մը վիճաբանութիւնը: Արտասահմանի հայութիւնը, սակայն, կրնայ իր մէջ զաղափարի փոխանակութիւնը ունենալ այդ ուղղութեամբ:

Եկեղեցական կարգ մը աւելորդաբանութիւնները ջնջելու եւ կամ համառօտելու առաջարկը կրնայ յետաձգուիլ առայժմ, առաջնութիւն տալով կուսակրօն դասակարգին ամուսնութեան հարցին:

Աւելորդ է ըսել թէ եկամուտ սովորութիւն մըն է մեր մէջ կուսակրօնութիւնը: Տեղի չէ ստուգել թէ ինչպէս մուտք գործած է ան մեր մէջ. բայց, ամէն պարագայի, ո՛չ հայկական է եւ ո՛չ ալ քրիստոնէական: Սովորութիւն մըն է ան որ առաջին անգամ մուտք գործեց կաթոլիկ եկեղեցիին մէջ եւ քիչ յետոյ՝ ընդունուեցաւ նաեւ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներէն, բացի ընկանաբար, բողոքական եկեղեցիէն, որ արդէն տեսակ մը հակահոսանք էր բոլոր խաչապաշտ եկեղեցիներուն դէմ, ըստ էութեան ուղիղ, աւելի քրիստոնեայ, ինչպէս մեր նախահայրերը, եւ ինչպէս Գրիգոր Լուսաօրիչը, ամուսնացեալ եւ թոռներու տէր:

Մենք չենք խօսիր անցելոյն մասին որ կուսակրօն եկեղեցա-

կանները ի՞նչ ի՞նչ միջոցներով կ'եղծանեն իրենց ուխտը, անձնատուր ըլլալով, մարդկայնօրէն, մոլութեան: Մեզի համար կարեւորը այն է թէ՛ պէտք է վերջ տրուի այդ հնամենի սնամէջ սովորութեան. պէտք է ազատ թողուլ կուսակրօնները բնութենական պահանջին տիրացման, պէտք է ամուսնական անոնք: — Բայց ի՞նչպէս. հոս է կարեւորը ու էականը:

Կուսակրօն եկեղեցականներուն տրուած է հայ ժողովուրդը վարելու պաշտօնը: Կուսակրօն մը, ինչ տարիքի եւ ինչ ուսումի եւ կամ հասակացողութեան տէր ըլլայ, կը նշանակուի՝ ի պաշտօնէ՛, ղեկավար, առաջնորդ: Մենք շատ տեսած ենք կուսակրօն առաջնորդներ՝ թէ որքան արգահատելի վերաբերում մը ունեցան իրենց զործին հանդէպ, բարոյական տեսակէտով: Հայ ազգը, հայ անհատը, եւ մանաւանդ հայուն բարոյականը, թոյլ չի կրնար տալ որովայնէ՛ ընտրուած անհատներու իշխանութեան: Պէտք է մեր առաջնորդները յարմարին օրուան պահանջին:

Ի՞նչ է պահանջուածը կուսակրօն դասակարգէն: — Ըլլալ իմաստուն: «Իմաստուն ըլլալու համար պէտք է անոնց տրուին լորջ դաստիարակութիւն: Կուսակրօն դասակարգը երկու պաշտօն ունի, — կրօնական եւ քաղաքական, եւ մանաւանդ քաղաքական: Քաղաքական կոչումին բաւարարութիւն տալու համար պէտք է ուսանի ան նախ, քաջօրէն, քանի մը օտար ընթացիկ լեզուներ՝ բոլոր մանրամասնութիւններով: Եւ յետոյ, պէտք է ան ըլլայ ճկուն՝ թէ՛ հանդէպ իր հօտին եւ թէ հանդէպ օտարին, պարզ խօսակցութենէն սկսեալ մինչեւ գիւանագիտականը, պաշտօնական եւ կամ ոչ-պաշտօնական տեսակցութեանց մէջ: Մեր առաջնորդներէն կը պահանջուի մանաւանդ ըլլալ գիւանագէտ:

Ունի՞ ներկայիս մեր կուսակրօն դասակարգը պահանջուած այս նախնական եւ հիմնական գիտելիքները: Հազիւ թէ: Անոնք՝ որոնք կը լրացնեն իրենցմէ սպասուած գիտելիքները, բնականէն ընդունակ են, ճկուն են եւ իմաստուն. իսկ մեծամասնութիւնը տգէտ է՝ բառին յարաբերական առումով: Ռոտնաւոր եւ արծակ զրել գիտցող առաջնորդներ շատ ունինք. պէտք է լեզուանի, ճկուն եւ գիւանագէտ առաջնորդներ ունենանք:

Համառօտելով մեր տեսութիւնները, տրուած ուղղութեամբ, կ'եզրափակենք զանոնք ըսելով.

1.— Ջնջել կուսակրօնութիւնը եւ ամուսնացնել մեր առաջնորդները:

2.— Դաստիարակել զանոնք ըստ պատշաճի:

3.— Բարոյական եւ իմացական կարողութեան առաջնութիւն տալ:

Եթէ կրցանք առնել այս քայլը, անկասկած մեզի կը տրուի ապրելու իրաւունքը. այլապէս՝ կորսուած ենք:

Հրէական «Ալիանս Իսրայէլիթ»ը մէկն է այն փառաւոր հաստատութիւններէն՝ որոնցմէ կրնանք շատ բան սորվիլ:

Տիար Տելէմար Բարթոլեան, ահա՛ այս ճշմարտապէս ուղիղ միջոցն է որ կը թելադրէ. կրնայ իր թելադրութեանց մէջ պակասաւոր կէտեր ըլլալ, բայց, կը խորհինք թէ, անիկա իր մէջ կը խտացնէ սկզբունք մը՝ որ չի կրնար հայ ազգը, հայ եկեղեցին չհետաքրքրել:

ՄԵՏԱԼԻՆ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԸ

Բրոյք. Յ. Յ. Գայանան, բազմահմուտ մանկավարժ-դաստիարակը, «Սրբառ» շաբաթաթերթի մէջ կ'ստորագրէ յօդուածաշարք մը՝ «ՄԵՏԱԼԻՆ, ՄԻԻՍ ԿՈՂՄԸ» խորագրով և ... «բայց խօսքը մեր մէջ» ենթատառագրով: Ինչո՞ւ սակայն «խօսքը մեր մէջ»: Յարգելի յօդուածագիրը կ'երևի պատճառներ ունի. չուզեր որ յօդուածին մէջ երևցած խոստովանութիւնները իմացունին ... եզրիպատասխաններուն կողմէ: Անշուշտ թէ ըսելու եղանակ մըն է ասելա: Այսինքն՝ յարգելի յօդուածագիրը Հայերուն կը վերագրէ պակասութիւններ. թերեթիւններ՝ որ պէտք է զիտցուն հայերու, բայց պէտք չէ յայտնուն օտարներու: Բրոյք. Գայանան կը խօսի Եզրիպատահայտութեան մասին, Եզրիպատահայերուն համար:

Ետքի թողով մեր խօսքը, կ'արտատպենք խնդրոյ առարկայ յօդուածին այն մասերը՝ որ յարաբերութիւն ունին մեր ըսելիքին հետ, ու նաև Տիար Տելէմար Բարթոլեանի գրութիւնը, միշտ միևնոյն ուղղութիւնով:

Բրոյքի սօր Գայանան խօսելէ ետք Հայուն վատշուէր վիճակին մասին՝ որ ենթարկուած է օտարներու կողմէ, և մասնաւորով իր խօսքը հայերու և տեղացիներու յարաբերութեան, կը զրէ:

«Երախտագիտութեամբ կ'ընդունինք անշուշտ թէ՝ այսօր, իբր 25,600նոց համայնք մը մեր կեանքին ու ինչքին ապահովութիւնը և համայնական կարգը ու սարքը կը պարտինք ասպնջական Եզրիպատսի կառավարութեան հովանիին: Կ'ընդունինք որ Նեղոսի ափերուն վրայ մեր կեանքը, սա տնտեսական նեղ օրերուն իսկ, շատ աւելի տանելի է քան սեւէ երկրի մէջ: Կ'ընդունինք որ երկրին կառավարութիւնը, կալուածական թեթև տուրքէն զատ, ո՛րեւէ տուրք չի գանձեր մեզմէ, և այս այն պահուն՝ երբ ուրիշ երկիրներուն յարաճուն տեսակներուն և անոնց բոսան տակ հեծնազին կը արան ժողովուրդներ: Կ'ընդունինք, վերջապէս, որ զեռ ուրիշ բարիքներու շարքին, այս երկրին մէջ արտօնուած ենք պահելու ու կը պահենք մեր ցեղային դրոշմն ու լեզուն և կը վայելենք տակաւին համայնական կարգ մը թանկագին իրաւասութիւններ՝ մեր Սահմանադրութեամբ ապահովուած: Եւ կրնամք միթէ մոռնալ որ՝ Գահիրէի հայ համայնքին հաստեթարեք

ընդարձակ ազարակները մեծ մասամբ Խոյ Սաիտ փաշայի նը-
ւէրներն են՝ երջանկալիշատակ Գարրիէլ Եպիսկոպոսի հեռատն-
սութեան շնորհիւ ազգապատկան դարձած (1860—1863): Զեր-
կարելու համար արդէն փարթամ այս ցանկը՝ չենք վարանիր
յայտնել թէ Փարաւոններու երկիրը այսօր մեզի՝ հայերուս համար
երկրորդ նախախնամութիւն մը եղած է պարզապէս:

«Արդ, քննած ըլլալով մետալին մէկ կողմը, քննած եւ դրա-
կան ու հոյակապ փաստերով տեսած եղանք եզրպտական կառա-
վարութեան վերաբերումը հայերուս հանդէպ: Հիմա դարձնենք
մետալին միւս կողմը տեսնելու համար թէ ինչ պէտք է ըլլայ
մեր վերաբերումը այս հիւրընկալ երկրին եւ անոր կառավարու-
թեան հանդէպ: Հոս, Նուպար, Արթին, Տիգրան փաշաներու
փառքին չենք կրնար կառչիլ՝ անկէ փոխադարձ մը ճարելու սին
անկնկալութեամբ: Անոնք ծայրագոյն նուիրումով Եզիպտոսի ծա-
ռայած եւ՝ ի փոխարէն՝ բարձրօրէն գնահատուած են: Անոնց
փառքը այսօր չարխափան հմայակի (*talisman*) տեղ չի կրնար
բռնել, դժբախտաբար: Եզիպտոս իր պարտականութիւնը մեզի
հանդէպ լրիւ կատարած ըլլալով, իրաւունք ունի մեզմէ՝ փոխա-
դարձը պահանջելու: Արդ, անոր բարիքները ինչով փոխարինած
ենք. — հոս է խնդրին էութիւնը: Խիստ անբնական եւ նոյնքան
յիմարական պիտի ըլլար որ հիւրը իր հիւրընկալին հանդէպ պա-
հանջներ միայն ունենար եւ երբեք պարտականութիւն: Հոս կա-
տարեալ անկեղծութեամբ եւ սրտի մօրմօքով կ'ուզենք յայտնել թէ՝
մեր վերաբերումը Եզիպտոսի հանդէպ առնուազն անբնականոն է.
ըսել կ'ուզենք՝ եթէ պաղ չենք, տաք ալ չենք. եթէ անոր զմայ-
լելի խոյանքին պարզ հանդիսատեսներ չենք, դերակատարներ ալ
չենք. եթէ անոր յուռթի ծոցին մէջ այլեւս հիւր մը չենք, կ'ըզ-
գանք թէ անիկա մեր աչքերուն պանդոկէ տարբեր բան մըն է,
որ շատերս ունինք սեփական բնակարաններ, եւ ամէնրո՛ւ եկեղե-
ցիներ, վարժարաններ եւ վերջին հանգստարաններ՝ Մարմինայի եւ
Շաթալիի նոճիներուն շուրթին տակ ... Ու մեր սրտին բովանդակ
անկեղծութիւնը պարպկոյ, պիտի ուզէինք դեռ հարցնել թէ՝
հայ կամ հայաբնակ տուններէն քանի՞ հատը եզիպտական դրօշ կը
պարզէ տօներու առթիւ. քանի՞ հայ սրահներ զարդարուած են
մեր լուսամտի վեհապետին նկարովը, համակրելի զահաժառան-
գին պատկերովը: Այս երկրին մէջ հարստացող քանի՞ հարուստ
իր ունեցածէն կտակով բաժին հանած է կամ պիտի հանէ նաեւ
իր երկրորդ հայրենիքին: Եզիպտական հիւանդանոցներուն, որ-

բանոցներուն, ձերանոցներուն մէջ քանի՞ անկողին կրնանք գտնել որ, բոտ ցոյցատախտակի մը, հոգացուած բլլայ հայ անհատէ մը կամ հայ համայնքէն: Ու վերջացնելու համար այս ակամայ հարցակոծումը, բռնի նաեւ թէ ինչո՞ւ մինչեւ օրս չունեցանք այս երկրին մէջ համազգային մարմին մը՝ որ միութեան զիծ մը բլլար եզրիպտական կառավարութեան եւ անոր պաշտպանութիւնը վաշխով հայերուս միջեւ:

Իրաւ է թէ այս բաները մեզմէ պահանջող չի կայ, բայց չէ՞ք կարծեր որ ակնկալող կայ ... :»

Տիար Տեյէմար Բարթոլեան կը սրտասխանէ, «ՄԵՏԱԼԻՆ ԻՄԿԱԿԱՆ, ՅՈՒՅՄԱՆԻՔԸ» խորագրով գրած հետեւեալ յօդուածով, նոյն թերթին մէջ.

Բրոյժ. Յ. Թ. Գայանան, «Արաքս»ի 41 թիւին մէջ, «ՄԵՏԱԼԻՆ ԻՄԻՒԿԱԿԱՆ» խորագրով կը շօշափէ հարց մը՝ որուն ինչ ինչ կէտերուն մասին կը ներէ որ համաձայն չբլլամ:

«Յարգելի Բրոյժէսէօրը, իր այս գրութեամբ, թուելէ ետք նշգրիպտոսի ժողովրդեան եւ անոր կառավարութեան հոգածութիւնը Հայերուս հանդէպ, — պակասաւոր կը գտնէ մեզ, եւ այս պակասը լրացնելու համար՝ կ'ընէ կարգ մը թելադրութիւններ:

«Այսպէս ցոյց տալէ վերջ Հայուն վայելած անհուն օգուտներ այս երկրէն՝ բլլայ կառավարական եւ ժողովրդական, կը գտնէ «Մեր վերաբերումը Եզրիպտոսի հանդէպ առնուազն անբնական, այսինքն՝ պակաս, եւ այդ պակասը լրացնելու համար կ'առաջարկէ կազմել «Համազգային մարմին մը՝ որ միութեան զիծ մը բլլայ եզրիպտական կառավարութեան եւ անոր պաշտպանութիւնը վաշխով հայերուս միջեւ»:

Բարի: Բայց նախ հասկնանք թէ իրա՞ւ Հայուն վերաբերումը անբնական եղած է հանդէպ այս երկրին: Պատմութենէն զիտենք թէ անցելոյն մէջ հայուն վերաբերումը եւ զործունէութիւնը այս երկրին՝ եղած է խիստ պատուարեր. «Հայը կատարած է մեծամեծ ծառայութիւններ՝ պետական թէ հասարակական, եւ ըստ այնմ ալ վարձատրուած՝ երկրին կառավարութեան կողմէ»:

Բայց Հայուն կատարած ծառայութեան սահմանը զլիսովին

կը շրջի ասկէ 30—35 տարի առաջ: Հալածական հայ ժողովուրդը, ինչպէս գիտենք, կ'սկսի գաղթել ամեն ուղղութեամբ, եւ այս երկիրը ապաստանած մասը՝ իր զանազան գիտելիքներովը՝ զլխովին կը շրջէ Եգիպտոսի մասնաւորապէս արհեստական հրապարակը շահնչելով ու շահեցնելով: Եւ այսօր, գիտենք թէ, միայն Հայուն չի վերաբերիր զործի կամ արհեստի այդ ասպարէզները, այլ քիչ քացառութեամբ, մեծամասնութեամբ կը պատկանին բուն տեղացիին: — Այս նիւթի մասին «Արաքս»ի 18 եւ 25/4/31 թիւերուն մէջ ունինք երկար ուսումնասիրութիւն մը, ինչպէս նաեւ «Ժուռնալ տիւ Բէռ»ի 9/12/31 թիւին մէջ, եւ կը խնդրեմ որ յարգելի Բրոֆէսէօրը կարդայ զանոնք:

Պարզ է որ յարգելի Բրոֆէսէօրը ազդուած է երբեմն երբեմն երեւցած աննպաստ վերաբերումէն եգիպտական մամուլին, բայց ատոր պատճառը արարական մամուլին մէկ մասին Հայը լաւ չի կարենալ ճանչնալուն մէջ փնտռելու է:

Հայ ժողովուրդին դիրքը հիմա այլեւս նոյնը չէ՝ ինչ որ էր առաջ: Հպատակ ենք: Եւ պէտք է գիտնանք թէ ի՞նչ պարտականութիւններ ունինք այս երկրին հանդէպ: Ամենեւին դէմ չեմ որ Հայը չմասնակցի այս երկրին սեւէ հիմնարկութեանց նուիրուելէ. բայց ատելիկ ընելու է համոզումով, եւ ո՛չ թէ սիրաշահնչու համար տեղացիները:

Գահիրէ, 17/10/32

Տ. Բարթողեան

* * *

Հանրային օգտին սահմանուած այս երկու քիչ մը հակոտընեայ գրութիւններուն մէջ, անկասկած երկու կողմն ալ նկատի ունի խնդիրը պարզել այնպէս՝ ինչպէս կ'երեւի, կը թուի իրեն: — Բրոֆ. Գայանան քիչ մը սքողեալ եւ չափազանցուած ձեւերով, մինչ Բարթողեան՝ լայնորէն եւ առանց վերապահութեան: Դայանան, թուելէ ետք կարգ մը մեծամեծ Հայերու ծառայութիւնները այս երկրին, կ'առաջարկէ չունենալ « անկէ փոխադարձ մը հարեւու սին ակնկալութիւնը », մինչդեռ Բարթողեան՝ գրեթէ խօսքը չընկելով այդ անցեալին, կը թուէ զործեր՝ հայերու կողմէ մատուցում, զլուխ բերումած այս երկրին մէջ, որոնց կը պարտի տեղացիին իր յառաջդիմութիւնը, զոնէ արհեստական տեսակէտով: Հայը պորտաբոյժ, սնամէջ տարր մը չէ եղած, այլ իր ընդունակութիւններուն շնորհիւ աշխատած, օգնած, սատարած է այս ժո-

դովորդին: Տարր մը եղած է ան՝ որ եզիպտոս իր այսօրուան հրապարակային ամբողջ առաւելութիւնները կը պարտի մասամբ անոր: Բնական ընթացք մըն է ասիկա, եւ յաւակնութիւնը չունինք բնաւ որ տեղացիին միշտ շնորհակալութիւն յայտնէ մեզի. բայց իրաւունք ունենալ կը կարծենք՝ զոնէ արտայայտուելու այդ ուղղութեամբ, երբ կ'ստիպուինք: Եւ հիմա որ Հայը ալլիս տեղացի տարր մը դարձած է, այսինքն հպատակութիւնը ընդունած այս երկրին, կը կարծենք թէ անիմաստ բան մըն է պահանջել անկէ՝ զործեր՝ որոնք առնուազն ռեֆլաքի կրնային ծառայել: Անշուշտ թէ՛ իրբւ տեղացի՝ Հայը ունի պարտականութիւններ, մասնաւոր բարեսիրական զեռնի վրայ, բայց նաեւ ունի պահանջներ: Եւ եթէ «պարտի—պահանջէ»ի տեսակէտը չի յարգուիր այս երկրին մէջ, որովհետեւ ... քաղաքական այլուրութիւն մը կը հարուածէ, կը ջլատէ անոր ճշմարիտ գիտակցութիւնը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ատենը մէյ մը, Տիար Տեյէմար Բարթողեան խոսովքը կ'ունենայ Հայութեան ապագային՝ ներկայ անորոշ ու անիմաստ վիճակը տեսնելով: Այո՛, չէ կարելի անոնց բոլորին ցանկութիւնը արժեցնել, բայց կարելի է զոնէ այն մասը որ ո՛չ մէկ պատասխանատուութիւն ունի ցեղացիին դժբախտութեանց վերաբերմամբ, եւ զիտէ, հաստատապէս, զանազանիւ չարն ու բարին, օգտակարն ու անօգուտը, կ'արժէ որ նկատի առնուէին Թուրք կառավարութեան կողմէ եւ արտօնուէին զէպի հայրենիք իրենց դարձը: Երբեմն կը յուսադրուին անոնք, երբեմն նշաններ կ'երևին այդ ուղղութեամբ, բայց օրերն ու տարիները կ'անցնին եւ դեռ ո՛չ մէկ խօսք, ո՛չ մէկ խրախուսանք Թուրք կառավարութեան կողմէ:

Չենք ուզեր անցեալով զբաղիլ, պատճառներ որոնել հայ եւ թուրք խոսովքին: Բայց, թո՛ղ այն նկատումները որոնք հանդէս եկան այս երկու ազգերը, Թուրքը եւ Հայը, իրարու թշնամացնելու, եւ սակայն թուրք կառավարութեան եւ անոր մտաւորական

դասակարգին անծանօթ չի կրնար ըլլալ զանգուածային հայութեան կեցուածքը այդ ուղղութեամբ: Հայութիւնը զոհուեցաւ զանազան լարաշահութեանց ո՛չ բնաւ իր մտածումով, ալ օտար, ոչ-հայեցի:

ժամանակները կ'անցնին, եւ օր ըստ օրէ՝ կը յայտնուին նոր նոր լարումներ հայուն եւ թուրքին միջեւ. լուռ այլ սխտէ մաթիք հալածանք մը հայուն հանդէպ: Գաւառներուն մէջ՝ ուր ցանցը-նուած հայութիւն մը կ'ապրէր, տակաւ կը մերկանան, կը քշուին, կը հեռացուին, եւ քայլ մը եւս, երբ անոնք կը գտնուին արտասահման, եւ կամ տեղւոյն վրայ խամրուած, մահացած:

Վերջապէս ի՞նչ է վերաբերումը թուրք կառավարութեան. ամբողջովին դատարկո՞ւմը հայութեան իր սահմաններէն: Եթէ ասիկա է ճշմարտութիւնը, այլեւս ո՛չ մէկ աշխատանք, ո՛չ մէկ աղերսանք, եւ թողուլ որ ճակատագիրը գործէ:

Բայց պէտք է միշտ հաշուի առնել Մեծն Պատրոսի խօսքերը. «Հայաստանը առանց Հայու»: Եթէ ներկայ մտայնութիւնը թուրք կառավարութեան դատարկել է նրկիրը հայութեամբ, անշուշտ թէ կրնայ ընել, բայց պէտք է մտածէ այն ելքի մասին՝ որ կրնայ առաջացնել այդ տեսակ մտայնութիւն մը: — Գուշակութիւն չէ որ կ'ընենք. ճակատագրական թերեւս ըլլայ այդ սխալը թուրքին, եւ օտար ուժեր ուզեն օգտուիլ իր այդ սխալէն: Թուրք կառավարութեան շահը, անշուշտ Թուրք ժողովուրդին ալ, կը պահանջէ արտօնել Հայը գալ իր լքած հայրենիքը բնակելու, ժողովուրդ մը որ ամէն կերպով կրնայ օգտակար ըլլալ անոր կազմական տարրին, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս անցեալին մէջ:

Ամենեւին չունինք յաւակնութիւնը ուղղութիւն մը տալու թուրք կառավարութեան, բայց երբ կը տեսնենք որ օտար եւ ներքեմին «Թշնամի» ազգերու իսկ թոյլ կը տրուի օգտուելու Թուրքիայէն, պատճառ մը չենք տեսներ որ նոյն թոյլտաւութիւնը չըլլար նաեւ հայութեան:

Տիար Տելէմաք Բարթողեան այս ուղղութեամբ զրի առած է հետեւեալ գրութիւնը «Նոր Հուր»ի համար, եւ կ'արժէ որ ներկայացնենք զայն նոյնութեամբ:

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Զ

Ասկէ առաջ «Նոր Լուր»-ը զբաղած է արտասահմանի հայերու Թուրքիա վերադարձի հարցով (14/3/1932): Աւելորդ է ըսել թէ Նոյն հարցը կ'զբաղեցնէ մեզի ալ, եւ կը հաւատամ որ շատերն ալ: Բայց տակաւին որոշ ցուցմունք մը չկայ թէ թուրք կառավարութիւնը ի՞նչ կը խորհի այս մասին: Այո՛, իրաւ է որ տրամադրութիւն կայ այդ ուղղութեամբ, բայց զործնական եւ կամ պաշտօնական ուեւէ յատակ թայլ մը չէ առնուած դեռ:

Անշուշտ չէ կ'ափրկի ըսել թէ արտասահմանի ամբողջական հայութեան մուտքը կրնայ արտօնուիլ: Բայց, որոշ թիւով հայեր, որոնք արտասահման կը գտնուին այսօր որոշ պատճառներով եւ որոնց վերադարձը Թուրքիա ուեւէ արգելիչ նկատումներու չենթարկուիր, կ'ակնկալուէր որ արտօնուէին ազատօրէն դէպի իրենց հայրենիքը վերադառնալու: Որովհետեւ, վերջապէս, կը խորհիմ թէ, այլեւս ատենն է անցեալի սխալները սրբազրելու եւ աշխատանք թափելու՝ որ չկրկնուին անոնք:

Այո՛, կը խորհիմ թէ այնքան հեշտ բան մը չէ թուրք կառավարութեան եւ թուրք հասարակութիւնը համոզել որ թոյլատրէ հայ ժողովուրդը իր հայրենիքը, Թուրքիա դառնալու, երբ մանաւանդ արտասահմանի մամուլին մէկ մասը կը նուազէ շարունակ փոխ վրէժի համերգը, եւ այս կարգին՝ թուրք թերթերէն ոմանք ալ: Բայց արտասահմանի մէջ յարուցուած այդ աղմուկը երբեք չցոյցացներ հայութեան ճշմարիտ մտապատկերը, տրուած ըլլալով որ ջնջին տոկոսը կը կազմեն աղմկարարները իր մէջ: Արտասահմանի հայութեան մեծագոյն մասը, կը հաստատում թէ, եթէ այսօր արտօնուի իր հայրենիքը դառնալու, անիկա պիտի առնէ այդ քայլը սիրով եւ հաւատքով:

Թուրք կառավարութեան անծանօթ չի կրնար ըլլալ արտասահմանի հայութեան այս մտայնութիւնը, եւ կը խորհիմ թէ վերադարձը արտօնելով անոր իր բնագաւառը, իր կորսեալ հայրենիքը, Թուրքիա, ուրկէ՛ հալածուեցաւ ան դժբախտ խռովքի մը անծնատուր, կը վերադառնայ ան այս անգամ հաւատքի ջերմնաւող պաշտամունքով մը, տրամադրելով իր բազուկը եւ միտքը երկրին

շինարարական մեծ աշխատանքին՝ ներկայ կառավարութեան վրայ ունենալով անսահման վստահութիւն:

Պարզ է թէ հայութեան մտայնութիւնը վայրկեան մը խռովեցաւ, նաեւ թուրք ժողովուրդինը, եւ անոնք գործնցին իրարու հանդէպ խորունկ ատելութեամբ եւ խռովիչ անտարբերութեամբ:

Ասիկա երէկ էր, սակայն: Այսօր այլեւս փոխուած են տրամադրութիւնները, որովհետեւ ժողովուրդները երկար ատեն չեն կրնար նոյն տրամադրութեան մէջ մնալ: Հարկ կ'ա՞յ ըսելու որ այդ փոփոխութիւնը որոշ կերպով կը նշմարուի նաեւ թուրք ժողովուրդին մէջ:

Կասկած չկայ որ թուրք եւ հայ յարաբերութիւնները անցեալ դարերու շրջանին սկսած, եթէ լուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկուի, պիտի յայտնուի որոշ սխալներ, թերութիւններ երկու կողմին համար ալ: Բայց թող ներուի մեզի ըսել թէ՝ այդ սխալներն ու թերութիւնները նախորդ թուրք կառավարութեան կը պատկանին, առաւելապէս: Որովհետեւ, նախորդ թուրք կառավարութիւնը եթէ հայուն եւ կամ իր հպատակ ժողովուրդներուն հանդէպ վարուէր այնպէս՝ ինչպէս կը հաւատանք թէ՝ ներկայ կառավարութիւնը կը վարուի, հայը դժգոհութեան տեւէ պատճառ էր ունենար:

Ես, բնականաբար, կը խօսիմ հայութեան այն հատուածին՝ անունով որ բնաւ պատասխանատու չի կրնար համարուիլ անցեալին հանդէպ: Ուրեմն, խօսքը չընելով բնաւ այդ անցեալին, կ'անցնիմ ուղղակի այն դրական ու գործնական առաջարկին՝ որ ազգերու բարոյք ճակատագիրը կը սահմանէ:

Ուրեմն, նախ, պէտք է զիտնալ թէ հայ ցեղը ծնւնտու է թուրք հայրենիքին:

Յետոյ, թուրք ժողովուրդը կ'ուզէ ապրիլ հայութեան հետ:

Հայութեան կողմէ խօսելով. ես կրնամ հասարակական պատասխան տալ առաջին հարցումին, իսկ երկրորդ հարցումին պատասխանը թուրք կառավարութեան եւ կամ իր մամուլին լուրջ մասին կը պատկանի:

Միայն թէ, եթէ կարելի է, շուտ տրուէր այս հարցերուն պատասխանը, որովհետեւ — եթէ իրերու ներկայ ընթացքը մեկնակէտի մը չառաջնորդուի, կը վախճամ որ երկու այս ցեղերուն, թուրքին եւ հայուն, հղրայրօրէն տպրելու ամէն հաւանականութիւն եւ յուսադրանք ի սպառ կը կորսուի, կ'անհետի:

Գահիրէ, 26/10/32

Տ. Բարթողեան

Տիար Տելեմար Բարթոլեան, 1934 տարեշրջանին առաջին ամիսներուն, կը գրէ հետեւեալ յօդուածը «Նոր Լուր»ին, թուրք Գործավար Հիւրմէթ Պէյի մէկ բանախօսութեան առթիւ, Սէփրի դաշնագրութեան շուրջ, որուն մէջ ակնարկութիւն կայ հայոց մասին:

Լուրջ գրութիւն մըն է առիկա, որ կը խօսի ո՛չ միայն ընթացիկ գործերու մասին, այլ ևս կուտայ անոնց մեկնութիւն մը՝ որ հազիւ թէ Թուրք Գործավարին ուշագրութեան ենթարկուած կըրնայ ըլլալ: Տիար Բարթոլեան հարցը կը մեկնաբանէ տարբեր տեսակէտէ, տարբեր ուղղութեամբ, և իրրեւ եզրակացութիւն՝ կը հրաւիրէ Թուրք Գործավարը և թուրք բանիմաց դասակարգը՝ հայ և թուրք յարաբերութեանց ձգտումին պատճառը նկատել այն Ուժը, այն ցեղը, որ իր տիեզերական արջանին մէջ նաեւ ձգած ըլլալով, հաւատարմալէս այդ երկու ազգերը, Հայն ու Թուրքը, կը չարաշահէ անխղճօրէն անոնց կեցուածքը: Եւ Հայն ու Թուրքը իրարու թշնամի ընելով, զրգուելով, գիրար կոտորել կուտայ: Բարթոլեան չընդունիր Հայուն և Թուրքին թշնամութիւնը անցեալին և կը ձգտի այն զաղափարին՝ որ այդ երկու ազգերը, իրար հասկնալով, իրար նանչնալով, պիտի զգան վերջապէս ռմբիքին ծանրութիւնը որ գործադրուեցաւ, և գործադրուեցաւ միեւնոյն ծանօթ ժողովուրդներուն թելադրութեամբ:

Բարթոլեան կը խօսի նոր մտայնութեամբ և նոր զաղափարով, և կ'ուզէ որ հասկցուի ինք, ըմբռնուի, որովհետեւ չի կրնար խօսիլ այն լեզուով, որ մատչելի պիտի ըլլար բոլորին իր ակնարկութիւնները: Ներքին վախ մը՝ տակաւին գուսպ՝ կը պահէ զայն խօսիլ չարիքի մասին այնպէս՝ ինչպէս պէտք էր: Բայց ի՞նչ հարկ մատնանշելու չարիքը, երբ արդէն մէջտեղն է ան:

Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի Ա Ղ Է Տ Ը

Ուխտ ուշագրաւ մէկ դասախօսութիւնը կը կարդանք՝ Թուրք կրթական Գործավար Հիւրմէթ Պէյի՝ «Թուրքիան ի՞նչպէս պիտի բաժնէին» նիւթին շուրջ:

Հիւրմէթ Պէյ կը խօսի Մեծ Պատերազմի շրջանէն մինչեւ Սէփրի Դաշնագրութեան շուրջ, ուր նախապէս պատրաստուած դիւա-

նազիտական ամբողջ կառուցուածքը յաղթական պետութիւններուն՝ փոխուեցաւ, յեղաշրջուեցաւ, ի նպաստ Թուրքերուն:

Դասախօսութեան նուիրուած սոյն հատուածին մէջ միայն կ'առնենք այն մասը՝ որ Հայերու կը պատկանի՝ եւ անշուշտ մեզի թոյլ պիտի տայ յարգելի Գործավար դասախօսը որ ինչ ինչ կէտերու մէջ համակարծիք չըլլանք իրեն, ո՛չ թէ նեղ մտածումով, ալլ, կը խորհիւնք թէ, իրեն եւ մասնաւորապէս պատմութեան օգտակար ըլլալու միտումով:

Ամենեւին միտք չունինք Թուրքերու եւ Հայերու Մեծ Պատերազմին մէջ իրարու հանդէպ ունեցած վերաբերումին մասին խօսելու, եւ միտք չունինք՝ նմանապէս՝ դատաստան կազմելու այս երկու ազգերուն մէջ՝ թէ որ կողմը իրաւունք ունէր եւ որը չունէր: Անցեալին կը պատկանին ատոնք, եւ լաւ է որ երբեք չանդրադառնանք այն տխուր դէպքերուն՝ որոնք հաւատարապէս դժբախտ վերջաւորութիւն մը ունեցան երկու կողմին, մանաւանդ Հայերուն: Ամէն ազգ ալ կ'ունենայ իր սխալները. կարեւորը այն է որ գործուած սխալները օրինակ ծառայեն վերստին չկրկնելու զանոնք: Մենք այս տրամադրութեամբ կը գործենք, եւ կ'սկսած չունինք թէ ոեւէ բանիմաց անհատ՝ կը բաժնէ մեր տեսակէտը: Անցեալի տխուր դէպքերը անցան, եւ նայիլ պէտք է թէ՛ ի՛նչ բան օգտակար կ'ըլլայ ներկայիս: Ասիկա է այն ուղիղ ճամբան՝ ուրկէ առաջնորդուիլ պէտք է:

Թուրք Գործավարը կը թուէ դէպքեր՝ ուր հայ բանակը խրժութիւններ կատարած է թուրքերու դէմ, եւ յետոյ՝ ետ նահանջած՝ փոխադարձ նախճիրներու գնով:

Այո՛, ճիշդ է ասիկա: Պատերազմ է, կո՛յր ու ատելավա՛ռ կռիւ, որ հանդէս կուգայ երկու ազգերու, ժողովուրդներու միջեւ: Ո՞վ է սակայն յանցաւորը, մեղաւորը, հա՞յը, թո՞ւրքը: Ամենեւին ո՛չ. պատերազմող կողմերէն ո՛չ մէկը յանցաւոր է: Նոյնիսկ պետութիւնները յանցաւոր չեն: Ազգերէն ու պետութիւններէն վեր ուժ մը կայ՝ որ կը հրամայէ ատելութիւնը, նախճիրը, պատերազմը:

Ետքի թողլով լուսաբանելու այս քիչ մը մութ տողերը, համառօտ տեսութիւն մը ընել պէտք կ'զգանք անցեալէն:

Հայ յեղափոխութիւնը Թուրքիոյ մէջ՝ Արմենական-Հնչակեան եւ Դաշնակցական պիտակներով: Ստորագրեալս, երեքին հետ ալ եղած է՝ մէկէն միւսը անցնելով, միշտ աւելի օգտակար ըլլալու ցանկութիւնով: Շրջան մը միայն՝ պատանակութենէն մինչեւ երի-

տասարդութիւն, եւ անկէ ասդին մնացած ենք յէզոք, ո՛չ թէ չէ-
զորանալով բոլորովին, այլ բննադատելով, նոյնիսկ պարտաւելով
յեղափոխական գործունէութիւնը անցեալին, ու նաեւ ներկային
ալ՝ որ կը մղէ յայտնի հայ կուսակցութիւն մը, տակաւին:

Թուրք մտաւորականութիւնը պէտք է ուսումնասիրէ, պէտք
է ճանչնայ «Հայ յեղափոխութիւն»ը խորապէս, եւ ո՛չ թէ երես-
թապէս:

Հայ յեղափոխական առաջնորդները, ինչպէս առհասարակ
ամէն ազգերու պատկանող, իրենց ներշնչումը կ'ընդունին տար-
րեր աղբիւրներէ: Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայերու մասին
կ'ըսենք ու կը պնդենք թէ՝ անոնք, հայ յեղափոխական առձեռն
վարիչները, ուղղակի գործիք են իրենց մտնելուն ձեռքը, եւ կը
վարեն իրենց գործերը այնպէս՝ ինչպէս կը հրամցուի իրենց: Ան-
շուշտ թէ հաւատացեալ մը անոնք՝ թէ հրամցուած գործերուն
հաստատումը միայն կրնայ տալ փափաքուած յաջողութիւնը,
պսակումն իրենց իսկալներուն:

Չանգուածը յեղափոխութեան, եւ իրենց անմիջական առաջ-
նորդները, այս մտայնութեամբ կը գործեն: Ի՛սկ վերին մարմին-
ները, իսկ բո՛ւն առաջնորդները, գիտակցօրէն թէ անդիտակ, այդ
չենք ուզեր խնդրոյ առարկայ ընել, կը գործեն, կը հրամայեն
ուղղակի տարրեր ներշնչումներով, տարրեր ազգակի ննթարկուե-
լով: Բոլորովին օտար ուժ մըն է որ կ'ուղեկցի իրենց, կը հրա-
հանգէ, կը մղէ: Եւ այդ ուժը, եւ այդ հրահանգը, պատճառ ե-
ղաւ հայութեան ներկայ տխուր վիճակին: Մատնի՞ջ, վարձկա՞ն,
որը որ կ'ուզէք անուանեցէք, միայն թէ սա ճշմարտութիւն մըն
է որ հայ յեղափոխական այս տարրերը եղան պատճառ՝ հայ
ցեղին քայքայման: Բոլորովին ճիշդ կ'արտայայտուի Հիբմէթ
Պէյ՝ երբ կ'ըսէ. «Հայերը ամբողջովին գործիք մըն էին՝ օտարնե-
րու ծախուած պետերու ձեռքը»:

Իսկ Թուրքերը: Ամենեւին անմասն չե՞ն նաեւ անոնք այս
աղէտէն: Այսօր, բանիմաց ամէն թուրք, կը դատապարտէ զա-
նոնք՝ որոնք Թուրքիան մղեցին Մեծ Պատերազմին: Երեւակայել
անկարելի է Թուրք պետութեան համար, թէ ի՛նչքան ջօրացած
պիտի ըլլար ան՝ եթէ պատերազմի մասնակցած չլլար: Պետու-
թեան սահմանները պիտի մնային անփոփոխ, ելեւմուտքը գերա-
զանցօրէն պիտի եփսանար: Պիտի սկսէին դարպաս ընել բոլոր
այն պետութիւնները՝ որոնք հիմա նոյնիսկ կ'սպառնան իրեն: —

իր կարգին, աւելորդ է ըսել, նաեւ Թուրքը, զոհը եղաւ նոյն այդ Ութին՝ որ կը չարաշահէ մարդկութիւնը, տիեզերքը:

Կը ճանչնա՞յ Թուրքը բուն թշնամին. զիտէ՞ անոնց գործերը: Եթէ չի ճանչնար զանոնք, եթէ չզիտեր անոնց գործերը, ուրեմն պատրաստ պէտք է ըլլայ ցեղային դժբախտութեանց, — իր դժբախտութեան:

Այս գրութեան ընթերցողը պէտք է կռահէ այն չարիքը՝ զոր կը մատնանշուի. աւելի բացայայտ գրելու հնարաւորութիւնը կը պակսի մեզի: Որովհետեւ, ո՛չ թէ մենք մեր մարմինով, այլ տիեզերական մարդկութիւնը կը գտնուի միեւնոյն սպառնալիքին ենթակայ: — Փոքրիկ միջադէպ մը՝ Սթավիսքիի հարցը, օրինակ: Երբ ֆրանսական կառավարութիւնը աչքէ կ'անցնէ ցանկը Սթավիսքիի գործակիցներուն, կանգ կ'առնէ սահմուկած, երբ կը տեսնէ թէ բոլոր ականաւոր անձերու յարաբերութիւնները՝ գործնականապէս՝ այդ նոյն շանքածին մէջ:

Տիեզերքը լարուած է հաւաքող շանքածով՝ տրուած օրինակին զանազան ձեւերովը, ըլլա՛յ սեղանաւորական, ըլլա՛յ քաղաքական գետնի վրայ:

Եւ մենք, որ զիտնալու, հասկնալու, ճանչնալու զիտակցութիւնը ունենալ կը կարծենք մատնանշուած չարիքը, բայց չենք կրնար բացայայտօրէն արտայայտուիլ այդ ուղղութեամբ. կը ցաւինք մտածելով որ մարդկութիւնը մեծ մասամբ չզիտեր տակաւին իր բուն թշնամին, մանաւանդ անոր գերգոր դասակարգը՝ որ կըրնար բան մը ընել, կրնար չէզոքացնել աղէտը: Որքան ատեն որ կը գործէ մատնանշուած Ութը, նոյնքան ատեն ենթակայ պիտի մնայ մարդկութիւնը, այո՛, այդ մութ, սփրններով կլանուած, յղիացած այդ տարրին ձեռքը:

Որո՞նք են եւ ո՞ր այդ տարրերը, ցեղերը, ազգերը իրարու դէմ զինող, կռուեցնող տարրերը: — Ամէն տեղ: Գերմանիոյ մէջ կը գործեն Ֆրանսայի դէմ, Աւստրիոյ մէջ՝ Աւստրիոյ դէմ: Եւ այսպէս, ամէն երկրի եւ ցեղի հանդէպ: Ի՞նչ ընելու եւ կամ ի՞նչ նպատակաւ: — Իրենց գոյութիւնը պահելու համար նախ, եւ յետոյ՝ տիրելու աշխարհի նիւթականին:

Փա՛ռք Մուսօլինիի, մանաւանդ փա՛ռք Հիթլէրի, որոնց արդէն նուաճումները այդ ուղղութեամբ, կը տեսնէ այսօր մարդկութիւնը:

Անդրադառնալով մեր մասին, Թուրքին եւ Հայուն, չենք ըսեր մարդկայնօրէն, զոնէ տարերայնօրէն պէտք կ'իյնայ Թուրք իմա-

ցական դասակարգին վրայ ուսումնասիրել մատնանշուած ազէտը, տեսնել եւ հասկնալ բուն չարիքը, եւ յետոյ՝ արդէն պարզուած ըլլալով ամէն եղելութիւն, ամէն դադարիք, պիտի տրուի անոնց, եւ մեզի՝ ալ, ճշմարտապէս, անկեղծ եւ բարւոյ կենակցութիւնը:

Եւ այն տունն, բանաձեւուած եւ ընթացիկ ասութիւնները՝ «կարմիր Սուլթան»՝ եւ տակաւին չենք գիտեր ի՞նչ բառերով մակագրուած, որոնք երբեմն շրջան կ'ընէին աշխարհի մէջ, պիտի յայտնուին մատնանշուած տարրին կողմէ՝ հնդինակուած մէյ մէկ գաւաղիք գործեր:

Գահիրէ, 17/3/34

Տ. Բարթողան

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը զիտէ ջուրը իր առուին մէջ վազցնելու եղանակը:

Իրենց զրաձները մէկդի՞, ուրիշներու զրաձներէն ալ օգտուելու եղանակը շատ լաւ գիտեն անոնք, եւ ի՞նչ հրաշալի անպարարութեամբ:

Տիգրան Կամսարականի զրաձ նամակը՝ Բարիզ՝ Գուրեանի օպանութեան առթիւ, ի՞նչ գեղեցիկ կերպով օգտագործեց իրենց մէկ անդամը: — Որովհետեւ, Կամսարականը, իրրեւ զրիչի մարդ, յարգանք ունի, ինչպէս մենք ալ, Դաշնակցական առաջադրեալ կարգ մը զրազէտներու մասին, չի կրնար իրականութիւնը խօսել աշնպէս՝ ինչպէս որ է, ինչպէս որ կ'զգայ ինք, եւ իր զրիչը, միտքը տրորելով, կ'արտայայտուի չարին դէմ, ոճիրին դէմ: Խեղճ Կամսարական:

«Յուսարեք»ի այս նոյն Դավուրը կ'օգտագործէ հիմա ալ «Ուրիշներու կարծիքը», ինչպէս կը զլխադրէ «Հորիզոն» թերթին մէկ գրութեան գլուխը՝ երբ կը խօսի ան համերաշխութեան շուրջ կատարուած փորձերուն մասին՝ Պուլկարիոյ մէջ, եւ վերջերս ալ՝ Յունաստանի:

Համերաշխութեան լաստին կը կրթնին անոնք, Դաշնակցականները, երբ այլեւս յոյս չունին հաւասարակշռուելու, եւ երբ այլեւս կբաժ են, ինչալու, շրջելու մօտ. գոնէ՛ մասամբ պահելու համար իրենք զիրենք թաւալզլոր անկումէ մը:

Ոոստովանինք: — Այս տողերը զրոյն իսկ, տարիներ առաջ, ի հարկէ սկզբունքի տեսակէտէ, կը հայթայթէր անոնց, Դաշնակցականներուն, այն կռուանք որով կարելի եղաւ իրենց փրկուիլ ազգային-պաշտօնական ճշմարիտ զայրոյթի մը ձեռնարկէն: Եւ ի՛նչքան շնորհակալութիւն իրենցմէ:

Այս տողերը ստորագրողը, այո՛, տարիներ առաջ, դարձեալ, զօրավիզ կ'ըլլար իրենց ըլլա՛յ տալով, ըլլայ պաշտպանելով, միշտ առաջադրեալ մտածումովը՝ թէ վերջապէս կազմակերպութիւն մըն են, հայ կազմակերպութիւն մը:

Եւ օր մըն ալ, դարձեալ, երբ այս տողերը ստորագրողը իրենց ոտքին կ'երթար խնդրելու, աղաչելու որ զանց րոնն կուսակցական պայքարին աղետ մասը, աշխատանք մը՝ որուն լծուած էին այնքան պատուական ազգայիններ, նոյնիսկ իրենցմէ. երեսին կը նետուէր փողոցային ստամբակի մը վայել սա խօսքերը. — «ԿՈՒՆԱ ԿՈՐԱՒԱՆ»:

Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ, «Յուրաքեր» եւ իր նման թերթերու վարիչները երբե՛ք, երբե՛ք չունին այն խմորը որ հայունն է:

Մեր այս խօսքերը կ'ազդե՛ն Դաշնակցական շարքերուն: Չենք կարծեր: Բայց մենք պարտաւոր ենք ըսելու. — գոնէ սրտի խայթ չունենալու համար, ինքզինքնիս մխիթարելու համար գոնէ, ի՛նչ փոյթ թէ խօսքին եւ գործին մէջ անջրպետ մը կայ:

Միքայէլ Վարանդեան, Դաշնակցական առաջաւոր դէմք մը, ասկէ քիչ առաջ կը յայտարարէր թէ՛ «Բ. Միջազգայնականի անդամ են իրենք, 28 տարիներէ ի վեր»: Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ կը հռչակէր ինքզինքը «Ա. Միջազգայնականի անդամ»:

«Միջազգայնականները, Ա., Բ., Գ.: Բայց որո՞նք են այս մարմինները, ի՛նչ տարրերէ բաղկացած, ի՛նչ ծրագրով կը գործեն, եւ կամ ի՛նչ ղեկավարութեամբ: Չենք գիտեր: Մեզի համար կարեւորը այն է միայն՝ թէ հայ չեն անոնք, եւ հայ չըլլալով, չեն կրնար հայուն հաշուոյն գործել, օգտակար ըլլալ հայուն: Այսքան մը գիտելիք՝ կը կարծենք թէ բաւական է: Միաց որ, ո՛չ մէկ ատեն, ո՛չ մէկ պարագայի գտնուած է օտար մը որ հայուն օգտակար ըլլայ, ինչպէս կը վկայէ ամբողջ պատմութիւնը հայութեան, բացի այն անհատներէն՝ հայ թէ օտար, որոնք իրենց անձնական շահովը եւ նկատումներովը կ'առաջնորդուին:

Ռեբեմն, որքան ատեն որ Դաշնակցութիւնը ենթարկուած կը մնայ օտար այդ ուժին, «Խիջազգայնական»ին, կարծեմ իրաւունք ունինք կասկածելու իր մասին, իր գործին մասին, եւ իր անկեղծութեան մասին:

Ձեռք ու գեր երկարել, եւ մանաւանդ ըիջ մը ականջի խորթ հնչող լեզուով մը խօսիլ: Ճշմարտութիւնն է որ կ'ըսենք, անկեղծօրէն, թէ հայկական «Մարտական» այս կուսակցութիւնը, Դաշնակցութիւնը, իր էութեամբ դէմ է հայկական շահներուն, եւ ան պարզապէս խաղալիք մըն է եւ կամ գործիք մը՝ Խիջազգայնական օտար այդ նոյն կազմակերպութեանց ձեռքը:

Բրուսիոյ ներքին գործոց նախարար Պ. Կէօրինկ, որուն անկեղծութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ, կը կարծենք, իր խօսած մէկ ճառին մէջ կ'ըսէր. «Գողօնաթագոյցները գողերէն տարբերութիւն չունին: Երեք միջազգայնական կայ, մէկը կարմիր, մէկը սեւ եւ միւսը՝ դեղին:» (*)

Դաշնակցութիւնը ականարկուած գողօնաթագոյցներուն մէկ ընկերն է, դաշնակիցն է, եւ ասիկա ո'չ թէ գաղտնիք, այլ յայտնի, ինչպէս կ'ըսեն իրենք:

Եւ արդ, որպէսզի գոյները յայտնուին, եւ որպէսզի գիտնանք, պէտք է՝ առանց այլեւայլի՝ Դաշնակցութիւնը յայտարարէ թէ՝ «Խիջազգայնական» են թէ հայկական: Երկու այս հոսանքները իրարու հակառակ են, եւ չէ կարելի մէկուէն ծառայելով՝ միւսին օգտակար ըլլալ: Կամ մէկը, կամ միւսը:

Պէտք է վերջ տրուի եղբայրասպան կռիւին: Մենք չենք ուզեր գիտնալ թէ ուրիշ մը ի՞նչ անունով կը գործէ. բաւական է որ ես, դուն, շատեր՝ կը գործենք հայուն անունով, հայուն համար: Ամէն ազգերու մէջ ալ կրնան գտնուիլ այլատերած մարդիկ: Մնաց որ եղբայրասպան սուրբ կը շողայ ո'չ թէ վատին դէմ, ո'չ թէ ուրացողին, այլ նոյնիսկ հաւատաւորին դէմ, բարի ու անձնուէր հայուն դէմ, ինչպէս նաեւ գաղափարի ազատութեան դէմ:

Ժամանակը հասած է, նոյնիսկ անցած, ճանչնալու համար վերջապէս հայասպան այս դիմակաւորներուն իսկական պատկերը:

Քիչ մը խիստ եղանք: Բայց մեր սիրտը կը պայթի համատարած աղէտը տեսնելով: Խօսքի մարդը չենք, եւ մենք պատրա՛ստ ենք ենթարկուելու այն զոհողութեանց որ կրնայ օգտակար ըլլալ մեր առաջադրած սոյն ուղղութեան:

Տ. Բարթոլեան

(*) Տե՛ս «Նոր Լուր», 16 Մարտ 1933:

«ՔԱՄԻՋԻԱ ՆԵՌԱ» (ՍԵՒ ՇԱՊԿԱԻՈՐՆԵՐԸ)

«Քամիչիա Նեռա», իտալական ֆիլմ մը, որ ներկայացուցաւ փերջերս, «Տիանա Բալասի» մէջ, եւ ուր ներկայ կ'ըլլամ ես:

Ճշմարիտ ողբերգութիւն մը, ու նաեւ ճշմարիտ յարութիւն մը Իտալիոյ համար:

Իտալիան՝ 1914էն առաջ, Իտալիան՝ Պատերազմի շրջանին, եւ Իտալիան՝ Պատերազմէն փերջ զարթօնքի օրերուն:

Սռաջին շրջանին՝ մենք կը տեսնենք թշուառ ժողովուրդ մը, թէպէտ անոր մեծ կեդրոններուն մէջ աչի կը զարնեն այնքան չքեղ տեսարաններ, կոթողներ, եւ հարստութեամբ ու պերճութեամբ յոփացած ժողովուրդ մը:

Կուզայ 1914 տարին. կը նետուի Իտալիան Մեծ Պատերազմի դաշտը: Ի՞նչ ահաւոր եղաւ անոր պայքարը. ճշմարտապէս կոտորակուեցաւ անոր կռուող ուժերը: Սակայն Իտալիան յամառօրէն, շարունակեց պայքարը մինչեւ փերջը, եւ շահեցաւ յաղթանակը եւ կամ շահեցաւ Զինակիցները՝ Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա եւ Միացեալ Նահանգները, միասնաբար, եւ թէպէտ Իտալիան մնաց յուսախաբ արդիւնքէն, որ խոստացուած էր իրեն, ինչպէս նաեւ Հայաստանի:

Իսկ Պատերազմէն փերջը: Ահա՛ հոս կ'սկսի բուն ողբերգութիւնը:

Ամբողջ Իտալիա կը տառապի: Եւ տառապող այս ամբողջ ժողովուրդը կ'սկսի մտիկ րնել այն ծայնին, ծայներուն, որ կը խօսին իր ցաւին մասին: Լարուած է ժողովուրդը. նշան մը, ազդակ մը եւ ահա՛ պիտի իյնայ ան կրակէ հասանքին մէջ, եւ զարնէ, զարնուի, մեռնի եւ մեռցնէ, ի՞նչ փոյթ, այդպէս կ'ուզէ հակառակը, եւ կամ անիշխանութիւնը: Տարրերային դժբախտ հոսանք մը՝ որ հակամարտ ուժերու խմբաւորումէն կը յառաջանայ:

Եւ սակայն, նոյն օրերուն, կը քարծրանայ ծայն մը՝ գայթակղած Իտալիոյ պատգամելու: Ու ամբողջ մտիկ կ'ընէ վայր կեան մը այդ ծայնին, կը կարդայ, կ'ունկընդդէ: Եւ ահա՛ կ'ըմբոստանայ ան, կը միանայ նոր լսուող ծայնին, որոնք գումար-

տակներ կազմած արգէն, կը յառաջանա՞ն դէպի Հոռմի տիրակալոյ ուժերու ուղղութեամբ:

Մուսօյինի՞, եւ կամ Մուսօյինեան խումբեր, սեւ շապկաւորները, առաջին հանդիպումին իսկ Հոռմի տէրերուն հետ. կը խորտակեն զայն եւ կը զբաւեն իշխանութիւնը: Ահա՛ այսքան կարճ ժամանակ կը սահմանէ Յաշիգմի տիրապետութիւնը:

Ու յետոյ, կ'սկսի շէննալ, աճիլ, բազմանալ Իտալիոյ ամէն ուղղութեամբ, եւ դեռ. երէկի սա ժողովուրդը թշուառ, յուսահատ գլուխը վեր հպարտանքով մը, եւ կամ կը շարժի, կը գործէ, հասարակաց բոլոր մարզերուն մէջ. իր նրկիրը ճշմարտապէս օժտելու համար այն բոլոր բարիքներով, շինութիւններով ու շէնութիւններով՝ որոնց պէտք ունի ինք, եւ որոնց աղերսն ունի Իտալիան-

Մուսօյինի, մինակը, կ'ընէ գործ մը՝ որ նախորդ դարերու եւ միշտ ալ՝ հրաշնփառ եւ կամ աստուածընտիր մարդոց միայն յատուկ է: Ճշմարիտ Գրիստոս մը ինք Մուսօյինի, եթէ կարելի է նմանցնել զայն Բեթլեհէմի մատրի բնակիչին՝ Յիսուսի, որուն հրաշագործութիւնները եւ կեանքը հարազատ՝ կը պատգամեն բոլոր մոգերը, իմաստունները ու նաեւ եկեղեցիները:

Եւ սակայն արգէն ճինցած կարգախօս մը Յիսուսինը, եւ իր գործելու բաժինը լրացուցած: Նոր Յիսուսնե՛ր պէտք են մարդկութեան, եւ Մուսօյինի այդ պէտքն է որ կ'արժեցնէ:

«Քամիչիա Նեռան» ճշմարիտ ներշնչարան մը եղաւ ինծի համար, եւ եթէ չեմ ուզեր այլեւս խօսիլ ըիէսին շարունակութեանը մասին՝ ուր այնքան վեհափառօրէն ի յայտ կուգայ Իտալիոյ նոր փրկիչը, Մուսօյինի, թող ներուի ինծի:

Ի՞նչ բան ծնունդ կուտայ մեծ մարդոց: — Տառապանքը, բրնականարար, եւ պէտքը: Իտալիան իսկապէս ունեցաւ այդ տառապանքը, եւ ունին նաեւ մեծ մասը ազգերուն: Բախտաւոր է Իտալիան: Իսկ մնացեալ ազգե՞րը տառապող: Տակաւին ո՛չ. բայց անշուշտ թէ կ'ունենան անոնք ալ, եթէ նախասահմանուած է իրենց այդ բաժինէն:

Թշուառութիւնը եւ զրկանքը միշտ ալ պիտի ըլլան, եւ միշտ ալ ենթակայ է մարդ արարածը իյնալու, ելլելու: Գուցէ օր մը ըլլայ բուն հաւասարութիւնը՝ որուն մարդ կը ցանկայ: Բայց ե՞րբ, յայտնի չէ, եւ անշուշտ թէ շատ ուշ:

Ուրեմն, անհաւասարութիւն, զրկանք, տառապանք, եւ զեղխութիւն, վայելք ու յղիացած շուայտութիւն՝ պիտի ընթանան միասնաբար:

Եւ վերջապէս՝ իմ ցեղս, Հայր: Պիտի տրուի անոր ազատ անկիւն մը այս կիսագունդին վրայ: Բայց ցեղերու ճակատագիրը ուզելով, ցանկալով չի փոխուիր, «Մարդն է որ զսո՛՛ք զերկիր»: Եւ մինչեւ չտրուի մարդը հայուն, ու նաեւ բախտը, պիտի մնայ ան զրկանքի ու զոհի ճամբաներուն վրայ: — Ունի՞նք այդ մարդը. ո՛չ: Պիտի ունենա՞նք. դարձեալ ո՛չ: Չպիտի ունենանք անոր համար՝ որովհետեւ աշխարհագրական դիրքը մեր կրբուսեալ երկրին՝ Հայաստանի, ինկած է այն խառնարանին մէջ՝ ուր հակադիր շահերու լարելիքն թոյլ տուած զոյուծիւն ունի, եւ Հայը բոլորովին մինակ թողուած իր ճակատակազրին հետ:

S. Բարթողեան

ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆ ԵՒ ... ՄԷԿ

Կարծեմ աւելորդ պիտի ըլլար ըսել թէ՛ մէկ միլիոնը կը ներկայացնէ՛ այն թիւը՝ որ մենք զոհ տուինք 1915—1916 ի շրջանին:

Մեր նպատակը չէ, հոս, բնականաբար, այդ զոհերով զրադիլ. անցեալին կը պատկանին անոնք, թէպէտ միշտ թելադրեալա՛ն ներկային եւ ապագային համար ալ: Զոհ մը ունինք այսօր՝ մեր ամբողջ ուշադրութիւնը առինքնող: — Ղեռնդ Արքեպս. Դուրեան, սպաննուած Ամերիկայի մէջ, ի՛ր իսկ ցեղակիցներուն կողմէ, եւ ի՛նչ եղբրական հանգամանքով: Հայը՝ հայու ձեռքով սպաննուած:

Ազգագա՞ւ, մատնի՞ք, եւ կամ ոեւէ եպիսկոփ մեղքո՞վ մը դատապարտուած. ո՛չ ընաւ: Պարզապէս մէկը՝ հովիւ մը՝ որ չի համակրիր իմ եւ քու ըրածին, եւ կը պարտադրէ իրը, այսինքն՝ հրամանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Սխա՞լ մըն է ասիկա: Այո կամ ոչ, այդ չէ կարեւորը: Բայց իր այս րնթացքը պատճառ բռնել մինչեւ անոր սպաննութիւնը, առնուազն յիմարութիւն է, չըսելու համար կանխամտածուած ոճրագործութիւն մը:

Մեզի չի հետաքրքրիր զիտնալ թէ՛ արդարութիւնը ի՛նչ պիտի պատասխանէ՛ ոճրագործներուն, որովհետեւ վստահ ենք Միացեալ Նահանգներու դատաւորներու ողջախոսհոյժեան: Մեզի համար կարեւորը այն է թէ՛ դէպի ո՞ր կը յառաջանանք: Կա՞յ վերջա-

պէս հանգրտան մը՝ ուրկէ անդին կը տրուի մեզի խաղաղութեամբ ապրիլ: Եթէ կայ, եթէ տրուած է մեզի ունենալ այդ անտրդով ապագան, հոգ չէ՛, բնա՛ւ, այդ հանգիստ օրն ունենալու սիրոյն, զո՞հ տալ Դուրեաներ, նոյնիսկ Դուրեաններ: Զէ՛ որ այս է ընդունուած կարգախօսք մարդկութեան:

Բայց ո՛չ, ահա՛ կը ծիծաղին անոնք, ռմբադործները, մեր երեսին, և արդարութեան երեսին ալ, ռմբադործներուն բերանը դնելով խօսքեր՝ թէ հայկական ծէսի խաթարումն էր պատճառ իրենց այդ արարքին: Բարի՛ ու միամիտ մարդիկ, արդարեւ, որ դող կ'ելլան երբ Հայաստաննայդ Առաքելական Եկեղեցւոյ աստեղական տուեալներուն դէմ ոնէ կանոնազանցութիւն կը նշմարեն՝ տարուելով մինչեւ մարդասպանութիւն:

Գոհեցիկ ծիծաղ մըն է ասիկա, ծա՛ղր մը՝ արդարութիւնը խաբելու համաթ հնարուած: Ծա՛ղր մը կ'ըլլայ նաեւ մեզի համար երբ կ'ենթարկուինք իրենց խօսքերուն: Աւա՞ղ, քանի՛ անգամներ ենթարկուած ենք արդէն նոյն խաբկանքին, և կամ գոնէ անրգայ մնացած՝ մեր շուրջը անցած դարձածին: Եթէ ասիկա է ցեղային նկարագիրն հայուն, չարժեք իրմով զբաղիլ, ի՞նչ փոյթ թէ՛ անդին՝ կարգ մը սինյորոններ՝ իրենց արիւնուշտ բնագոյն յագեցումը կ'ունենան: Թող յագեցնան անոնք՝ մինչեւ մրուրը ծծելով հայ ցեղին: Զէ՛ որ իրենք, հայ մարդասպանները, պիտի վերջապէս վերջ գտնեն՝ հայ ուսելով: «Հայուհի»։ Ինչ ուղիղ որակում՝ հայ ցեղին մէկ զաւկէն յօրինուած:

Յեղային ինքնասիրութիւնը կ'ըմբռնուանայ սակայն ասանկ վախճանէ մը, և չի կրնար հաստատել թէ վատասերած տգգ մը ըլլանք մենք:

Իրաւ է թէ ցեղային տեսակ մը աշխուրթիւն խաթարած է մեր բարբերը, բայց տակաւին ունինք մարուր արիւնի մշտահոս երակներ՝ որ կրնան հակազդել զանոնք: Միայն թէ կա՛մք պէտք է, ուժգին կամք:

Հայութիւնը հաշուեյարդարի նստա՞ւ և վճռե՞ց թէ որոնք եղան պատճառ մէկ միլիոն հայութեան նահատակման: Կարծենք թէ ո՛չ: Թող ուրեմն գիտնայ ան՝ եթէ տակաւին պէտք ունի գիտնալու: — Յեղային դժբախտ պարագաներու ելոյթը ուզեցինք ընդունիլ զայն, բայց ահա՛ կուգայ ան մեր փակուած աչքերը բանալ և պարզել՝ ամբողջ եղելութիւնը, իրողութիւնը, մերկապարանոց:

Կը սխալի՞նք արդեօր: — Երանի թէ: Բայց, մեր ջիղերը

վրդովուած են, զայրոյթը իր զէնիթին հասած: «Կայէ՛ն, ինչո՞ւ սպաննեցիր եղբայրդ»: Մէկ միլիոն զոհ՝ անցելոյն մէջ, եւ ահա՛ զոհ մըն ալ՝ հազար հազարներ արժող, խիստ յարգելի կղերական մը, Դուրեան Սրբազանը, որ կեր կ'ըլլայ իր ցեղակից մարդասպաններուն:

Թո՛ղ օրհնեալ ըլլայ այն ձեռքը՝ որ պիտի վերջ տայ մեր այս ցեղային դժբախտութեանց:

Եւ թող ծերունի մայրը հէզ Դուրեանի, իր այս ծանր կորուստին հանդէպ, արիանա, զիտնալով որ մռցուած չէ իր զաւակը:

Տ. Բարթողեան

Յ. Գ.— Ուղարկելով սոյն գրութիւնը «Արաքս»ի, — թէպէտ քիչ մը ուշացած — կը լրացնենք պարտականութիւն մը որ կը խորհինք թէ կը թելադրէ մեզ շօշափուած հարցը:

Շատ կարդաց հայ ժողովուրդը թեր ու դէմ գրութիւններ այդ ուղղութեամբ: Բայց հարցին բուն էութեան ըմբռնումը, որ կրնայ ունենալ մարդ, եւ որ կը խորհինք թէ պէտք է լենենայ ամէն մարդ, ցարդ մնաց մութ:

Ղեւոնդ Սրբազանի մահացումի պարագան հոգեբանական տարբեր ուղղութեամբ պէտք էր դիտուեր, եւ ո՛չ թէ սոսկ կուսակցական նկատումներով:

Դառնապէս կ'ողբանք եկեղեցական բարձրաստիճան ներկայացուցչի մը մահը՝ տրուած պայմաններով, բայց կը կրկնենք որ անոր այս դժբախտ վախճանին վրայ պէտք է նայիլ աւելի խոր եւ աւելի շրջահայեաց կերպով, առանց տարուելու կուսակցական սովորական ըմբռնումներէ եւ հասկացողութենէ:

Նոյն

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Քննչաբանները տեսնում են, այս գրքին պարունակությունը անձնական յուշատետր է և քաղուած կեանքիս զանազան երևույթներու մէկ պատկերն է՝ անհատական թէ՛ ազգային:

Ընդունուած ըլլալով թէ ամէն ոք ազատ է իր գաղափարները յայտնելու, ցաւալի է ըսել թէ՛ յաճախ դիտումնաւոր քննադատութեանց կ'ենթարկուին անոնք:

Վարժարանի զրասեղանները դժբաղդաբար շատ փոքր տարիքէս ստիպման ներքեւ թողած ըլլալով, ուղղակի գործնական դպրոցը, այսինքն կեանքի ասպարէզը մտած եւ հոնկէ ստացած եւ՛ փորձառութիւններս, որոնց պատկերն է այս գիրքը:

Հետեւաբար, յարգելի ընթերցողէն կը խնդրուի զրական գետնի վրայ հաշտ աչքով նայիլ սոյն գրքին ամէն տեսակ պատահական թերութեանց:

Տ . ԲԱՐԹՈՂԵԱՆ

ԲՈՎԱՆՏԻԱԿԱՆ ԻԹԻՒՆ

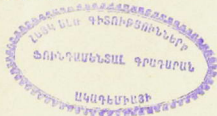
ԷԶ

Քանի մը խօսք	
Քենիլիվան Քելեռ Սարգիս եւ իր ընտանիքը	11
Հանի Բարթիկ եւ իր ընտանիքը	14
Եւ դարձեալ Պոլսոյ մէջ	19
Սուգի եւ սրտուքեան օրեր	23
Ջարդի ու խռովի օրեր	27
Դեպի Կիպրոս	39
Դեպի փարաւոններու երկիրը	56
Այցելութիւն մը՝ դեպի Կիպրոս	69
Բարբոդեանի գործունէութիւնը որպէս դաշնակցական	72
Բարբոդեանի սիրային առաջին հանդիպումը	75
Բարբոդեանի խորհրդածութիւնները հայ յեղափոխութեան մասին	79
Բարբոդեան՝ դեմ կամաւորական շարժումին	84
«Բարբոդեան» ընկերութեան կազմութիւնը եւ Բարբոդեանի ամուսնութիւնը	91
Բարբոդեան հաստատութիւնը ընդհ. պատերազմի շրջանին	94
Բարբոդեան կալուածակեր	117
Բարբոդեանի ազգային գործունէութիւնը	120
Տեւ եւ Տիկին Բարբոդեան նուիրուած ազգային գործերու	126
Բարբոդեան եւ աղփաստամտի գործերը	131
Անցեալի եւ ներկայի խոհեր	137
Բարբոդեանի արուեստին զննաստիճան պարագան	141

Բարբողեանի խորհրդածութիւնները հին հայ երեւելիներու մասին	147
Բարբողեան ամուլը եւ Հայունեացը	150
Բարբողեան եւ հայ կղերը	153
Բարբողեան կ'արտայայտուի պոլեմիկներու մասին	157
Բարբողեան եւ հայկական կառավարութեան փոխառութիւնը	161
Բարբողեանի թեկնածութիւնը երեսփոխանական ընտրութեան	165
Բարբողեան եւ Ֆեֆինիզմը	169
Նրկու խօսք հայ կնոջ մասին	174
Նախանձը	179
Բարբողեան կուզէ ջնջել կուսակցական ասիւութիւնը	181
Բարբողեանի նուէրը Դաւնակցութեան	186
Ուր Բարբողեան կը պաշտպանէ Դաւնակցութիւնը	188
Բարբողեան եւ Առաջնորդարանի պարսքը	191
Ուր Բարբողեան կ'արտայայտուի հրեութեան մասին	199
Ուր Բարբողեանի կը վստահուի Պ. Ս Փ. Ազգ. հիւանդանոցի օժանդակի մը կազմութիւնը	203
Գրութիւն մը՝ դրկուած «Հայաստանի Կոչնակ»ին	212
Թղթակցութիւն մը Բարեգործականին հետ	217
Պզտիկ Բննադատութիւններ	221
Խեղճ հայերու շահագործումը	224
Հիւանդանոց մը կառուցանելու հարցը	229
Կենցաղագիտական հարցեր	233
Նրկու կարեւոր հարցեր	235
Ուր Բարբողեան կը հեռանայ Ազգասիրամեկն	241
Հայ եւ բուրժ մեքանիզմը	257

Հին երեսիկի դեմք մը	263
Կոկորդիլոսի արցունք	270
Դաւադրութիւն մը Աղբասախանի Մայր Դիւանին շուրջ	272
«Մեր ցեղային թեւաքիւնները»	277
Կարող իկոսական ընտրական տաղնապը	280
Մեռալին երկու կողմը	285
Փաղափական տեսութիւն մը	289
Վերադարձ	291
Աւխարհի աղէքը	293
Բաց նամակ Դաւենակցութեան	297
«Քամիչիա Նեոա» (Մեւ շապիկաւորները)	300
Մեկ միլիոն եւ . . . Մեկ	302
Վերջաբան	305

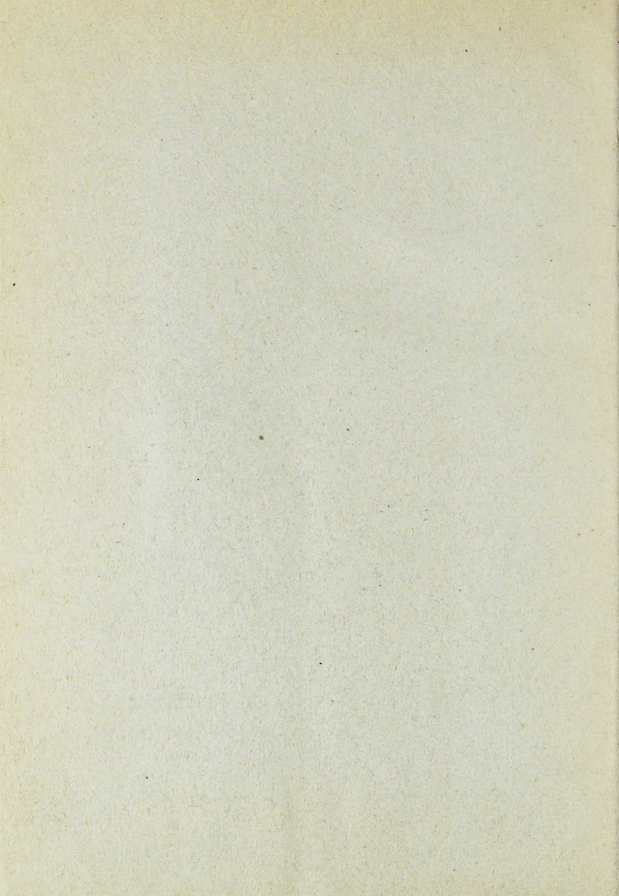

Printed by SAHAG-MESROB Press, 25 Sharia Tewfik, Cairo.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220041795

A $\frac{\pi}{41795}$